

VARGA CSABA

POLITIKUM
ÉS LOGIKUM
A JOGBAN

A DOG TÁRSADALOMI MŰLTÉ ÉS

Elvek és utak

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

VARGA CSABA

POLITIKUM
ÉS LOGIKUM
A JOGBAN

A JOG TÁRSADALOMELMÉLETE FELE

© Varga Csaba, 1987

Tartalom

Bevezetés: A jog mint társadalmi kérdés	11
---	----

Első rész

ELMÉLETTÖRTÉNETI ADALÉKOK

Leibniz és a jog matematikai szemlélete	39
1. Leibniz időszerűsége	39
2. Az egyetemes matematikai módszer gondolata	41
3. A jogtudomány logikai felfogása	44
4. A jogi rendszerképzés geometrikus víziója.....	47
5. A leibnizi gondolat csődje és tanulsága	51
Gondolkodó a forradalom dilemmájában: Szalay László és a magyar reformkor.....	56
Lenin és a forradalmi jogalkotás	63
1. Forradalom és forradalmi jogalkotás	63
A társadalmi általánosság kérdése	64
A formai kifejezés kérdése.....	67
Konszolidálódás és a technikai kimunkálás kérdése ..	70
2. Forradalmi jogképzés és szocialista jogalkotás	72
Az elméleti jogi gondolkodás formálódása a Magyar Ta- nácsköztársaságban	76
1. A forradalmi gyakorlat és elmélete	76
2. Polgári hagyományok és baloldali utópizmusok öt- vözdése a forradalom jogi elméletében.....	79
3. A forradalmi elmélet jellemzői	91

Második rész

KÍSÉRLETEK LUKÁCS NYOMÁN

A jog ontológiai megalapozása felé (Tételek Lukács Ontológiája alapján)	97
„Dolog” és eldologiasodás a jogban	114
1. „Dolog” vagy eldologiasodás a marxista filozófiában?	114
2. A jogi fogalom mint fikció	117
3. Tárgyasulás, eldologiasodás és elidegenedés mint a jog életének jellemzői	124
4. A jogi „dolog”-tól az elidegenedésig a jogban: összefoglalás	138
Az államhatalmak szétválasztása: ideológia és utópia a politikai gondolkodásban	142
A jog mint felépítmény (Adalékok egy kategóriapár történetéhez)	153
1. Az alap és felépítmény kategóriapárja Marx és Engels művében	155
2. A dogmatikus leegyszerűsítés és hatása a jogfelfogásra	166
3. Alap és felépítmény mint viszonykategóriák	186
4. A jog mint felépítmény felfogásának elméleti tartalma	202
5. Összefoglalás	210

Harmadik rész

AZ ELMÉLETALKOTÁS KÉRDŐJELEI

Fogalomképzés a jogtudományban: módszertani kérdések	219
1. Bevezetés	219
2. A jogtudomány tárgyának sajátyszerűsége	219
3. A jogtudomány módszertanának sajátyszerűsége	221
4. A jogtudományi fogalomképzés sajátyszerűsége: néhány probléma	223

A jog fogalma	223
A jogi normativitás fogalma	228
A joghézag fogalma.....	229
5. A jogtudományi fogalomképzés sajátyszerűsége: néhány következtetés	229
6. Függelék: A jogtudományi meghatározások osztályozása	231
Makroszociológiai jogelméletek: a jogászi világréptől a jog társadalomelmélete felé.....	234
1. „Külső” és „belső” a jogban	237
2. A makroszociológiai jogelméletek hozadéka	249
(A) Jog és pozitív jog.....	251
(B) Jog és állam	254
(C) A jog mint társadalmi folyamat	257
(D) A jog mint komplexus	261
(E) A jog mint sajátos társadalmi technika.....	263
(F) A jog mint alternatív eszköz	267
3. A makroszociológiai jogelméletek szerepe a jogtudományi gondolkodás társadalomelméleti megalapozásában	270
Tételezések rendszeréből áll-e a jog?	282
1. A jog modelljei.....	282
2. A jog társadalmi összefüggései	284
3. Hagyományos megközelítés és társadalomontológiai megközelítés	286
4. A jog és jellemzői	289

Negyedik rész

JOGALKOTÁS – JOGALKALMAZÁS

Racionalitás és jogkodifikáció	293
1. A racionalitás és szerepe a társadalom- és jogfejlődésben.....	293
2. Jogracionalizálás és kodifikáció.....	306

Racionalista utópiák a jogfejlődésben	319
1. A tökéletesség mennyiségi és minőségi eszménye	319
2. A minőségi tökéletesség-eszmény alakváltozatai	322
Angol-amerikai idealizmus	322
Francia forradalmi radikalizmus.....	323
Szocialista messianizmus.....	327
3. Jogi utópiák az általános utópiaelmélet fényében	329
Gondolatok a jogról és belső erkölcsiségéről	336
1. Jog és erkölcs mint két normarendszer és a jog saját erkölcsisége	336
2. A jog mint pusztán értékhordozó és külsőleges jelzés	337
3. A jogalkotó belső és külső erkölcsi hitele.....	342
4. A jog belső erkölcsisége	347
Jogalkalmazás: politikum a logikum ellenőrzése alatt?	353
1. A jogalkalmazás mint társadalmi-jogi folyamat.....	353
Konfliktusfeloldástól a jog megvalósításáig	353
Az igazságszolgáltatás változatai: konfliktusfeloldás, konfliktuseldöntés és ennek deduktív és induktív felfogása.....	355
Logika és a közvetlen társadalmi meghatározás egymásba játszsza	360
2. Jogértelmezés és tényminősítés	361
Jogértelmezés és tényminősítés összefonódása mint a jog általánosságának az esetre való konkretizálása ...	361
A jogértelmezés módszerei	362
Jogértelmezés és tényminősítés társadalmi meghatározottsága	365
3. A nyíltan alkotó jogalkalmazás esetei.....	368
A joghézag kitöltése.....	368
Direktívákön és értékeléseken nyugvó jogalkalmazás	374
Diszkréció és méltányosság.....	381
4. Jogalkotás és jogalkalmazás dialektikus összefonódása.....	385
Közös társadalmi forrás és meghatározottság	385
A jogfejlesztéshez történő közös hozzájárulás	387
Funkcionális egymásrautaltság	388

A bírói tevékenység logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között	389
1. Történelmi háttér	391
2. Eszmények	396
3. Valóság	401
4. A jövő távlatai	407

Ötödik rész

MÚLT ÉS JÖVŐ DILEMMÁI

Népi jogszokástól a jogi népszokásig	415
A kodifikáció és határai	430
1. A kodifikáció egyetemessége és különössége	432
2. A kodifikáció történeti arca és arctalansága	436
3. Kérdőjelek a kodifikáció egyeduralmában	443
4. A jogi jelenség eredendő kettőssége	450
5. A kodifikáció és lehetséges szerepe korunk jogában ..	455
Modern államiság és modern formális jog	458
1. Az osztályozás mint logikai és mint társadalomtudományi eljárás	458
2. Az állami és jogi berendezkedések tipológiája	459
3. A modern állam és a modern formális jog: összefüggések és fejlődési alternatívák kérdése	462
Átalakulóban a jog?	468
1. A jog és a fejlődési típusok kérdése	468
A jog és változó összetevői	472
Represszív jog	474
Autonóm jog	478
Felelős jog	483
2. Instrumentális tipológiák és a jog gyakorlati fejlesztése	486
<i>Névmutató</i>	491
<i>Tárgymutató</i>	497

Bevezetés:

A jog mint társadalmi kérdés

1. A JOG TÁRSADALMI PRESZTÍZSE

Jogásznemzet voltunk? És ha igen: jelentett ez valamit? Közel száz év magyar történelme részleges sikereinek és alapvető megoldatlanságból fakadó kudarcainak ismeretében mindenestre biztosan tudhatjuk, hogy fejlődésünknek nem volt meghatározó jellemzője. Tény, hogy a középrétegekből azok, akik más irányban komoly elhivatottságot nem éreztek, egyre nagyobb számban választották – először talán átmenetileg, jobb híján, később azonban a társadalmi felnőtté válás útjaként is – a jogi stúdiumokat. Tény, hogy ennek következtében mindenütt, ahová beérkezhettek, vagyis a politizálás s a politizálgatás fórumain (az Országgyűlésben, a vármegyei közigazgatásban, de a pártokban, a kaszinókban, a társasági élet egyéb színterein is) a jogászi műveltséget eszményítő jogászas érvelés játszott mintaadó szerepet. A stílust, a politika gyakorlását így óhatatlanul alakította, s hogy mindezt a múlt századvég teljesítményeire konkretizáljuk: a jogászság a polgárosodás ügyét példamutatón sikerrel kodifikációkkal segítette, és hozzájárult egy szakmailag magas szintű törvényhozási (jogalkotó) és törvénykezési (jogalkalmazó) szervezet kiépítéséhez. És a két világháború közötti korszakot sem csupán a Kúrián elnöklő Törekly Géza politikai ügyekben elfoglalt osztálybíráskodása jellemzi. Ott volt – csupán a példa kedvéért említve – a Közigazgatási Bíróság, mely még a nyilas hatalomátvétel után is – amíg egyáltalán ülésezhetett – a jogfosztó közigazgatási rendelkezések hatálytalanítására törekedett. Vagy ott volt a szakmai csúcsot jelentő professzori kar, Szladits Károlytól Magyary Zoltá-

nig. Vagy – nem kevesebb tisztelettel idézve – olyan személyiségek, mint a jogfilozófusból már külső sikerekben kevésbé gazdag életében a magyar politikai gondolkodás klasszikusává magasodó Bibó István, vagy a kevésbé ismertek közül Weis István, aki hatalomvédte bensőségben, mégis oly megalkuvás nélküli keménységgel írta le *A mai magyar társadalom* (1930) szociográfiáját, hogy legújabb marxista szintéziseinknek is példaképül szolgál. Sokoldalú egyéniségek, akik politikai lehetetlenülésük (vagy még inkább: lehetetlenítésük) után is – ugyan más területeken, de maradandót alkothattak (a helytörténetben pl. Csekey István, a hazai történettudomány segédtudományaiban pedig Bölöny József). És igen számosan még a névtelenné tettek közül, kik európai látóköri műveltséggel miniszteriális hivatalokban vagy a törvénykezési szervezetekben dolgoztak, s akik közt még az utolsó túlélők elmúlása is sajnos mintha tisztán magánjellegű esemény lenne napjainkban: a ma jogásznemzedékének közönye, teljes amnéziája kíséri sorsukat. Az előbbiekből következik, hogy a jogi gondolkodás legszűkebb területein, így a jogbölcsületben is olyan nevek munkálkodtak, akiket a század legnagyobb nemzetközi tekintélyei is egyenrangú félként kezeltek (Moór Gyula), vagy akiknek a magyar társadalomtudományi gondolkodás egészére gyakorolt újító hatását épp a közelmúltban kellett felfedezni – sajnálatos, de jellemző módon nem-jogászoknak (Horváth Barna). A jogásziasság hagyományának évszázados virágzásában korántsem egyszerűen arról van szó, hogy a társadalmi gondolkodás és cselekvés terepét a jogászok mint elkülönült réteg uralták volna. Sokkal inkább arról, hogy – a múltban – a jogászi alapműveltség gyakorolt meghatározó befolyást. Akkor pedig, amikor a társadalomtudományok kifejlődtek és önállóvá váltak, a jog a társadalomtudományok természetes tárgya, így az általános műveltségnek is magától értetődő összetevője maradt. Filozófusok vitáiban éppúgy egyenrangúként szerepelt a jog s a jogász, mint akkor, amikor a művelt nagyközönség ér-

deklódására számító rendezvényeken, folyóiratokban és könyvsorozatokban jelent meg.

Jelentősége azonban csak akkor érzékelhető igazán, ha szembesítjük az ötvenes évek – előjátékában és utóéletében sokkal hosszabb – időszakával. A jog sorsát eleve megszabja a korszak ideologikus gondolkodását uraló felépítmény-vita. Ebben kimondják: születésében és fejlődésében a jog az alap reflexe, létének egyetlen célja az alap szolgálata. A jogásznak tehát nincs semmiféle alkotó szerepe. Csupán azt emeli át (transzformálja) a jog szférájába, ami a gazdasági szférában, mint annak objektív törvényszerűsége már adott. Persze ritkán fogalmazták meg e nézetet ilyen sarkítottan. Sőt azt is tudjuk, hogy mindez csak ideológiailag volt „érvényes”. A gyakorlatban egyetlen döntési központ voluntarizmusa érvényesült, az elmélet pedig ennek alárendelt, ideologikus igazoló funkció betöltésére korlátozódott. Az elméleti szakember és a törvényelőkészítő ugyanúgy hivatalnokká lett, mint az ügyész, a bíró vagy az ügyvéd. Fogaskerék egy óraműszerű gépezetben, mert felülről készen kapott normatívák s elvárások szerint működik, személyiségét legfeljebb ezek túlteljesítésével érvényesítheti. Nem közvetítő (mediátor), de még csak nem is átvivő (transzmisszió) már, hanem olyan végrehajtó, aki a jog – vagyis az államilag monopolizált kényszer – eszközeivel valósítja meg a központi tételezéseket és azok hierarchikus lebontásait. Nem csupán a szakszervezet besorolása szerint válik a jogász közalkalmazottá. Magamagát is hivatalnoknak kezdi tekinteni. Olyan hivatalnoknak, aki politikai megbízás esetén még sajátos képzettséggel sem feltétlenül rendelkezik. Az ilyen politikai elkötelezettség vagy legalábbis tényleges szerepvállalás mellett a jogász hivatás társadalomtudományi megalapozását szolgálták az egyetem marxista tárgyai, szakdiszciplínák marxista megalapozásai vagy a továbbképzés folyamatos formái a *Szabad Nép*-félóráktól a pártoktatásig. Paradox helyzet, hogy bármennyire a politikai tisztánlátást, a társadalomtudományi megalapozást célozták is e formák, az adott légkörben végső hatásuk mégis

inkább az említett hivatalnoktudat megerősítésében mutatkozott. A jogászi hivatás sajátos különállása, méltósága és presztízse aláhanyatlott, a jogászi hivatásgyakorlás pedig pragmatizálódott: a személyében felelős – mert alternatívákkal az érvelés és igazolás nyitott körében dolgozó – társadalmi döntéshozót az engedelmes, sőt öntudatos végrehajtó váltotta fel. Így a cél-orientált magatartás éthosza csak az ideológiában élt tovább, míg a gyakorlatban a norma-orientált magatartás – a jog területéről a politikai szféra által ellenőrzött társadalmi aktivitás egyre tágabb köreit áthatva – kizárólagosságra jutott. Mindezek következtében a jogász olyan specialista lett, aki képzettségénél fogva érti s alkalmazni tudja a jogszabályokban rögzített tételezéseket, és meggyőződésénél vagy esküjénél fogva elhivatottságot érez arra, hogy e tételezéseknek s a mögöttük álló (politikai csatornákon keresztül gyakran ki is fejezett) elvárásoknak megfeleljen. A jogászi hivatás így tartalmában más politikai hivatásokhoz hasonlóan sajátos eszközökkel dolgozó végrehajtó specialista lett. Eszközjellegű szerepének átélése pontosan azt eredményezte, amitől a szocialista elmélet – az elátkozott múlttal való szakítás hitében – éppen elhatárolni igyekezett: a jogászi munka szabálydogmatizmusra egyszerűsödött.

Ezek után nem csodálható, hogy a jogi könyv- és folyóiratirodalom is a politikai akaratmegvalósítás eszközévé vált. Így mint pusztán technikai segédlet eltávolodott a társadalmi gondolkodás fórumaitól. Ugyanakkor a jogász számára is csak akkor lehetett hasznos, fogyasztható, ha valóban munkaeszköznek bizonyult: vagyis ha csupán a jogszabályi tételezések értelmezésére, a döntésben való iránymutatásra szorítkozott. Miből is táplálkozott tehát a jogász? Legfőképpen az éppen irányadónak tekintett politikai-filozófiai forrásokból (mint kötelező gyakorlatból). A jogtudomány általános elméleti termékei közül csupán azokból, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a korábban jelzett ideologikus funkciót betöltsék. Végül az egyéb, „alkalmazott” jogi irodalomból mint közvetlen munka-

eszközből. A hivatali könyvtárak könyvállományának összetétele, a gyakorló jogászok szakirodalmi érdeklődése híven tükrözi a korszakra jellemző gyakorlatot. Időközben ahogy újból fejlődésnek indul a jogtudomány, és a pusztán ideologikus/gyakorlati célú feldolgozások mellett visszatér jogaiba az elmélet is, tudathasadásos helyzet alakul ki: a gyakorlati jogászok csak a közvetlenül nekik szóló munkákról vesznek tudomást, az akadémikus körök pedig úgyszólván maguknak (a kollégáknak, szűk szakmabelieknek) írnak. A végeredmény tehát csaknem szükségképpen és máig érvényes: a jogászok tömegei számára jogi gondolkodásunkat alapvetően formáló szerzők, művek, általános jogtudományi folyóiratok teljesen ismeretlenek. Ami a lehetséges forrásokat illeti: nem egy megnyelvényben sem hivatali, sem közművelődési könyvtárban nem található meg az alapmunkák, az azokat rejtő sorozatok. Az érdektelenség és közöny ugyanakkor az idők folyamán valamiféle előítéletté kövült. Az érdeklődésnek a szűk praticizmusa még azokra a jogászárszeregekre is jellemző, amelyeknek tagjai esetleg a szépirodalom s a művészetek eredményeit nyomon követik, sőt az újabb évtizedekben megélénkülő filozófiai, szociológiai vagy történettudományi sajtónak is lelkes fogyasztói. Ha a nem-jogász érdeklődés oldaláról közelítünk, a kép hasonlóképpen szomorú. A jogi gondolkodás kiszakadt az általános műveltségéből, a társadalomtudományi gondolkodás köréből: a filozófusok, szociológusok, történészek jobbára ezotikus, gyanús, inkább figyelmen kívül hagyandó területnek tekintik. Nem csupán alkotó találkozás nem jön létre a jog s az egyéb diszciplínák között, de az utóbbiak mintha ennek még a hiányát sem érzékelnék. A közelmúlt gyakorlata itt is előítéletté kövült: a jogot mint jelenséget olyan felhang kíséri, amely legalábbis nem teszi vonzóvá, kelendővé.

Ez a vázlat talán kellően érzékelteti, hogy bármennyire sajnálatos, öncsonkító hatású is ez a jogtól való elzárkózás és idegenkedés, megélt gyakorlata és ennek elméletként igazolása rászolgált erre a minősítésre. Nem az idegenkedés továbböröki-

tődését kell tehát kárhoztatni, hanem a történelmileg idevezető úttal szükséges gyökeresen szakítani. Krónikus betegség esetén persze a megoldás máról holnapra nem várható. Szívós munka, folyamatos bizonyítás, a jog elveszített társadalmi hitelének visszaszerzése kell ahhoz, hogy az embert tárgyá alacsonyító manipulálás eszköze helyett a jog ismét mint közösségi gond a közösség gondolkodásába befogadtasson.

Az az elméleti hagyaték, amit meg kell haladni, egyébként is ugyancsak ellentmondásos. A *Kommunista Kiáltvány* szóhasználatára nyomán – „jogotok csupán uralkodó osztályotok törvényre emelt akarata” – a jogtudományban pl. általánossá vált a jognak akaratként történő fogalmi megragadása és elemzése. Mindez skolasztikus ízű, szörszálhasogató fogalmi megkülönböztetésekhez, szemléletében pedig terméketlen vitákhoz vezetett – pontosan akkor, amikor a jogra a legkevésbé sem volt jellemző, hogy valóságos társadalmi akarat áll mögötte. A szocialista jogszemléletet közel fél évszázada meghatározó Visinszkij Marxra és Engelsre hivatkozva – mindenekelőtt azonban a szovjetunióbeli konszolidáció sztálini értelmezéséből fakadó igények megfogalmazására törekedve – a jogot társadalmi jelenségként próbálta körülírni. Ugyanakkor a központi döntések tekintélyének csorbíthatatlansága érdekében az egyéb jelenségektől elkülönítő formális tételezettségnek abszolút jelentőséget tulajdonított. Ezzel a jogtudományt megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy vizsgálódása tárgyától elkülönítse magát, s külső megfigyelőként írja le a jogot. Sőt épp az ellenkezőjét cselekedte: a jog saját magáról alkotott posztulátumainak a jogról való elméleti gondolkodást is alárendelte, az e körbe nem illeszthető kérdésfeltevéseket pedig mint eleve károsakat és bomlasztókat a jogtudományból kirekesztette.

A szociológia pokoljárása nagyon is jól ismert ebben az időszakban. Hiszen hogyan is szemlélték ekkoriban a jogot? Mint láttuk, Visinszkij egész munkássága azt a politikai követelményt szolgálta, hogy a törvény sérthetetlenségét, minden körülmények között végrehajtandó jellegét megalapozza. Hang-

súly ezért nála szükségképpen a tételezésre került. Ezt a képet a jogszociológia látszólag lerombolta, amikor elemzései közép-pontjába a tételezések megvalósulását állította. Ám rögtön kitént, hogy változatlan közegben a fogalmi hangsúlyeltolódás a szemléleten nem változtat: a jogszociológia is e szemlélet foglya, sőt szolgálója maradt. Hiszen nem azért hívták életre (vagy túrték meg) a szocializmus jogszociológiáját, hogy a törvény alapjait, gyakorlatilag igényelt mindenhatóságát megkérdőjelezze; feladatul csupán azt kapta, hogy a minél teljesebb megvalósításhoz a terepet előkészítse, a szemben álló tényezőket közömbösítse, s megmutassa az esetleges akadályokat. Egyszer történt csupán nagy hatású – bár kudarcba fűlt – kísérlet, hogy a normativizmus elméleti korlátozottságából – a gondolatrendszer saját kategóriáira támaszkodva – kitörjenek. A jogfogalom szovjet vitájában, az ötvenes és hatvanas évek fordulóján, mikor is így érveltek: a jogszabály jogviszonyokban realizálódik, ezért a jogfogalomban a jogviszonyoknak is helyet kell kapnia, mert ezzel lesz teljessé a jogszabály élete. Nélküle csupán egy lehetőséget határoznánk meg. A szocialista jogelméletben először itt fogalmazódott meg, hogy az érvényességnek csak akkor van értelme, társadalmi léte, ha egy egészében hatékony rendszerhez kapcsolódik. Ez volt az első elvi-kritikai hang Visinszkijjel szemben, s ennyiben a vita sikeres volt. Hiányzott azonban a fogalmi apparátusa ahhoz, hogy valóságos (a neokantianizmusban a *van* és *legyen* szétválasztásával már fél évszázada megfogalmazott) elméleti megoldáshoz toroklljon. Pedig az a kérdés, hogy a jog valóságtudomány-e, már felvetődött, mégpedig igencsak árulkodó módon, a szocialista fejlődés akkori jellegzetes ellentmondására híva fel a figyelmet. Arra a szakadékra gondolok, ami az alkotmány szavait elválasztotta az azok nevében végzett gyakorlattól. Például közismert, hogy a koalíciós pártok papíron (és egy-egy ajtón névjegy erejéig valóságosan is) 1956-ig léteztek, ugyanakkor az alkotmány (és rendszeres tankönyvi feldolgozása) nem tudott a pártirányítás kemény tényeiről. Vagy közismert az a nagylelkű

elvi szabadság, amit a szólás-, sajtó- és egyesülési jog sommás alkotmányi kimondása lehetővé tett, és ha a jogszabályokon nem nézünk túl, nem is tudjuk megmagyarázni, miért nem sarjastott megfelelő gyakorlatot. Hiszen az alkotmányból kiindulva megválaszolhatatlan maradt, hogy a törvényhozás elsődlegességének deklarált elvével szemben a húsbavágó rendezések jó része miért csak törvényerejű rendeletként lát napvilágot; hogy a dolgozó nép okos gyülekezete miért csak gyűl és megszavaz, ahelyett hogy mint a népszuverenitás kizárólagos letéteményese, vitázva munkálkodna az ország ügyes-bajos dolgain; hogy az Elnöki Tanács időközbeni helyettesítő tevékenységének utólagos országgyűlési jóváhagyása rutinszerű tudomásulvétellé miért laposodik; vagy hogy a bírák alkotmányban megkívánt választása miért úgy zajlik, hogy az Elnöki Tanács őket kinevezi. A dilemmát csak fokozta, hogy a szemben álló nagyhatalmi tömb vezető államai időközben nemcsak felismerték az alkotmányi rendszer és a valóságos döntési mechanizmus közötti eltéréseket, sőt az államélet jogilag rögzítetlen összetettségét, de egyfajta hallgatólagos elismeréssel csakhamar elkezdtek alkalmazkodni is hozzájuk. Például a nemzetközi érintkezés protokolljában vagy a nemzetközi tárgyalások és megállapodások gyakorlatában. A kérdés tehát így vetődött fel: az alkotmányjog vagy az alkotmányból fakadó ismeretek tára, amelyekből nem rekonstruálható, nem is magyarázható a gyakorlat; vagy mindezt a gyakorlathoz kell igazítani, a gyakorlatot egy új alkotmány útján „jogiasítani”. Ez az utóbbi feltételezte volna, hogy az alkotmányjog feloldódik a politológiában, egyszersmind mindaz, amit a politológia tényleges történésként leír, az alkotmányos kíváncsálom normatív rangját kapta volna. Különös módon akadtak hívei Magyarországon is e tanoknak. Hogyan is lehetett volna felelni arra a kérdésre, hogy eszmény-e tehát a jog, vagy valóság? Azokat, akik a hatalomgyakorlás alkotmányjogi keretei és tényleges valósága közötti szakadék áthidalására törekedtek, a valóságnak az eszményektől való makacs távolmaradása irritálta. Ha viszont a

valóságnak az eszményektől való lemaradása elégséges ok arra, hogy az eszményeket eszményjellegüktől megfosszuk, s követendő eszménnyé magát a követett valóságot tegyük, kikapcsoljuk a fejlődés motorját, elveszítjük az egyetlen lehetséges – politikailag elismert s jogilag is érvényes, vagyis hivatkozási alapként máris valóságos – perspektívát, és ezzel végső soron magát a jogot is feleslegessé tesszük. Szerencsére a politika önmérséklete és a jog sajátos funkciójának belátása megakadályozta, hogy ez az elképzelés komolyabb formát öltjön. Így csak tanulságos kérdés maradt (és egyben figyelmeztetés is): mi történik, ha eszmény és valóság elszakadása túlságosan is nagy és tartós?

A ma gondjai egymásra halmozódnak. Égető gazdasági problémáink az irányítási rendszer és érdekelttség inadekvát jellegére, ezek pedig a politikai mechanizmus és érdekképviselő gyermekbetegségeire utalnak. Ezt a sort a végtelenségig folytathatnánk, és az ok-okozatok láncolatában a jognak is számottevő helye van. A jog előtt álló feladat – egyetlen szóval megjelölve: a presztízsnövelés. De nem valamilyen régi állapot visszaállítása, hanem a ma feladatainak való megfelelés értelmében. A jog presztízisének helyreállítása összefügg a társadalomelméleti megalapozás kérdésével. Csak így győzhető meg a politikus arról, hogy ne lásson a jogban csodaszert, a társadalmi változás egyetlen – magát a tényleges reformot is helyettesítő – eszközét. Csak ennek segítségével lehet képes a gyakorló jogász arra, hogy világosan érzékelje a jog (eszközjellege által megvont) korlátait. E korlátokon belül azonban olyan hatékonyságra törekedhessék, hogy a politikusnak méltó társa lehessen már a döntéselőkészítés szakaszában is. Nyilvánvaló, hogy bármely területen az előrelépés a társadalmi demokratizmus elmélyítésének függvénye. Ez pedig nem mehet végbe egyoldalúan; sikeréért a jog területén mindenekelőtt a jogászok felelősek. Már itt meg kell jegyezni, hogy igen széles – mindaddig politikainak hitt – területek valójában a jog, a jogász szakmai körén belül helyezkednek el. A jogász szakmai néző-

pontjából tehát a demokrácia annak a kérdése, hogy a demokrácia társadalmi bázisát képező rétegeknek (s közöttük persze a jogászságnak) milyen valóságos lehetőségei vannak a jog tartalmi meghatározására, és mekkora a valószínűsége annak, hogy amit egyszer a jog tartalmaként kialakítottak, e rétegek társadalmi-politikai nyomása folytán valóban meghatározóvá válják az össz folyamatban.

2. A JOG TÁRSADALMISÁGA

Nem új feltételezés annak felismerése, hogy a jog társadalmi jellegű. Ezt még a legszélsőségesebb, a jogban csak a dogmatikai szövegelemzés vagy a formállogikai rekonstrukció tárgyát, illetőleg a léttel szemben a jövőbe vetített legyen-tételezések öntörvényű rendjét látó irányzatok sem vonták soha kétségbe. Legfeljebb elhárították, és más tudományokra ruházták a vele való foglalkozást. Persze más kérdés, hogy ezek a felfokozottan purista igények ma már a részelemzés szintjén is elfogadhatatlan túlzások. A jogdogmatika tudományelméleti-módszertani megalapozása például (a lengyel háttérű Aleksander Peczenik és Leszek Nowak munkásságának köszönhetően) kimutatta: anélkül, hogy bizonyos társadalmi-technikai előfeltevéseket – amelyek a kérdéses közösségben nyilvánvalóak, s ezért a jogalkotó nem is fogalmazza meg ezeket – eleve el ne fogadnánk, a jogi tételezéseket nem is tudnánk értelmezni. Ami pedig a jogi okfejtési folyamatok logikai rekonstruálását illeti, a (szintén lengyel származású Georges Kalinowski munkásságával fémjelzett) formalista irány vereséget szenvedett, vagy legalábbis a részelemzésekhez szorult vissza. Hiszen (a Belgiumban működött, de szintén Kelet-Közép-Európából érkezett Chaïm Perelman *Új retorikájának*) antiformalizmusa sikerrel bizonyította, hogy a jogi okfejtés döntő pontja nem egy formailag egyértelmű deduktív alárendelés vagy következtetés, hanem az e műveletek alapjául szolgáló, a jog előírásait és az eset tényeit megfe-

lelően konkretizáló-aktualizáló tételek megfogalmazása. Ezek pedig csak egy hajlékony, a döntési szituáció konkrétumaitól is megszabott jogász érvelés folyamatában alakíthatók ki. Végül pedig a módszertani tisztaságot piedesztálra emelő Hans Kelsen is kompromisszumokra kényszerült *Tiszta Jogtanában*. Arra, hogy az érvényességet ne csupán a hatékonyság alá rendelje, de magát az érvényesség fogalmát is valahonnan eredeztesse. Ehhez pedig vagy a nemzetközi jognak az állami jogrendek elismerésében megnyilvánuló elsőbbségét kellett elfogadnia, vagy feltételezni egy (valójában persze nem létező) hipotetikus alapnormát, ami külön-külön legitimálná a nemzeti jogrendeket.

A marxizmus tehát nem akkor hoz új elemet a jogi gondolkodás történetébe, amikor a jog társadalmiságát csupán állítja, hanem amikor a jog egész életét is sikerül társadalmi összefüggérendszerében kifejtetni. Nyilvánvaló, hogy minden szocialista elméleti törekvés ilyen társadalmi megalapozású megközelítést tűzött ki célul. Ám mihelyt megelégedett azzal, hogy a társadalmiságot csak a jog születésénél keresse, és mihelyt a jog létrejött, belső szabályszerűségének, hivatalosan deklarált működési elveinek önálló meghatározó erőt tulajdonítson („szovjet állam által hozott törvény” és „szocialista törvényesség” mint végső – s önmagában elégséges – érv Visinszkijnél) – az elméleti kifejtésben a társadalmi mozzanat csupasz hivatkozássá vált. Ezért jelentett új hangot a jogszociológia zászlóbontása Magyarországon a hatvanas évek elején, Kulcsár Kálmán munkálkodásának köszönhetően. Ez tette a szocialista elméletben nyilvánvalóvá, hogy ugyanazok a tényezők bábáskodnak a jogszabály születésénél, mint voltaképpen életénél – vagyis rendező szerepe sikerrel vagy kudarccal kísért betöltésénél. A jogszociológiai látásmód bizonyíthatta, hogy a jog a mindenkori társadalmi környezet függvénye: létét és korlátait egyaránt ez szabja meg.

Az a kérdés maradt csupán tisztázatlan: mi is a jog? Bizonyos történeti megjelenési formáihoz kell-e kapcsolnunk a lé-

tét, vagy tényleges funkcióbetöltéséből kell inkább kiindulnunk? És egyáltalán, mi mindebben az állam szerepe: a jog kizárólagos alkotója, vagy inkább a társadalom alapvető integráló tényezője, mely ha egyszer történelmileg megjelenik s funkcióját is betölti, már bajos lenne ezután tőle függetlenül jogról beszélnünk? És mindezek előkérdéseként: az elmélet segítségével egyáltalán élesen körülhatárolhatjuk-e a jogot vagy inkább elmosódó határvonalú, széles sávra kell gondolnunk, melyben – a társadalom erőviszonyaitól, rendezési erőinek mindenkori állapotától függően – a joggá válás s a jogból kiválás folyamata megállás nélkül zajlik? Nos, ha válaszunk meghatározott formákhoz, állami közreműködéshez és egyértelmű kritériumokhoz fogja kapcsolni a jog létét – és a marxista jogszociológia eddig ilyen irányba mutatott –, úgy kielégítjük a jogpolitika s a pontos meghatározás kívánalmait is. Tudományosan azonban haszontalan lesz az eredmény, hiszen eltérő korok és eltérő kultúrák megoldásai már nem férnek e keretbe, és azt sem tudjuk megválaszolni: vajon a jogalkotó által a jogban a jogi jelleg feltételeiről megfogalmazott kritériumokat ugyan miért kellene az elméletnek is vitatatlannal, mint elméleti kiinduló pontokat elfogadni? Ha viszont a funkciókból indulunk ki, milyen jelenségeknél és hol van az a határ, amelyeknél *már s ameddig még* jogról beszélhetünk? A kérdés nyugtalanító, és megválaszolása bármilyen nehéz is, úgy gondolom, hogy a nehezebb utat kell választanunk. Nem hagyhatjuk persze figyelmen kívül a jog azon tulajdonságát, hogy formalizált szabályrendszerében maga is megfogalmazza azokat a kritériumokat, amelyeknél fogva maga magát jognak minősíti. Egyszermind azonban az elméletnek is meg kell adnunk a lehetőséget, hogy a hajánál fogva önmagát felemelő Münchhausen jóra való erőfeszítéseit némi szkepszissel szemlélje, és a valóságos társadalmi jelenlét és működés alapján próbáljon következtetni: sikerült-e a művelet, vagy sem? Persze a jogi jelenség, amit az elmélet így körülhatárol, a hivatalos jognál szűkebb és tágabb is

lehet. Ám különbség szinte mindig kimutatható, és ennek okai felettébb tanulságosak, elméleti vizsgálódásra méltóak.

A jogi és a nem-jogi határvonalainak bizonytalanságát Eörsi Gyula rendszerszemléletű megközelítéssel kísérelte meg mérsékelni. Az ő szóhasználata a jogban „külső” és „belső” között különböztet. A „külső” a társadalmi környezet, mely szakszerűen kihívásokat intéz a joghoz; a jog öntörvényű rendszere (a „belső”) ezeket feldolgozza, majd – mint társadalmi *input* születt jogi *output*ot – ismét rávetíti a társadalomra. Nos, ez a vélekedés – bármennyire megfogalmazhatóvá tesz is egyes kérdéseket (itt például a jogga „átírás” különös jellegét) – egészében mégsem kielégítő. Olyan képzetet kelt, mintha a „jogi” a „társadalmi”-tól elválasztható lenne; mintha a „jogi” nem eleve a „társadalmi”-ban foglalna helyet. Persze ha a társadalmat s a jogit eleve átfogó totalitásokként kezeljük, úgy e fogalmi különválasztás igen jellegzeteset közöl a két szféra viszonyáról. Mihelyt azonban a Nikolai Hartmann, majd Lukács György megfogalmazta totalitásszemlélet alapjára helyezkedünk, hamissága rögtön kiütközik. Hiszen (1) ha nem elemi összetevők külön-külön meghatározásaiból épül fel az egész, hanem meghatározások olyan egysége, ahol az elemi összetevők is csak ebből kiindulva érthetők meg, s meghatározásaik is csak ennek közegében fejlődhetnek és kaphatnak értelmet, és (2) ha ez az egész totalitások összmozgásából szerveződik, s minden egyes totalitás is részttotalitások mozgásából szervezett, úgy bármilyen mélyen ássunk is a jogba, nem találunk olyan elemi összetevőt, amely csak és kizárólag jogi lenne. Valójában nincs tehát különállása, elkülöníthető saját mozgása a jognak: elemei egymásra épülése és ezek működése minden ízében egyúttal társadalmilag is szervezett. Ha a szemléltetés kedvéért rámutatunk is a jogban egy „belső”-re, tudnunk kell, hogy ez mindig és minden mozzanatában „külső” és „belső” funkcionális egymásra hatásából tevődik össze.

A totalitásszemlélet a valóság egységként való átélésére és magyarázatára ösztönöz. Ez az egység ugyanakkor részttotalitások egymásra hatásának szakadatlan folyamatából tevődik össze. *A társadalmi lét ontológiájában* Lukács e totalitásokat komplexusoknak nevezte, és nem fejtette ki ugyan, jellemzéséből kikövetkeztethető az, hogy szerinte a komplexusok egy része önálló értékhordozó, melyek önálló funkcióval is rendelkeznek (így a gazdaság, politika, tudomány vagy művészet), mások pedig köztes helyet foglalnak el. Ez utóbbiak értelme és feladata nem önmagukban rejlik: azért vannak, hogy más komplexusok közt közvetítsenek. Lukács két példát említ: a nyelvet és a jogot. Mindkettő alkalmas ugyanakkor arra is, hogy a társadalmi újratermelés folyamatának összetettségét jellemezze. E gondolatmenetet sajnos nem vitte végig. Munkájában azt sem érezte feladatának, hogy a jogot átfogóan jellemezze. Így talán tanulságos lehet, ha az alábbiakban a nyelv és a jog néhány jellemzőjét párhuzamosan tesszük vizsgálat tárgyává.

Lukács két pontot említ, ahol a nyelv és a jog mint közvetítő létkomplexusok közösséget mutatnak: (1) sem a nyelv, sem a jog nem hoz létre saját értéket. Ennek következtében saját funkciójuk sincs, létértelmük tehát másban: a közvetített komplexusokban van. Nos, ha az általánosság egy bizonyos szintjén igaz is az állítás, mégsem abszolutizálható. Hiszen nem csupán a közvetítő létkomplexusokról mondható el mindez. Pontosan a társadalmi létnek mint komplexusokból álló komplexusnak a magyarázata világít rá arra, hogy szakadatlan egymásra hatásból formálódik a társadalmi lét, jönnek létre értékei és bontakoznak ki funkciói. Vagyis az egyes komplexusokra jellemző értékteremtések és funkcióbetöltések nem önállóak. Egymással kölcsönhatásban, egymásnak eszközül szolgálva, tehát egymást feltételezve s egymásra épülve hozzák létre azt, ami nem külön-külön bármelyikükre, hanem csak a tár-

sadalmi létre a maga totalitásában jellemző. Nyelvről és jogról szólva Lukács azt is mondja, hogy (2) mindkettő az elvileg elképzelhető, gyakorlatilag is megkísérelt végletek közt, egyfajta optimumra törekedve működik. Nos, a nyelvben valóban megfigyelhetjük az ellentétes törekvést, mely egyfelől a matematikai formalizálás lehetőségeivel is élve maximális pontosságra és egyértelműsége törekszik, miközben a nyelv anyaga ellenáll ennek. Ami pedig megvalósul, az a feszültség örökös újratermelődése a konkrét kifejezés szándéka és gyakorlati lehetetlensége között. Sőt, mint Lukács mondja, pontosan ez a nyelv életének, folytonos újjászületésének kiapadhatatlan forrása. Ami a jogot illeti, ott a szabályozás teljességére (vagyis minden életviszonyt előrelátó, a felmerülő problémákra egyértelmű választ adó mélységre) törekvés megkísérlésében és ennek törvényszerű gyakorlati kudarcában láthatjuk a szakadék két oldalát. Így a jogról is elmondható: pontosan a bizonyosságra törekvés és a gyakorlatban bekövetkező bizonytalanság közötti feszültség biztosítja azt, hogy állandóan fejlődhessen, a változó körülményekhez sikerrel alkalmazkodhasson. Mindezek ellenére fenntartással kell élnünk e jegyek kritériumként kezelése tekintetében. Hiszen a szélsőségek közötti optimum keresése minden gyakorlati tevékenység jellemzője, és mint az önszabályozó rendszerek működési elve, az általános rendszerelméletnek is alapvető eleme. Az említetteken túl a nyelvnek és a jognak van egy további közös jellemzője is, amellyel Lukács már nem számolt, s ez (3) a konvencionalitás. Az, hogy mindkettő megállapodásszerű társadalmi gyakorlaton nyugszik. Természetesen a megállapodás nem szó szerint értendő, hiszen nincs olyan társadalmi tevékenység, amely egymástól teljesen izolált egyedek közt mehetne végbe. Például maga a szocializáció, melynek eredményeként kívülről érkezettként egy társadalmi rendbe illeszkedünk, nem képzelhető el konvenciók tömegének elsajátítása nélkül. Ugyanakkor a nyelvet és a jogot kétségtelenül a társadalom élő gyakorlata tartja fenn, és ez a körülmény meghatározó kritériummá válik mindkettő esetében. Ami a nyelvet

illeti, köztudomású, hogy mesterségesen nem hozható létre, csakis közösségi gyakorlatban születik. Jel és jelentés kapcsolata elvileg önkényes, a közösség számára elfogadottá csak mindennapi használatában válik. Az, amit a tudós nyelvként (*langue*) rekonstruál, valójában a nyelvhasználók tényleges és lehetséges nyelvi gyakorlatának (*parole*) az összegével egyenlő. A jogra nézve ugyanezt csak a korai formák tekintetében mondhatnánk el. Hiszen a közösség gyakorlatából szervesen növekvő szokásjogot nagyon gyorsan felváltotta a kizárólagosságra törekvő, mesterségesen képzett ún. alkotott-írott jog. Ez a változás nagy jelentőségű volt, ugyanakkor nem változtathatott azon a tényen, hogy a jog saját minősítése szerinti érvényessége társadalmi érvényesüléssé változtatlanul csak a közösség gyakorlatában válik. Sőt a jognak a gyakorlat új tényeihez való alkalmazása is csak a közösségi gyakorlatra támaszkodhat. Ugyanakkor annak eldöntése, hogy hosszú távon, egy meghatározott időszakban végül is mi bizonyult jognak, az állami szerveknek a jog nevében végzett és sikerrel elfogadtatott kényszeralkalmazó gyakorlatától függ. Vagyis végső soron a jog élő gyakorlata dönti el, hogy valójában mit is tekintünk jognak. A jog gyakorlatának alakításában pedig két tényező játszik meghatározó szerepet. Egyik az állam kényszerítő apparátusa, mely a jog nevében, a jogra hivatkozva működik. A másik oldalon azonban ott vannak azok, akiket kényszerítenek, s akik igenlésükkel, beletörődésükkel, a kényszernek jogiként való elszenvetésével e gyakorlatot végül is lehetővé teszik. S ettől az oldaltól semmiképpen sem tekinthetünk el, hiszen a népet, mely a közösségi gyakorlatot és benne az elfogadást, a konvencionalizálás gesztusát hordozza, nem lehet leváltani, sőt remélhetően kiiktatni sem. Ezt a kettősséget s a benne rejlő dialektikát elvont általánosságban az alábbi tétellel fejezhetjük ki: a jogi kényszer csak abban az esetben lehet hatékony, ha elvben minden egyes normasértőt szankcióval fenyeget, ugyanakkor azonban gyakorlatilag csak kivételesen vetődik fel annak szükségé, hogy ténylegesen is kényszert kelljen alkalmazni. Azaz a

jog sem légüres térben, sem tömeges ellenállással szemben nem érvényesülhet. Az előbbi esetben értelmét vesztené, az utóbbi pedig maga a forradalom, mely a jogot is elsöpri.

A jog és nyelv a közös vonások mellett jelentős eltéréseket is mutat, melyek még élesebb fényt vetnek a jog viszonylagos önállóságára, a jogász fokozott felelősségére, egyszersmind az egész jogi komplexus társadalmi függőségére.

A) Passzív közvetítés és alkotó beavatkozás

Fő kérdésünk jog és nyelv tárgyra, feladatára, társadalmi alkotó jellegére, felelősségvállalására vonatkozik, és a két tudomány különbözőségeire fog fényt deríteni.

A nyelvtudomány a nyelvi jelek tudománya. A nyelvi jelek összetevőit, összefüggéseit, fejlődési logikáját, mindezek törvényszerűségeit kísérli meg leírni adott állapotában (*szinkrónia*) s a múlttal való összehasonlításban (*diakrónia*). Következésképp a nyelvtudomány utólagos leírásra törekszik. Nem avatkozhat közvetlenül a nyelv életébe, csupán óvatos ajánlással élhet gyakorlatának egységesítése vagy fejlesztése tekintetében. A társadalmi mozgások szemszögéből ezért magatartása nagymértékben passzív; felelősségvállalása is csupán a tudományos korrektségre korlátozódik. Számára a nyelv nem értékhordozó, hanem egyetemes közvetítőeszköz. Hogy mire használják fel, milyen tartalmat közvetítenek vele, teljesen közömbös. Lehet ez a barbárság leplezése, az önkény szabadsággá hazudása. Mindez lehetséges, mert a nyelv (*langue*) szabályaiba, lehetőségeibe belefér. Bárhogy éljenek is vele, ez csak a nyelv egyféle használatának (a *parolenak*) eseti példája. Ennek ellenére a nyelvtudomány társadalomtudomány, fejlődése más társadalomtudományokkal kölcsönhatásban zajlik. Ugyanakkor közvetlen eredményei társadalmilag-politikailag kevésbé hatnak. A társadalmi érdeklődés csak akkor fordul felénk, ha pl. etnikumok rokonságához, eredete vagy gyökerei tisztázásához szolgáltatnak a nyelvhasználat tényein, a nyelvfejlődés logikáján alapuló érveket.

Nos, ha az előbbiekből következően megállapítjuk, hogy a nyelvtudomány álláspontja a külső megfigyelőé („*outside observer*”), úgy a jogtudományé sokkal bonyolultabb, kényesebb, tárgyával belülről is azonosuló. Hiszen a jogtudomány nemcsak kívülről figyeli, de alkotja is a tárgyat („*maker*”). Nem csupán arról van szó, hogy míg a nyelv a közösség élő gyakorlatában spontánul fejlődik és külső eszközökkel alig befolyásolható, addig a jog minden ízében mesterségesen képzett és fenntartott jelenség. Inkább arról, hogy a jogtudomány felelős a tárgyáért, sőt többnyire nincs is – vagy ritkán adódik – más tudomány, melyre e felelősséget akár részben átruházhatná. Persze felsorakoztathatunk számos tetszetős ellenpéldát, amikor „külső” tudományok (orvostudomány, szociológia vagy éppen az etika) kényszerítik a tudományt állásfoglalásra, egy régebbi rendezés módosítására (pl. a homoszexualitás vagy a pornográfia büntetőjogi megítélésében vagy a halálbüntetés alkalmazhatóságának kérdésében). Példáink azonban rögtön hatásukat veszítik, mihelyt kiderül, hogy míg a szaktudomány álláspontja (pl. hogy a homoszexualitás nem erkölcsi eltévelyedés, hanem orvosilag csak nehezen visszafordítható állapot; hogy a pornográfia adott korlátok között alkalmas lehet agresszív ösztönök levezetésére, így különösen a szexuális nyomorúság és erőszak csökkentésére; vagy hogy a halálbüntetés mögött inkább a bosszú aktusa áll, elrettentésként azonban nem olyan hatékony, hogy létjogosultságát igazolja) egységes, egész civilizációkra és hagyományrendszerekre nézve közös tanulságokat fogalmaz meg – a jogtudós és a jog gyakorlati következtetései országonként változnak. Két oka lehet a fenti elmentmondásnak. Egyrészt a társadalomtudományok eredményei, illetve a természettudományi eredmények társadalmi alkalmazásai távolról sem olyan egzaktak, hogy közvetlenül jogba átfordíthatók lennének. Másrészt a (jog)tudományos eredmények gyakorlati alkalmazása során mindig közbeékelődik egy szűrő. A jogpolitikáé, mely a jogi rendezés hagyományai-val is számol, és szembesíti azt a szabályozás eltérő lehetőségei

közt választó politikai akarattal. A jogilag megoldandó feladatok többségét persze a társadalmi-politikai mozgásfolyamatok általános nyomásán s kihívásán belül ugyan, mégis a jogtudomány maga szabja ki. Akár az államhatalom szervezetrendszerén belül a kölcsönös ellenőrzést és egyensúlyt biztosító intézmények kialakításáról, akár a közigazgatás működése feletti bírói kontroll lehetőségéről vagy a gazdaságirányítás mechanizmusának reformálásáról legyen is szó, maga a megoldandó alapkérdés, noha látszólag politikai, közgazdasági vagy szervezési természetű, csupán a lehetséges jogi megoldások figyelembevételével fogalmazható meg, s a kérdés szaktudományi vonatkozásainak pontosításával párhuzamosan a problémafelvetés egésze szükségképpen egyre tisztábban jogivá válik. Attól a pillanattól kezdve tehát, hogy a társadalom jogilag szervezett – és minél mélyebbre hatoló a jogi szervezés, annál inkább –, a látszólag pusztán politikai, gazdasági vagy szervezési szakkérdések is jogilag „fertőzöttek” lesznek; kérdéseik csak a jog megoldásaira, hagyományaira és tapasztalataira támaszkodva fogalmazhatók és válaszolhatók meg. Másik oldalról közelítve azt is jelenti, hogy a közvetlen külső feladatszabás a jogban igen ritka, sőt erősen torzító hatású. Amint ezt Kulcsár Kálmánnak a közelmúltunk negatívumait érintő elemzéseiből megtudjuk, idegen gondolkodási formák, érték- és eszközbeli megfontolások rákényszerítése a jogra többnyire a kérdésfeltevést s a válaszadást is „jogiatlanná” teszi. Ez történik akkor, amikor a jogot látszólag közvetlen eszközszerű szolgálatra kényszerítik, ugyanakkor – éppen sajátyszerűségeit figyelmen kívül hagyva – megfosztják attól a lehetőségtől, hogy „jogszerűen”, vagyis eszközszerű képességeivel célszerűen gazdálkodva, hatékonyan funkcionálhasson. Magyarországon az ötvenes évek kényszerpályákra terelt fejlődése mutat szomorú példát minderre. Törvényszerűen következik be mindez olyan esetben, amikor a társadalmi (politikai, gazdasági) cselekvés az adminisztratív intézkedés formáját ölti, ez utóbbi pedig azonosítja magát a joggal. Ugyanakkor többé-kevésbé törvényszerűen

visszajára is fordulhat a folyamat. Például a társadalmi reform orcája mögött már csak a jogi kinyilatkoztatás pótszerével találkozunk. Más területről véve a példát: ez történik, ha a népszaporulat összetett demográfiai problémáját a születésszabályozás aktív formáit illető büntetőjogi tiltással, a közellátás gazdasági megszervezését adminisztratív kényszerítéssel (azaz a termelésnek, a munkaviszonynak, a terméssel rendelkezésnek a jogszabályban rögzítettől eltérő összes formája kriminalizálásával) próbálják megoldani.

Visszatérve az alapkérdésre – nyelv- és jogtudomány különbözőségére és ezen belül az egész jogi komplexus társadalmi függőségére – célszerűnek tartom példákkal megvilágítani azt, hogy egymástól távol álló területeken felvetődött kérdésekben is mennyire összefonódik a társadalmi és politikai szempont, míg megoldásuk csak egyféleképpen, jogi eszközökkel történhet. Nevezetesen, ha társadalmi-politikai kérdésként felmerül a választási rendszer pluralizálása vagy legalábbis a több jelölt közötti választás; vagy az útlevelkiadás, újságalapítás, társadalmi szervezetek létrehozása kapcsán a hatósági engedélyezés, jóváhagyás vagy nyilvántartásba vétel kellő szabatossággal meg nem határozott s így nem is ellenőrizhető kritériumainak pontos körülírása és független fórum, pl. bíróság előtt vitathatóvá tétele; vagy az ország szuverenitását, természeti értékeit, vízi útjai hajózhatóságát, általános biztonságát érintő ügyekben a nemzetközi kötelezettségvállalás lehetősége s a népképviselői szervek felelőssége; vagy általában: az egész ország sorsát illető kérdésekben népszavazás szükségessége és eredményének kötelező elismerése → nos, bármely területről szólnak is e példák, látnunk kell: azok a társadalmi viszonyok és intézmények, amelyekben ezek a kérdések felvetődnek, lényeges meghatározásukban jogiak, és attól elvonatkoztatva légüres térbe kerülnek. Mindezt elméletileg magyarázza a társadalmiasodás kategóriája, melyet Lukács vezetett be posztumusz művében, hogy jelezze, a társadalmi létezésben a közvetettség és közvetítettség miként hatalmasodik el. A társadalmiasodás ebben az

összefüggésben azt jelenti, hogy az egyes társadalmi komplexusok s természetszerűleg kölcsönhatásaik és egymásba fonódásaik is olyannyira kifejlődnek, hogy immár sem a komplexusok, sem a rájuk vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdések nem választhatók el értelmes módon egymástól. Mint Lukács kifejti, az egyes szférák sajátosságainak, viszonylagos önállóságának kifejlődésével a kölcsönös egymásra hatás, összefonódottság, egymástól feltételezettség is törvényszerűen növekszik. Következésképpen egyre bővül azoknak a társadalmi viszonyoknak a köre, amelyek csak jogi közvetítettségükkel egységben ragadhatók meg; és ezen belül is azoké, amelyeknél már maga az alapkérdés is csak a jog összefüggérendszerében és terminusaiban fogalmazható meg. A társadalmiasodásban megnyilvánuló közvetettség és közvetítettség mindig kölcsönös. Ennek értelmében – mint láttuk – a társadalmi létezés „jogiasodik”, ugyanakkor a jog is egyre jobban „társadalmiasodik”. Egyre több kérdésben lesz kompetens mint számba veendő tényező, ugyanakkor saját kérdésfeltevéseit és válaszadásait egyre inkább hatja át a társadalmilag is orientált, felelős gondolkodás.

Így már érthető az az óhaj, hogy a jog és tudománya partner legyen a politikában, a társadalmi-gazdasági célok kitűzésének és megvalósításának folyamatában, és nem csupán másoktól tételezett célok megvalósításában eszközök és technikák arc nélküli szolgáltatója. És ezért lehet jogos a kívánság, hogy a jognak és tudományának bizonyos fokú autonómiája legyen, ami egyúttal társadalmi tényezőként való számontartását és felelősségét is megalapozza. Ezt az önállóságot pl. megalapozhatja a történelem bizonyító ereje. A jogász például akár támogathatja, sőt kellő jogi formákba is öltöztetheti az olyan hatalmi központosítás politikai szándékát, amelyik csupán egyirányú hierarchikus mozgást kíván lehetővé tenni, kizárva az ellenőrzés, visszacsatolás bármilyen elemét – ám a gyakorlat, a doktrina évezredes tanulságai alapján tudatnia is kell a hatalommal a következményeket. Nevezetesen, hogy megvalósítása

csak önnön csődjéhez, a zsarnokság valamilyen megnyilvánulásához vezethet. A jog és tudománya a viszonylagos autonómiát persze nemcsak a múlt tapasztalatainak közvetítésével érheti el. Az előre láthatatlan jövő felé is nyitottnak kell lennie, hiszen az újként felvetődő kérdések nagy része már ismert, jogilag is elismert értékek rendszerébe tagolódik, ezekbe illeszthetően válaszolható meg. Gondoljunk a legújabb kori fejlődés olyan dilemmáira, mint lelkiismereti okokból a kötelező fegyveres katonai szolgálat helyett munkaszolgálat engedélyezése, vagy olyan akut orvostikai kérdésekre, mint amelyeket az orvosi beavatkozás ugrásszerűen megnőtt lehetőségei a személyiség integritását érintően vetnek fel (pl. az euthanázia, szervátültetés, sterilizálás, anyaméh „kölcsonzése” körében) – nyilvánvaló, hogy nem maga a védendő érték az újdonság, hanem a különféle – önmagukban egyaránt pozitívként elismert – értékek eddig ismeretlen élességű ütközése.

B) Az értékközvetítés dilemmája

A másik kérdés a nyelv és a jog konkrét felhasználására, az általuk közvetített értékekre és társadalmi tartalmakra, betölten-dő funkciójukra vonatkozik. A kérdés az eddig elmondottakból természetesen adódik. Válaszunk mégis csak bizonytalan, tapogatózó, csupán becsületes útkeresést vállaló lehet – hiszen lehetőségei olyan szélsőséges alternatívák közt foglalnak helyet, mint amilyen az értéktagadó lét és az értékállító nemlét kettőssége.

Nos, a nyelv számára az „igaz” vagy „hamis” nem más, mint két teljességgel külsőleges szempont. Logikai alternatíva, mely a nyelv funkcióbetöltése szempontjából teljesen érdektelen. A nyelv a közlés technikája, jelentések átvitelének eszköze. Kritiszma tehát nem az, hogy tárgyává milyen tartalmat tesznek, hanem hogy e tetszőleges tartalmat hordozó jelentés átvitele, a kommunikáció sikerrel megtörténik-e. Láttuk már, hogy a nyelvtudós viszonya tárgyához mindig utólagos, esetleges. Ezért a nyelvhasználat konkrét tartalmi tényei nem esnek az ér-

deklódés körébe. Ám felvetődik rögtön a kérdés: ugyanezt kell mondanunk akkor is, ha a nyelv olyan helyzetbe kerül, hogy már csak a hazugságot szolgálja? Ha az emberek egymás közti érintkezésében már nem közöl, csak elrejt, s ha a fensőbbség megnyilatkozásaiban csak a zsarnokságot álcázza? Ha a nyelvhasználatban is kifejeződő őszintétlenség odáig fajul, hogy a rendszert fenyegetővé lesz az ősi javallat: „ha holnaptól kezdve mindenki igazat mondana...”? Úgy vélem, a nyelvész mint tudós s mint erkölcsi lény sokat tehet. A nyelv, e társadalmi jelenség állapotából következtetéseket vonhat le a társadalom patológikus fejlődésére vonatkozóan. Külső kritériumok alapján értékelheti „jónak” vagy „rossznak” az ilyen nyelvet. Egyet azonban nem tehet: nyelvi jellegét nem vonhatja kétségbe, sőt funkcióbetöltése sikerét sem – hiszen éppen a rezsim fenntartásában való aktív közreműködése biztosítja, hogy a kommunikációban sikeres.

És mi a helyzet a joggal? A nyelv analógiája itt zavarba ejtően érvényes. Eszerint a jog a szabályozás technikája, a társadalom befolyásolásának eszköze. Legfőbb kritériuma (saját formális szerveződése szemszögéből), hogy tételezése szabályszerű legyen, illetőleg (társadalmi léte szemszögéből), hogy a szabályozástól elvárt társadalmi befolyásolásban sikeres legyen. Következésképpen fogalmának nem eleme, hogy a szabályozás tárgyává mit, milyen célból, milyen módon tesznek. És mi történik akkor, ha a jog csak a zsarnokság cicomája? Ha csak annak regulátora, hogy emberi lényeket a fensőbbség kiszolgáltatottjaivá tegyenek, emberi minőségeiktől megfossszanak, esetleg vágóhídra tereljenek? Ha a jog csak a tömegmértű áltatás eszköze, halom szó a szavak tengerében? Nyilvánvalóan a jogász is megteheti, amit a nyelvész megtehet. A jog állapotából következtethet, külső kritériumok szerint értékelhet. Ám egy dolgot ő sem tehet: tárgya jogi jellegét, funkcióbetöltése sikerét nem vonhatja kétségbe. Helyzete mégis más, mint a nyelvészé, hiszen tárgya, a jog, mesterséges képződmény. Létrehozatalának és működtetésének a jogász a gazdája

és a felelőse. Olyan technikai elemek rejlenek benne, amelyeknek a jogász a szakértője, és amelyeket ha figyelmen kívül hagy, a jog hatása törvényszerűen gyengül, végső soron hatástalanná válik. Végül, a nyelvvel szemben, olyan értékek s ezeknek civilizációs fejlődésünkben valamelyest kialakult hierarchikus rendszere van a jogba beépítve, amelyeknek értéke – és jelenléte – vitathatatlan. Tehát a jogásznak, a nyelvészhez hasonlóan, módja van arra, hogy külső (*meta-*) kritériumokra támaszkodva, de a jog ideológiai alapjait is kikezdve, cáfolva vagy megsemmisítve bizonyíthassa az általános értékvesztést. Szakmája technikai terminusaiban kimutathassa a nem-jogi befolyások kártékony, szélsőséges esetben pusztító hatású fölénybe kerülését, ilyen módon a jog „jogiatlanodását”, eszközjellegű lehetőségei beszűkülését s társadalmi támaszainak is törvényszerűen bekövetkező csődjét. És végül a jog, szemben a nyelvvel, saját deklarált értékeire hivatkozva, s így önnön rendszerén belül maradva is érvelhet egyes megoldások elfogadhatóságával szemben, kimutatva azok idegen voltát, a deklarált elvekkel való összeférhetetlenségét.

Bizonyosan nem véletlen, hogy pl. a fasizmus és az embertelenség más megnyilvánulásaival szemben belülről és kívülről jövő, nagyon korán jelentkező kritika ott, ahol hangot kapott, legmeggyőzőbb érveivel a jogi berendezkedés „jogiasságát” vagy civilizált jellegét érintette, és már a kortárs irodalomban a rendszer általános bírálata (leleplezése, lejáratása) komoly tényezőjét jelentette. Ezzel szemben a nyelvi kísérőjelenségek elemzése többnyire utólagos – szaktudományi adalékként vagy csupán egy teljességre törekvő szintézis keretében jelenik meg.

Legáltalánosabb következtetésként tehát azt mondhatjuk: a nyelv szuperfelépítmény – olyan legáltalánosabb közvetítő, amely minden egyéb közvetítő forma (így pl. a jog) tekintetében is a közvetítés általános hordozója és közege. Ez magyarázza értékközömbösségét, csupán közvetítő minőségét. Egyúttal ezek a tulajdonságok az erősségei, mert biztosítják egyetemes alkalmazhatóságát, az emberi kommunikációt. A jog ez-

zel szemben valóságos felépítmény: a társadalom érték- és érdekkonfliktusaival szemben korántsem közömbös. Ezért alkotáshoz és alkalmazásához közvetlen hatalmi elemek kapcsolódnak, s ez társadalmi elfogadását, konvencionálisát is erősen befolyásoltta, irányítottá teszi. Ugyanakkor sajátos abban, hogy alkalmazásának specifikus – eszközjellegű – korlátai vannak. Mindez felhasználása optimális körét határozottan körülkövekei. Sajátos abban is, hogy történelmi fejlődése során jelentős társadalmi értékek hordozója. Egy civilizáció jogi berendezkedésével bizonyos értékek oly mértékben azonosulnak, hogy ez az azonosulás már a jog felhasználása tartalmát is körülhatárolja – legalábbis abban a keretben, hogy az alapvetőnek tekintett jogelvekkel (pl. népszuverenitás, emberi jogok és szabadságok, az állam- és jogélet működésének alkotmányosan is rögzített garanciái) való nyílt szakítást nem vállalhatja. A jog uralásához fűződő hatalmi érdek és ugyanakkor a jog eszközjellegű s értékbeli korlátainak problematikus körülírhatósága magyarázza, hogy a joggal lehet élni és visszaélni egyaránt. Mindez be is következik, ha történetesen a politika szférájában nyomós érvek szólnak mellette, és csupán elhanyagolható ellenerő sorakozik fel ellene.

Úgy vélem tehát, a jogász feladata mindenekelőtt, hogy őrködjék a jog optimális felhasználása s civilizációs értékeinek megőrzése felett. Elmélete pedig csak akkor lehet igazán társadalmi elmélet, ha feltárja és tudatosítja a közvetítő szerep s a viszonylagos önállóság kettősségében a jog és a jogász lehetőségeit, a gyakorlatra és a tudományára háruló, társadalmilag korántsem közömbös feladatokat.

Első rész

ELMÉLETTÖRTÉNETI
ADALÉKOK

Leibniz és a jog matematikai szemlélete

1. LEIBNIZ IDŐSZERŰSÉGE

Abban a hagyatékban, mely Gottfried Wilhelm Leibniz halálával az emberiségre szállt, számos tudomány osztozik. Számos tudomány van, mely Leibnizet múltbéli mesterei vagy éppen úttörői közt tartja számon. Leibniz életművének időszerűsége és értéke azonban még munkásságának egyes oldalain belül is változó képet mutat.

Az elméleti s gyakorlati életművek *történelmi szerepváltozásának* társadalmi okai a marxista tudományosságban jól ismertek. Leibniz esetében azonban van egy sajátos körülmény, mely e szerepváltás okait színezi. Ez az, hogy Leibniz Janus-arcú gondolkodó volt. „Legjobb gondolatai – írja róla kései értékelője¹ – nem olyanok voltak, hogy számára népszerűséget szerezhettek volna, s ezeket ő közzététel nélkül, íróasztalában hagyta. Az pedig, amit közzétett, a fejedelmek és fejedelemsasszonyok helyeslésének elnyerését szolgálta. Következésképpen két olyan filozófiai rendszer van, melyet a Leibniz gondolatát képviselő rendszernek tekinthetünk...” Az egyik rendszer tehát kidolgozott formában, korabeli kiadásokban maradt ránk. A másik, az eredetibb és nem egy tekintetben értékesebb viszont teljesen szétszórt, rendszertelen kéziratokban, melyekről egy kortársa is malíciával jegyezte meg: nem más, mint „a filozófia csapongó feldolgozása levelekben”². Leibniz jogi gondolatainak többsége szintén kéziratosan maradt az utókorra, s ezek tekintélyes hányada csak századunkban válhatott hozzáférhetővé a kutatás számára. Ugyanakkor Leibniz mégis a jelenkor tudományfejlődésének köszönhetően került ismét az

érdeklődés homlokterébe: egy probléma égetővé vált aktualitása tette őt – a probléma klasszikus megfogalmazóját – aktuálissá.

A korábbi feldolgozásokkal ellentétben, melyek a leibnizi mű logikai megalapozottságát és vonásait teljesen figyelmen kívül hagyták, az újrafelfedezés újabb területekre vetett fényt. A halálának kétszázadik évfordulójára megjelent méltatás még így sommáz: „Leibniz az egyedüli a nagy bölcsesek közt, aki első-sorban jogász volt, egész bölcészeti rendszerét mint jogász építette ki... Talán ő az egyetlen nagy jogbölcész, aki a jogtudományt tekinti kiindulási pontnak s egyben összekötő kapocsnak az összes tudományokra nézve... Leibniznek ez a jogászas alap-felfogása, valamint gyakorlati politikus és hivatásos diplomata minősége magyarázza meg... azt a gyakorlatiasságot, ami... egész tudományos működését jellemzi. Mint jogbölcészt és tudományos politikust különösen kiemeli Leibnizet éppen a természetjogi és észjogi írók közül helyes gyakorlati érzéke.”³

Nos, amint a XX. századra Leibniz munkásságának metafizikai és teológiai oldalai háttérbe szorultak, hogy életművének elsősorban matematikai és logikai vonatkozásai nyerjenek a modern matematikai logika előfutáraként elismerést, ugyan-úgy jogi művéből sem természetjogi hangszereltsége immár a figyelemre méltó; időszerűvé és valóban hatást gyakorlóvá munkásságának korábban elhanyagolt módszertani vonása, *a jog alapvetően logikai megközelítése* vált.

E történelmi szerepváltozás gyökere a tudományok fokozottabb egzakttá válása, a matematikai logika kialakulása, a tudományok formalizálás iránti növekvő igénye, mely a XX. században a jogtudományban is érezteti hatását. A jog (és jogtudomány) formális logikai feldolgozására és axiomatizálására irányuló e századi törekvések s a leibnizi eszme közötti párhuzamosságot Villey, a francia eszmetörténész mutatta ki elsőként, bemutatva „a XVII. században, főként Németországban működő matematikus-jogászokat, akiknek elsődleges becsvágya az egész jogtudomány matematikai alapokon történő újjá-képzése volt”⁴.

2. AZ EGYETEMES MATEMATIKAI MÓDSZER GONDOLATA

A karteziánus racionalizmus, a XVII. századnak ez a messze ható, a feltörő liberális polgárság érdekeit kifejező filozófiája a gondolkodást akarta új alapokra helyezni. A rend, az okfejtés szigorúsága, az eredmény bizonyossága érdekében a matematikát emelte piedesztálra, a geometrikus eszményű kifejtést téve meg a módszerek módszerévé. Az egyetemes matematikai módszerben olyan megközelítést látott, amely alkalmas arra, hogy a gondolkodásnak eszményi tisztaságot, világosságot, megingathatatlan biztonságot kölcsönözzön. S az alapgondolat nemcsak termékenynek, de termékenyítőnek is bizonyult. Descartes mellett számos gondolkodó akadt, aki olykor a tapasztalattól elszakadva álmodott egy *egyetemes matematikai módszer* eszméjéről. Az úttörők sorában említhető még Leibnizen kívül Alsted *Panacea philosophica* (1610), Lobkowitz *Rationalis et realis philosophia* (1642), Hobbes *Leviathan* (1651), Sturm *Universalis Euclidea* (1651), Weigel *Analysis Aristotelica ex Euclide restituta* (1658) vagy Spinoza *Ethica ordine geometrico demonstrata* (1677) című műve.

Leibniz célkitűzése arra irányult, hogy egyetemes nyelvet alakítson ki, és ennek érdekében létrehozzon egy ún. egyetemes karakterisztikumot és enciklopédiát. Ezek a művek egyöntetűen *more geometrico*, vagyis szigorúan logikai bizonyítási rendben épültek volna fel. Már kutatásának elemi fokán, a kombinatorika alapjainak a kifejtésekor rájött ugyanis arra, hogy az alapfogalmak egyszerű kombinálásával minden lehetséges, azaz minden igaz ítélet kifejezhető. Ebből következtetett a *feltalálás logikájának* körvonalazására, illetőleg olyan *ítéletgépek* alkotására, amelyek az összes lehetséges ítélet megfogalmazását mechanizálnák, és ezzel a feltalálás munkáját – úgy mond – a gépre bíznák. Hiszen e feladat Leibniz szemében nem jelentett mást, mint adott alanyhoz az összes lehetséges, azaz összes igaz ítélethez vezető állítmány, adott állítmányhoz pedig az összes lehetséges, azaz az összes igaz ítélethez vezető alany meghatározását.⁵

Nos, az *egyetemes nyelv* eszméje a kombinatorika gondolatán épült fel. E nyelv az összes fogalom összes kapcsolatát, más fogalmakhoz s azok kapcsolataihoz való viszonyát magában foglalta és képletszerűen kifejezte volna. Természetszerűleg mindez előfeltételezte volna részben a fogalmak, részben az ismeretek teljes leltárának elkészítését. Az ugyanis, hogy a fogalmakat összetevő elemeikre bontsa, a maga oldaláról igényli, hogy az ismereteket egyszerű és nyilvánvaló elvekre vezessék vissza. Az egyetemes nyelv eszméje sugallta azt az óhajt is, hogy a fogalmakból s a fogalmak ítéletekben kifejeződő kapcsolataiból minden többértelműség és kétség kiküszöbölődjék, s a természetes nyelvet ezzel egy *mesterséges nyelv* váltsa fel. Ez a nyelv ugyanakkor szimbolikus lett volna – mindenekelőtt azért, mert az elemeit képező fogalmaknak valóságos logikai képmását, a fogalmak rendszerében elfoglalt helyét és kapcsolatait tükrözte volna. S minthogy a mű egésze a matematikától kölcsönzött logikai szerkezetben épült volna fel, a fogalmi viszonyok formalizált kifejezéséhez szükség lett volna egy *Calculus ratorator* kidolgozására is. Ez a matematikai jelek elemi kombinációinak (az összeadásnak és a szorzásnak) megfelelő elemi fogalomkombinációkat tartalmazta volna. Ez utóbbi pedig biztosíthatta volna, hogy előre megadott szabályok szerint az összes lehetséges fogalomkapcsolat csaknem mechanikus módon összeállítható legyen.⁶

A *Characteristica universalis* ily módon az összes fogalom logikai láncolatának a megalkotását célozta. Az *Encyclopaedia* célja pedig e fogalmak feltárása volt, vagyis az, hogy néhány alapfogalom meghatározásával és ezekre történő visszavezetésével e fogalmakat egy a geometriai demonstrációra emlékeztető rendben kifejtse. Az emberi ismeretek ilyen átfogó, minden lehetséges összefüggést feltáró összefoglalása már önmagában is a tudományok egységes felfogására utal. És valóban: a *Scientia generalis* körvonalazása során Leibniz eljutott ahhoz a felismeréshez, hogy a matematikai gondolkodás végső soron nem más, mint jelek kombinálásával végzett formulaalkotás,

majd egy formulából a másikba való átmenet a formula átalakítása révén, meghatározott szabályok alapján történő behelyettesítésekkel. Mint kifejtette, a gondolkodás hasonló szerkezetű minden tudománynál. Ugyanis minden tudomány a *viszonyok tudománya* – az arisztotelészi logika pl. az azonosság és a tartalmazás viszonyaié. Az egyes tudományok tárgyaként az alapviszonyokon túl persze specifikus viszonyok is szerepelhetnek; e viszonyok a közös algoritmuson túl természetesen specifikus eljárási módokat vonhatnak maguk után.⁷

Ez a hatalmas, terjedelmében és mélységében egyaránt lenyűgöző rendszer, mely valamennyi tudomány teljes fogalomkészletét és ismeretanyagát minden belső kapcsolatában és összefüggéseiben egységes logikai keretbe foglalta volna, Leibniz víziójában elsőrendű gyakorlati célokat szolgált volna. Egyszer s mindenkorra átalakította volna a tudományos diskusszió, a viták világát. Amint a hannoveri hercegnek 1690 táján írta, az emberek „ebben vitáik számára valósággal tévedhetetlen bírát találnának”⁸. Később, a matematikai gondolat mindenhatóságába vetett hitében még utópisztikusabban fogalmazott: „Ha viták merülnének fel, nem lenne többé szükség két filozófus között vitatkozásra, hanem csak két számolóra. Elégséges lenne, ha palavesszőjüket a kezükbe véve táblájukhoz leülnének, és – ha úgy tetszik, tanúként, egy barát részvételével – azt mondanák egymásnak: »Nos, hát számoljunk!»”⁹

Leibnizet e grandiózus terv élete végéig foglalkoztatta. Úgy gondolta, hogy leginkább maradandó, világot formáló műve is ennek megvalósítása lett volna. A racionalizmus korának mérész célokra törő vállalkozásai és ezen belül Leibniz becsvágya egyúttal rendkívül jellemző magára a racionalizmusra. Hiszen a racionalizmusban az Ész hatalmába, a matematikai kifejtés egyetemességébe és biztonságába vetett hitt már az emberi megismerés bevégezhetőségének, a tudományok lezárhatóságának az illúziójába csap át. Ugyanakkor sajátos ellentmondás: a tudományos fejlődés ilyen álmokképében a feltalálás gépesítése, a viták számolgatásra visszavezetése nyilvánvalóan csak *imma-*

nens eredmény lehet. Hiszen az ítéletgépben az alanyok és állítványok igaz ítéletre vezető kombinációinak az összeállítását nyilvánvalóan *meg kell előznie* a gép programozása, így egyebek közt a nem-lehetséges (a hamis ítéletre vezető) kombinációk kiválasztása. A *Calculemus!* palavesszős módszere szerinti vita előfeltétele pedig nyilvánvalóan az, hogy az egyetemes nyelv kialakítása, vagyis az emberi tudás kimerítő összefoglalása már bevégzett legyen. A problémamegoldás előfeltétele ezek szerint nem más, mint maga a probléma kiküszöbölése, álproblémává tétele. Az olyan feltétel pedig bizonyosan nem reális, amely a következményt elve magában foglalja, vagyis a következtetést látszólagossá, új állítást nem tartalmazóva avatja.

3. A JOGTUDOMÁNY LOGIKAI FELFOGÁSA

Leibniz első jogi dolgozatai már logikai megközelítésűek voltak: szigorúan a bizonyítás eszközével oldották meg problémáikat. *Specimen difficultatis in jure* (1664), *Specimen certitudinis seu demonstrationum in jure* (1665), *De casibus perplexis in jure* (1666) című munkái így a jogtudományt eleve a logika körébe vonják. *De arte combinatoria* (1666) című írásában a jogtudományt ugyan még a *geometriához* hasonlítja, mert az eseteket mindkettő egyszerű elemek kombinálásával, a demonstráció rendjének alapulvételével oldja meg,¹⁰ négy évvel később, Conringhoz írt levelében viszont már kinyilvánítja: a jogtudomány *erkölcsi kérdésekre alkalmazott logika* – ugyanúgy, ahogyan létezik matematikai, teológiai vagy éppen orvosi logika is.¹¹

Egymást követő munkáiban Leibniz hamarosan megkezdte programadó tételeinek kibontását. *Specimen certitudinis...* című tanulmányában kifejti a feltételes ítéletek jogra alkalmazott elméletét, melyet olyan teorémákból épít fel, ahol feltételként (*Conditio*) a jogszabály feltételekről rendelkező része, az ún. hipotézis (mint a jog ténybeli feltétele), feltételezettként

(*Conditionatum*) pedig a jogkövetkezmény (mint maga a jog) szerepel. *Nova Methodus discendae docendaeque Jurisprudentiae* (1667) címet viselő művében ezután megkísérli az arisztotelészi logikát a jogra alkalmazni. E művében egyértelműen a logika diadalát hirdeti az ún. jogászi módszerekkel szemben. „Az antinómiák feloldásának művészete abban áll – írja –, hogy ügyelünk arra, vajon más alany vagy állítmány szerepel-e itt, és ismét más a kérdéses törvényben vagy tételben, avagy azonosak-e ezek mind a kettőben. Ahogyan Arisztotelész az azonosságot és különbözőséget magyarázza, éppen úgy lehet feloldani az antinómiákat is.”¹² Néhány évvel később egy kézirat, *Defenitio iustitiae universalis* címen ismert munkájában pedig eljutott odáig, hogy pontonként kimutatta a megfeleléseket a logika és a jog kategóriái, ítélettípusai és következtetési formái között. Mai felismeréseket megelőlegező álláspontja szerint a *jogi minősítések* az alábbi *logikai modalitásoknak* felelnek meg:

„Justum, licitum		possibile	
Injustum, illicitum	est quicquid	impossibile	est fieri a viro bono.” ¹³
Aequum, debitum		necessarium	
Indifferens		contingens	

Ha a jogtudomány ágazati logika, úgy törvényszerűségei is a logika törvényei. Nos, az egyöntetű rendezettség gondolatát, mely e felfogás egyik alappillére, metafizikai síkon is megfogalmazta. „A dolgokban minden meghatározott – írja 1698-ban, Malebranche-hoz címzett levelében –, és pedig vagy a szükségszerűség mintegy geometrikus okai, vagy a legnagyobb tökéletesség mintegy erkölcsi okai által.”¹⁴ A meghatározottság a jogban fogalmi teljességet, a teljesség pedig – a polgárság törekvéseivel egybeesően – garanciális védelmet feltételez. Az *Elementa juris naturalis* (1671) kifejtése során Leibniz a következő módon mutatott rá a *teljesség* egyik elemére s ennek logikai összefüggéseire: „A jogosultság és kötelezettség, mely köl-

csönös és egyidejű a különböző alanyok között, egyazon alany-nál általában kiegészítő jellegű, egymást kizáró, mint a lehetőség és szükségszerűség kategóriája. Ilyen módon a jogtudomány megelégedhet a jogos cselekmény kifejtésével, mert a többi kellő lesz; avagy a kötelezettség kifejtésével, mert a többi jogosnak vagy közömbösnek minősülő lesz.”¹⁵ A *jogosultság* és *kötelezettség* azonban az elrendelő vagy megengedő szabályozás két lehetősége csupán. Ezért ahhoz, hogy a szabályozás valóban teljes, a lehetséges cselekvések jogi státusa pedig egyértelmű legyen, szükséges, hogy ahol sem pozitív, sem tiltó szabályozás nincs, *közömbösként* nyerjen elismerést. Tehát minden, ami nem tiltott, az „szabad”, és ilyen módon „minden cselekmény úgy vélemezett, hogy szabad” – amint ezt a (megalapozottsága apriorisztikus jellegét illetően ma is vitatott) tétele feljegyezte 1695-ben, Domat kivonatolása során.¹⁶

A jogtudomány, mely a racionalizmus szellemében a meghatározottság, a teljesség s a biztonság maximumára törekszik, Leibniz szerint csak egyetlen eszközt használhat. Azt, amit *ítéltgépként* megalkotott. *De arte combinatoria* című munkájában Leibniz programba foglalta annak a kívánalmát, hogy néhány általános szabály kombinálásával végtelen számú esetet a maga egyediségében előre lásson és szabályozzon; egy másik írásban lehetségesnek tekintette, hogy adott tényállások és jogkövetkezményeik változatait kiszámítsa és a kívánatos kombinációkat a törvényhozó számára kiválassza (arra némileg emlékeztető módon, ahogyan a rómaiak a lehetséges szerződések közül egyeseket kiemeltek és nevesítettek); a *Nova Methodus*-ban pedig a variációszámítás és a hasznos kombinációk kiválasztása módszerét magára a jogszabály értelmezésére is kiterjesztette.¹⁷ Sajátos vonása ennek az eljárásnak, hogy új tudást nem ad – csakis olyant, ami legalább lehetőségében már benne rejlett az előzményekben.

A jogtudomány egy ilyen felfogása, ahol felismert érdekek utópista álmokkal keverednek, s ahol az álomtól a sejtesekig minden csak logikai posztulátumként fejeződhet ki, ugyancsak

elrugaszkodott. Úgy tetszik, a jog műve ezzel befejezett, tökéletes. Ám, mint rögtön látjuk, Leibniznél ez is csak álom, racionalista eszmény. Hiszen az *eszményi tökéletességet* is csupán teoretikus módon fogta fel – anélkül, hogy gyakorlati következményeire a legkisebb mértékben gondolt volna. Elméletének gyengéit sejthette, hiszen a *Nouveaux Essais sur l'entendement humain* lapjain, amit a Locke-i *Essay* bírálatának szánt, így ír: „Minthogy az erkölcsiség... jelentősebb, mint a szám-tan, Isten ösztönöket adott az embernek, amik közvetlenül és gondolkozás nélkül sugallják, amiről az ész nem szól.”¹⁸ A másik korlátozó elem pedig a természetjog változatlan és teljes rendszere, aminek jelentőségét, a jogban mutatkozó hézagok kitöltésében játszott szerepét ugyanis Leibniz messzemenően elismerte. S noha a teljesség iránti igénye a természetjog hatókörének a visszaszorítását is eredményezhette volna, Leibniz minden írásában, sőt levelezésében is számolt ennek jelenlétével.

4. A JOGI RENDSZERKÉPZÉS GEOMETRIKUS VÍZIÓJA

Az a gondolat, hogy a matematikai módszer *egyetemes*, a megismerés minden ágában *közös* látásmódot eredményezett. A jogtudomány is hasonlatossá vált a geometriához; a logika ágazatává lett. Az így felfogott jogtudományban nyilvánvalóan csak bevezető szerepet játszhatott a logikai és a jogi kategóriák közötti párhuzamosságok vizsgálata. A cél nem más, mint a racionalista eszmény megvalósítása: az axiomatikus rendbe tagolt, tehát szigorúan logikai alapokra épülő jogi rendszer kialakítása.

A „rendszer iránti szerelem”, mely „makacs rögeszmeként kísérte végig életét”, és végül „győzött” Leibniz művében,¹⁹ sajátos ideologikus formában fogalmazódott meg. Eszméit a *klasszikus római jog* mítoszába vetítette vissza: az aranykor múltbéli előképeként egy olyan jogról álmodott, amely racio-

nális, egyszerűjű, személytelen és a végsőkéig összefüggő és egyazon anyagból gyúrt – egyszóval Tribonianus és Justinianus kodifikációjától még meg nem rontott. Ezért csodálja az antik jogtudósok műveit, melyek „csaknem matematikai demonstrációkként” olvashatók.²⁰ Ezért írja a következőket: „Merészen még azt a tetszetős, de igaz paradoxont is megkockáztathatjuk, hogy nincs más szerző, akinek az írásmódja jobban hasonlítana a geometerek stílusához, mint a régi római jogtudósok, kiknek töredékei a Pandektákban olvashatók.”²¹ Mint tudjuk: történelmileg aligha lehetett volna hamisabb képet adni a római jogászok által követett módszerről. A hangsúly mindezek ellenére mégis inkább azon van, hogy Leibniz alkalmas ideológus formát keresett, hogy törekvéseit elméletileg alátámassza. Ha ugyanis a jog valaha eszményi volt, akkor a feladat pontosan az, hogy megkísérelje ezt rekonstruálni. Ugyanakkor az ideológus kifejezés – mint a hamis tudati tükrözések általában – valóságos problémát is takart. Mint ismeretes, a római jog átvétele és élővé tétele Németországban a *Corpus Iuris* kódexében történt – ennek minden hiányosságával, ellentmondásaival és kétértelműségeivel együtt. Nos, ilyen körülmények között a Leibniz által tervbe vett reform is „inkább a jogkönyvek, semmint maga a jog reformját”²² célozta: arra irányult, hogy visszatérjenek az eredetinek feltételezett forrásokhoz; hogy a redukciós módszer révén elkülönítsék „az eredeti törvényeket azon törvényektől, amelyek csak más törvényeknek vagy a természetes értelemnek a következményei”²³.

A leibnizi *kodifikációs* eszme körvonalait és befejezetlenségét sejtetni engedi Kestnerhez írt levele utolsó évében, 1716-ban írott levele. Ebben olvasható: „Kíváncsi volna bevallani, hogy az előttünk fekvő igen régi törvények ereje nem a jogból, hanem az értelemből származik... És mindenekelőtt nyilvánvaló méltányosságból az új kódex rövid, világos, megfelelő s a köztekintélyt kielégítő legyen, hogy a jogot, mely a törvények tömege, homályossága, tökéletlensége, a döntvények eltérései s a jogtudósok ellenvéleménye miatt bizonytalanságba süllyedt,

újából világos fénybe állíthassuk.”²⁴ E megnyilatkozás támogatni látszik azt a nézetet, miszerint Leibniz kodifikációs törekvése elsősorban „Justinianus művének a hozzáférhetőbbé tételét” célozta²⁵ – hiszen a szigorú logikai rendben végigvitt axiomatizálás egyik hatása éppen a rendkívüli szerkezeti leegyszerűsítésben áll. A levél tanulsága mégis szerzője optimizmusáról vall, hogy fél évszázados kudarc és egyre egyértelműbben szembeütnő megoldatlanság ellenére változatlanul hiszi, hogy lehetséges ilyen kódexet alkotni, s hogy e feladatot ő még bevégezheti.

Kodifikációs gondolatának központi vonása az a törekvés, hogy a hazai, ill. a római jogot egy logikailag következetes, *axiomatikus lebontás* keretében visszavezesse néhány általános elvre. Alapjában véve (amint Hobbes-nek 1670-ben írott levelében maga is sejtetni engedte)²⁶ ez ugyanolyan feladatot jelentett, mint a tételes jogoknak a természetjog elveire történő visszavezetése – ami ebben a korban igen elterjedt gyakorlat volt. Ez az alapelvekre történő visszavezetés nemcsak a rendszer logikai axiómáit adná meg, de lehetőséget biztosítana a leibnizi ítéletgép alkalmazására is. Hiszen a kombinatorika lehetővé teheti egy logikailag tökéletes rendszer dedukálását, egyszerű esetekből összetett esetek tetszőleges számú előállítását. Ezen belül pedig az ítéletgép biztosíthatja a lehetséges összes variáció közül a kívánatos változatok törvényhozói kiválasztását. *De legum interpretatione* című munkájában írja: a törvényeket eleve úgy kellene szövegezni, hogy a bíró *értelmezés nélkül* alkalmazhassa. Hiszen a racionális nyelv olyan, mint a fonál a labirintusban: minden esetben biztos segítőnyt nyújt.²⁷ S az 1678-tól tervezgetett, Leopoldról elnevezett kódexet – amint Hochernek címzett levelében olvasható²⁸ – csak úgy tudta elképzelni, hogy az *kizárólagos* jogforrás legyen. Szabályait tetszőlegesen kombinálhatónak gondolta, ugyanakkor kiterjesztő értelmezésüket nemkívánatosnak, sőt tiltottnak ítélte. A kétséges eseteket egyenesen császári döntés elé gondolta vinni, emlékeztetve a justinianusi gyakorlatra.

A kodifikáció folyamatát Leibniz oly módon képzelte el,

hogy a római és a német birodalmi jog szabályait néhány általános szabályra és elvre vezetnék vissza, majd ezek alapján a kodifikálandó jogot néhány (legfeljebb három, a római XII Táblás Törvényre vagy a földrajzi térképekre emlékeztető) táblán összefoglalnák. Leibniz geometrikus víziója szerint ezek a *jogtáblák* a különféle esetek közvetlen, egyszerű döntését biztosíthatnák. Olyan áttekinthetőséget eredményeznének, mint az ókori római prétorok hirdetményei, melyek a lehetséges akciókat s az ezek alóli kivételeket mindenki számára érthetően, hozzáférhetően mutatták.²⁹

A jognak ez a táblázatos formában megvalósított leegyszerűsítése és összefoglalása egyúttal logikai tisztázást is eredményezne. Ennek során szükségessé válna, hogy a régi, elveszett, de hajdan létezőnek hitt római törvényeket „logikai előfeltételként” újrafogalmazzák. Geometrikus álmaról nemcsak a táblázatos forma tanúskodik, de az is, hogy mindezt Leibniz egy év során, valóban *euklideszi módszerrel* kívánta felépíteni. Az alapfogalmak és a rendszerképzés szabályainak meghatározása után az *axiómák* megfogalmazása következett volna, majd ezekből a részletszabályok (*teorémák*) levezetése – a demonstratív módszer összes követelményének figyelembevételével. 1672-ben Ferrandhoz írt leveléből kitűnően Leibniz ehhez is azt a reményt fűzte, hogy minden problémát, esetet és vitát oly egyszerűen oldana meg, mint ahogyan az analízis egy geometriai kérdést.³⁰ E munkálatok végül is egy új *Corpus Iurishoz* vezetnének, valamint (minden lehetséges kérdésnek demonstratív módon történő kifejtésével) egy új *Pandektákhoz* – melyek, ó, bölcs előrelátás! – két főlíkiókötetben, harminc férfiú háromévi munkájával készülnének el. Mindezzel pedig – írta³¹ – *a jogtudomány egyszer s mindenkorra bevégeződne*, ugyanakkor az esetleg felmerülő új esetek beiktatásával a gyűjtemény állandóan naprakész lehetne.

A jogi rendszerképzés geometrikus modellen nyugvó felfogásának kudarcát a leibnizi életmű mindvégig magában hordozta. Rendkívül termékeny, állandó töprengéssel s lelkes újra-

kezdésekkel teli élete folyamán e geometriai álom csak terv: legkisebb részletében sem megoldott, pusztán megálmodott valóság maradt. A leibnizi álom erős volt, a gondolat pedig eltökélt – mégis, egy ponton ő maga is megérezte elképzeléseinek fonák, a valósággal szembeszegülő jellegét. *De legum interpretatione* című írásában még megállapíthatja: a törvények rendszerének kivételt nem ismerőnek kell lennie.³² A jogtáblákon töprengve azonban rá kellett döbbennie, hogy elve a magánjog területén nem alkalmazható: részsabályok végtelen listájára lenne szükség (ami megfoghatatlan szabálymonstrumot eredményezne), vagy valóban általános szabályokat állapítana meg – de mindegyiket kivételeikkel követve.³³

5. A LEIBNIZI GONDOLAT CSŐDJE ÉS TANULSÁGA

Az emberi teljesítmények múltbéli és mai jelentőségének megítélésekor olyan eljárást kell alkalmaznunk, amely a múltat és jelent egymásra vetíti. Leibniz esetében is igaz tehát, hogy „értékét akkor hangsúlyozzuk legjobban a *mi* változó világunkban, ha őt az *övében* vizsgáljuk, és belátjuk, hogy a két világ bármennyire különbözik is, ugyanakkor egységet is alkot”³⁴. Nos, a Descartes nyomaiban haladó racionalizmus az Ész diadalát hirdette. Nem véletlen, hogy Leibniz kortársa, a francia jogfejlődésben oly jelentős szerepet játszó Daguesseau kancellár, valamint a francia *Code civil* szövegezője, Portalis, kapcsolódásként egyaránt matematikával foglalkoztak. A karteizianizmus hatására a matematika előlépett a rend és rendteremtés szimbólumává. A vele való foglalkozást passzióként üzték – ahogy korábban az irodalom felé fordulást –,³⁵ ugyanakkor leegyszerűsítő, negatív hatása is jelentkezett. A világosság igénye lassanként „a szellemnek bizonyos tunyaságát” vonta maga után. Azt, hogy az „egyszerűt” az „igazzal”, a dialektikát egy „száraz és sematikus” módszerrel váltották fel. Mindez a leibnizi életműben is nyomon követhető.³⁶

Általánosságban megállapítható, hogy a *matematizálás* egyes területeken a tudományosságot előrelendítette, másutt éppen korlátozta. A jogi diszciplínákban inkább ez a negatív oldal vált érzékelhetővé, hiszen „arra alkalmatlan kérdéseket is matematikailag tárgyaltak, s ez olykor nevetséges eredményekhez vezetett”³⁷. „Az új logika leibnizi alkalmazása egészében arra irányult, hogy a jogtudományt mint olyat osztályozási gyakorlatra korlátozza.”³⁸ Természetszerűleg ezt a törekvést a jogtudomány erősen megsínylette. Még ennél is jelentősebb a *deformálódás* olyan tekintetben, hogy a jogtudomány alapvető jellegében – hivatásában, szemléletében – átalakul: *figyelmét a valóságos helyett egyre inkább az elképzelhetőre fordítja*. Olyan *öntörvényű norma- és gondolatrendszereket hív életre*, amelyek semmi közösséget nem mutatnak a tényekkel, a tapasztalattal – fennállásukat, létük értelmét csupán az Ész tiszta teremtményei, a racionális bizonyítékok igazolják. És „ennyiben a jog hasonló lesz a számtanhoz: amit nekünk e tudomány a számok természetéről és viszonyairól tanít, örök és szükségképpen igazságot zár magába, olyan igazságot, amely akkor is érintetlen maradna, ha tapasztalati világunk egészében megsemmisülne, ha nem lenne már senki, aki tényleg számolhatna, ha nem maradna semmi, ami megszámolható lenne.”³⁹ És így, ha Pufendorfnál még csak gyanús, ha a természetjog elvei olykor konkrét problémákra is alkalmazhatók, Leibniznél már jog és realitás messzire távolodik egymástól. Így ír: „a jogtudomány azokhoz a tudományokhoz tartozik, amelyek nem tapasztalatoktól, hanem definícióktól, és nem érzéki, hanem észbeli bizonyítékoktól függenek, és amelyek tárgyát végső soron nem ténybeli, hanem az érvényesség körébe tartozó kérdések képezik.”⁴⁰

Ezzel a vélekedéssel Leibniz bizonyosan nem állott egyedül korában. Mégis, ő volt az egyedüli matematikus-jogász, aki megkísérelte, hogy e törekvést maradéktalanul meg is valósítsa. Ez magyarázza, hogy a jog tisztán logikai axiomatikus szemléletének, geometrikus felfogásának a csődje Leibniz

*oeuvre*jében a legszembetűnőbb – pontosan abban a nagy tehetséggel kovácsolt életműben, mely csak lankadatlan újrakezdéseket, tántoríthatatlan célratörést ismert, és befejezettséget, sikert a legkisebb mértékben sem.

A leibnizi gondolat kudarca így bizonyos mértékben szimbóluma is azoknak a napjainkban jelentkező formalizálási kísérleteknek, amelyek számára a jog csak nyelvi jelekből képzett tetszés szerinti normaszövegek tetszés szerinti halmaza, vagyis egy tetszés szerint helyettesíthető változó. A konkrét tartalomtól elvonatkoztató formális eljárások bizonyos alkotó szerepet játszanak a matematikai gondolkodásban. Ez a lehetőség azonban nem egyetemes lehetőség; nem is érvényesíthető bármely területen.

Leibniz egy sajátos eszköz korlátlan diadalát hirdette, azt azonban figyelmen kívül hagyta, hogy az eszközök alkalmazásuk közegétől is feltételezettek. Egy hasonlattal élve: bármiféle térrácsot szerkesszünk is, az maradéktalanul befogja a teret. Minthogy azonban minden teret azonosan fog be, semmit sem tükröz abból, ami specifikusat egy adott tér hordoz. Ugyanígy a jogi jelenségek köre is tetszőleges utakon bejárható. A sajátosan jogit azonban nem tükrözheti, specifikumáról nem vallhat az, ami közömbös ennek lényegi tulajdonságaival szemben.

(Első változatában: *Leibniz és a jogi rendszerképzés kérdése*, Jogtudományi Közlöny, XXVIII (1973) 11.

Jegyzet

¹ Russell, Bertrand: *History of Western Philosophy*, 2nd ed. London, Allen and Unwin, 1961. 563. old.

² Buhle, Johann Gottlieb: *Geschichte der neueren Philosophie*, IV. Band. 131. old. Idézi Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a filozófia történetéről*, III. kötet. Budapest, Akadémiai, 1960. 323. old.

³ Finkey Ferenc: *Leibniz jogbölcészeti és politikai eszméi*. = Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából. Budapest, Franklin, 1917. 152–153. old.

⁴ *Villey, Michel: Questions de logique juridique dans l'histoire de la philosophie du droit.* = Etudes de logique juridique, Vol. II. Bruxelles, Bruylant, 1967. 7. old.

⁵ *Leibniz, G. W.: Die philosophischen Schriften*, hrsg. Carl Immanuel Gerhardt (a továbbiakban: *PS*), IV. Band. Berlin, Weidmann, 1875–1890. 61. old.

⁶ *Couturat, Louis: La logique de Leibniz d'après des documents inédits*, Paris, Alcan, 1901. 79–80. old.

⁷ *Dienes Pál: Leibniz logikai és matematikai eszméi.* = Leibniz halálának ..., 139–140. old.

⁸ *PS*, VII, 26. old.

⁹ *PS*, 200. old.

¹⁰ *Leibniz, G. W.: Sämtliche Schriften und Briefe*, hrsg. der Preussischen Akademie der Wissenschaften (a továbbiakban: *SSB*), VI (1). Band. Darmstadt 1923.

¹¹ *PS*, I, 168. old.

¹² *G.–G. Leibniz: Opera omnia nunc primum collecta etc.* studio Ludovico Duteus, tomus III. Genève, 1768. 202. old.

¹³ *Bruchstücke in Leibnizens Nachlass zum Naturrecht gehörig*, ap. Trendelenburg, II. Band. 265. old.

¹⁴ *Grua, Gaston: Jurisprudence universelle et Théodicée selon Leibniz*, Paris, Presses Universitaires de France, 1953. 232. old.

¹⁵ *SSB*, VI (1), 467. old.

¹⁶ *Leibniz, G. W.: Textes inédits d'après les manuscrits de la Bibliothèque Provinciale de Hanovre*, publ. Gaston Grua. Paris, Presses Universitaires de France, 1948. 648. és 606. old.

¹⁷ *SSB*, VI (1), 177. és 189. old.; *Leibniz: Textes ...*, 794–797. old.; *SSB*, VI (1), 328. és 338. old.

¹⁸ *Nouveaux Essais sur l'entendement humain*, I. könyv, 2. fej. 9. §.

¹⁹ *Villey, Michel: Les fondateurs de l'école du droit naturel moderne au XVIIe siècle.* = Archives de Philosophie du Droit, tome VI. Paris, Sirey, 1961. 100. old.

²⁰ *Grua, Gaston: La justice humaine selon Leibniz*, Paris, Presses Universitaires de France, 1965. 239. old.

²¹ *PS*, VII, 167. old.

²² *Maine, Sir Henry: Early Law and Custom*, 362. old. Idézi Jones, Walter: *Historical Introduction to the Theory of Law*, Oxford, Clarendon Press, 1956. 46. old.

²³ *Leibniz: Textes ...*, 651. old.

²⁴ *Leibnitz's deutsche Schriften*, hrsg. Gottschalk Eduard Guhrauer, I. Band. Berlin, 1838. 10. jegyzet.

²⁵ Vanderlinden, Jacques: *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle*, Bruxelles, Editions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1967. 33. old.

²⁶ PS, I, 83. old.

²⁷ *Mittheilungen aus Leibnizens ungedruckten Schriften*, hrsg. Georg Mol-lat. Leipzig, 1893. 14–15., 73–76. és 81. old.

²⁸ SSB, I (2), 347–351. old.

²⁹ SSB, II (1), 50–55. old.

³⁰ SSB, I (1), 181. old.

³¹ SSB, VI (1), 355–356. old.

³² *Mittheilungen...*, 83–84. old.

³³ Uo. 107., 121. és 126. old.

³⁴ Kettle, Arnold: *Bevezetés. = Shakespeare a változó világban*. Budapest, Kossuth, 1964. 7. old.

³⁵ Arnaud, André-Jean: *Les origines doctrinales du Code civil français*, Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1969. 123. old.

³⁶ Lefebvre, Henri: *Descartes*, Budapest, Szikra, 1949. 301–303. old.

³⁷ Bernal, John D.: *Tudomány és történelem*, Budapest, Gondolat, 1963. 314. old.

³⁸ Jones, 40. old.

³⁹ Cassirer, Ernst: *La philosophie des lumières* (Die Philosophie der Aufklärung, 1932). Paris, Fayard, 1970. 242. old.

⁴⁰ SSB, VI (1), 41. és köv. old.

Gondolkodó a forradalom dilemmájában: Szalay László és a magyar reformkor

A politikai forradalom gyakran bizonyul a gondolkodói becsületesség próbájának. Hiszen a társadalom állapotát, szerves fejlődésének lehetőségeit a gondolkodó objektív adottságként éli át. És ez az adottság ütközhet – és kritikus pontokon történelmileg szükségképpen gyakran ütközik is – a kíváncsósággal előre látott, ésszerűként egyedül elgondolt és elgondolható fejlesztési alternatívával. Ütközik, ha a szóban forgó adottság ennek az alternatívának a választását nem teszi lehetővé, mert gyakorlati megkísértése biztos kudarccal kecsegtet. A végső értékválasztás gyötrő dilemmája ez: vagy eleve lemondani arról, amit megvalósítandónak – mert egyedül jónak – gondolunk, hogy kompromisszumokkal, az egymásra következő reformok állhatatos, de mégiscsak kis lépéseinek a taktikájával tapogatózunk és próbáljunk előrehaladni az áhított cél felé? Vagy vállalva a vállalhatatlant, a politikailag visszavonhatatlant, a társadalmat a forradalom kataklizmájába dobva kíséreljük meg az áttörést, a csupán lehetőnek a kikényszerítését, az adottságokon átgázolva a közvetlen célratörést? Igazi dilemma ez. Hiszen az áttörés kataklizmát jelent, és a kataklizma az eddig vallott és megvalósított értékeket a végső érték ígézetében kockára teheti; a társadalmat polarizálja, s e polarizálásban az embereket, tehát a végső értéknek is kizárólagos címzettjét elvont tárgyakká, csupasz eszközökké alacsonyíthatja; olyan folyamatokat indíthat el, amelyek minden társadalmi mozgás közül a legkevésbé előre láthatók, a legkevésbé ellenőrizhetők és tervezhetők, vagyis amelyeknél a rögtönzések kényszerének

legnagyobb foka a visszavonhatatlanság legéleztettebb formáival párosul.

Egy személyes vallomás olykor szubjektív, olykor lírai szálakkal szőtt, a XIX. század magyar valóságát és sorsfordító kérdéseit az elemző gondolkodás s ugyanakkor az időtlenné tisztuló emberi bölcsesség tükrében élénk táró kép az, amely e korántsem csupán magyar s korántsem csupán történelmi érdekességű problémaköréről Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója kapcsán Antalfy György könyvében¹ kibontakozik. Történelmileg a nemzeti szabadságharc forradalmi mozgásába, majd az ezt elfojtó császári hatalommal való kiegyezésbe torkolló magyar reformkor megszemélyesített tablója ez, melyben az *evolúció vagy revolúció* csupán a történelem folyásától tényszerűen feloldott nagy dilemmája, s ebben a személyes választások tragikus sorozata megfogalmazódik. Mert a forradalomért lelkesülőök szélső körén túl, akik közt a gyakorlati cselekvésben talán Kossuth Lajos, az égzengés apostolaként pedig a nemzet költője, Petőfi Sándor a legbeszédeesebb példa, létezett egy másik szélső kör is, melyet a kegyetlen önmardosásban, tépelődésben, de a személyes sors drámai végkifejletében is mindenekelőtt Kossuth nagy eszmei ellenfele, Széchenyi István reprezentál. Ám a legnagyobb magyar, gróf Széchenyi nem állott egyedül. Oldalán állott egy ifjabb nemzedék is: Szalay (1813–1864) társai, kik véle a vég tragikumában is osztoztak – így gróf Teleki László (1811–1861), ki a maga kiszabta halálba egy évvel később követte Széchenyit, vagy báró Kemény Zsigmond (1814–1875), kit talán csak elméjének végső elborulása mentett meg e sorstól. És Szalay László pontosan a *forradalom tragikus választása és ugyancsak tragikus nem választása* mint két rossz, ám objektíve mégis egyszerűen kikerülhetetlen alternatívával szembeszegülve, ennek kegyetlen szorításában kísérli meg egy *tertium datur* kovácsolását: a szubjektíve bizonyosnak vett kiúttalanságban is valamelyes út reményével kecsegtető – az előbbieknél bizonyosan nem könnyebb, sikere esetén mégis a legtöbb ígéretet hordozó – megoldás választását.

Miképpen alakul is hát élete? Csupán címszavakban: jogi és filozófiai tanulmányok, költői és novellisztikus kísérletek, irodalomkritikai tevékenység, közben jegyzői gyakorlat, ügyvédi vizsga, a *Themis* képében (1837) az első magyar jogi folyóirat indítása, döntően német, francia és angol érdeklődésű tanulmányutak, az Edinburgh Review ihletésére a *Budapesti Szemle* (1840) alapítása, büntetőjogi kodifikáció, kiterjedt jogtudományi és publicisztikai tevékenység, a *Pesti Hírlap* szerkesztése és követként az országgyűlés munkájába való aktív bekapcsolódás. A forradalom kirobbanása után kodifikációs osztályfőnök a Deák Ferenc vezette igazságügyminisztériumban, majd diplomáciai megbízatások, mindenekelőtt a német központi hatalommal kötendő szövetség reményében. Frankfurt, Párizs, London, Párizs, Brüsszel a színterei a reménytelen, mert Magyarországot Ausztriával szemben szövetségesként nem vállaló diplomáciai próbálkozásoknak. Kiterjedt publicisztikai tevékenység ismét, ezúttal svájci emigrációban, majd a *Magyarország történetével* való rendszeres foglalkozás. Ennek keretében – részben Svájcban, részben már itthon – egy hatkötetes átfogó, úttörő forráskutatásokon alapuló összefoglaló történelmi szintézis kiadása, nagyszámú történelmi feldolgozás, különösen a magyarországi nemzetiségi viszonyok köréből, és korántsem utolsó sorban a *Magyar Történelmi Emlékek*, illetve a *Monumenta Historiae Hungarica* sorozatának elindítása és gondozása. Élete utolsó éveiben ismét akadémiai pozíció: ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára.

Gyakorlati küzdelmének tárgya legelsőbbben is a megyei federalizmus, valamint a követküldési és utasítási jog partikularizáló hatásának veszélyeivel szemben a jogegyenlőség, esküdtbíráskodás, szabad sajtó, egyesülési jog és népképviselési országgyűlés intézményesítése, s ezzel a szabadság, a szabadsággal pedig a valóban politikai fejlődés szervezeti alapjainak és garanciáinak a biztosítása. Államelméleti és politikatudományi irodalmunk még csak részben tárta fel, hogy e gondolatkörben mennyi eredetiség rejtett, és hogy mennyiben bizonyult való-

ban előrevivőnek az *akkor és ott* viszonyaiban, illetve mindezeknek az aktuális jelentése és jelentősége a kérdéseket új módon felvető, ugyanakkor korántsem mindig valóban új kérdésekkel vívódó *mai* viszonyaink számára.

Antalfy György könyve hű krónikása, kortársi, irodalmi és finoman érzékeltetett saját értékelésekkel szembesített tükre Szalay László elméleti és gyakorlati küzdelmének, ugyanakkor a hőstét hevítő ethosznak is roppant érzékeny tolmácsolója.

Érdekes, és bizonyosan az események egy irányba rohanni látszó torlódása, valamint a mindezek iránt egyre egyszempontúbban reagáló személyes érzékenység magyarázza, hogy a *politikai forradalom* metamorfózisában is a *társadalmi forradalmat* kereső, tehát a mélyről jövő s a mélyben való valóságos átalakulásokat igénylő, ennek érdekében a hosszan tartó, áldozatos, a látványos áttörések helyett a mindennapok mindennapiságában megnyilvánuló munkát vállaló s így e nagyívű, perspektivikus elgondolásban végül is a folyamatos evolúciót, a reformok útján történő előrehaladást választó hitvallás Szalaynál a forradalom kitörését megelőző évben kulminál. Legkülönbözőbb írásaiban ekkor bukkannak elő az egy szólamra hangszerelt, mégis oly sokszínűen hangzó gondolatok: „a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy elérettség, ha egyetlen csepp embervér kiontásába kerül” (O’Connell-től idézve).² „Szokjunk le már valaha attól: az egyik szélsőségre mindig a másik szélsőséggel válaszolni.”³ „Tért nyitni ha bár csak lépésről lépésre a magasabb civilizációnak; vagy a mi egyre megy ki: az anyagi és szellemi javítások következetes lánczolata által közelebb hozni a népek alkotmányos életének tartós korszakát, – talán lassabban mint 1789-ben, de annál biztosabban, talán kevesebb dicsőséggel is, de annál nagyobb haszonnal” (Guizot-ról összegezve).⁴ Vagy a törvényhozás csupasz aktusába Kossuth által vetett túlságos reményekkel szemben: „c’est une erreur de la révolution, de croire qu’un morceau de papier peut avoir quelque valeur, sans être appuyé par la force morale. (A forradalom tévedésben volt, midőn úgy vélekedett,

hogy egy darab papíros némi értékkel bírhat, ha nem támogat-
tatik erkölcsi hatalom által)” (Napóleontól idézve).⁵ Avagy,
amint a kor- és küzdőtársak emlékező értékelése Szalayt vissza-
idézi: „a francia forradalomban nem a Bastille vagy a Tuille-
riák ostroma vagy a nép vad kitörései a nagyszerűek, hanem az
a politikai és társadalmi átalakulás, mellyel a forradalom nagy
férfiai csendes munkálkodásukkal Franciaország és az egész
újabb kori társadalom alapját vetették meg. A saját átalakulá-
sunkat is úgy érhetjük el, ha Franciaországot nem a forrada-
lomban utánozzuk, hanem e nagy férfiak példáját követjük”
(Eötvös gondolatát összegezve).⁶ Végezetül ugyanez a gondolat
talán engedékenyebben, de mégsem kevésbé kontrasztosan
megfogalmazottan: „Míg azon harczban, melyet a nemzet a
kormány ellen vívott, Kossuth harsogtatta a riadót, a Centra-
listák csendesen megírták a jövő zenéjének partitúráját.”⁷

És ha ugyanezen ethoszt a történelem szorítása nem arra kár-
hoztatja, hogy forradalommal feszüljön szembe, úgy az euró-
pai hagyományból egyébként is szervesen következő, Francis
Bacontól és Giambattista Vicótól kezdődően megszakítatlan
példák sorozatát kínáló mondanivalót tartogat. Ismét idézek:
„Jellemző, hogy Európának legtöbb alkotmányos országában
a tanult osztályok politicai helotismusra kárhoztatvák, minek
következménye, hogy a forum mindenütt olygarcháktól és tő-
zsérektől hemzseg, s hogy még mindig nem látjuk a lictort, ki a
tolongó csőcselékre rákiáltana: helyet, helyet az értelmi-
ségnek!”⁸ Vagy, „A magyart mindenekelőtt arra kell figyel-
meztetni, hogy más országokban azon úton válik státusférfiú-
vá az ember, mellyen nálunk tudóssá válik, – tanulás útján”
(Canning kapcsán).⁹ Avagy – ahogy megfogalmazódik benne a
balsejtelem a forradalmi győzelem másokra mámoros hatású
mézesheteiben is –: „Nem tudom, hogy miért kell mindig
Polykrates gyűrűjére gondolnom, de a gondviselés nem ad
ajándékot a népeknek; nem fáradtunk eleget mindazért, a mi
most ölünkbe hullott.”¹⁰

És még továbbmenve: ha az ügy, mely mindeme megvitatá-

sok és meggyőződések veleje, mozgató lelke volt, a reménytelenségbe bukik, ugyanez az éthosz segít a gondolkodóhoz egyedül méltó magatartás választásához – *a tudatos reflexió tárgyává tételhez* is. Ez vezeti Szalayt 1849 őszén, a biztos bukás leújtó hírének vétele után – amint évtizedekkel később ez vezeti Somló Bódogot is az első világháborús csatavesztés, Erdély román megszállása, az evolúcióba vetett hit végleges megcsúfolása s így az egyre reménytelenebb forradalmakba rohanás idején, kevéssel végső személyes összeomlása, öngyilkossága előtt¹¹ – *a történelem tanulmányozásához*: „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg, s ezért egész múltja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk? – hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkába, s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon.”¹² A kor ugyanakkor forradalmi demagógiájának közvetett bevallása, hogy még pontosan e kényes realistákat, a gyakorlati állásfoglalást gondolati reflexiójukkal megalapozókat nevezték – nem hízélgés céljából – doktrinereknek...¹³

Úgy vélem, hálásnak kell lennünk a szerzőnek a haladó hagyományaink megidézése e szép példájában megnyilvánuló haladó hagyomány újraélesztéséért; és hálásnak kell lennünk különösen akkor, ha általa nem csupán múltunk egy darabja s a benne hordozott emberi tudásanyag közvetítődik, hanem a gondolkodóhoz, mint nem csupán politikus, de egyszersmind morális lényhez méltó tartás, erkölcsi alapállás is.

Első változatában elhangzott a Magyar Jogász Szövetség által 1983. november 2-án rendezett könyvvitán: Jogász Szövetségi Értekezések, 1984/2.

Jegyzet

¹ *Antalfy György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1983.

² *Szalay László: Statusférfiak és szónokok könyve*, Pest, Heckenast, 1847. 400. old.

³ *Szalay László: Publicistai dolgozatok*, 2. kötet. Pest, Heckenast, 1847. 273. old.

⁴ *Szalay László: Statusférfiak és szónokok könyve*, 343. old.

⁵ *Szalay László: Publicistai dolgozatok*, 1. kötet. Pest, Heckenast, 1847. 154–155. old.

⁶ *Eötvös József: Emlék- és ünnepi beszédei*, 2. bőv. kiad. Budapest, Ráth Mór, 1886. 233. old.-ra hivatkozással *Antalfy*, 88. old.

⁷ *Pulzsky Ferenc: Életem és korom*, 1. kötet. Budapest, Ráth Mór, 1880. 229. old.

⁸ *Szalay László* = *Pesti Hírlap*, 1847. június 18.

⁹ *Szalay László: Statusférfiak és szónokok könyve*, Új folyam. Pest, Heckenast, 1850. 5. old.

¹⁰ *Angyal Dávid: Szalay László emlékezete születése 100. évfordulója alkalmából*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1914. 36. old.

¹¹ Vö. *Varga Csaba: Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész Állambölcseletéről*, Magyar Filozófiai Szemle, XV (1981) 6, 817–819. old.

¹² *Eötvös*, 248. old.

¹³ *Beksics Gusztáv: A magyar doctrinairek. Csengeri Antal, b. Eötvös József, b. Kemény Zsigmond, Szalay László, Trefort Ágoston*. Budapest, Rudnyánszky, 1882.

Lenin és a forradalmi jogalkotás

1. FORRADALOM ÉS FORRADALMI JOGALKOTÁS

A társadalmi forradalmak, melyek során új osztály ragadja magához a hatalmat azzal az igénnyel, hogy egyik napról a másikra gyökeres változásokat hozzon a társadalmi-gazdasági viszonyok rendjébe, célkitűzésük megvalósításának folyamatában számos bizonytalansági elemet hordoznak. Nem elégséges ugyanis a forradalom eszmei-gyakorlati előkészítése: a forradalmi program fő vonásainak kidolgozása és a hatalom megragadása, mert a forradalmi cselekvés irányát, konkrét formáját és módját számos előre nem látható s így számba sem vehető tényező – elsősorban a megdöntött osztályok ellenállása, a szövetségi kapcsolatok és a külpolitikai helyzet alakulása – befolyásolja. A forradalmi stratégia keretén belül alkalmazandó taktika lehetséges variánsainak végső kiválasztása vagy finomítása csak a forradalmi cselekvés során történhet meg. Emellett bizonytalansági tényező még az új osztály új feltételek között, új módszerekkel történő hatalomgyakorlásának nehézségeiből adódó tévedés lehetősége is, mely minden forradalmi ténykedés kísérője.¹ E tényezők és az a körülmény, hogy a forradalom nem valósítja meg valamennyi célkitűzését egy csapásra, időleges engedmények, kísérletezések s a mindebből is fakadó átmeneti hibák és kudarcok nélkül – mindez arra utal, hogy a forradalmi jogalkotás a már stabilizálódott hatalom kialakult hagyományokkal és beigazolódott gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező jogalkotásától erősen különbözik. E különbség mindenekelőtt a formai megoldásokban, jogalkotási technikákban érzékelhető.

Nos, a forradalmi jogalkotásra jellemző a törvények nagyfokú általánossága, a gyakorlati elvi-deklaratív, felhívás- vagy kiáltványjellegű forma; a rendelkezések oldott, közvetlen, egyszerű nyelvezetű szövegezése; a jogszabályok gyakorlati, szerkezeti kötetlensége, így különösen az indoklás és a tételes rendelkezések együttes formába öntése; általában a jogszabályoknak a nyelvi-szerkezeti megformálásból is kitűnő agitatív-nevelő, a forradalmi propaganda eszközt képező jellege – azaz (Lenin képletes kifejezésével élve) a jogszabályok „formai tökéletlensége”, gyakran kevésbé „jogászas” megjelenése.

Persze korántsem állítom, hogy a fenti jegyek *minden* forradalmi jogalkotás vagy *csupán* a forradalmi jogalkotás jellemvonásai; e jellemzők tekintetében úgy vélem, csak *fokozati* különbségről van szó: nevezetesen, hangsúlyos módon és gyakorisággal e jegyek többnyire a forradalmi jog, a régit megsemmisítő és helyébe új intézményeket teremtő forradalmi jogalkotás sajátosságait képezik.

A társadalmi általánosság kérdése

A szovjet jogfejlődés kezdeti szakaszát, mint említettem, első sorban a törvények elvi-deklaratív formája, a rendelkezések nagyfokú általánossága jellemezte. Lenin nemcsak tudatában volt ennek, de határozottan törekedett arra, hogy a fiatal szovjethatalom rendelkezései részletkérdésekbe ne bocsátkozzanak, ne határozzák meg a gyakorlati végrehajtás konkrét formáját vagy módját. A forradalom első napján, amikor a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetjeinek II. Összoroszországi Kongresszusán kihirdette az első forradalmi aktus, a földről szóló dekrétum általa szövegezett tervezetét, hangsúlyozta: „mi elletne vagyunk e törvényjavaslat bárminemű módosításának, nem akarunk részletezést, mert dekrétumot írunk, és nem akcióprogramot. Oroszország nagy, és a helyi viszonyok az országban különbözőek; hisszük, hogy a parasztság maga jobban meg tudja majd oldani a kérdést, mint mi – helyesen, úgy, ahogy kell” (LM 26. 262. o.). Tíz nappal később, az Összoroszországi

Központi Végrehajtó Bizottság ülésén a magánhirdetések monopóliummá nyilvánítása kapcsán pedig kifejtette: „törvényjavaslatunkban természetesen vannak fogyatékoságok, de a Szovjetek mindenütt a helyi viszonyoknak megfelelően fogják majd alkalmazni a törvényt. Nem vagyunk bürokraták, és nem akarjuk mindenütt betű szerint alkalmazni, mint az ősrégi kancelláriákban szokásos volt” (LM 26. 291. o.). Lenin gondolkörében tehát a rendezési szint általánossága forradalmi program volt, s ezt az általánosság igényével is megfogalmazta: „a Szovjetek az egyes helyeken, a helyi körülményeknek és az időpontnak megfelelően módosíthatják, kiterjeszthetik és kiegészíthetik azokat az alapvető határozatokat, amelyeket a kormány hoz” (LM 26. 292—293. o.).

Az általánosság követelménye persze feltételezte, hogy minden címzett *alkotó* módon, a helyi sajátosságoknak megfelelően hajtsa végre a rendelkezéseket,² a gyakorlat sokszoros próbája által járuljon hozzá a végrehajtás leginkább alkalmas módozatainak kiválasztásához, a majdan elfogadandó megoldások kikristályosításához.³

A szabályozás ilyen általánosságának az a feltétele, hogy a forradalom élgárdája bizzék a tömegekben. Lenin erre épített. A forradalom tizedik napján állást foglalt amellet, hogy „a szocializmust nem lehet felülről jövő rendeletekkel megteremteni”, mert „az eleven, az alkotó szocializmus maguknak a néptömegeknek alkotása” (LM 26. 293. o.). Ugyanakkor tudatában volt annak, hogy mindez számos nemkívánatos hatásra, visszaélésre ad alkalmat, jogi lehetőséget – ami a forradalmi átalakulás szempontjából különösen veszélyes, hiszen hivatalosan: a végrehajtás ürügye alatt történhetik.⁴

Az okokat közelebbről vizsgálva azonban meg kell állapítani, hogy valójában az alapvető törvények többsége tekintetében nem volt más lehetőség. A területi kiterjedés, továbbá a helyi viszonyok egyöntetűségének, a megelőző rendezési tapasztalatoknak, a kellő programnak és a rendelkezésre álló időnek hiánya nem tették lehetővé, hogy a rendelkezéseket a gyakorla-

ti végrehajtásra alkalmas közvetlen utasításokká bontsák le. Ez a helyzet állott fenn még évekkel a hatalom megragadása után is. 1919 decemberében például (a parasztok segítéséről szóló jogszabály kapcsán) meg kellett állapítania Leninnek, hogy „nem tudtuk magunkat másképp kifejezni, és nem tudtunk semmilyen gyakorlati útmutatást adni. Általános irányelveket kellett megállapítanunk, és arra kellett számítanunk, hogy az öntudatos elvtársak a vidéken lelkiismeretesen fogják alkalmazni ezt a törvényt, és ezernyi módot találnak majd arra, hogy minden egyes helység konkrét gazdasági viszonyai között hogyan alkalmazzák gyakorlatilag”⁵.

Leninnek a jogszabályi rendezés szintjéről alkotott felfogását tehát a körülmények, az optimális szint és módszer keresésének igénye alakították. E kérdésekről politikusan gondolkodott: felfogását nem abszolutizálta, nem terjesztette ki sem későbbi szakaszokra, sem általában a szocialista fejlődésre. Mindez azonban nem zárja ki néhány általános következtetés levonását.

A legáltalánosabb következtetés abban fogalmazható meg, hogy az életviszonyokban a tipikust kereső szabályozás – amit a szocialista államok ma általánosan vallanak – rendezési tapasztalatok felhalmozódását, a társadalmi-gazdasági viszonyok stabilitását feltételezi.

Másfelől kisebb vagy nagyobb mértékben minden jogképzés magában hordoz valamilyen bizonytalansági elemet. A jogalkotás kizárólag akkor és annyiban bizonyulhat sikeresnek és realizálódhat a társadalmi valóságban, amikor és amennyiben az alapjául szolgáló elméleti modell *igaznak* bizonyul (tehát a társadalmi valóság *reális* fejlődési tendenciáit tükrözi), s e modellnek *célszerű* (tehát megfelelő jogi technika által közvetített) kifejezését adja. E két szempont Lenin gondolatában jelen volt. Maga tette fel a kérdést: „vajon *helyes elvi alapokon* nyugodott-e, azután pedig *célravezető* volt-e a Szovjetköztársaság törvényhozói tevékenysége az agrárviszonyok átalakításának ... területén?” (LM 28. 312. o. – Kiemelés – V. Cs.). És ez egy-

ben közelebbi választ is ad a kérdésre, vajon miért volt indokolt, sőt az egyetlen járható út Lenin törekvése az általánosságra, az elvi szabályozás formájára. Nos, a társadalmi viszonyok stabilitásának, a rendezési tapasztalatoknak teljes hiánya, a hatalmas területen a mindenkori politikai helyzetnek számos változatát felmutató jellege s nem utolsósorban az *átmeneti* állapot, a taktika nem kivételes változásai mind az új jogalkotás *ideiglenes* jelentőségére,⁶ a kísérletezések gyakori szükségességére utalnak. Arra, hogy az adott feltételek között a legkevesebb hibaforrással rendelkező megoldás csakis a rendezés elvi jellege, nagyobb fokú általánossága lehet – olyan megoldás tehát, amely *a gyakorlati végrehajtás közvetlen formáját és módját* meg nem határozva, ezek kialakítását a közvetlen végrehajtókra, a forradalmi erők forradalmi tudatára, tapasztalatára és célratörésére bízta. A direktívák általánossága így a végrehajtás sokszínűségét, a módzatok pluralitását, végső soron a konkrét végrehajtási tapasztalatok kiérlelődését, a majdani végleges rendezés megalapítását célozta.

Az általánosság lenini eszméje így egy átmeneti állapotra szorítkozott, ugyanakkor annak igényét is magában hordozta, hogy a későbbi rendezés fokozottabb mértékben támaszkodjék a gyakorlat eredményeire, a végrehajtás során szerzett tapasztalatokra.

A formai kifejezés kérdése

A szovjet forradalmi jogalkotás másik jellemzője szorosabban is formai: a jogszabályok nyelvezetével és szerkesztésével kapcsolatos. A jogi aktusok egyszerűbb nyelvezete, lazább és kötetlenebb szerkezete, s az agitatív-nevelő szerep elősegítésére irányuló megszövegezése szerves összefüggésben állt a rendezési szint általánosságával. Mindkét megoldás kialakítását a forradalmi harc sajátos feltételeinek leginkább megfelelő eszközök és formák kiválasztásának igénye határozta meg.

E jegyek kialakításában ugyanakkor szerepet játszott egy további körülmény is, nevezetesen, hogy az első időszakban a

jogalkotás a politikai propaganda, az „általános igazságokkal folytatott propaganda” (LM 29. 206–207. o.) egyik eszközét képezte.⁷

A forradalmi jogi aktusok a forradalmi osztályok meggyőzését célozták; címzettjeik a néptömegek voltak; alapvető céljuk kezdetben inkább forradalmi tette való felhívás, semmint valamiféle minuciózus szabályozás volt. Az a körülmény tehát, hogy átmenetileg a jog agitatív-nevelő szerepe rendkívüli módon előtérbe került, szükségessé tette megfelelő formai megoldások kialakítását. Amíg a forradalmi jogalkotás általánosságában egy speciálisan orosz sajátosság (a forradalmi átalakulás által érintett terület nagysága és a helyi viszonyok sokfélesége) is szerepet játszott, a forradalmi jog nyelvi-szerkezeti közvetlensége jellemző lehet más társadalmak jogalkotására is, amennyiben a jog agitatív-nevelő funkcióját a jog sajátos formai kialakításával is előtérbe kívánják helyezni.

A forradalmi jogalkotás elsődleges formai követelményei a jogi nyelv egyértelműsége, egyszerűsége és világossága s a rendelkezések, felhívások közérthető, nyílt és őszinte megindoklása, azaz az okoknak és céloknak a rendelkezésekkel egyidejű feltárása – ami a tételes rendelkezéseknek politikai értékeléssel való vegyítését, a gyakori preambulum-formákat eredményezi.

Lenin gyakorlati tevékenységét e követelmények messzemenő figyelembevétele jellemezte. Erőteljesen hangsúlyozta a jelentős politikai és jogi aktusok nyelvi egyszerűségének és világosságának szükségességét.⁸ Az Alkotmányozó Gyűlés feloszlásáról általa készített dekrétumtervezetben bevezetésként nyolcvansornyi politikai értékelés-indokolás előzi meg a tömör rendelkezést: „a Központi Végrehajtó Bizottság ezért elrendeli: Az Alkotmányozó Gyűlést fel kell oszlatni”. (LM 26. 450–452. o.) Számos esetben – a jogszabályi tervezetek véleményezésekor – maga kérte, hogy eléjük az intézkedések „megmagyarázására” „népszerű bevezetést kell írni” (LM 28. 32. o.), hogy „erőteljesebben kell hangsúlyozni” a rendelkezések alapjául szolgáló körülményeket (LM 27. 357. o.), vagy

hogy adott szellemben „meg kell változtatni a dekrétum bevezető részének szövegezését” (LM 26. 304. o.).

A forradalom szükségképpen a forradalmi erők öntudatára, meggyőzésére és lelkesedésére épít; a forradalmi lendület fenntartásának egyik lényeges feltétele ezért a vezetők és a vezetettek közötti őszinte viszony. Lenin ezt a gondolatot hangsúlyozta a forradalom másnapján,⁹ s ez a gondolat jogalkotási koncepciójában is következetesen megnyilvánult¹⁰.

A jogfejlődés a jog *technicizálódását* is feltételezi. A jogrendszer technikai kimunkálása során kikristályosodnak a sajátos jogi fogalmak; és a rendszeren belüli összefüggés – a rendszer alkotóelemeit képező tételek egyértelműsége, egymáshoz rendeltsége és ellentmondásmentessége – érdekében kialakul egy sajátos jogi nyelv, mely szoros kapcsolatban áll a mindennapi nyelvvel: nem szakad el, de nem is azonos többé, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben szakmai nyelvként jelenik meg. A jogalkotó a szabályok megszüvegezésekor két egymásnak ellentmondó követelménnyel találkozik. Egyik a jogi nyelv közérthetőségének, a másik a logikai tisztaságának az igénye. E két követelmény ugyanakkor két végletet is jelent: minden jogi szövegben e két igény *kompromisszuma* figyelhető meg. A kompromisszum iránya és szintje a konkrét társadalmi feltételektől függően változik. Forradalmak idején szükségképpen a közérthetőséget, a népszerű és agitatív megfogalmazási módot helyezik előtérbe – még a technikai kimunkálás időleges háttérbe szorítása árán is. Ez a körülmény persze korántsem kedvező a jogbiztonságra; egy jogtípus újjal való felváltásának, az e folyamattal átmenetileg velejáró „bomlásnak” (LM 27. 509. o.), azaz egy új jog talaján álló jogbiztonság keresésének elkerülhetetlen kísérő jelensége.

Csupán ebben az összefüggésben érthető, hogy a forradalmi jogalkotásban a technikai kidolgozottság időleges háttérbe szorítását Lenin szükségesnek, és ebben az értelemben *pozitív* módon értékelte. Számos alkalommal jegyezte meg különféle aktusok kapcsán, hogy azok „formailag” (LM 26. 292. o.),

„technikailag és talán jogilag is nagyon tökéletlenek” (LM 33. 390. o.), korántsem tekinthetők a „tökéletesség mintaképének” (LM 30. 232. o.), hiszen azokat „nem valami bizottság agyalta ki, nem jogászok szerkesztették” (LM 28. 140. o.) – mert mint politikus, a forradalom alapvető kérdését a hatalom megszerzésében, megtartásában és konszolidálásában látta, s ez a forradalmi átalakulást szétsugározó és elmélyítő aktusok gyors kibocsátását követelte, nem pedig azok technikai oldalának aprólékos jogászi kidolgozását. Tíz nappal a forradalom után félreérthetetlenül kifejtette: az alapvető kérdés a hatalom birtoklását és az új rendet megalapozó aktusok gyors, „a formaságokból adódó minden nehézséget” figyelmen kívül hagyó kibocsátása – ugyanis ha technikai fogyatékoságai folytán „ezeknek a törvényeknek a burzsoá társadalom szempontjából tekintve formai tökéletlenségei” problémákat vetnének fel, „a hatalom ... a szovjetek kezében van, amelyek elvégezhetik a szükséges helyesbítéseket” (LM 26. 292–293. o.).

Konszolidálódás

és a technikai kimunkálás kérdése

A jog népszerű formai kialakításának igénye persze korántsem azonos a pontatlansággal, a hanyag szerkesztés megtűréseivel. Már a kezdeti szakaszban is sokszor utalt Lenin a szabotosság szükségességére,¹¹ ugyanakkor tudatában volt annak, hogy az átmeneti szakasz lezárulásával a jog technikai oldalát, szakszerű kidolgozását majd előtérbe kell állítani, azaz a népszerű kifejezés és a technikai kidolgozottság igényei között egy új kompromisszumot létrehozni. Ez a követelmény azonban Lenninnél még nem jelentett *teljes* hangsúlyeltolódást. Azt fejezte ki, hogy a stabilizálódott társadalom a maga technikailag is magas szintű jogalkotásával az eddigi népszerű-közérthető kifejezési formát majd magasabb színvonalon: az ellentmondásmentes jogi *rendszerképzés* magasabb technikai színvonalán *reprodukálja*.

Mindezek megfogalmazása a húszas években kezdődik. 1922-ben Lenin már egyre sürgetőbben veti fel a szovjethatalom jogszabályai proliferációjának, a jog stabilitása és egysége hiányának (s ezzel összefüggésben a rendszerezés és az összefoglalás szükségességének) kérdését,¹² ugyanakkor a hangsúlyt egyre fokozottabban az eddigi végrehajtási tapasztalatok kiértékelésére, a különös szintjéig hatoló, a kiérlelt rendezésre s a tételes rendelkezések gyakorlatba ültetésének hatékonyságára helyezi.¹³ Egyszersmind megfogalmazza azt a később feledésbe merült várakozást, miszerint a jog közvetlenül népi jellege, a végrehajtás sokszínűsége és helyhez alkalmazkodása a kialakult szocialista társadalomban is megmarad, noha a konszolidált fejlődésben az egységnek, a központosítotttságnak is érvényesülnie kell – egyfelől a központi-egységes jogalkotás erősítése, másfelől a végrehajtás s a törvényesség központi-egységes ellenőrzése útján. (LM 33. 360–364. o.)

Lenin ugyan már korábban is nagy gondot fordított a jogszabály-előkészítésre – több esetben például a rendszabályok kidolgozását konkurrens szervekre bízta, hogy a „legjobb”, „leggyakorlatibb” programváltozat kiválasztható legyen (LM 28. 466. o.) –, azonban a hangsúlyeltolódás nyilvánvaló: a húszas években Lenin a jogalkotást már nemcsak politikai-taktikai oldaláról, de sajátosan jogi: a *technikai kidolgozás* oldaláról is fokozottan szemléli. Ekkor veti fel annak szükségességét, hogy az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottságot „hosszabb ülésszakokra” hívják össze „a törvényhozás főbb kérdéseinek kidolgozása ... céljából” (LM 33. 246. o.), amikor az ÖKVB tagjait megkéri, hogy alaposabban tárgyalják meg a törvényjavaslatokat, s az időbelileg nem feltétlenül sürgető javaslatok tárgyalását „inkább halasszák el ... és adjanak időt az illetékes funkcionáriusoknak arra, hogy elmélyülten gondolkozzanak a kérdésen, és támasszanak nagyobb igényeket a törvények szerkesztőivel szemben, amit eddig nálunk nem tettek” (LM 33. 304. o.), sőt amikor arra is gondot fordít, hogy a pol-

gári törvénykönyv elkészítése során a dolgozók védelmét szolgáló intézmények „feltétlen” átvétele érdekében a nyugat-európai országok jogirodalmát és joggyakorlatát is tanulmányozták (LM 33. 193. o.).

2. FORRADALMI JOGKÉPZÉS ÉS SZOCIALISTA JOGALKOTÁS

Az új típusú jog alapjainak harcok során történő lefektetése, elveinek kezdeti kimunkálása még nem tekinthető rendszeralkotásnak. Lenin maga is számolt ezzel, és hozzájárult ahhoz, hogy az általános szintű, gyakran ideiglenes jelentőségű, technikailag sokszor kevésbé kimunkált szabályokból összefüggő, egységes, ellentmondásmentes, logikailag is egyértelmű, mélyebbre hatoló rendszert kovácsoljanak abban az időszakban, amikor a viszonylagos stabilitás igényével a szocializmust már – a többször visszatérő lenini kifejezéssel élve – „paragrafusokba lehet skatulyázni”. Első következtetésként levonhatjuk tehát, hogy a jogi rendszerképzés nem eleve adott és minden körülmények között érvényes, hanem objektív feltételek meglététől függő: a társadalmi viszonyok viszonylagos stabilitását és előzetes rendezési tapasztalatokat feltételező követelmény.

További tanulság, hogy a jogi aktusokban a közvetlen és közérthető nyelvi-szerkezeti kifejezéssel a szocialista jogalkotásnak már a jog megformálásakor törekednie kell arra, hogy mérsékelje a jog sajátos elidegenedettséget. Hiszen a jogi rendszerképzés, a jog technikai oldalának kimunkálása a jogi *forma* elidegenedésének fennmaradása vagy fokozása irányában hathat, ezt azonban a nyelvi-szerkezeti formába öntés közvetlensége a sajátos technikai igények messzemenő kielégítése *mellett* is jelentős mértékben közömbösítheti.

A létező szocializmusok sajnos még meglehetősen keveset tettek azért, hogy tudatos erőfeszítésekkel a jogot formai megjelenésében és kifejeződésében is a társadalomhoz közel állóvá

tegyék, amiként azok a várakozások sem teljesültek eddig be, amelyek a társadalom vagy közvetlenül választott képviselői valóban hatékony és alkotó, a dolgok menetét valóban meghatározó közreműködését kívánták biztosítani a jogalkotásban.

Készült a születési centenáriumra kiadott *V. I. Lenin o szocialiszticeszkom goszudarsztve i prave*, red. V. M. Cshikvadze–B. I. Topornin (Moszkva, Nauka, 1969) reprezentatív szocialista tanulmánykötet számára. Első magyar változatában: Állam- és Jogtudomány, XIII (1970) 1.

Jegyzet

¹ E bizonytalansági tényezők történelmileg indokolt jelenlétét s kiküszöbölhetetlenségét Lenin is előre látta. A forradalom megindulását követően így nyilatkozott: „Amikor a társadalom vezetőjeként és irányítójaként új osztály lép a történelem színpadára, ennek mindig elmaradhatatlan velejárója egyrészt az igen erős 'bukdácsolás', a megrázkódtatások, a harc és a vihar időszaka, másrészt az új objektív helyzetnek megfelelő új módszerek kiválasztása terén tett bizonytalan lépések, próbálkozások, tétovázások, ingadozások időszaka.” *Lenin, V. I. Művei*, 1–38. kötet. Budapest, 1951–1961. (A továbbiakban: LM.), 27, 256. old.

² „Minden egyes gyár, minden egyes falu egy-egy termelő és fogyasztási kommuna – mondotta 1918 márciusában –, amelynek joga és kötelessége, hogy a maga módján alkalmazza az általános szovjet rendelkezéseket (a 'maga módján', nem olyan értelemben, hogy megszegheti őket, hanem hogy végrehajtásukban a legkülönbélebb formákat alkalmazhatja), hogy a maga módján oldja meg a termelés nyilvántartásának és a termékek elosztásának problémáját.” *LM*, 25, 255. old.

³ „A rendeletek – állapította meg a parasztgazdaságra vonatkozó aktusok kapcsán 1919 márciusában – helyesek, mint útmutatók, mint gyakorlati rendszabályok megvalósítására irányuló felhívások. Amikor azt mondjuk: 'Segítsétek elő az egyesülést' – akkor utasításokat adunk, amelyeket sokszorosan ki kell próbálnunk, míg megvalósításuk végleges *formáját* megtaláljuk.” *LM*, 29, 210. old.

⁴ Egyfelől, „ha a mezőgazdasági kommunák csak azért fogják segíteni a parasztokat, hogy eleget tegyenek a törvény szavának, akkor az ilyen segítség haszontalan lesz, csak kárt okoz”. *LM*, 30, 187. old. Másfelől, „minden törvényt ki lehet játszani, még végrehajtásának látszatával is. És a parasztok segítségéről szóló törvény pusztá játékszerré válhat és egészen ellenkező eredményekre vezethet, ha lelkiismeretlenül alkalmazzák”. *LM*, 30, 190. old.

⁵ *LM*, 30, 190. old. Hasonlóképpen *LM*, 29, 148. és 206–207. old. – Megjegyzem, az általánosság igényére utal az analógia intézményének az 1922. évi szovjet-orosz büntetőtörvénykönyvben Lenin által javasolt bevezetése is. Talán anekdotikus értékű, de nem tanulság nélküli az a visszaemlékezés, amely szerint a csitai forradalmi törvényszék elnöke a következőképpen vélekedett a forradalmi jogszolgáltatásnak a formális szabályozás ellenére is fennmaradó szabadságáról: „A burzsoá bírónak ahhoz, hogy a burzsoázia kizsákmányoló érdekeit objektív igazságként tudja feltüntetni, vaskos törvénykönyvek és törvénytárak segítségére volt szüksége. A szovjet igazságszolgáltatásnak, amely a forradalmi proletariátus érdekeit szolgálja, sokkal egyszerűbb és könnyebb a feladata. Ha megnézi ezt a BTK-t – az egész 28 oldal, az általános és különös rész együtt 227 paragrafus. Ebből az általános rész 56 szakasz, a különös rész 171 szakasz. Abból is a mi számunkra tulajdonképpen csak kettő fontos: a hatodik, amely meghatározza, hogy mit kell bűncselekménynek tekinteni, és a tizedik, amely az analógiáról szól. Ha a hatodik paragrafus szerint valamit bűncselekménynek kell tekinteni, akkor nem fontos, hogy a különös részben külön paragrafus legyen róla... Ez a két paragrafus nekünk mindent megmond. A többit, azt nem nekünk csinálták. Azok a világ számára valók, olyanoknak, akiknek nem a lényeg a fontos, hanem a paragrafus.” *Sík Endre: Próbaévek*, Budapest, Zrínyi, 1967. 762. old.

⁶ „Átmeneti időszakban a törvények ideiglenes jelentőségűek. És ha a törvény gátolja a forradalom fejlődését, hatálytalanítjuk vagy helyesbítjük.” *LM*, 27, 532. old.

⁷ A jog ilyen funkcióját szintén a forradalmi átalakulás követelményei indokolták: „Nevettek rajtunk, azt mondták, a bolsevikok nem látják, hogy rendeleteiket nem hajtják végre..., pedig a dekrétumoknak ez az időszaka indokolt volt, mert amikor a bolsevikok megragadták a hatalmat, azt mondták az egyszerű parasztnak és az egyszerű munkásnak: nézzétek, így szeretnénk, hogy kormányozzák az államot; itt a dekrétum, próbáljátok meg. Az egyszerű munkásoknak és parasztnak rendeletek formájában azonnal megmutattuk politikai elképzeléseinket. Ezzel nyertük meg azt a nagy bizalmat, mellyel a néptömegek irántunk viseltettek és viseltetnek.” *LM*, 33, 299. old.

⁸ „A néphez latin szavak nélkül kell szólni, egyszerű, érthető nyelven.” *LM*, 36, 447. old. stb.

⁹ „Szerintünk az állam ereje a tömegek tudatosságában rejlik. Az állam akkor erős, ha a tömegek mindent tudnak, mindenről véleményt tudnak alkotni, és mindent tudatosan tesznek. Nincs mit félnünk attól, hogy megmondjuk az igazat...” *LM*, 26, 255. old.

¹⁰ Ebben az értelemben írta pl., hogy „a mi Alkotmányunkban nincsenek szép szövegek” (*LM*, 30, 234. old.), s ez a gondolat tükröződik a Büntetőtörvénykönyv tervezete kapcsán Kurszkijhoz írt levelében is, melyben hangsúlyozza: „önámítás vagy csalás volna” a terror időleges fenntartásának elkendőzése,

s ezért „nyíltan ki kell mondani azt az elvi és politikailag őszinte (és nemcsak szűk jogi) tételt, amely megindokolja a terror *lényegét és igazolását*” (LM, 33, 355. old.). Megjegyzem, a tudatosítás igénye magában foglalja a perspektívák tudatosítását is. Annak érdekében például, hogy „elkerüljük az átmeneti jellegű történeti szükségszerűségek helytelen általánosítását”, Lenin szükségesnek látta kinyilvánítani azt is, hogy a választójog korlátozása csupán ideiglenes jellegű intézkedés. LM, 29, 116. old.

¹¹ Lenin már 1917. november 17-én foglalkozott egy aktus „nem kívánatos félreértésekre” vezető formába öntésével (LM, 26, 294. old.); a későbbiekben felhívta a figyelmet arra, hogy a kérdéses rendelettervezetekben a szervezetek jogállását „jogilag pontosabban kell megfogalmazni” és „pontosabban meg kell határozni” (LM, 27, 357–358. old.), bizonyos büntetéseket megállapító „szabályokat és törvényeket” „pontosabban kell megfogalmazni” (LM, 28, 32. old.); a rekvirálás kérdése kapcsán pedig „a központi hatalom törvényei pontos útmutatásainak” jelentőségére utalt (LM, 29, 216. old.) stb.

¹² LM, 30, 474. old.; LM, 32, 13. old.; LM, 33, 67. és 216–217. old. stb.

¹³ „A maga idejében szükségünk volt ezekre a deklarációkra, nyilatkozatokra, kiáltványokra és dekrétumokra. Van elég belőlük. Annak idején szükségeseek voltak, hogy megmutassák a népnek, hogy és mit, milyen új és soha nem látott dolgokat akarunk építeni. De ismétелgethetjük-e tovább a népnek, hogy mit akarunk építeni? ... Elmúlt már az az idő, amikor politikailag kellett vázolni a nagy feladatokat, ma itt az ideje, hogy gyakorlatilag megoldjuk ezeket a feladatokat.” LM, 33, 57. old. „Senki sem ellenőrzi, hogyan hajtják végre gyakorlatilag a rendeleteket, amikből jóval több van a kelleténél, és amelyeket a Majakovszkij ábrázolta ügybuzgósággal sütünk ki.” LM, 33, 216. old. „Véleményem szerint az a fő, hogy a súlypontot a dekrétumok és rendeletek írásáról (amibe lassan belebolondulunk) áthelyezzük *az emberek kiválasztására és a végrehajtás ellenőrzésére*. Ez a dolog veleje.” LM, 36, 575. old. Hasonlóképpen LM, 32, 13–14. old.; LM, 33, 302. old.; LM, 36, 582–583. old. stb.

Az elméleti jogi gondolkodás formálódása a Magyar Tanácsköztársaságban

1. A FORRADALMI GYAKORLAT ÉS ELMÉLETE

A társadalmi forradalmak győzelmének alapvető előfeltétele, hogy azok a társadalmi-gazdasági mozgásfolyamatban kiérlelten, a történelmi fejlődés szükségképpen mozzanataként jelentkezzenek, s hogy a forradalmi osztály és különösen annak vezető erői e szükségszerűség tudatában legyenek, és a történelmi fejlődés valóságos lehetőségeinek megfelelő nézetekkel rendelkezzenek a forradalmi erők céljairól, a forradalmi mozgás alapvető stratégiai és taktikai kérdéseiről. A megelőző társadalmi tapasztalatok összegezéséként megjelenő forradalmi ideológia és a forradalmi tevékenység különböző irányait érintő előzetes elképzelések azonban a történelem tanúsága szerint többnyire csak időleges érvényű, a forradalmi tettek bizonyos keretet és perspektívát nyújtó, de nem konkrétságában kibontott, egyértelmű és pontos direktívákat tartalmazó nézetekként jöhetnek számításba; ezért a forradalmak során a szubjektív tényezővel, a rögtönzésekben adódó bizonytalansági elemekkel mindig számolni kell. A forradalomban a küzdelem a politikai hatalomért folyik, s ezt döntően a tett fegyverével vívják meg. Ugyanakkor a forradalmi küzdelem során minden – a szó, az eszme, a tudományos tétel is – hatványozott mértékben politikai tétté válhat, s mint az adott helyzetben előrevívó vagy hátráltató *politikai* tett nyer elbírálást. Avagy, amint ezt a Tanácsköztársaság jogi szakfolyóirata, a *Proletárjog* mindjárt kezdetben példás tömörséggel – mottóként – rögzítette: „A forradalom nem vitatkozik ellenfeleivel, hanem szétzúzza őket.” (PJ 2. 14. o.)

Ezek a tényezők – figyelembe véve például azt is, hogy a küzdelem során a tudományok elkötelezett művelőire is döntően gyakorlati feladatok várnak, hogy a forradalmi légkör politikai telítettsége általában kevésbé kedvez a megalapozó jellegű társadalomtudományi vitáknak – bizonyosan összefüggnek az-
zal, hogy a forradalmi harc során a forradalmi ideológia osztályjellegének és szellemének megfelelő társadalomtudományi felfogások szaktudományi megalapozása és kibontása többnyire nem következik be. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a forradalmi küzdelemben a forradalmi tanokból fakadó tételek elméleti kifejtését és konkretizálását célzó törekvések és viták ne jelentkeznének s ne játszanának rendkívül jelentős szerepet. Minthogy azonban a forradalomban minden a forradalmi gyakorlatnak alárendelt, az elméleti felfogások és törekvések is szükségképpen gyakorlati formájukban: közvetlen gyakorlati realizálódásukban és következményeikben jutnak kifejeződésre.

A forradalmi tanok szaktudománnyá válása, új elméleti rendszerekben való tudományos kifejeződése tehát csak a forradalom győzelmes megvívása után következhetik be. Az 1917-es forradalom után is több évtizednek kellett eltelnie, amíg a Szovjetunióban – a sztálini konszolidációval s a leegyszerűsítő marxizmusértelmezések uralomra jutásával egy időben – egyáltalán kialakultak az olyan társadalomtudományok, mint az államelmélet, a jogelmélet, az etika vagy az esztétika. Az elméleti kiteljesedés késésének azonban van egy tudományelméleti oka is. Engels megállapítására gondolok, aki Conrad Schmidthez 1890. október 27-én írt levelében azt írta, hogy „minden korszak filozófiájának ... meghatározott gondolati anyag az előfeltétele, amelyet elődeitől kap és amely kiindulópontja”. A forradalmi tettnek is készen talált adottságokkal kell számolnia, ezeket kell befolyásolnia és célkitűzéseinek megfelelően átalakítania. S a helyzet nem más a társadalomtudományoknál sem. Minden új tudomány kisebb vagy nagyobb mértékben – és főként kialakulásának első szakaszában – átveszi elődjének

terminológiáját, fogalom- és kategóriakészletét, sőt nem ritkán problémafelvetéseinek és általánosabb tételeinek egy részét is. Ha az alapvető gondolatok újak is, az anyag, amellyel dolgozik s amelynek segítségével kifejezi magát, gyakran a régi. A tudományfejlődésnek ez az egyik legkritikusabb szakasza, amikor az új társadalomnak meg kell találnia megfelelő formai kifejeződését, el kell határolnia magát a korábbi megközelítésektől, s át kell értékelnie az egész örökséget, melyet elődeitől kapott. Ez nem egyszerű feladat. Számos buktatóval, félmegoldások elfogadásával jár, míg az új elmélet kibontakozik, és elnyeri valóban jellemző körvonalait.

Tudjuk: a Magyar Tanácsköztársaság, mely nem juthatott el a konszolidáció szakaszáig, nem biztosíthatta a forradalmi tanok szaktudományi szintű és igényességű kifejtését sem.

Ez persze korántsem jelentette az elméleti jogi gondolat szaktudományi megformálására irányuló kísérletek hiányát. A Tanácsköztársaság gyakorlata igényelte ezt a támogatást, s ennek a szocialista jogászok igyekeztek is eleget tenni. E kísérletek fóruma a megszüntetett *Jogtudományi Közlöny* helyébe lépő (és március 29-től összesen – több mint száz nagy formátumú oldal terjedelemben – tizennégy számot megérő) *Proletárjog*, a Szocialista Jogászszövetségnek kezdetben Zilahi László vezette bizottsága, majd júniustól a Rónai Zoltán vezette Igazságügyi Népbiztosság propagandaosztálya által szerkesztett hivatalos hetilapja volt. A *Proletárjogban* közzétett cikkek szolgálták a napi eseményekkel kapcsolatos propaganda-agitatív célokat, ismertették a fiatal szovjet-orosz állam állami és jogi intézményeit s szabályait, megvitattak tételes jogi problémákat a jog (*de lege lata*) és a jövődjö joggal szemben támasztott társadalmi követelmények (*de lege ferenda*) szemszögéből egyaránt, ugyanakkor tudományos kérdésekkel is foglalkoztak: megkísérelték a győztes proletárforradalom jogi elmélete körvonalainak is a tisztázását. Fennállása 133 napja alatt a Tanácsköztársaság létrehozta a jog új, szocialista rendszerének alapjait, s ezzel egyidejűleg megkísérelte kibontakoztatni az új jognak megfelelő szaktudományi elmélet csírait is.

2. POLGÁRI HAGYOMÁNYOK ÉS BALOLDALI UTÓPIZMUSOK ÖTVÖZŐDÉSE A FORRADALOM JOGI ELMÉLETÉBEN

A Tanácsköztársaság kikiáltásának első napjaitól kezdve állandóan visszatérő téma a demokrácia és diktatúra viszonyának s ezzel összefüggésben a jogi akarat, a jog osztálylényegének problémája. A *Proletárjog* beköszöntő cikke mindjárt leszögezte: „a proletárdiktatúrának, a tanácsok hatalmának, a dolgozó milliók akaratának: a *proletárjognak* csak kényszerítő eszköze a terror, de célja az új világrend megteremtése”, majd a *Demokrácia vagy diktatúra?* című szerkesztőségi cikk ugyanezt tárgyalta sodró erejű agitatív formában, ám valamivel árnyaltabban (PJ 1. 12. o.). A demokrácia és diktatúra dialektikájának olyan határozott megfogalmazásával azonban nem találkozhatunk, mint amilyen az akkor Magyarországon már ismert lenini *Állam és forradalomban* olvasható. Abban a tekintetben mindvégig egységes az állásfoglalás, hogy a proletárjog a munkásosztály, a proletariátus vagy a dolgozó milliók akaratát (PJ 3. 17. o.; PJ 4. 26. o. stb.). A demokrácia és diktatúra viszonyában azonban a tisztázás végül is elmaradt. Talán kelően érzékelteti az a tömör összefoglalás, ami a *Proletárjog* hátsólapjain kiemelt vezérgondolatként szerepelt: „A tanácskormányzás nem demokratikus kormányforma, hanem a munkáskormányzás formája, amely nyíltan kimutatja osztályjellegét, nem leplezi azt a demokratikus frázisokkal, de egyszersmind az a kormányfajta is, amelyben a forradalmi munkásosztály tisztán, világosan és kíméletlenül fejezheti ki akaratát.” (PJ 2. 16. o.)

Az új jog osztálylényegét illető válaszból következik, hogy a régi és az új típusú jog között kontinuitásról szó sem lehet. Szintén kiemelt állásfoglalásként olvashatjuk, már az április elejei számban: „Nincs jogfolytonosság! Proletárdiktatúra van!” (PJ 2. 14. o.), s ezt a vélekedést erősíti a későbbi, *A tegnap és a holnap* című vezércikk határozott megállapítása is:

„Átmenet, jogfolytonosság forradalmi átalakulásban nincsen ...” (PJ 4. 25. o.) Nem érdektelen, hogy *A proletárállam büntetőjogát* körvonalazó cikkében Földesi Kálmán a jog politikai tartalmát érintő diszkontinuitást az előbbieknél korábban, ugyanakkor differenciáltabban vetette fel. E cikkben leszögezte: az új büntetőjog megkülönböztető alapelve egyfelől a proletársztályuralom, másfelől az új típusú gazdálkodási rend védelme. Az osztályszempontból látszólag semleges területeket érintő kontinuitás kérdésében azonban már elbizonytalanodott: „A büntetőjog által érintett egyéb jogterületeken, pl. az élet és testi épség ellen elkövetett bűncselekmények, szemérem elleni bűncselekmények tekintetében *nagyjában megegyezik* a régi büntetőjoggal.” (PJ 1. 6. o.) Cikke folytatásában már megkísérelte bizonyítani, hogy az ilyen kontinuitás csak kivételes lehet. A magzatelhajtás büntetendőségének javasolt eltörlését például azzal az erőltetett szembeállítással igazolta, hogy a korábbi büntetés „valódi indoka ... a tőkés osztálynak emiatt érdeke volt, hogy a 'munkapiac' a kínálat minél nagyobb legyen, és ezáltal a munkabérek minél alacsonyabbra szoríttassanak le” (PJ 3. 20. o.).

A Proletárjog első, elméletileg kevésbé igényes, inkább propagatív, az útkeresés elemi irányait jelző (s ezért számos ma már naivnak tűnő problémafelvetést tartalmazó!) számaiban csak egy kifejezetten elméleti igényű írást találhatunk, Rott Pál összefoglaló rövid értekezését *A munka államáról*. Ez az írás megállapítja, hogy „a gazdasági rendszer változása az egész jogrendszer és az erkölcsi szabályok összességének átalakulását vonja maga után”, s tudatában van annak is, hogy a gazdasági meghatározás nem jelenti a felépítmény passzivitását, hiszen „az építkezés munkájánál az új gazdasági rendszer, mint prius, másrészt a jog és az erkölcs, mint amannak ideológiája fontos kölcsönhatásokkal segítik és támogatják egymást...” Ezzel összefüggésben utal helyesen arra, hogy az új típusú gazdasági rendszer minőségileg új jogtudományt igényel. E helyes fejtegetések ellenére utóbb mégis kiviláglik, hogy a szerző az alap és

felépítmény kapcsolatát rövidre zárja: felfogása szerint március, azaz a kommun kikiáltása „a romok alá temette az érvényben volt egész jogrendszert, és egy csapással sújtotta agyon az osztályerkölcs évszázados terebélyét” (PJ 4. 26. o.). Az ilyen, illúzióktól fogant vélekedések – ami már Földesi említett cikkében is megfogalmazódott: „a termelési mód megváltoztatásával *romba dőlnek* a kapitalista termelési módon alapuló erkölcsi *nézetek is*” (PJ 2. 13. o.) – és a nekik megfelelő politikai értékelések² azonban tévesen azonosították az erkölcsöt az intézményesített tételezett normarendszerekkel, másfelől pedig erőteljes türelmetlenségről tanúskodtak.

A felépítmény meghatározottságának mechanikus felfogása általában jellemző a Tanácsköztársaság jogi irodalmára. A múlt megítélése tekintetében csak az mentheti, hogy elmélyült rész kutatások hiányában csupán a mozgalomban elfogadott előítéletekre, meglehetősen leegyszerűsített formulákra támaszkodhatott, a jelen és jövő tekintetében pedig forrása az említett forradalmi türelmetlenség volt. A *Proletárjog* hasábjain a burzsoá jogásziaskodás elleni küzdelem gyakran visszatérő téma volt. „A jogászi abrakadabra misztikus jeleinek értelmezésében állott a jogász mestersége” – olvassuk *A jogszolgáltatás régi szervezetének likvidálása* kapcsán (PJ 8. 55. o.) –, s ennek felelt meg Östreicher Andor sommás értékelése is *A jogvédelemről*, mely szerint „az ügyvédi munka a kizsákmányolók osztályuralmának és a kapitalizmus anarchisztikus termelési rendszerének jellegzetes következménye volt, s e rendszer bukásával bukik, mint foglalkozási ág” (PJ 1. 8. o.). A bírálat, amennyiben a kizsákmányoló burzsoá osztályuralom pozitivistikus-bürokrata jogi megnyilvánulásai ellen irányult, jogos volt, leegyszerűsített formájában azonban csak elnagyolt következtetésekhez vezetett. Az általános felfogás szerint „az anarchikus termelési rend” volt az, ami a múltban „komplikált jogviszonyok” s egy „szövevényes” jogrendszer létrejöttét eredményezte (Földesi István: *Laikus bíráskodás és anyagi jogszabályok*. PJ 7. 50. o.). A forradalom jogászai tehát a logikai-

lag-technikailag egyaránt kimunkált, a társadalmi viszonyok széles körét megfelelő mélységben átfogó jogi szabályozás, s a vele járó formális-technikai intézményi berendezkedés szükségességét teljesen figyelmen kívül hagyták, s az örökségül kapott – technikailag messzemenően kidolgozott – jogi intézményrendszer bonyolultságát kizárólag anarchisztikus gazdasági alapjukkal, illetőleg az osztályjellegük elkendőzésére (vagyis az érthetetlenné tételre) irányuló burzsoá törekvéssel magyarázták.³

A Magyar Tanácsköztársaság jogi sajtójának kutatói mind felfigyeltek arra, hogy a június 7-én megjelent 6. számtól kezdve a *Proletárjog* hangvétele megváltozik; egy új kibontakozás kezdődik. Ekkor veszi át a szerkesztés munkáját a Rónai Zoltán vezette Igazságügyi Népbiztosság propagandaosztálya, s ez az az időpont, amikortól a *Proletárjog* hasábjain egymás után kezdenek napvilágot látni igazán elméleti tanulmányok. A szakjellegű írások kerülnek előtérbe, ezeket pedig megbízhatóbb, konszolidáltabb hangvétel jellemzi. Egyidejűleg lassan elmaradnak a mozgósító erejű, harcos írások, melyek gyakran csak alacsonyabb színvonalon ismételték meg a másutt már elhangzott állásfoglalásokat. E törés okát – figyelemmel arra is, hogy az elméleti igény jelentkezése olyan hibákat hozott felszínre, amelyek a korábbi, jórészt publicisztikai számokban nem merülhettek fel – irodalmunk az Igazságügyi Népbiztosság szerkesztési munkájában, részben a politikai helyzet rosszbodásában, a gyakorlati ingadozásban jelölte meg. Amint azonban az Igazságügyi Népbiztosságnak a közelmúltban előkerült levéltári anyagából kitűnik,⁴ az a korábban mindenekelőtt a balos elfogultságtól és bizalmatlanságtól sugallt értékelés, amely szerint az Igazságügyi Népbiztosság és Rónai tevékenységét a jobboldali szociáldemokratizmus, a proletárdiktatúra ügyének sabotálása jellemezte volna,⁵ ma már alaptalannak tekinthető. A kialakult helyzetet inkább így magyaráznám: a forradalmi mámor első hullámának lecsitulásával ez az időszak, amikor a *Proletárjogban* is megkezdődnek az első ki-

sérletek egy új, szocialista elmélet körvonalazására, s ez, mint minden első, *úttörő* kísérlet, számos nehézséggel, múlhatatlan buktatókkal jár. Kezdetben a baloldali frázisok, most a megelőző polgári elméleti fejlődés során kifejlesztett kategóriák, problémafelvetések, sőt látszólag egész irányzatok jelentkezése – olyan éles, politikailag sem érdektelen törés ez, aminek okai nem a politikai gyakorlatban, hanem a tudományfejlődés sajátos törvényszerűségeiben rejlenek.

Az új, elméleti problémák felé forduló *Proletárjog* első s talán legjelentősebb cikke Rónai Zoltán írása, *Jogtudomány a szocialista társadalomban* címmel. A szerző már írása elején megállapítja: korábban a polgári jogtudósok „meglehetősen elhanyagolták... azt a szempontot: mi a legpraktikusabb, mi a legcélszerűbb megoldás. A jogász magyarázatok nagy részben nem a jogi szabály céljából, hanem annak úgynevezett 'lényegéből' indultak ki". Ennek oka az volt, hogy „a régi bíró nagyrészt írott jogot alkalmazott, az új bírónak legtöbbször jogot kell teremtenie. A régi bíró törvényt alkalmazó mesterember volt. Az új bíró valósággal törvényhozó... Az az irányzat – folytatja Rónai –, amelyet szabad jognak, Freie Rechtsfindungnak neveznek, a mai igazságszolgáltatásban egész terjedelmében megvalósul. Éppen ezért az a kérdés, mi van a törvényben, ma jelentőségében kétségtelenül háttérbe szorul ama kérdéssel szemben: mi legyen a törvényben, melyek a szocialista jogi szabályozás céljai, minő jogi politikát kell követnünk.” (PJ 6. 41. o.) Tudománytörténetileg kétségtelen, hogy e kifejezésben polgári irányzatoktól örökölt kategóriák fogalmazódtak újjá, új összefüggésekben. Ami ezek közül a célkutató irányzat látszólagos visszatérését illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Rónai a jogtudomány akkori aktuális, a forradalmi folyamatban előálló feladatait érintette, s történelmi mértékkel mérve abban igaza volt, hogy akkor, amikor a jog funkcionális szerepe kerül döntő módon előtérbe, tehát a rendkívüli dinamikájú forradalmi fejlődés szakaszában a jog-

tudománynak elsősorban a gyakorlat által közvetlenül sürgett kérdésekre kell választ adnia.

Ami pedig az ún. szabad jogot, vagyis a bírói döntési folyamatban alkalmazandó jog viszonylagos meghatározatlanságát illeti, szükséges megjegyeznünk, hogy Rónai állásfoglalása a Tanácsköztársaság jogirodalmára általánosan jellemző volt. Mindvégig uralkodó maradt az a még márciusban megfogalmazott vélekedés, amely kereken kimondta: „a ma büntetőjoga... a lehetőségig leegyszerűsített, tág kereteket biztosító tényállásokkal dolgozik, mert hiszen a bűncselekmények tényállásdéli minuciózus pontossággal való megállapítása... feleslegessé vált, minthogy a proletárszolidaritás és a proletáröntudat... kellő garanciát nyújt a proletárság részére” (Földesi, PJ 1. 6. o.). Eszerint az is „elég, ha az új büntetőkönyv ennyit mond: *ne öl!*” (Földesi, PJ 3. 20. o.) – s így az sem kelthet meglepetést, ha – érdekes módon éppen *Az igazságügyi népbiztosság panaszosztályának működése* kapcsán, Fái Sándor tollából (PJ 9–10. 69. o.) – „írott szabályokba nem öntött proletárjogról” olvashatunk. Bár több eljárásjogi kódextervezetben történik utalás a proletárállam leendő törvénykönyvére, arról nem maradtak fenn nyomok, hogy a Tanácsköztársaság vezetői milyen módon képzelték el az érdemi kérdések rendezését. Az irodalmi állásfoglalásokból arra lehet következtetni, hogy a végleges rendezés is az általános elvi meghatározásokra helyezte volna a hangsúlyt, és a jogalkalmazónak jelentős értékelési szabadságot engedett volna. A *Laikus bíráskodás és anyagi jogszabályok* című cikkében például Földes István, az Igazságügyi Népbiztosság propagandaosztályáról leszögezte: „az anyagi jogszabályok elsősorban nem a bírák, hanem a közönség számára készülnek”, majd a „valószínűleg meglehetősen közeli jövő zenéjeként” fejtette ki, hogy „a kommunista társadalom termelési rendje tervszerű, egyszerű és természetes lesz, és ennek világos és kristálytiszt jogrend is fog megfelelni. *Nem* lesz többé szükség *terjedelmes, talmudszerű kódexekre, csupán* világosan és mindenki által érthetően megszövegezett *alapelvekre*, me-

lyeknek konzekvenciáit az egyes részletekre bárki könnyen levonhatja úgy saját cselekvésének irányításánál, mint más proletárok ügyeinek elbírálásánál. Ilyképp az általános jogismereti kötelezettség élő valósággá fog válni és nem lesz szükség külön jogászkasztra, tehát szakbírákra sem”. (PJ 7. 50. o.) Egy másik júniusi cikkben, mely *A jogszolgáltatás régi szervezetének likvidálásáról* szólva szerkesztőségi álláspontot tükrözött (PJ 7. 55. o.), ismét ugyanez a velekedés bukkan elő: „Az a talmudista szellem – olvashatjuk –, mely az osztályérdekeket szolgáló törvény betűihez való ragaszkodásában találja meg a maga kulminációját és nem a törvényt iparkodik a való élettel összhangzásba hozni, hanem az életet akarja hozzámerevíteni a dogmákhoz, jellemzi a magyar bírói kar nagy részét is.” Itt a törvényesség eszménye úgy jelenik meg, mint burzsoá praktika; ez azonban feltehetően nem a jog teljes semmibe vételét kívánta jelenteni, inkább az akkor már magyarul is olvasható Magnaud, *A jó bíró* hatását, aki ítélkezése során túltette magát a törvényeken, ha pl. munkanélkülit toloncoltak eléje, aki éhségtől hajtva kényszerült kenyeret lopni. Ezekből a kissé túlzó állásfoglalásokból persze nem következik, hogy Rónai a német—francia gyökerű, meghatározott politikai és ideológiai háttérrel rendelkező *freie Rechtsfindung* irányzatát kívánta volna intézményesíteni a Magyar Tanácsköztársaság jogalkalmazási politikájában. Inkább ezen a módon, a szabad jogi mozgalom radikális jelszavaival élve kísérelte meg jellemezni a fennálló – és akkoriban éppenséggel helyesnek tartott – gyakorlat sajátosságait. Utalnom kell arra, hogy ha nem is látták előre a részletekig hatoló szabályozást mint egy szocialista társadalomban is a konszolidáció szükséges velejáróját, Rónai – gyakorlati tevékenységében – egyedülálló gondot fordított a kibocsátásra kerülő jogszabályok tartalmi pontosságára és határozottságára, valamint a nyelvében is új forma kialakítására. „Új jogi nyelvet kell megteremteni. Formájában is egészen új jogot kell alakítani akkor – írta említett cikkében –, ha azt akarjuk, ha az a törekvésünk, hogy a jogot teljesen megértse az a nép is, mely a jogot alkalmazza.”

A jogalkotás kérdéseiről több más cikk is megjelent. A *szocialista társadalom jogszabálya* írásában Hámor Andor (PJ 6. 42. o.) arról értekezik, hogy „a szabály szociális feladata ... abból áll, hogy az összes életviszonyokban az emberi cselekvés legjobb, legtermékenyebb, leggazdaságosabb formáit hozza létre ... Amidőn tehát a társadalom a minden egyes által önként követni kívánt különböző gazdaságossági és technikai cselekvési formák, szabályok tömege helyett a legjobbakat kiválogatja és ennek megtörténte után azok követését általában kötelezővé teszi, mert ezek az ember, a társadalom, a faj életfeltételeinek felelnek meg, ekkor e tényével úgy a gazdaságossági szabályt, mint a jogszabályt is létrehozta.” A cikk azért egyedülálló a Tanácsköztársaság jogi irodalmában, mert ez az egyetlen írás, amelyik felveti a jogi rendszerképzés kérdését. Megfogalmazása szerint egyébként a jogrendszer a szabályok egymáshoz rendezett összessége, melynek alapján azok „mint egy tökéletes gépezet alkotórészei” tölthetik be szerepüket. Kende Ernő írása *A jog nevelő hatása* kérdéskörében (PJ 7. 53. o.) a nevelő funkciót a jog és társadalom viszonyában kísérelte meg elméletileg magyarázni. Érdekes fejtegetése szerint „a jogszabály olyan oksági kapocs, mely tényállásokat kovácsol egybe, és pedig tekintet nélkül arra, hogy az életben az összekötött tényállások viszonya szükségképp megvolna. Sőt – folytatja, utalva a társadalmi folyamatokba jogszabállyal való beavatkozásnak mesterséges, tisztán konstruált jellegére – a jogszabály megalkotásának indoka csakis ott keresendő, hogy a tényállások egymásból folyása éppenséggel nincs meg, a szociális célok elérése végett az önként jelentkező oksági kapcsolatot ezért biztosítani kell. Ebből következik, hogy az olyan jogszabály, mely természetes cselekvésekre készlet, valójában felesleges és csak annak van értelme, amely határozott célok szerint nem természetes cselekedeteket ír elő”. Kende szerint tehát a nevelő szerepnek az a funkciója, hogy a tényállásoknál „kvázi természetes kapcsolatokat” alakít ki, melynek éle „mindig az adott jogrend konzerválása” felé irányul. Az új jog új funkcióját – igen he-

lyesen – a jogismeret valóságával összefüggésben is vizsgálták. Rámutattak arra, hogy a burzsoá „törvényhozó azt a fikciót állította fel . . . , hogy a törvény szellemét mindenki ismeri, noha a törvényeket és azok szellemét megismerni, szóval ’jogérzéküket’ kifejleszteni csakis azoknak az osztályoknak állott módjában, amelyeknek érdekében azok hozattak és amelyeknek érdekeiből és szelleméből fakadtak” (Klein Andor: *A közjegyzői munka*. PJ 2. 15. o.), s a jogismeret korábban fiktív feltételezésével általános megvalósulását, idillikus tényszerűségét állították szembe (Földesi, 50. o.).

A jogalkotást érintve érdekes megjegyezni, hogy már április elején felvetődött a kérdés: vajon új intézmények kialakításánál milyen mértékben indokolt és eredményre vezető a szovjet példa alapulvétele? *A Tanácsköztársaság igazságügyi szervezete* létrehozásánál például – veti fel a kérdést Kelényi Jenő (PJ 2. 14. o.) – a szovjet–orosz megoldást „valósítsuk-e meg, vagy pedig képesek vagyunk-e egy a proletárdiktatúra szellemének ugyanolyan megfelelő, a forradalmi igazságszolgáltatás céljaira pedig talán még megfelelőbb szervezetet alkotni?” A válaszban tükröződött a jogalkotás szociológiai szemlélete, például az a felismerés, hogy a jogalkotás nem szakadhat el a társadalmi valóságtól, következésképpen számolnia kell nemcsak a gazdasági-politikai helyzettel, de a társadalmi tudat lassúbb fejlődésével, sőt a tudati maradványokkal is. *A házasság felbontása a Forradalmi Kormányzótanács új rendelete szerint* témakörében ezért írhatta Engel József (PJ 6. 43. és 44. o.), hogy az ideiglenes rendezésnél „figyelembe kell venni azt is, hogy a kapitalista termelési rend szellemi erőszakszervezete a házasság intézményét illetően is egy bizonyos erkölcsi felfogással itatta át a lelkeket, amit a *reálpolitikának* figyelmen kívül hagynia nem szabad”, s ezért „az egyoldalú bontást . . . a rendelet, igen helyesen, nem ismeri el. A szocialista felfogásnak ugyan – folytatja – az egyoldalú bontás felelne meg, de . . . hiányoznak azok a gazdasági feltételek, amelyek a szocialista álláspont érvényesítésének alapjául szolgálhatnak”. Hasonló-

képpen szociológiai szemléletről tanúskodik a jog stabilitása és a jogkövetés közötti kapcsolat felismerése is. A törvényelőkészítő osztály részéről június végén Suloky István (*Cégjog a proletárdiktatúrában*. PJ 8. 59. o.) feltehetően nem véletlenül figyelmeztet arra, hogy „jogalkotáshoz célszerűen csak akkor lehet fogni, ha a rendező hatalomnak az alapelvekre nézve már szilárd elhatározása alakult ki, mert a szabályozás hiányánál is veszedelmesebb a szabályoknak lényegébe vágó változtatgatása, ami a rendelkezés viszonylagos állandóságába vetett bizalmat megingatja”.

A forradalmi mézesheteknek csaknem törvényszerű velejárója, hogy a társadalom közvetlen jövőjét érintő elképzeléseket is áthatja az utópia szelleme. Egy áprilisi vezércikk *A proletariátus akarata*ról (PJ 3. 18. o.) például az állam elhalását a közeli jövő gyakorlati feladataként fogalmazta meg: „a tanácsok rendszere ... intézkedései egyenes úton vezessék a proletárállamot az államnak elhalása felé, amely az osztálykülönbségeknek köszöni létét. Az osztálykülönbségek ... a tanácsok kormányzása alatt tűnjenek el teljesen, hiszen ... tisztán és kizárólag a tanácsok kezének súlyától függ tehát, hogy mint omlanak össze csapásai alatt az osztályok roskadozó különbségei.” E kérdéskört érintette Slezák Ferencz egy későbbi cikke is *A jog megújulásáról* (PJ 9–10. 68–69. o.). Annak előrebocsátása után, hogy „az új társadalom működésének alapja: az emberi cselekvések önkéntessége” s hogy „a jognak az erkölcs által kell megalapozódnia, tartalmat és jelentőséget nyernie”, cikkében a szerző a fejlődés vonalát is felvázolja. Eszerint a Tanácsköztársaság proletárdiktatúrája „csak az első lépés a fejlődésben; a fejlődés iránya a jogi elemet, a kényszert, a hatalmi momentumokat folytonosan visszaszorítja, s emellett végső ideálként: az erkölcs által szabályozott s tisztán az önkéntes összműködésen alapuló társadalom áll”. Fel sem vetődik tehát, hogy a kényszernek legalább a spontán társadalmi ráhatás, azaz egy sajátos pszichikai kényszer formájában minden társadalomban fenn kell maradnia. Az utópikus gondolkodásmó-

dot legalább annyira az is jellemzi, hogy Slezák felfogásában az egyéni és társadalmi hasznosság és érdek „közötti különbség az új erkölcsben megszűnik”. Ez pedig végül azt eredményezi, hogy „nem lesz külön társadalmi és egyéni morál sem”.

A Magyar Tanácsköztársaság egész jogirodalmában a legkülönösebb és legösszetettebb az az írás, amelyik július közepén, tehát korántsem biztató politikai helyzetben, kevéssel a Tanácsköztársaság bukása előtt jelent meg az Igazságügyi Népbiztosság törvényelőkészítő osztályának munkatársa, Kende Ernő tollából *A jogi alaptanok tudománya és a jogbölcsélet* címmel (PJ 12. 88–89. o.). Kende személyéről közelebbit nem tudunk, alakja a magyar jogbölcsélet története számára sem ismerős. Elméleti kísérlete azért érdekes, mert mintha az ekkor már Kolozsvárról Budapestre került professzor, Somló Bódog nagy hírű jogi alaptanának (*Juristische Grundlehre*, Leipzig, 1917) egészséges problémafelvetését kísérelné meg a neokantianizmus módszertani alapjáról a marxizmus gondolkörébe átmenteni. Munkájában Kende elsőként leszögezi: a gyakorlat megmutatta, hogy a jog nemcsak kizsákmányoló lehet. „Ez a tény azonban – írja – önként annak a feltételezéséhez vezet, hogy *kell a jogban valami közös eszmének lennie, ami minden jognak alkatrésze.*” Ezeket a minden konkrétumtól elvonatkoztatott „állandó tényezőket” – folytatja – „a jogi alaptanok tudománya” vizsgálja, aminek egyik első tanúsága, hogy „a nagy változások ellenére is azt észleljük, hogy él tovább”. Következése szerint ez azt jelenti, hogy „minden jogrendben, minden államrendben van valami állandó mag, amely minden szociális együttélést jogrenddé, államrenddé emel”, s ezek „a jogi norma formai jelentkezése és állandó jellegű tartalmai”. Ezután tér át a jog örök tartalmai vizsgálatára. Leszögezi, hogy a burzsoá jogbölcséletben még a kérdés megfogalmazása is téves volt, hiszen nem létezhet örök érvényű tartalmi ideál a politikában és a jogalkotásban, másfelől pedig „a jog csak esz-köz, mely a célba vett együttélési szabály biztosítására szolgál”. A végkövetkeztetés tehát csak igen szegényes lehet:

„Az egyetlen, ami a jogalkotó, a politikus előtt örök érvényű ideál, az a szociális együttélés biztosításának lehetősége, de teljesen függetlenül attól, hogy ez az együttélés miként, minő tartalmú intézményekkel nyer biztosítást.” Kende munkájában sajátosan keveredik a megelőző elméleti felfogásoktól való elhatárolódás igénye a polgári kérdésfeltevések csaknem kritikátlan átvételével. Felvethető, hogy olyankor, amikor a Magyar Tanácsköztársaság éppen válságos óráit éli, amikor a külső támadás s a belső ellenforradalom egyre határozottabban veszélyezteti magának a proletáruralomnak létét, a „jogeszmé” továbbélésének, az „örök” elemek kérdésének boncolgatása politikailag kétséges. Másik lehetőségként azonban meg kell jegyezni, hogy Kende gondolatmenete nemcsak a viszonylagos formai kontinuitás politikai hangsúlyozásaként értelmezhető. Nem tarthatjuk kizártnak a feltételezést, hogy a cikk esetleg az új, a szocialista jog jogi jellegére való rádöbbenést fejezte ki, azt, hogy szemmel láthatóan, a gyakorlat által is bizonyítottan létezhet és funkcionálhat egy olyan jog, amelyik minden korábban ismert kizsákmányoló jogtól alapvetően különbözik, minden továbbtól eltérő és más, és mégis jog – ugyanúgy jog, ahogyan a kizsákmányoló jog is jog volt, és a kibontakozás nehézségei ellenére sem az anarchia megtestesülése, mint ahogyan a proletáruralom ideológiai ellenfelei állították. Mindez pedig azért érdekes, mert a szovjet-orosz jog gyakorlati tapasztalatai a kommün idejében Magyarországon meglehetősen ismeretlenek voltak, elméleti téren pedig a bolsevik forradalom ugyanazzal a dilemmával küzdött, mint magyar mása: kellett a jog, szükség volt az intézményeire, ugyanakkor nem tudta, hogy mit kezdjen vele – hiszen az ideologikus gondolkodás ott is utópizmusba fordult, s így a marxizmus nevében érkező minden ösztönzés azt sugallta, hogy állam és jog elhalása csupán a győzelem kérdése, vagyis a legközelebbi jövő reménye.

3. A FORRADALMI ELMÉLET JELLEMZŐI

„A proletariátus mindent megbírál, ami különben nem szokott bírálat tárgya lenni. És önmagával együtt felszabadítja az emberiséget, amely a hagyományok nyomán a megszokott felé, az ódság felé és ugyanakkor örökös rabságba törekszik.” Ez az optimista, lelkes megállapítás (PJ 5. 35. o.) talán megfelelően érzékelteti azt a romboló és építő munkát, amelyre a Magyar Tanácsköztársaság vállalkozott, s amelyből jelentős részt a rendelkezésére álló – politikai és katonai küzdelmekről nem mentes – 133 nap alatt el is végzett. Paradoxonnak hangzik, hogy a rombolás és építés munkájában a Tanácsköztársaság a legátütőbb sikert a jog, pontosan a jogalkotás területén érte el. Azért paradoxikus, mert amíg ideológiájában és elméletében előre vetítette a jog közeli elhalását, s a szovjet példát követve száműzte a régi jogot, közel nyolcszáz jogszabályt alkottak meg és bocsátottak ki – ami még a mai jogszabályzónnel mérve is igencsak számottevő, a bürokratikus látásmódtól nem éppen idegen teljesítménynek mondható.

Az elméleti fejlődés területén persze nem ez volt a helyzet. „Az elméleti harc megvívására már nem volt idő. Sok megvitatatlan elképzelés, sok polgári szociológiai hagyomány, a burzsoá egyetemen szerzett jogi szemlélet mélyreható nyomai – mindezek még akadályozták az új kibontakozását. S az új sem jólfésülten, kiegyensúlyozottan, teljes fegyverzetben Pallas Athénként lépett porondra.”⁶ A *Proletárjogban* megjelent közleményeket áttekintve azt látjuk, hogy ösztönző forrásokként a szerzők Mengerre, a német büntetőjogász von Lisztre, Nietzsche, Bechtereuvre avagy a Lenin által 1908-ban a *Materializmus és empiriokriticizmus* indulatos bírálatában részesített Ernst Machra hivatkoznak. S ha a terminológia, a problémafelvetés kérdését vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az elmúlt század második felének csaknem minden jelentősebb polgári irányzata képviselteti magát – nem egy esetben radikálisabb gondolatok is polgári terminológiával fejeződnek ki. És az is

különös, ha felidézzük, hogy Rónai, az a népbiztos, aki oly sokat tett a Tanácsköztársaság alakuló jogrendszerének a forradalom érdekeit szolgáló tartalmi és új nyelven történő formai kimunkálásaért, elméleti tevékenységében visszatérni látszik le-tűnt polgári irányzatokhoz, és azokban véli felfedezni a szocia-lista fejlődés egyes problémáinak megoldását. Végül felmerül az a kérdés is, hogy a politikai kapcsolatfelvételen és a kölcsönös támogatás reményén túl kimutatható-e konkrét hatás a szovjet gyakorlat és a magyarországi rögtönzések között. Nos, röviden, nem rendelkezünk adattal arra vonatkozóan, hogy Magyarországon a szovjet kísérletek a legkisebb mértékben is ismertek lettek volna. Ugyanakkor tény, hogy a fiatal szovjet-hatalom jogászai is lényegében ugyanazokkal a problémákkal, nehézségekkel és buktatókkal küszködtek, mint magyar társa-ik. Mert ehhez az alkotó munka feltételei – tudományos vita re-ális lehetősége, állandó konfrontáció, s legfőképpen idő – is szükségesek. Tudományos forradalom nem mehet végbe hata-lomváltozással, jogi aktusok kibocsátásával, a forradalmat hordozó társadalmi erők spontán kezdeményezőkésségével, következésképp nem is mérhető a társadalmi forradalom mér-tékével.

Egyfelől tény, hogy a *Proletárjog* hasábjain írásaikkal je-lentkező jogászok politikai s ideológiai értelemben egynemű csoportot korántsem képeztek. A kommunistákon kívül szere-pet játszottak szociáldemokrata és radikális polgári jogászok is, akik úgy szolgálták a Tanácsköztársaság ügyét, hogy eköz-ben a jogot érintő szemléletük és gondolkodásmódjuk kereteit nem tudták – talán nem is kívánták – meghaladni.

A régi problémafelvetésektől való elszakadás, az új gondolat új módon való kifejeződése azonban ugyanakkor csak hosszú időt igénylő fejlődési folyamat eredményeként sikerülhet. Az új gondolat először a régi kategóriák Prokrusztész-ágyába szo-rítva keresi időleges helyét, s így előfordulhat, hogy megközeli-tően azonos vagy hasonló kategóriarendszerekben ellentétes el-méleti felfogások, ideológiák harcolnak egymással. Az új gon-

dolatoknak a régi kategóriákkal, az ideiglenes elméleti rendszerrel való folytonos konfrontációja lassan új kategóriák kialakításához s visszahatásként a rendszer és benne az eredeti gondolat módosulásához vezet. Mindez persze nem csupán a gondolatok tiszta játéka: alakulásukat alapvetően formálja a tényekkel, a gyakorlat új adataival való szembesülés. Az elméleti rendszer nem felismerések, megállapítások és kijelentések halmazából, hanem ezeknek összefüggő, logikailag egymáshoz rendezett és a tények világánál egészében és részeiben sokszorosan ellenőrzött, meghatározott minőséget képező mennyiségéből áll. S egy ilyen rendszer csak elméleti gondolatoknak egymással és a gyakorlat tényeivel való folytonos konfrontációja alapján jöhet létre – egy olyan folyamat során, amelyben elszigetelt felismerések, eseti és részjellegű megállapítások elméleti tételekké, ideiglenes kifejezési formák rendszerképző kategóriákká, ilyen kategóriák által közvetített elméleti tételek pedig elméleti rendszerré válnak.

Első változatában: *Az elméleti jogi gondolkodás néhány vonása a Magyar Tanácsköztársaságban.* Állam- és Jogtudomány, XII (1969) 2.

Jegyzet

¹ Már az első számban Engel Zsigmond *A kommunista állam családjoga* című cikkében a „*legsürgősebb s legáltalánosabb*” intézkedések között tárgyalta a papi nőtlenség – laikus államban egyébként az állam jogi szabályozására vagy intézkedésére egyébként sem szoruló – megszűnését (Proletárjog, 1. 6. old.); a fajegészség, az eugenika szempontjainak érvényesítése érdekében az elmebetegek, a szifilitikusok, a tuberkulotikusok stb. házasságkötésének tilalmát, amely sor később a süketnémákkal és minden átörökölhetőnek tekintett betegség hordozójával bővült, sőt magában foglalta a közösülési tilalom javaslatát, sőt a kötelező sterilizáció megfontolását is (13., 19., 21., 32., 40. és 61. old.); a saját gyermek szoptatása kötelezettségének büntetéssel kikényszeríthetővé tételét; s a háztartások szocializálását. Ez a kérdéskör utóbb kiterjedt a háztartási munka egyes fajai szocializálása technikai megoldásainak a részletes fontolgatására is – beleértve, hogy pl. a ruha- és cipőtisztítást miképpen kellene társadalmasítani (30. és 36–37. old.). Mások a divat, a mesterkélttség,

minden célszerűtlennek tekintett szokás ellen léptek fel (31. old.); sőt találko-
zunk olyan törekvésekkel is, hogy az időlegesen indokolt alkoholtilalmat a
mentális bántalmak kiküszöbölése érdekében állandósítsák (61. old.); vagy „a
nagyvárosok felosztásával” legfeljebb egyemeletes kertes házak telepeit hoz-
zák létre, ezeknek „az állam területén való lehető legegyszerűsebb felosztása”
útján (87. old.).

² Ld. pl. a családjogi tervezetet érintő ankétok anyagát, különösen az egy-
oldalú válás időszerűségében való kételkedés heves visszautasítását: Proletár-
jog, 32. és 39. old.

³ Ezért láthatott *Földesi* (Proletárjog, 2. 13. old.) formai-technikai értelem-
ben is fejlődést az új büntetőjogban, amely rendkívül általános direktívákban
fogalmaz, tehát a bírói önkény ellen garanciát alig ad, de annak indokát, hogy
miért büntet, „nyiltan és egyenesen” mondja ki.

⁴ *Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása*, Buda-
pest, Közgazdasági és Jogi, 1969. Különösen 13–51. old.

⁵ Ld. legelsősorban *Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyar-
országon*, Budapest, Akadémiai, 1955. 504–507. old. (és ugyanígy a második
javított kiadásban: Budapest, Akadémiai, 1980. 447–450. old.).

⁶ *Halász Pál: A jogi gondolkodás alakulása a Tanácsköztársaságban*, Jog-
tudományi Közlöny, XIV (1959) 2–3, 60. old.

Második rész

KÍSÉRLETEK
LUKÁCS NYOMÁN

A jog ontológiai megalapozása felé

(Tételek Lukács György Ontológiája alapján)

1. Az alábbi tételek munkahipotézisek. Elméleti általánosításra épülnek, de további vizsgálódásokhoz csupán mint bármikor elvethető, pontosbítható vagy megerősíthető ösztönzések szolgálnak – és nem mint a valóság konkrét vizsgálatát helyettesítő, deduktív következtetések.

E tételek célja a lukácsi Ontológiában feltárható módszertani megfontolások, kategóriák, és a jogot közvetlenül is illető elemzések alapulvételével egy szemléleti keret körvonalazása. Olyan szemléleti kereté, amely lehetővé teszi a jogi jelenség különféle megnyilvánulásainak s társadalmi-történelmi vonatkozásainak fogalmilag egységes, a társadalmi lét ontológiájából kibontott, ezért a múlt és a jövő irányában egyaránt nyitott kifejezését. Mint bármely gondolati teljesítmény, Lukács György műve sem zárja ki egymástól eltérő értelmezések lehetőségét. Az alábbi tételek persze sem kizárólagos, sem önmagában hiteles értelmezésre nem törekedhetnek. Céлом ugyanis nem az, hogy adott tételeket egyszerűen a jogra vetítsek. Hanem az, hogy Lukács gondolkodói teljesítményét a jogi jelenség magyarázatában megkíséreljem felhasználni.

2. A jognak nincs külön, a társadalmi lét ontológiájától független *ontológiája*. Minden, ami a jogban sajátosként kifejlődik és viszonylagos önállóságát megalapozza, csak a mindenkori egészen belül, annak mozzanataként bontakozhat ki; annak köszönheti létét s értelmét.

2.1. Társadalmi jelenség az, ami társadalmi hatást gyakorolva megjelenik.

A lukácsi Ontológia a társadalmat *komplexusokból* álló komplexusként elemzi. Az egyes komplexusok szakadatlan kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalmi lét nem más, mint e kölcsönhatások összessége, mindenkori állapotának kifejeződése. Az összkomplexus tehát a részkomplexusok kölcsönhatásából tevődik össze. Ugyanígy az egyes részkomplexusok is (mint viszonylagos, tehát sohasem zárt totalitások) a konkrétan őket alkotó/alakító (rész)részkomplexusok kölcsönhatásából jönnek létre.

A társadalmi lét ilyen módon *megszakítatlan és megfordíthatatlan* folyamat, ahol mindaz, ami bekövetkezik, nyomot hagy: új összetevőként beépül abba a feltételrendszerbe, amelyben az egyes komplexusok kölcsönhatása (és ennek során saját újratermelődése) végbemegy.

2.2: Megfordíthatatlan folyamatszerűségéből adódóan a társadalmi lét egyúttal történelmi lét is. A társadalmi folyamatok történetisége a legszembetűnőbbben a társadalmiasodásban nyilvánul meg.

A *társadalmiasodás* (a szó legszűkebb értelmében) a kapcsolatok közvetettebbé válását jelenti. Mivel a társadalmi mozgás az egyes komplexusok egymásra hatásában valósul meg, melynek során a komplexusok újratermelődése is végbemegy, a kapcsolatok közvetettsége elsősorban a kölcsönhatás és újratermelődés mechanizmusában jelentkezik. Nevezetesen, e mechanizmus felépülésében és működésében a tisztán természet adta feltételek s összetevők egyre kevésbé játszanak szerepet. Vagyis a kölcsönhatás és újratermelődés mechanizmusába egyre több – tisztán társadalmi – közvetítő mozzanat ékelődik. Egyre inkább előtérbe nyomul az egész folyamat társadalmi természete – olyan feltételektől és összetevőktől való meghatározottsága, amelyek maguk is a kölcsönhatás és újratermelődés folyamataiban jöttek létre.

A társadalmiasodás előrehaladásával növekszik a közvetítés szerepe és jelentősége. Legtágabb meghatározás szerint a *közvetítés* az a társadalmi közeg, amelyben a komplexusok köl-

csönhatása végbemegy. A közvetítés nem egyszerűen a társadalmi mozgás jellemzője vagy a társadalmi komplexus egyik funkciója. A társadalmiasodás előrehaladásával olyannyira átfogó és mindenütt jelenlévő kategóriává válik, hogy minden mozgás egyszersmind közvetítéssé/közvetítődéssé lesz. Olyan összetett formákat ölt, hogy a kizárólagosan közvetítői vagy közvetítetti helyzet lehetősége is megszűnik. Mindaz, ami bizonyos irányban közvetít, más irányban közvetítetté válik.

A közvetítés/közvetítődés összetett mechanizmusa már a fejlődés korai fokán olyan komplexusokat hív létre, amelyek kizárólagos feladata a közvetítés. A társadalmi kommunikáció területén kialakul a nyelv; a szabályozás területén pedig a jog. Később a társadalmiasodás már viszonylagos önállóságuk és sajátyszerűségük kibontakozását segíti elő.

2.3. Az emberi aktivitás és a társadalmi történések oldaláról szemlélve a társadalmi létezés nem más, mint a *céltételezés* és az *okozatosság* egymást kölcsönösen feltételező kapcsolata.

A céltételezés az okozódásban már adott elemek és kapcsolataik megismerésére építve, ezeket új összefüggésekben helyezi el. A céltételezés nem több, mint ami benső lehetőségeit illetően az okozódásban már benne rejtett. Ám éppen azért, mert csak lehetőségeit illetően rejtett benne, de abból spontán módon nem bontakozott volna ki, a céltételezés aktusa szükséges ahhoz, hogy az ember alakítsa, társadalmivá formálja környezetét, vagyis hogy olyasmit hozzon létre, ami abban készen nem volt adott.

A munka aktusától kezdve az ember minden tevékenységi formája a céltételezés és az okozatosság kapcsolatára épül. Ám ez csak körülhatárolja, de igazán nem határozza s nem is magyarázza meg azt, ami emberi történelemmé alakul. Részben azért, mert minden céltételezés *vagylagos döntési lehetőséget* előfeltételez. Részben pedig azért, mert az okozódás olyan összetett közegben, olyan sok tényezőtől befolyásoltan megy végbe, hogy a ténylegesen bekövetkező eredményt *aligha lehet pontosan előre látni*. Ez végső soron több vagy kevesebb avagy egyszerűen más lesz, mint amire az eredeti tételezés irányult.

A kapcsolatok közvetettebbé és közvetítettebbé válása a céltételezésben is érezteti hatását. A munkamegosztás, a társadalmi szabályozás előrehaladottabb formáinak kialakulásával az eredeti célkitűzés és annak megvalósítása közé egyre több – tisztán közvetítő jellegű – céltételezés ékelődik. Egyre több tényezőjű és esélyű lesz az a folyamat, amely az eredeti célkitűzés megvalósítására hivatott.

2.4. *A tárgyiasság* a természeti lét megjelenése, alapvető tulajdonsága. *Tárgyiasulássá* akkor lesz, amikor az ember – céltételező tevékenysége tárgyaként megvalósítva vagy létrehozva – saját szolgálatába állítja.

A társadalmiasodás termékeként a tárgyiasságok egyre összetettebb rendszerei jönnek létre. Működésükre és mindennek tudatbeli tükröződésére egyre inkább a látszat lesz a jellemző; mintha itt – valamiféle második természetként – a tisztán természeti tárgyiasságok törvényszerűségével ható erők működnenek. És ez az *eldologiasodás* jelensége. A társadalmiasodás szükségképpen, önmagát újratermelő következménye mindez, mely torzulást önmagában még nem jelent.

Társadalmi problémák forrásává csak akkor lesz, ha egyéb feltételekkel találkozva létrehozzák az *elidegenedés* objektív tényét és szubjektív élményét. Ez az emberi lényeg és a társadalmi lét ellentmondásba kerülésével állhat elő. Az elidegenedés lehetősége a társadalmiasodás előrehaladásával növekszik, ám tényleges bekövetkezése korántsem szükségszerű, hanem az összkomplexus összfejlődésében ható és uralomra jutó tendenciáknak a függvénye.

2.5. Az összefüggéseknek a mindenkori egészből kiinduló, ezek helyét és jelentőségét az egészen belül kereső szemlélete az, amit a lukácsi Ontológia *totalitásszemléletnek* nevez.

A totalitásszemlélet szerint az *ideológia is* – vagyis az a tudat, amelynek segítségével az emberek és csoportjaik konfliktusaikat végigharcolják – a társadalmi lét összetevőjeként és alakítójaként szerepel. A döntő kérdés tehát nem az, hogy az ideológia tartalma ismeretelméletileg mennyire igazolható, hanem hogy

konkrét helyzetekben, adott mozgásfolyamatok befolyásolásában milyen szerepet milyen hatékonysággal tölt be.

Ebből következően alárendelt jelentőségű az *ismeretelmélet* egész kérdésköre. A megismerés igazsága vagy hamissága természetesen korántsem közömbös a céltételező tevékenység, az okozati sorok tervezése, a konfliktusok természetének s összetevőinek tudatosítása – a társadalmi lét egész előrehaladása szempontjából. Ám az ontológiának a valóságos mozgás valóságos összefüggéseivel kell számolnia. És eszerint az, hogy adott összefüggésben milyen megismerés milyen módon befolyásolja a társadalmi mozgást, az ismeretelmélet körét meghaladóan még számos tényezőtől függ.

2.6. A társadalmi lét ilyen módon a *társadalmi összmozgással* azonos. Nem más, mint az egyes komplexusok szakadatlan kölcsönhatásának mindenkori állapota. Mindaz, ami e megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatban létrejön, hatásgyakorlása révén elpusztíthatatlanul visszacsatolódik, és az új feltételrendszer elemeként beépül a további folyamatokba.

A jelenségek létrejöttének időbeli egymásutánisága ezért nem azonosítható azzal a kérdéssel, hogy a jelenségek egyik csoportjának ontológiailag van-e elsőbbsége a jelenségek egy másik csoportjával szemben. Az összefolyamat a meghatározások olyan összetett szövedékében valósul meg, amiben nincs sem kizárólagosan meghatározó, sem kizárólagosan meghatározott: *csak kölcsönös meghatározások* vannak.

Ezért annak kielégítő megválaszolása, hogy a kölcsönös meghatározások e rendszerében melyek azok, amelyek az összefolyamat irányát megszabva *túlsúlyba* kerülnek (vagyis hogy a meghatározások egyenlőtlensége miként vezethet végső fokon meghatározáshoz – pl. a gazdaság az egyéb szférákkal szemben), kevésbé a filozófiai általánosítás, mint inkább a közvetítettségek s egyenlőtlenségek csatornáit, érvényesülési mechanizmusát feltáró empirikus vizsgálódás dolga.

3. *A jog közvetítő létkomplexus.* Mint közvetítő komplexus, létének értelmét nem önmagában hordja. Ám annak érdeké-

ben, hogy sajátos közvetítő feladatának eleget tehessen, viszonylagos önállósággal kell rendelkeznie.

3.1. *Történelmileg* a jog mint jog akkor különül el, akkor válik sajátos közvetítés hordozójává, amikor érdekösszeütközésektől meghatározottan a társadalom már többirányú tagozódást mutat, és ebből is az osztályjellegű tagozódás emelkedik ki mint alapvető rendező erő.

Az érdekütközésektől szabdalt társadalomban a jog hivatott arra, hogy a társadalmi rend egyéb tényezői (vallás, erkölcs stb.) fölé emelkedve *a társadalmi egységet* végső soron biztosítsa. Így természetes módon szorosan kapcsolódik az államhoz, mely a politikailag megszervezett társadalmi hatalom síkján tölti be ezt a társadalmi egységet végső soron biztosító szerepét.

3.2. A jog feladata a társadalom alapvető érdekütközéseinek megoldása. A társadalmi rendet azáltal biztosítja, hogy az *érdekütközések megoldását adott mintákhoz kapcsolja*.

3.3. A jog az államhoz kétféle módon kapcsolódik.

Jog és állam *közös társadalmi meghatározás* tárgyai. Mint az uralkodó osztályhelyzettől mindenkor befolyásolt eszközök, a társadalmi célokat mindkettő osztálycéloktól színezetten fejezi ki és érvényesíti. Hogy az osztálycélok képviselte milyen módon és milyen kizárólagossággal történik, a társadalom berendezkedésétől, konkrét erőviszonyaitól függ.

Hierarchikusan megszervezett, területileg tagolt szervezetrendszerének kiépülésével az állam fokozatosan a jog kisajátítására: a jog feletti kizárólagos uralom megszerzésére törekszik. Ezt a törekvést segíti elő az a történelmi folyamat, amelynek eredményeként a jog sajátságosan objektiválódik és ez objektivált formája válik a jog kizárólagos hordozójává. Olyan rendszerekben, ahol a jog alkotása és alkalmazása ideológiai-lag is, intézményileg is formálisan különválik, még nyomatékosabban és maradéktalanabbul következhet be *a jog államivá tétele*.

A fenti folyamatra a kölcsönös feltételezettség a jellemző. Szélsőséges esetekben egymást kölcsönösen tartalmazva mind-

az, ami állami tevékenység, egyben jogiként, s mindaz, ami jogi, egyben állami tevékenységként jelenhet meg.

3.4. A jog *objektivációs formája* a történelem során a tényleges gyakorlat bizonyos elemeinek követendő példaként történő kiválasztásával fokozatosan alakul ki. Ezek a példák később normatívnak tekintett magatartási és döntési mintákká lesznek, melyeknek kiegészítésére, módosítására, egységesítésére, majd felváltására jönnek létre az alkotott-rögzített normák.

És ezzel visszaérkeztünk az államnak ahhoz a törekvéséhez, hogy jogként csak az általa alkotott törvényt ismerje és fogadja el, s hogy ezzel a jog feletti kizárólagos uralmat megszerezze. Mindez visszatérő jelenség a jogfejlődésben, ugyanakkor konkrét ösztönzői – pl. az uralkodói egyeduralmat célzó ókori dominátus, a vallási kinyilatkoztatáson nyugvó s ezért sérthetetlennek, változhatatlannak tartott jog, a bizánci és bizantikus despotikus autokratizmust megtestesítő jog, az egyértelmű és rögtön szétsugároztható reformot célba vevő felvilágosult abszolutizmus, vagy a francia forradalomnak a törvényt a bírói szabotázstól féltő törvényhozása esetében – eltérhetnek egymástól.

4. A *norma* maga is céltételezés. A valóságban zajló folyamatok oksági összefüggéseinek a megismerésére építve tűz ki célokat, és választja ki az adott cél megvalósítása szemszögéből legkedvezőbbnek tekintett eszközmagatartás(oka)t. (Pl. a polgárok mozgásának ellenőrzésére és azonosíthatóságára kifejleszti a „bejelentkezés” intézményét.)

4.1. A jogi norma olyan céltételezés, amely a társadalmilag elérni kívánt célt nem fogalmazza meg. Annak érdekében, hogy mint magatartási és döntési szabály egyértelmű, azaz tartalmilag vitathatatlan legyen, elérendő célként a normaalkotó által kiválasztott *eszközmagatartást* tűzi ki. (Pl. a bejelentkezésnél az „állandó lakóhellyel való rendelkezés”, illetve bizonyos időtartamot meghaladó tartózkodás esetében az „ideiglenesként bejelentkezés” önállósult céllá, felmutatandó értékkel lép elő.)

A vitathatóság kizárását biztosítja a norma tartalmának ki-

alakításában megnyilvánuló formalizmus is. Nevezetesen az, hogy az eszközmagatartás leírását, továbbá annak a helyzetnek a leírását, amelyben az eszközmagatartást tanúsítani kell, a norma *külsőleg felismerhető tényállásjelekhez kapcsolja*. (Pl. az „állandó lakóhellyel rendelkezés” pusztán bizonyos űrlapok megfelelő kitöltésének, nem hamisított aláírásának, lebélyegzésének a függvénye; ezen tisztán formai-eljárási jegyek megléte esetén, azon az alapon, hogy az tartalmilag tisztán fiktív, csak papíron létező – nem is vonható kétségbe.)

4.2. Az a körülmény, hogy a szabályozási szükséglet növekedése és az államnak a jog feletti uralomra irányuló törekvése következtében a jogi objektiváció egyre kizárólagosabban alkotott-írott normaként jelenik meg, formailag is sajátosan elkülönülő szférává teszi a jogot.

A jogi jelleg a korai időkben valamely tartalom követendő mintaként történő érvényesítésében fejeződött ki. *Jogi érvényesség* is ehhez a gyakorlathoz kapcsolódott. Mindez előfeltételezett egy a konkrét helyzetben szerepet játszó célok és érdekek szemszögéből megfelelően kielégítő tartalmat, másrészt egy ezt jogiként spontánul hordozó közeget. (Pl. a „rég, jó szokás”, mely tartalmilag bevált, és jogi minőségét sem a mindennapi gyakorlat, sem a bíróságok nem vonták kétségbe.) A jog folytonosságában így a hagyományszerűség, a bevált/megszentelt mintákhoz való ragaszkodás számottevő szerepet játszhatott.

A jog dinamizmusának biztosítása érdekében azonban később uralkodóvá válik az a törekvés, hogy a jogi jelleget formálisan körülbástyázzák. Ez a formalizálás mindenekelőtt azt előfeltételezi, hogy a jogot hagyományos hordozóiról (így a szokásszerű gyakorlatról mint a jogi minőséget hordozó közegről) leszakítsák. Ennek eredményeként a joghoz tartozást (jogon belüliséget) jelentő érvényesség immár – tekintet nélkül a konkrét tartalomra – magához az objektivációs formához, annak meghatározott módon történő létrehozásához tapad.

A jogi érvényesség *formálissá válása* kettős következménnyel

jár. Társadalmilag a hagyományszerűség elsorvad a formális minőségek javára. A szokásjogi rendszerek visszavonulnak; legfeljebb s csupán jogszokásként (a „hivatalos” jog pótléka-ként, kiegészítőjeként, csökevényeként) maradnak fenn. Jogilag pedig teljessé válik a jog tisztán formális rendszerré alakulása. Hiszen azt a módot, ahogyan – az érvényesség elnyerése érdekében – az objektivációs formát létre kell hozni, ismét csak a jogi tételezés határozza meg.

4.3. A hagyományszerűség és az azt jogiként spontánul hordozó közeg elsorvadásával az *intézményesedés* lép elő mint a jog folytonosságát biztosító tényező.

Az intézményesedés a legátfogóbban az állami szervezés területén, a modern államiságra jellemző összetett szervezeti-intézményi rendszer kiépítésével valósul meg. Mindez jelenti egyidejűleg a hatalom összpontosítását és területileg-szakirányilag tagolt rendszerének kialakítását. Ugyanakkor a társadalmi munkamegosztás önálló ágaként létrejön az *igazgatás* mint szakképzettséget feltételező, elkülönülő testületté szerveződő hivatás.

A modern államiság részeként, azt megalapozóan, ugyanakkor az igazgatáson túlmutató kiágazásként létrejön a *modern formális jog* intézményi berendezkedése is. Magában foglalja az érvényes jogi tételezések formálisan elkülönülő, könyvekben rögzített rendszerét, és a *jogászságot* mint ennek társadalmi működtetésére-újjáképzésére hivatott, szakképzett, elkülönült testületet. A jogászság jelenléte a sajátos képzésbeli és munkamódszerbeli hagyományokat, valamint a jogászai munka alapját, területeit és sajátos ethoszát megszabó sajátos *ideológiát* is az intézményi berendezkedés fogalomkörébe vonja.

4.4. A jog felépítését és működését illetően mindez meghatározott következményekkel jár.

Eluralkodik a *mindent előre látó központi tételezés* szelleme. A teleologikus mozzanat hallatlanul felerősödik. Nem tör kevesebbre, mint hogy minden társadalmi történést előzetesen központilag eldöntött, elvont cél- és eszközmeghatározások

szerint megtervezzen, a tényleges történéseket e jogi meghatározások „megvalósulásaként” láttasson és kezeljen.

E felfogás a jogot olyan objektivációs formának látja, amelyben az nem más, mint tételezések logikailag rendezett, összefüggő, csaknem axiomatikus módon hierarchikus-deduktív eszményű, önmagában zártnak és teljesnek tekintett *rendszer*.

Az egész jogi komplexusban a hangsúly egyre inkább a jogként történő tételezésre helyeződik. Következésképpen a tételezés és a tételezés gyakorlati megvalósítása élesen elkülönül egymástól. *Jogalkotás* és *jogalkalmazás* szétválik. Elkülönülésük nem csupán a feladat másságából, munkamegosztásszerű megkülönböztetésükből ered, de a jogalkotás és jogalkalmazás folyamatszerű egységét is felszakítja, viszonylagos egyensúlyukat is megbontja. A jogalkotást a jogi szféra demiurgoszaként emlegetik, miközben a jogalkalmazás pusztá végrehajtássá degradálódik. A jogalkotást a kizárólag a szabad emberi akarattól befolyásolt magasságba emelik, a jogalkalmazást is olyan – csupán a vágyteli gondolkodásban létező – térbe emelve át, amelyben mintha semmiféle más, közvetlenül társadalmi meghatározás nem érvényesülne, csupán az, amit a jog „hivatalos” (jogalkotói) tételezése közvetít.

Ezzel elvész az igazságszolgáltatás tulajdonképpeni funkciója, de elvész a pátosza is. Korábban ugyanis a konfliktusfeloldásban az igazságszolgáltatás az eset konkrétumaira ügyelő, a normákkal csupán mint lehetséges példákkal a megoldás irányait kereső jogi működés volt. Ezért engedhette át magát szabadon az eset konkrétumaiból fakadó meghatározásoknak; ezért törekedhetett a *tartalmi igazságosság* elérésére. A jogalkalmazásban megtestesülő konfliktuseldöntés ezzel szemben a jogi tételezések többé vagy kevésbé mechanikus végrehajtása. Nem más, mint a jogalkotásnak a konkrét esetekre meghosszabbított – de voltaképpeni önállósággal, saját szerepkörrel nem rendelkező – karja. Az igazságosság ezért *formális szabálykonformizmus*sá lesz a jogalkalmazás modelljében – olyan

szabálykonformizmus, amely pusztá jogszerűségekre vezethető vissza.

Ha a formális jognak megfelelő jogalkalmazás eszménye ilyen szélsőséges formában ritkán mutatkozik is meg, irányát jól jelzik két évezred társadalmi mozgalmában született utópiái: a mindent előre látó és szabályozó kódexekről, a jogértelmezés tilalmáról, az egyszerűség kultusza jegyében fogant egy-könyvű törvényhozóról vagy éppen a hivatásos jogászságnak jogalkalmazó laikusokkal vagy alkalomadtán éppen automatakkal való helyettesítéséről.

Egy ilyen formálisan körülbástyázott, formálisan mozgott, önállósuló létnek a belső leírását adja a Hans Kelsen nevéhez fűződő ún. *tiszta jogtan*. Olyan logikai elmélet ez, mely a jog felépítését és működését egy szélső pontból (a nemzeti jogrend felett állóként feltételezett alapnormából vagy valóságos nemzetközi jogrendből) kiindulva, annak fokozatos lebontásával magyarázza. Felépítését illetően lépcsőzetes, amennyiben a mindenkor alsóbb norma (vagy jogforrás) a felsőbb normától (vagy jogforrástól) kölcsönzi érvényességét. Működését illetően pedig olyan, hogy csak a két szélső pont (az alapnorma megállapítása, illetve a konkrét egyedi bírói döntés végrehajtása) minősül tiszta jogalkotásnak, illetve tiszta jogalkalmazásnak; a közbülső pontok az előbbi oldaláról nézve jogalkalmazásnak, az utóbbiról nézve pedig jogalkotásnak minősülnek. A felépítés vezérelve tehát a formális érvényesség, a működés vezérelve pedig a formális törvényesség.

A formális jog eszményéből adódik egy új fogalom: a jogászvilágkép. A *jogászvilágkép* tükrében a jog önmagában elégséges képződmény, mely önmagukban elégséges törvényszerűségeknek megfelelően mozog. A rendszer saját kinyilatkoztatott felépítési és működési elvei szerint az érvényesség a tételezés mikéntjének (ki? hol? milyen módon? tétel) kérdése, a törvényesség pedig nem más, mint az esetnek logikailag a norma alá történő rendelése.

5. A jog önállóságának látszata és az e látszatot megfogal-

mazó ideológia is a norma viszonylagos önállóságán nyugszik. A normában azonban a közvetítő létkomplexusokra jellemző ellentmondásosság is tükröződik.

5.1. A jognak úgy kell közvetítenie, hogy sajátos önállóságán keresztül érvényre jussanak a jogot közvetlenül érintő társadalmi mozgások és meghatározások. Célját ugyanis a jog önmagán kívül, a közvetített komplexusokban hordozza. Ugyanakkor *saját beteljesedési rendszerrel* rendelkezik; a jogiként is megfogalmazott társadalmi célokat saját követelményrendszerének a kielégítésével kell megvalósítania. A jog működésében tehát az érvényesség és a törvényesség keretein belül megvalósuló formális racionalitásnak egy társadalmilag konkrét tartalmi racionalitást kell érvényre juttatnia. (Napjainkban a létező szocializmusok legbeszédesebb ellenpéldái a gazdaság jogi szabályozásának területéről adódnak. A jogi szabályozás tartalma – sőt gyakran maga a szabályozás ténye is – elsődlegesen politikai-ideológiai ösztönzésekből fakad, s így, ahelyett hogy jogilag is ellenőrzött megfelelő csatornába terelné, éppenséggel nem kivételesen fékezi, vagy keresztezi a sajátos gazdasági racionalitás érvényre jutását.)

A két racionalitás ellentmondásából fakadóan a jog mindenkor csak *manipulált* közvetítő lehet. Hiszen az érvényesség és a törvényesség nem az összkomplexus sajátjaiként jelentkező meghatározó tényezők, hanem – a jogi komplexus felépítésének és működésének belső elveiként – csak a jogi komplexuson belül érvényesülő posztulátumok. Ha tehát a jogi komplexus mozgása szembekerül egyéb (gazdasági, politikai stb.) komplexusokkal, csupán a konkrét erőviszonyuk alakulása döntheti el, vajon a társadalmi összmozgás időlegesen a jogi komplexus szerint alakul-e, vagy ezt a többi komplexus erőfölénye elnyomja.

A jog életében mindazonáltal ritkák a drámaian kiélezett pillanatok. Mégis, a manipuláltság a jog mindennapi létezési módja. Mivel társadalmilag létező jelenségről van szó, maga is folyamatszerű; gyakorlata folytonos alakulásával és mássá le-

vésével egyenlő. A jogi objektiváció látszólagos változatlansága mögött ezt a folytonos alakulást és változást a jogi objektiváció mint nyelvi kifejezés *jelentésének* mindenkori aktualizálódásában és konkretizálódásában érhetjük tetten. A jog tényleges gyakorlatában megnyilvánuló jelentés a mindenkori konkrét társadalmi és jogi kontextus függvénye. Mivel a nyelvi körülhatárolás legfeljebb megközelítőleg, bizonyos mozgási térrel mindig számolni lehet. S ebben a mozgási térben az önmagukban talán észrevehetetlen hangsúlyeltolódások hosszú távon már lényeges változásokká összegeződhetnek.

5.2. A jog valósága és ideológiája ellentmondásos egységben él egymás mellett. Működésének ontológiai leírása rávilágít a manipuláció mindenkori alapjára: azokra a társadalmi erőkre, amelyek a jogi közvetítést – bármilyen formális körülbástyázottságról, bármilyen logikai eszményű jogalkalmazásról legyen is szó – az össz folyamatban meghatározott mederbe tereklik. E valósággal szemben áll a *jogászság ideológiája*, mely a jog önállóságát, tisztán logikai deduktív alkalmazhatóságát sugallja. Ez az ideológia hamis tudat; ontológiailag mégis létszerű a feladata. Egy hivatás szakmai ideológiájaként arra hivatott, hogy a szakma játékszabályait, kinyilvánított működési elveit közvetítse, és segítse érvényre juttatni. Arra hivatott, hogy megkísérelje rábírtani a jogászt, hogy a jog nevében végzett működést a jog keretei közötti működésként őrizze meg (tehát, hogy a társadalmi célok szolgálatát a sajátosan jogi követelmények kielégítésével keresse).

A *jogászságra* ezért szükségképpen jellemző, hogy Janus-arccú, *kettős beszédű*. Csupán a jogról szól, miközben valóságos társadalmi érdekütközéseket jogon belüli ütközésekké alakít, majd ezeket a jogon belüli ütközéseket is látszatütközésekké finomítja. Valóságos társadalmi konfliktusokat old meg, miközben a jog önállóként láttatott tételezéseivel végez logikai-ként végigjátszott műveleteket.

5.3. E folyamat ugyanakkor elrejtí, hogy a jog úgynevezett megvalósulása mindeközben nem más, mint végső soron az

összkomplexus fejlődési irányait, az össz folyamatban egyébként is ható erőket érvényre juttató társadalmi megvalósulás.

Így amit mi *jogkövetés*nek hiszünk, társadalmi méretekben szemlélve többnyire nem más, mint a társadalom egyéb normarendszerei (a joggal megegyező) ösztönzéseinek az eredménye. Ilyen vonatkozásban, mint a jogmegvalósulást ösztönző vagy gátló ideológiai erő érdemel figyelmet a természetjog problémája is. Ugyanakkor különféle normarendszerek ösztönzéséről és a társadalmi magatartás más formálóirol a jog már csak azért sem mondhat le, mert a jogi kényszer a jognak sajátos, de mégiscsak kivételes jegye. Hiszen a jog csak addig állhat fenn, ameddig a kényszerrel végső soron történő fenyegetettség fennáll, ám nem vetődik fel a szüksége annak, hogy átlagesetben, tömeges méretekben is kényszert alkalmazzanak.

6. A jog *gyakorlati kategória*. Mint minden eszközteremtő, eszközhasználó és eszközújratermelő tevékenység, a valóság megismerésére épül. Onnan veszi anyagát, melyet új összefüggések elemeiként új közegben helyez el. Ezeknek az összefüggéseknek a kialakítása nem a valóság leképezése, hanem a valóságra való hatásgyakorlás érdekében történik. Eszközszerű szerepének kialakítása és betöltése tehát az elsődleges, aminek minden lehetséges egyéb megfontolás alárendelődik.

6.1. Az a körülmény, hogy norma és valóság nem esik és nem is eshet egybe, a jogi normák esetében különösen figyelmet érdemel. Ugyanis a jogi norma önmagában *mesterséges emberi konstrukció* – formális meghatározásokkal; feltételre, rendelkező részre és szankcióra tagolódó szerkezettel; és olyan megfogalmazással, ami a címzettek egyik körének követendő magatartási szabályként szolgál, másoknak pedig döntési szabályként – hogy az előbbiek magatartását és e magatartás jogi következményeit az utóbbi megítélhesse.

Mindezek mellett a jog normái rendszerré szerveződnek; egy már meglévő rendszer keretében, arra tekintettel alakíttatnak ki. A *jogrendszer* önmagában is egy igen összetett egység, ami eltérő szabályozási megoldású és hagyományú ágazatokból áll.

Az egyes jogágazatok szintén eltérő szabályozási megoldású és hagyományú intézményekből állanak és így tovább. Nos, az eszköztár eltérő hagyományaiból táplálkozó változatosság nemcsak egyes jogrendszereken belül, hanem ezek eltérő családjaiban, típusaiban is megmutatkozik. Végso soron minden norma konkrét társadalmi kihívásra adott eszközszerű válasz, és ennyiben egyedi. Ugyanakkor saját közelebbi és távolabbi környezetének eszközjellegű hagyományaiba ágyazódik, és ennyiben az általánosság vonásait is magán viseli.

6.2. A *normaalkalmazási folyamatban* a norma eszközszerű nyelvi megjelenéséből fakadóan bizonyos manipulációs lehetőségek adódnak. A releváns tények és normák kiválasztása, értelmezése és minősítése a logikai homlokzat mögött felelős társadalmi érdekmérlegelő döntést takar. A *logika* itt csak kifejeződési formaként szerepel: a döntési folyamatban az ellenőrzés feladatát látja el.

Minden jogi folyamat fogalmilag is kifejeződik (kommunikációként zajlik le, vagy iratszerűen rögzítik). A jog sajátos fogalomrendszere azonban nem a valóság megismerését (leképezését) célozza, hanem a valóság különféle előfordulási lehetőségeit az esetek zárt számába betagolva osztályozza. Nos, egy olyan látszat, amely szerint a valóságbeli eset valamely megkonstruálható norma-kombinációval leírható, minden normaalkalmazási folyamatra jellemző. A *jogi analógia* például a bizonyos tekintetben hasonlóknak a jogi megítélésben teljes azonosságot biztosít. A jogi analógia szélsőséges esete kiélezetten fejezi ki, de nem tompítja annak általános igazságát, hogy *a valóságnak jogi fogalmakban történő tükrözése olyan normatív besorolás*, amely – a jog kellő működése esetén is – ismeretelméletileg s logikailag egyaránt önkényes műveleteket takarhat.

6.3. A jogi komplexus felépítése és működése olyan összetett, a belső közvetítések olyan láncolata jellemzi, hogy a társadalmi változás és a jogváltozás között közvetlen kapcsolatokat kimutatni aligha lehet. Mindez a jogi komplexus *viszonylagos*

önállósága mellett szól, vagyis külső hatások közvetlenül nem érvényesülhetnek benne. A jog minden hatásra nyitott. Ám az, hogy e hatások miként és mivé formálódnak benne, már a jog összetevőinek felépítésétől és egymásra hatásától, a jogon belüli mozgás sajátos konkrét feltételeitől függ. Egy társadalmi kihívás megfelelő választ kaphat azzal, hogy csupán a jog tételezése vagy éppen a működése módosul. Ám az, hogy e módosulás milyen részterületet érint, mennyire lesz formálisan is érzékelhető, milyen mértékben befolyásolja a jog által gyakorolt hatást vagy szigetelődik el a jogi komplexuson belül – ez ismét a jogi berendezkedés konkrét mozgástörvényeitől és ezen belül hagyományaitól függ.

7. A „*jog*” kifejezés az irodalomban és a jelen dolgozatban is számos jelentéssel bír. Mindez nem fogalmi bizonytalanságot takar, hanem a jelenség összetettségét példázza. Pontosabban arról van szó, hogy a történelmi fejlődés során egyre újabb közbülső láncszemek épülnek a jogi közvetítés rendszerébe, és a jogfejlődés dialektikája hol egyiket, hol másikat helyezi – tartósabban vagy kevésbé tartósan – előtérbe. A jognak komplexusként történő jellemzése éppen arra hivatott, hogy e változékony arculatot érzékeltesse.

7.1. A jog felépítésében és működésében az időben előrehaladva egyre nagyobb – formálisan is kifejeződő – hangsúllyal vesz részt az írott-rögzített normák rendszere; az e normák jegyében létrejött, a jog működtetéséért-újratermeléséért felelős intézmények rendszere; és a normákkal ez intézményi keretek közt élő jogászság, melynek nem csupán pusztán jelenléte és tevékenysége, de az ennek alapjául szolgáló képzésbeli, munkamódszerbeli és ideológiai hagyományai is – mint a *jogi* komplexus összetevői – ontológiai jelentőséget nyernek.

7.2. A jogi komplexusnak saját *múltja és jelene* is konkrét összetevője – már amennyiben ez a jog konkrét hatásgyakorlásában kifejeződik.

A múlt folytonosan jelenné válik tehát, és ez felveti a kérdést: vajon a jog működtetésének-újratermelésének ez az önmagában is összetett, változó közege nem teszi-e indokolttá egy

a jogot erről az oldalról egyre meghatározóbban jellemző tipológia kialakítását? Ami az eddigi csoportosításokat illeti: a polgári tudományosságban kidolgozott *jogcsalád* a *jogi* berendezkedés hagyományos gyökerei felől jellemez, a marxizmus sajátjaként kidolgozott *jogtípus* pedig a társadalmi-gazdasági formációtól meghatározott osztálytartalom felől. Ám kifejezi-e valamely osztályozási kategória azt a már-már lényegét érintő változást, amely a jog azonos családján és típusán belül is az utóbbi évszázadok során a normarendszer egyre növekvő tenyészetében, formális vonásai nem szűnő erősödésében, az intézményesedés szélsőségeiben, a jogászság által betöltött szerep egyre nélkülözhetetlenebb (mert egyre fokozottabb) önállósodásában végbement?

7.3. Minden tipológia a fennálló valóság jellemzése. Ezért kérdéses: a modern formális jog berendezkedése nem nőtte-e túl önmagát, specifikusan jogi mintából általános társadalmi eszménnyé téve alap gondolatát: a szabálykonformis, norma-orientált magatartást? Nem a *konkrét teljesítmény*nek kellene-e a jogi közvetítés mechanizmusába beépülnie, hogy az egész komplexus létszerűvé válhasson, korunk egyre bonyolultabb feladatának megfelelhessen? Vagyis a társadalmiasodás előrehaladásával megsokszorozódó minden újabb közvetítődésben, ennek saját beteljesedési rendszerében nem kellene-e a konkrét teljesítményért való *konkrét felelősség*nek kiválasztási elvként megjelennie, hogy a szocializáció ne kizárja, de elmélyítse a humanizációt?

8. A jog önigazolása éppen úgy a *jogi szféra belső kérdése*, mint az, hogy érvényes felépítésének vagy törvényes működésének a feltételeit miként alakítja ki. Az összkomplexus irányában végső soron egyetlen feladata van: olyan közvetítés, amely képes arra, hogy *az össz folyamatban alapvetőnek minősülő mozgás-irányt* saját beteljesedési rendszere kielégítésével *támogassa*.

Készült a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság X. Világkongresszusa (México, 1981) első szimpóziumának („A jog ontológiai alapjai”) munkájához: *Towards the ontological foundation of law (Some theses on the basis of Lukács' Ontology)*. Rivista internazionale di filosofia del diritto (Roma), LX (1983) 1. Első magyar változatában: Magyar Filozófiai Szemle, XXVII (1983) 5.

„Dolog” és eldologiasodás a jogban

1. „DOLOG” VAGY ELDOLOGIASODÁS A MARXISTA FILOZÓFIÁBAN?

Dolgok, jogi javak, jogtárgyak, jogi érdekű tárgyak, jogviszonyok tárgyai – mindennaposan használt fogalmak a joggyakorlatban és a jogot érintő gondolkodásban. Olyan kategóriák, amelyekben a jog maga fejezi ki magát, ugyanakkor alappillérei, fogalmi keretei a jogi világképnek, a jog gyakorlati életét átható ideológiának. Mint ilyenek, hosszú történelmi fejlődés termékei. Gyökerei a jog tudományos művelésének kezdeteiig: a kései klasszikus római jogban az elvonatkoztató általánosítás csíráiig, illetőleg a modern fogalomelemző-rendszerező dogmatikai jogtudomány születéséig nyúlnak vissza.

E kategóriák leginkább közös vonása az, hogy valamennyien *metajurisztikusak*: a jog világából kifelé mutatnak. És itt nem egyszerűen arról van szó, hogy olyan jogi fogalmak, amelyeknek tartalma a külső valóságra vonatkozik. Bizonyos leegyszerűsítéssel a következő mondható: vannak (1) olyan *jogi fogalmak*, amelyek jelentésköre *a jogi szabályozás fogalomvilágán belül* marad; (2) olyanok, amelyeknek a jogi szabályozástól meghatározott jelentése a *külső valóságra* vonatkozik (vagyis ez utóbbi *jogi minősítését* tartalmazza); és végül (3) olyanok, amelyek feladata éppen az, hogy a jogi szabályozás és *a külső valóság* viszonyát (vagyis e valóságnak a *jogi minősítésbe vont körét*) egészében meghatározza. Nos, ezek a fogalmak pontosan ez utóbbi körbe tartoznak. Ha a jogtudományi kérdésfeltevések „tisztasága” érdekében elfogadjuk azt a módszertani lehetőséget, hogy különbséget teszünk „belső” és „külső” szemlélet (vagyis egyrészt a jogra jellemző belső meghatározások,

másrészt a társadalmi-gazdasági meghatározás összefüggéseiben történő vizsgálódás) között¹ – és itt jegyzem meg, hogy mindez nem más, mint szemléletes kifejtése a lukácsi Ontológia alaptételének, miszerint a társadalom komplexusokból álló komplexus, melyben az egyes komplexusok mind önmagukban, mind az összkomplexus mozgásától egészében meghatározott szerepjátásukban egyaránt vizsgálándók –, akkor a tárgyalt fogalmakat pontosan a „belső” és a „külső” találkozásánál kell elhelyeznünk. *A jogi komplexusnak önmagára vonatkoztatott értékelései ezek – a jogi komplexus és az egyéb komplexusok között megvonandó határvonalakról.*

A jogi fogalom kérdésköre – mint minden elemző vizsgálódás kiindulópontja – ma ismét igen időszerű a jogtudományban. Ennek különös kifejeződése, hogy a jog „dolog”-fogalmáról éves szemináriumot rendeznek a Párizsi Egyetem Jogfilozófiai Központjában. A szeminárium programja – amelyhez a jelen írás hozzá kíván járulni – legalább négy helyes felismerést előlegez. *Először* is, a „dolog”-fogalmakat nem sajátíthatja ki valamely jogág (így pl. a döntően vagyoni viszonyokkal foglalkozó magánjog). Olyan fogalmak ezek, amelyek koncentráltan jelentkezhetnek pl. a magánjogban, ám alapjában *áthatják a jogi szabályozás minden ágát*: a jogot a nem-jogtól elhatároló szervező elvként a jogrendszer egészét integrálják. *Másodszor*, a „dolog”-fogalmak *történeti kategóriák*. A társadalmi fejlődés függvényeként maguk is fejlődnek, a jog természeti-társadalmi környezetének egyre nagyobb részét integrálva a jogi szabályozás rendszerébe. *Harmadszor*, a „dolog”-felfogás *eltérő* jogi kultúráknak, szabályozási hagyományoknak és ideológiáknak egyaránt sajátja. *Negyedszer*, a „dolog”-felfogás nemcsak történelmileg, a jogi berendezkedéstől függően változik, de *változhat az eltérő filozófiai világképektől függően is*.

E néhány előfeltevés már első látásra is két következtetést sugall. Először is azt, hogy a „dolog”-fogalmak *csak létrejöttükben tapadnak a dolog tulajdonképpeni, anyagi-tárgyi értelem-*

ben vett fogalmához. A jogi szabályozási technika szervező kategóriájaként korán önállósulnak, saját utat járnak, és eközben – egy későbbi kifejezést előlegezve – maguk is eldologiasult kategóriákká válnak. A második következtetés pedig az, hogy a jogi „dolog”-felfogás társadalmi-történelmi kondicionáltságáról beszélni csupán annyi, mint amikor Lukács kifejezésével azt állítjuk, hogy az egyes társadalmi komplexusok viszonylag önállóak, ugyanakkor más komplexusok által oly módon meghatározottak, hogy a folyamat végső meghatározásában a társadalmi összkomplexus összmozgása játszik – Lukács terminológiájával élve – túlsúlyos szerepet. Mindez persze nem több, mint a társadalmi történések sokszoros kölcsönhatásának meglehetősen általános kerete. Vagyis *a kölcsönhatások ténye szükségképpen, bármely konkrét megvalósulása azonban nem* – annál kevésbé, mert *ez ismét csak más tényezőkkel való kölcsönhatásától függ.*

Saját ideológusai szerint az emberiség történetében a szocialista forradalom volt az a társadalmi átalakulás, amit filozófiailag a legkövetkezetesebben készítettek elő és hajtottak végre. A jog világát e váltás mégis felkészületlenül érte. Az elméleti előkészítésnek főként olyan kérdésekre kellett koncentrálnia, amelyek a hatalom megragadása szempontjából döntő jelentőségűek voltak. Ugyanakkor nem szabad elfelednünk, hogy egy új társadalmi-gazdasági formációra való átmenetről volt szó. A megelőző formációban ezért a szocialista jog csírái aligha alakulhattak úgy ki, ahogy pl. a francia *Code civil* létrehozásában több évszázad jogdogmatikai munkája segédkezhetett. Nos, mindennek az eredménye nemcsak az volt, hogy formálódása korábban az új elmélet csak a szélsőségek vonzásában (a jog közvetlen elhalása vagy teljes laicizálása utópiájában, illetve a polgári gondolkodás és terminológiai örökség köntösében) kereshette a maga kellő kifejeződését, hanem az is, hogy az új törvénykönyvek a politikai alapok és alapvető jogelvek lényegi mássága mellett az egyes jogintézmények technikai megoldásait és fo-

galmi kifejezéseit csupán az egyedül rendelkezésre álló örökségből, a *polgári* örökségből mint a jogi befolyásolás *technikájának* évezredek során felhalmozódott kincsestárából meríthették. Ma ugyan elmosódottak e kérdések az elméleti általánosítás szintjén, ám világosan előtűnnek egy-egy konkrét részterület (pl. az 1922. évi szovjet-orosz polgári törvénykönyv arculata és közvetlen német–francia forrásai) vizsgálatakor.

Mindebből az a következtetés adódik, hogy a jogi „dolog”-fogalmakat a marxista filozófia eredményeként annál kevésbé érte változás, minél inkább a jogi technika eszköztárához tartozók ezek a fogalmak.

És most jutunk el a címben jelzett kérdésfeltevéshez: „Dolog” vagy eldologiasodás a marxista filozófiában? A marxista filozófia hozzájárulásának a közvetettségét ugyanis nemcsak a dolog jogi fogalmának gyakorlati-technikai jellege, de a marxista filozófia belső szerkezete is magyarázza. Nevezetesen, a marxista filozófiai gondolkodásban a dolog *mint olyan* egyáltalán nem áll az érdeklődés homlokterében; csupán az eldologiasodás vizsgálatán keresztül vetül rá – mint származtató jelenségre – némi fény. Ám abban, hogy a marxista filozófia a dolgot csak mint az eldologiasodás mozzanatát méltatja figyelemre, mégis egy pozitív állítás rejlik. Mégpedig az, hogy a *dolgok társadalmi vonatkozásuk*, társadalmi „érintettségük” révén *különülnek el* és emelkednek a *csupán természeti* létből a *társadalmi* lét szférájába. Itt olyan problémamaghoz jutunk, amivel Marx a *Gazdasági és filozófiai kéziratoktól* kezdve egész életén át viaskodott, Lukács pedig a *Történelem és osztálytudatban*, illetve az Ontológia nagy szintézisében központi kérdésként fejtegetett.

2. A JOGI FOGALOM MINT FIKCIÓ

A tulajdonjog tárgyáról szólva az 1959. évi magyar polgári törvénykönyv úgy határozza meg a dolgot, mint birtokba vehető testi tárgyat. Ehhez azonban rögtön hozzáteszi, hogy dolognak

számít a pénz, az értékpapír, továbbá minden dolog módjára hasznosítható természeti erő. (94. §.)

Nos, ezzel máris problémánk közepébe érkeztünk. Bármennyire vázlatosan tekintsük is át a jogfejlődést, a „dolog”-nak minősülő tárgyak körének *növekvő tágulásáról s egyre parttalanabbá válásáról* kell meggyőződünk.

Az első olyan jogrendszerben, amely az árucsereszonyok fejlettsége miatt igényelte az elvonatkoztatató általánosítást (vagyis a kései klasszikus római jogban), a „dolog” jogi felfogása már világosan elszakadt a tulajdonképpeni dolog-fogalomtól. Így az anyagi-érzéki közvetlenségében nem létező (vagyis a jövőben létrejövő vagy csak remélt) dolgok adásvétele a voltaképpeni dolog-fogalmat már idézőjelbe teszi. Az a gyakorlat pedig, hogy a római jogászok a kötelmeket és más tisztán jogi konstrukciókat a „testetlen dolgok” önellentmondó fogalma alá vonják, a dolog voltaképpeni fogalmát egyenesen megszünteti. A „dolog”-fogalom további tágulása ezután már láncreakciószerűen következik be. A polgári fejlődés során „dolog” lesz nemcsak a jog és követelés, de az emberi munkaerő is. És amint az emberi tudás termelőerővé válik, a jog szemében „dolog” lesz a szellemi munka, ennek gondolati terméke; majd a szerzői jog körében az utóbbival kapcsolatos önállósult jogosítványok is. Az árucseré-forgalomban általános közvetítő lesz a pénz, ami elvont értéket képvisel; vagy az értékpapír is, ami csupán ilyen értékre vonatkozó jogosultságot testesít meg. Olyan tulajdonképpeni dolgok lesznek tehát a jog „dolog”-fogalmának legjellegzetesebb képviselői, amelyeknek éppen közvetlen fizikai-érzéki természetük a legkevésbé érdekes.

A polgári forradalom eufóriáját követő liberális fellendülésben intézményesedik a személyiségi jogok védelme, ami az embernek önmaga feletti testi és szellemi integritásától képmásáig, hangjáig, becsületéig és jó hírnevéig, sőt magánközleményeinek a titkáig terjed. Ahogyan pedig a kisvállalkozások liberálkapitalizmusát a koncentrálódó cégek monopolkapita-

lizmusa váltja fel, e személyiségi jogok közül a gazdasági forgalom szempontjából jelentősek hamarosan a cégek jogaiként is megjelennek. A jog nézőpontjából így válik „dologgá” a cég neve, hírneve és presztízse; így az üzletvitel sértetlensége (a be rendezett és gyakorolt üzemhez való jog címén) a német polgári törvénykönyv 823. §-ában megjelölt „egyéb jogok” gyakorlásában; a belső üzletvitel integritása és titkai (a „gazdasági személyiség” védelmének örve alatt) Svájcban vagy az üzleti jó hírnév védelme („jóakarát” címén) Angliában.

Ugyanakkor a jogi „dolgozók” más irányú bővülésének is tanúi lehetünk. A valóságos dolgoknak az a hallatlanul széles köre, amelyről a klasszikus római hagyomány nyomán még a századforduló körül is úgy vélekedtek, hogy nem vethető uralom alá, az utóbbi évtizedek gazdasági-technikai előretörésében hirtelen összeszűkül. Az ipari halászat révén az óceánok élő élelőkamrákká lesznek, a tengervíz sólepárló nagyüzemek nyersanyagává, a jéghegyek mint vízkonzentrátumok kereskedelmi szállítás tárgyává, a levegő vegyi üzemek nyersanyagforrásává; sőt a közeljövőben talán már a bolygók felszíne is emberi eltu-lajdonítás „dolgává” lesz.

Milyen következtetést vonhatunk le mindebből?

Először is, a társadalmi fejlődés során a természeti-társadalmi környezet egyre átfogóbb részei kerülnek társadalmi elsajátításra, és ezzel integrálódnak a jogi szabályozásba. Ez nem egyszerűen terjedelmi kérdés: a jogi szabályozás az ember társadalmi létét nemcsak mennyiségileg, de mélységben is egyre fokozódó mértékben áthatja. A társadalom társadalmiasodása – ami a lukácsi Ontológia egyik legfontosabb tendencijelző kategóriája – így e szempontból nézve nem egyéb, mint a *társadalom létének egyre növekvő méretű intézményesített önelsajátítása.*

Másodszor, ez intézményesített önelsajátítás révén valami új, eddig nem létező jön létre. A különbséget talán szemléletesen érzékelteti Marx megállapítása: „helyes volna azt mondani, hogy léteznek családok, törzsi közösségek, amelyek még csak

birtokolnak, de tulajdonuk nincsen”.² Vagyis, általánosítóan kifejezve, *a jogi szabályozással az önmagában semleges tény-szerűséget az intézményesített törvényesség váltja fel.*

Harmadszor, e folyamat mélyen társadalmi jellege már a „dologgá” válás történeti összetevőiből is kiolvasható. E folyamat sajátosságát az adja, hogy itt nem magukban vett dolgokról, hanem éppen ezek számunkra valóságáról van szó. Már az a pusztá körülmény is, hogy a „testi” és a „testetlen” dolgokat a római jog együtt tárgyalta, arról tanúskodik, hogy a szabályozás nem egymással néma kapcsolatban álló dolgokat, hanem a maguk vagyonával, vagyoni követeléseivel meghatározott viszonyban álló személyeket hoz összefüggésbe. Dolgok és nem-dolgok társadalmilag-történelmileg konkrétan meghatározott összessége pontosan azért és annyiban lesz a jogszabályozásban „dologgá”, amiért és amennyiben ezek a társadalmi cserekapcsolatok, érintkezési formák, osztálykonfliktusok stb. szempontjából lényegbevágó társadalmi viszonyok hordozói. A jogi szabályozásba történő integrálás tehát korántsem önmagukban álló dolgok és a jog elkülönült entitásait tételezi fel, hanem egy olyan dialektikus folyamatot, amelyben a társadalmi viszonyok fejlődése a társadalmi-természeti lét egyre újabb elemekkel történő bővülését feltételezi, és éppen a kapcsolódás pusztá tény-szerűségének politikai-gazdasági szükségéből történő intézményesített törvényesítése követeli meg, hogy ezek a jogban „dolgokká” minősüljenek, és ezzel szabályozás alá kerüljenek.

Negyedszer, látnunk kell, hogy láncreakciószerű folyamatról van szó. Ennek során a már magukban sem dologi természetű „dolgokra” a társadalmi fejlődés folyamán újabb és újabb, jogi szabályozást igénylő társadalmi mozzanatok rakódnak. Ezek a sokszoros elvonatkoztatás révén végül felismerhetetlen távolságba kerülnek az eredeti, fizikai-érzéki értelemben vett dolgoktól. Vagyis amint a valóságos dologból elvonatkoztatás eredményeként létrejön a jogi értelemben vett „dolog”, erre újabb elvonatkoztatás eredményeként további jogi értelemben

vett „dolgozók” épülnek. S így a jogi „dolgozók” fogalomvilága olyannyira *parttalanná tágu*, hogy *úgyszólván egészen elveszti* – és csupán létrejöttében őrzi – *az anyagi világhoz fűződő kapcsolatait*.

Ötödször, pontosan e parttalanná tágu

egyetemes kategóriává növekedés árulkodik arról, hogy itt nem arról van szó, hogy a dolog-fogalmat ismeretelméletileg meghamisítják, hanem egyszerűen arról, hogy a gyakorlati cselekvés technikai eszközévé alakítják. Önmagunkat csapnánk be, ha azt állítanánk, hogy a jogi szabályozás „dolog”-fogalmai akár analógikus fogalmak. A jogi „dolog”-fogalmak egyszerűen *fikciók*, melyek a valóságos dolgokkal való valahai analógiájuk révén a jogtechnika hagyományos eszközei lettek – ma is a jogi érdekű „tárgyaknak”, „dolgozóknak”, „javaknak” a nem-jogi érdektől való elhatárolására alkalmazva.

Vajon a valóságtól túlzottan elrugaszkodunk, ha azt állítjuk, hogy a *technikák* magukban többnyire *konzervatívak*, és csupán a *társadalmi mozgalmak mögött álló filozófiák és ideológiák* azok, amelyek *forradalmasítják* ezek felhasználását? A jogi fogalmak technikai kezelésére példa a polgári jog magyar tankönyve, amelyik – a kapitalista fejlődésre utalva – ezt mondja: „A dolog-fogalmat ebben az értelemben vette át és használja a szocialista jogtudomány is.”³

Hogy a különféle viszonyoknak dolgokként történő megítélése mennyire a jogtechnika s a jogi okfejtés eleme lett, néhány példából könnyen meggyőződhetünk.

A polgári jogi kárfelelősség körében pl. hagyományosan a személyek felelősségéről beszélnek, valamiféle büntetőjogi vagy erkölcsi vétkeesség után nyomozva, hogy azt szankcionálják – noha a gazdasági ténylegesség szerint tisztán vagyoni kérdésről: valamely vagyonnak a kárelosztásban való közreműködéséről van szó. – A valóságos személy képzetére fikcióként épül az ún. jogi személyek elmélete. Ennek tisztán fiktív jellege csak akkor ütközik ki, amikor cégek kárfelelősségéről is a vétkeesség terminusaiban beszélnek. A különféle megoldások kö-

zül látszólag különös a francia joggyakorlat, amely a francia polgári törvénykönyv 1384. §-a nyomán „a dolgok tettéért való felelősséget” is lehetővé teszi. Azért különös, mert a dolgokat, mint a károkozás alanyait, látszólag személyiséggel ruházza fel, perszonifikálja. Valójában azonban – állíthatjuk Lukács nyomán – a valóságos jogi folyamatot néven nevező, azt a maga valójában érvényesítő dezantropomorfizálással állunk szemben; és épp ez mutat rá a hagyományos, vagyis „antropomorfizáló” kárfelelősségi konstrukciók fonákságára.

Ezzel, ami a személyiségi jogok polgári jogi védelmét illeti, itt egyfajta folytonos zavart és bizonytalanságot okozó „dologi” szemlélet kísért. Kétségtelen ugyan, hogy a bíróság előtti peresítés és szankcionálás lehetősége egyenesen politikai szűkesség. Ugyanakkor teljes a kétség annak megválaszolásában, hogy mindennek mi köze éppen a polgári joghoz. Ezt a felemás, megnyugtatóan korántsem tisztázott helyzetet tükrözi, hogy ugyanezekben a szocialista jogokban hol a szocialista jogfelfogás diadalát látják abban, hogy a nem-anyagi kárért nem-anyagi kártérítés jár, és ezzel – úgymond – meghaladjuk az erkölcsit a vagyonira alacsonyító burzsoá szemléletet. Máskor viszont ugyanezekben a szocialista jogokban erőfeszítések történnek arra, hogy a becsület védelmét valamilyen anyagi vonatkozásra (pl. az életben s a munkában való boldogulásra) visszavezessék. Ilyen jelek észlelhetők a szovjet joggyakorlatban; Magyarországon pedig a törvényhozó 1977. évi IV. törvényében tette lehetővé az életet „tartósan és súlyosan megnehezítő” nem-vagyoni kár esetén a „méltányos kártérítést”. (354. §.)

Napjainkban újabb sajátos ellentmondásnak lehetünk tanúi. A jogi „dolog”-felfogás határozottan elszakadt a tulajdonképeni fizikai-érzéki dologtól, ám ugyanekkor sajátos dialektikája egyensúlyt biztosít azzal, hogy az ellenkező tendenciát is egyidejűleg fokozza. Vagyis: az ember és környezete egyre mélyebben, egyre teljesebben integrálódik a társadalmi összstruktúrába. A lukácsi Ontológia nyelvén szólva, a társadalom tár-

sadalmiasodásával egyre összetettebb komplexusok jönnek létre, egyre differenciáltabban töltve be az összkomplexuson belül meghatározó szerepüket. Ám ez nem szorítja háttérbe, csupán tovább differenciálja, még erősebben közvetetté és közvetítetté teszi azt a szerepet, amit Marx és Engels még a gazdaság által történő végső meghatározásként írtak le.

Összefoglalásként megállapítható: a „dolog”-fogalmak a jogban nem megismerő kategóriák, nem a valóság leképezései. Egy német logikus szavaival élve „mesterséges emberi konstrukciók”⁴, amiket *azért alkotott az ember, hogy a valóságot adott játékszabályok felállítása és érvényesítése révén befolyásolja*. Azaz a jogtechnika eszközei, melyek a lukácsi Ontológia tanúsága szerint nem ismeretelméletileg, hanem ontológiailag: a jogi befolyásolás gyakorlati instrumentumaiként, létszerű funkcióbetöltésük szempontjából vizsgálándók. Nem az a kérdés tehát, hogy a valóságból nyert valóságos absztrakciók-e, vagy hogy belőlük kiindulva visszaérkezhetünk-e egy ismeretelméleti rekonstrukció segítségével a valóságos dolgokhoz. Hanem csakis az, hogy alkalmas konstrukciók-e ezek a fogalmak a társadalmi összkomplexustól igényelt, a társadalmi létnek megfelelő funkcionálásra.

Ebből pedig az következik, hogy a „dolog”-szemlélet mint a jogi érvelés és okfejtés összetevője önmagában korántsem hibáztatható. Más kérdés az, hogy az ún. Occam-borotva módszer szerinti princípiuma – *non est ponenda pluralitas sine necessitate* – alapján⁵ egyre határozottabban kísérletek történnek e konstrukció mint nem-adekvát kifejezés viaszorítására és a tényleges gazdasági-jogi folyamatok enélkül történő leírására. A magyarázó elvek számának csökkentése a tudománytörténet tanúsága szerint a kifejtés belső racionalitását fokozza, és nagymértékben hozzájárulhat ahhoz a szakadatlan és soha nem szűnő fejlődéshez, ami a metafizikától a tudomány felé tart.

Csupán az a fontos, hogy a jog „dolog”-fogalmait az *ancilla*, a szolgáló szerepkörében tartsák, és mint a társadalmi gyakor-

lat csupán ontológiailag kezelhető kategóriáit ne engedjük világgéppé, megismerő kategóriává, bennünket uralma alá hajtó ideológiai kifejezéssé hatalmasodni. A jog és a benne szerepet kapó fiktív fogalmak kapcsolatára is jellemző az a kifejtés, mely az árufetisizmus marxi elemzését a következő szavakban gondolja tovább: „A fetisizmus kapcsán Marx megvizsgálja, hogy a feje tetejére állt világban – hiszen a társadalmi viszonyok nem egyszerűen a tudatban tükröződnek eldologiasodott viszonyokként, hanem az árutermelés reális gyakorlatában válnak azzá – hogyan jelennek meg a fennálló viszonyok mindennapos evidenciaként, vagyis a fetiszizált jelleget nem annyira a megfordításban, mint ennek természetes, örökkévaló, evidens jellegében látja. Ezzel tölti be a megfordított világ megfordított tudata mint adekvát tudat – végül is az árufetisizmus tudata nélkül elképzelhetetlen az árutermelők adekvát viselkedése – a maga orientatív, de egyben a fennálló világot védelmező funkcióját is.”⁶

3. TÁRGYIASULÁS, ELDOLOGIASODÁS ÉS ELIDEGENEDÉS MINT A JOG ÉLETÉNEK JELLEMZŐI

A kérdésfeltevés időszerűsége

A tárgyasulás és eldologiasodás vizsgálata elképzelhetetlen az elidegenedés vizsgálata, illetve a közöttük fennálló viszony tisztázása nélkül. Itt azonban máris nehézségbe ütközünk. Az elidegenedés ugyan kétségkívül alapvető fogalom a marxista társadalomtudományi gondolkodásban. Ám egyszersmind olyan fogalom, amely mindenekelőtt néhány korai mű, így a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* s *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* időszakában állt Marx érdeklődésének középpontjában. Tanulságait később – különösen *A tőke* első kötetének az elidegenült munkáról szóló részében – természetesen átveszi, de a hangsúly, a fogalmi körülírás, sőt maga a terminológia is, a marxi életmű kiteljesedésével párhuzamosan

változik. Marx két említett műve 1932-ig, illetve 1939-ig egyébként is kiadatlan, a kutatók számára is ismeretlen volt, ezért tudománytörténetileg egyedülálló helyet foglal el Lukácsnak az *Eldologiasodás és a proletariátus tudata* című tanulmánya, mely paradoxikus módon háromnegyed évszázaddal a marxi mű után jelent meg, mégis valósággal megelőlegezte a marxi problematikát. Lukács műve a messianisztikus forradalmiság megtestesítőjeként, de a veszített – ám illúziókkal teli – Magyar Tanácsköztársasághoz való viszonyában is egyaránt vitatott. Mégis ez a mű volt az, ami a kor marxistáinak érdeklődését az *eldologiasodásra* mint a kapitalizmus lényegére, és a *formális racionalizációra* mint ennek szervező közegére terelte. 1967-ben kritikai önelemzésében Lukács maga is említi, hogy a *Történelem és osztálytudat* írásának idején Hegel nyomán még a tárgyasulást az elidegenedéssel azonos kategóriának tekintette.⁷

Az elmúlt évtizedek során az eredeti marxi szövegek nyomán világméretű vita bontakozott ki az elidegenedés kérdése körül; megnyugtatóan letisztult eredményhez azonban máig sem vezetett. Van olyan nézet, amely az elidegenedésben és eldologiasodásban a marxi életmű fejlődési logikájából következően kategóriális különbséget lát. Eszerint az elidegenedés a fiatal Marx *munkafolyamat*-elemzéseinek felel meg, az eldologiasodás pedig annak kifejeződése, hogy a hangsúly az *árutermelésre* és árufetisizmusra tolódott.⁸ Egy másik felfogás szerint az elidegenedés *általános* fogalom, ami az eldologiasodást mint *különös* fogalmat eleve magában foglalja. Ám ha ezt elfogadnók, az eldologiasodás elveszítené különmeműségét, és csupán az elidegenedés előfutáraként vagy néhány jegyének hordozójaként játszhatna szerepet. Végül ismeretes olyan megközelítés is, amely szerint a tárgyasulás, eldologiasodás és elidegenedés *különnemű* kategóriák. Nem fedik egymást, noha egyazon fejlődési folyamatban jelenhetnek meg: a tárgyasulás az eldologiasodás erősödése irányában hathat, az eldologiasodás pedig az elidegenedés erősítése irányában. Úgy vélem, ilyen álláspontot foglal el Lukács is az Ontológiájában.

Tárgyasulás

Elemzésemet a tárgyasulás kategóriájával kell kezdenem. Mint ismeretes, Lukács különbséget tesz tárgyiasság és tárgyasulás között. A *tárgyiasság* természeti kategória, „egyenesen a lét szinonimája”⁹. Ezzel szemben a *tárgyasulás* társadalmi. Olyan objektív folyamat, amelyben a természeti tárgyiasság az ember céltételező tevékenysége során átalakul, és ezzel társadalmiasulttá, társadalmilag számunkra valóvá lesz. Ilyen értelemben írja Lukács: „a munka során... minden mozgás... elsődlegesen a tárgyasulásra, vagyis a munkatárgy teleológiaiilag megfelelő átváltoztatására irányul: e folyamat beteljesülése abban nyilvánul meg, hogy a korábban pusztán természetileg létező tárgy tárgyasul, vagyis társadalmilag használhatóvá válik”. A munkával létrehozott tárgyasulás „nemcsak objektíve változtatja meg a társadalmi létet, hanem ezt a megváltozást az emberi akarat tételezés tárgyává teszi”¹⁰.

Itt van az a pont, ahol a tárgyasulás immár a joggal összefüggésben vehető figyelembe. „Mert a tárgyasulás ténylegesen az ember társadalmi életének megszüntethetetlen megnyilvánulási módja. Ha meggondoljuk, hogy minden a gyakorlatban történő objektiváció, így mindenekelőtt maga a munka is – tárgyasít, hogy minden emberi kifejezőmód, így a nyelv is, tárgyasítja az emberi gondolatokat és érzéseket stb., akkor nyilvánvaló, hogy itt az emberek egymással való érintkezésének egy általános emberi formájával van dolgunk.”¹¹ Nem kétséges, hogy a jog tárgyasulás. Anélkül hogy sajátos jegyeit most előresorolnánk, megállapíthatjuk: a jog az ember gyakorlati tevékenységének, tudatos teleológiai tételezésének olyan terméke, amely az ember társadalmi viszonyainak és ezzel a társadalmi lét egészének *birtokbavételét*, a felette való uralmat célozza. Namármost nyilvánvaló, hogy bármely tárgyasulás más tárgyasulások rendszerébe beépülve tovább erősíti a tárgyasulások rendszerét és ezzel az embernek saját léte felett uralma elmélyítését. Lukácsnál példa erre a nyelv, mely „a tudatszerű

tárgyasulás” révén „a gondolati leképezéssel kiterjeszti az emberekben és az emberek körül a tárgyasult... világot”¹².

Nos, mindez látszólag nyilvánvaló. A tárgyasulás azáltal fejez ki társadalmilag előremutató tendenciákat, hogy más tárgyasulásokkal egyre komplexebb összefüggésben tárgyasulások egyre kiterjedtebb komplexusát hozza létre. Magában ezt aényt Lukács a fejlődés jegyeként értékelte.¹³ E komplexusok azonban a maguk tömegességében s egyre összetettebb komplexitásában az embertől létrehozott olyan *második természetű* növekedhetnek, ami az eldologiasodás képében már valóságos társadalmi problémákat hozhat felszínre.

Eldologiasodás

Tömör meghatározása szerint az eldologiasodás „olyan társadalmi viszony, amely az egyének közötti kapcsolatokat dolgok közötti viszonyokként rejti el”¹⁴. Az eldologiasodás voltaképpen nem más, mint *a társadalmi lét tárgyasulásainak tárgyasult működése, illetve e működés tárgyasult szemlélete*. A fogalom tehát eleve ellentmondást takar. Egyfelől „a társadalmi gyakorlat (akár ellentmondások által) összehangolt együttese sohasem funkcionálhatna, ha nem borítaná el és hordozná ezt mindenütt és mindig a tárgyasulásoknak... ez az atmoszférája”. Másfelől – folytatja – „bizonyos dolgoknak mint szigorúan differenciált funkciók hordozóinak kizárólagos használatában minden folyamatnál kialakul az a tendencia, hogy a dolgok működését tisztán dologi módon érvényesítsék. Ez annál sokrétűbben és határozottabban következik be, minél fejlettebbek valamely társadalom technikai-gazdasági munkamódjai. Eközben közvetlenül még semmi olyasmi nem következik be, amiben szükségképpen elidegenedésre vezető erők hatnának.”¹⁵ Vagyis: az eldologiasodás a tárgyasult létkomplexusok létrejöttének a természetszerű következménye; önmagában semmiféle torzulást nem jelent. Nemcsak hogy természetes folyamat, de önmagát folytonosan fenntartó és újratermelő is – hiszen általános „gazdasági-társadalmi kényszer”, hogy „az el-

avult eldologiasodások helyébe mindig új – az eldologiasodás fokának vonatkozásában is –, tökéletesebb eldologiasodások kerülnek”.¹⁶ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a társadalmi létben nincsenek magukban vett működések: az eldologiasodás objektumot s szubjektumot egyaránt feltételez. Az eldologiasodás ott teljesedik be, ahol az eldologiasult működés a szubjektumban is ilyenként tükröződik, s a szubjektum benső élményévé válva más területeken is eldologiasodási tendenciák segítője lesz. „Az eldologiasodás – írja Lukács – éppen azért válik társadalmi erőtenyezővé, mert az ilyen meggyőződés elterjednek és megszilárdulnak, így hát úgy hat a mindennapi élet embereire – a valóságban tisztán ideológiai mibenléte ellenére –, mint valamiféle valóság, sőt mint *a* valóság.”¹⁷

Nem véletlen tehát, hogy a *nyelv* kifejezője, közege, egyenesen manipulatív eszköze az eldologiasodás kiterjesztésének. Lukács szerint épp a társadalmi befolyásolást célzó (politikai, ideológiai, igazgatási) nyelvhasználat a legjobb példa arra, „milyen eldologiasítóan módosítja ez az embereknek életük közvetlen eseményeivel, ezek hordozóival és tárgyaival kapcsolatos benső állásfoglalását”¹⁸.

És mi a helyzet a joggal?

A *jog* előzetesen rögzített normák összessége. Olyan nyelvi szöveg, amely *magatartási mintákat* tartalmaz a címzettek széles köre, egyúttal pedig *döntési mintákat* egy szűkebb kör (a jogszerű magatartás kikényszerítéséért, a nem-jogszerű magatartás szankcionálásáért felelősök) részére.

A jog mint norma magas szintű absztrakciós folyamat terméke. A *normaképzés* az alábbi főbb mozzanatokból tevődik össze: a magatartások és társadalmi hatásaik közötti okozati kapcsolat felismerése, a kívánatosnak tekintett hatások célként történő teleologikus tételezése, majd az e hatások kiváltására alkalmasnak ítélt magatartások eszközmagatartásként történő kiválasztása, végezetül pedig önállósult célként történő tételezése. A kész normában így már csak az *instrumentális magatartások* jelennek meg mint megvalósítandónak minősített célok;

s az alapul szolgáló okozati összefüggés homályban marad csakúgy, mint a normaképzés társadalmi háttere és indokai.

Ehhez járul, hogy a fejlődés adott fokán (Európában pl. az árutermelés, a polgárosodás előretörésével) a jog normái szükségképpen már egy *önmagában is összefüggő rendszer* elemeiként szerveződnek. Hogy a *formális racionalitás* előtérbe nyomulása a jogi szervezés területén milyen következményekkel jár, Weber elemzései mutatják, melyek a marxizmus szempontjából is hasznosíthatók. Jelesül: kialakul egy *látszólag öntörvényű szabályrendszer* – saját fogalomkészlettel, elvekkel, intézményi és jogtechnikai apparátussal, a szolgálatára rendelt hivatalnokok elkülönült seregével, ezek hivatásrendi érdekeivel, képzés- és munkamódszerbeli hagyományaival, s a mindezek szolgálatában álló szakmai ideológiával. Vége immár a felelősség és felelőtlenség karizmatikus együttélésének, melynek szabályozatlanság volt a táptalaja, s melyben – amint ezt Anouilh mondatja középkori játékában¹⁹ – „nagy erőt ad, hogy nem tudjuk pontosan, mit akarunk. A szándékok mély bizonytalanságából bámulatos manőverezési szabadság születik”. Nos, a társadalomszervezés szolgálatában a jogi eszközök elburjánzása már-már olyan méreteket ölt, hogy lassan fel sem foghatjuk, hacsak jelen létünket az elmúlt idők talán természetesebb létével nem szembesítjük. Egy magyar menedzser idézte e szavakat: „A Tíz parancsolat 279, az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat 300 szót tartalmaz. A Közös Piacnak a karamellbonbon behozatalára vonatkozó rendelkezése azonban pontosan 25 911 szóból áll.”²⁰

Mindez torz kinövése a társadalmi létnek, ám létszerű funkciót tölt be. Pontosán ez az eldologiasult működés és a mögötte álló eldologiasult szemlélet az, ami a formális racionalitás követelményének (a személytelen, gyors, biztos, minden esetet előre látó konfliktusfeloldás társadalmi igényének) megfelel; ez az, amiért a társadalmi összkomplexusban a jog sajátyszerű, elkülönült, önállósuló létkomplexusként jön létre. Lukács mutatta ki a jogról: annak a társadalmi komplexusnak, amelynek

az a sajátszerű feladata, hogy más komplexusok között közvetítsen, létszerű funkcióbetöltése érdekében annál inkább ki kell bontakoztatnia sajátszerűségét s viszonylagos öntörvényűségét, minél differenciáltabban önállósuló komplexusokból tevődik össze az a társadalmi összkomplexus, amelyben funkcionálnia kell.

Ám ilyen közegben az, amit Marx és Engels *jogászvilágnézethez* és illúzióknak nevezett,²¹ pontosan ennek a társadalmi valóságnak a hű tükrök és kifejeződése. Az eldologiasodás primitív tudata ezt a valóságos élettől idegen, attól elütő, afölé magasodó működést – a vallás mintájára – még úgy fogta fel, mintha mindez egy túlvilági törvényhozó mindörökké adott és változhatatlan műve lenne. A modern kor jogának létszerű funkcionálásához viszont már az szükséges, hogy maga a jogi specialista idomuljon ehhez az eldologiasult rendszerhez. Vagyis az a *jogászvilágnézet*, amit Marx és Engels a „feje tetején állónak” nevezett, és ami a meghatározót a jogban, a meghatározottat pedig a társadalomban, annak jogilag szabályozott viszonyaiban látja, voltaképpen *egy feje tetejére állított valóság adekvát tudata*. Ezt a tudatot, a jogászvilágképet ugyanazok a tényezők hozzák létre, mint azt a rendszert, amely az alapjául szolgál. E tudat ideologikus voltának a leleplezése tehát egyben a rendszer önállósági törekvéseinek a leleplezése is.

Ebből következik, hogy a jogász hivatásgyakorlás ideológiáját kettős szemszögből kell megítélnünk. *Ontológiailag* szemlélve megállapítható: az eldologiasult rendszer eldologiasult működése eldologiasult tudatot hoz létre. Ugyanakkor *ismeretelméletileg* fel kell tárni „a dolgok viszonyának fantasztikus formája”²² mögött rejlő valóságot, hogy a cselekvő ember túllásson az eldologiasodáson, és valóban lemérhesse és tudatosíthassa, hogy a jog és a jogász milyen helyet tölt be, milyen szerepet teljesít a társadalomban. A jogtudomány nemcsak megismerő funkciót teljesít, amikor az eldologiasult működés és az annak megfelelő szemlélet mögött feltárja a jog és a jogász valóságos helyét. Éppen ezzel kívánja aktivizálni a jo-

gászt, hogy nagyobb tudatossággal és eszközeit teljes mértékben uralva nagyobb hatékonysággal vegyen részt a társadalmi folyamatokban.

Azok a törekvések, amelyek az eldologiasult szemlélet meghaladására irányultak, történelmileg többnyire összefonódtak azzal a kísérlettel, hogy az eldologiasult működést meghaladják. Említettük már, hogy a formális racionalizáció a polgári forradalmak győzelemre jutásával, a szabadversenyes kapitalizmusban érte el tetőpontját. Nos, ezzel szembefutva ma világsszerte törekvések érezhetők a jog formálisan merev kötöttségeinek oldására. A jelenkori polgári társadalmakban mindez leginkább a jog *kikerülése* vagy *hajlékonnyá tétele* kísérletében jelentkezik. A szocialista társadalmakban pedig úgy fejeződik ki, hogy a törvényi meghatározások érvényét közvetlenül társadalmi értékelésektől teszik függővé. (Ilyen az, amikor a polgári törvénykönyvek a *jogokkal való élést* csak azok *rendeltetésszerű gyakorlása* esetén engedélyezik, vagy amikor a büntető törvénykönyvek csak akkor teszik lehetővé bűncselekmény megállapítását, ha *a cselekménynek vagy elkövetőjének a társadalomra veszélyessége* is fennáll.)

Ha hangsúlyozzuk is, hogy az elszemélytelenedett szabálygépezet s ennek elszemélytelenedett működése a modern államiság terméke, meg kell említenünk azt is, hogy az eldologiasodás nem kizárólag modern jelenség. Felfedezhető már a legősibb jogokban: Hammurabinál csakúgy, mint az archaikus-szokrális római formalitásokban vagy a középkori istenítéletekben. Ha hihetünk forrásainknak, nem eldologiasult jog csak a nem-formális jog olyan rendszereiben létezhetett, mint amilyen Európában a bírói önkény visszaszorításáért született kódexek előtti időkben,²³ vagy a nem európai (kínai, japán, bantu stb.) jogi kultúrákban a hagyományos igazságszolgáltatás egyeztető eljárásában volt.

Az eldologiasodásban az *objektum* és *szubjektum* kiegészíti egymást; történelmileg azonban nem azonos súlyú szerepet játszanak. Az európai ún. kontinentális jogban az objektum a

hangsúlyosabb. Az írott jogot, a törvényt valamiféle fetiszizált tisztelet övezi, s a hivatalos ideológia a jogalkalmazást ennek teljességgel alárendelt, csaknem mechanikus „jogkimérésnek” tekinti. Az angol–amerikai jog ezzel szemben nem feltétlenül előre rögzített, nem egyszerűen deduktíve alkalmazandó normákból áll. Ám ezzel nem eldologiasultságának mélysége változik, csupán mibenléte. Az eldologiasodás objektuma – a precedensek történelmileg egymásra rakódó tömege képében – itt sem hiányzik; ám mindenekelőtt az a szerep hangsúlyos, amit a bíróságok e precedensek eldologiasult alkalmazásával betöltenek. Hasonló folyamat játszódik le, mint amivel Weber a formális jogi racionalizáció angol–amerikai útját általában jellemezte: eszerint ugyanis formálisan racionalizált struktúra a maga közvetlenségében nincs jelen; ám a bíróságok spontánul hagyományos működése végső soron hasonló eredményt hoz létre.²⁴

Az eldologiasodás szemszögéből a jogot persze nemcsak Lukács vizsgálta. A kérdés másokat is foglalkoztatott. Sorakoztassunk fel néhány problémaérzékeny kérdésfeltevést.

A francia Lucien Goldmann pl. így ír: „Jogrend mindenütt van, ám az kizárólag az ókor részlegesen kapitalista társadalmainak és a modern tőkés társadalmaknak sajátja, hogy olyan jogi formalizmust hoznak létre, amely a bírót automatává teszi, aki az elvont törvényt gyakran saját akarata ellenére alkalmazza – olyan ítéleteket hozva, amelyeknek (a szigorú törvényességet elérendő) immár nem sok közük van sem a méltanyossághoz, sem bármiféle emberi kategóriához.”²⁵ Nyilvánvaló – és ebből Goldmann sem csinál titkot –, hogy elemzése a lukácsi *Történelem és osztálytudat* szemléletén, végső soron a formális racionalitás weberi felfogásán nyugszanak. A valóságban azonban a *formális racionalitás* s az *eldologiasodás* korántsem egymásba helyettesíthető kategóriák. Igaz ugyan, hogy a formális racionalizálás az eldologiasodás irányában hat. Ám az eldologiasodás nem a formális racionalizálás pusztá tényéből, hanem a jogi közvetítés közbeiktatásából, más

komplexusoktól elkülönült működéséből és mindezeknek a szemléleti következményeiből fakad.

Szabó Imre a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* problémafelvetésére támaszkodva a folyamat lényegét írja le. „Az ember kivetette-elidegenítette a jogot mint jogosítványt magából, és számára társadalmivá, 'külső'-idegenné tette. De ez tulajdonképpen maga a jogkeletkezés pillanata, mert a jog éppen hogy lényegére nézve külső-idegen, eleve elidegenült az embertől, különben egy más társadalmi mozzanat, esetleg belső morál lenne... Ha az ember a jogot nem választja el magától külső-társadalmi erő alakjában, vagy ha a jogot majd mint közösségi terméket, 'force sociale'-t visszafoghatja magában, akkor szűnik meg a jog elidegenülése, de akkor megszűnik maga a jog is, amelynek a lényege ez a külső idegenség, ez a különállás.”²⁶ Megszabadulva tehát a weberi-lukácsi felfogástól, mely csupán a kapitalizmus tekintetében adott elfogadható jellemzést, s azon túltekintve már leegyszerűsítésekkel élt, Szabó Imre a jog mint jog *különválásában* látja a kérdés gyökerét. Ugyanakkor az is szükséges lenne, hogy különbséget tegyen tárgyiasulás, eldologiasodás és elidegenedés között, és Szabó ezt nem teszi meg. Így pedig – figyelembe véve, hogy a jogban nem az előre rögzített normák pusztá léte vagy formális racionalizáltsága (a *regulatív* elem), hanem ezek *osztályjellegű* tartalommal telítése és kikényszerítése az, ami az osztálytársadalmakhoz kötődik – a társadalmi regulációt mint „külsőséget” eleve elidegenülésként értelmezve a kommunizmus utópiáját is szükségképpen elidegenült belső rendként kellene felfognunk.

Mészáros István három vonatkozásban hozza a jogot az elidegenedéssel összefüggésbe. Először is, a jog nem más, mint „eldologiasodott 'rögzítési' forma”. Másodszor, „az intézményesített legalitás csak külsőlegesen viszonyulhat az emberhez mint elvont közösségi lényhez, és sohasem bensőleg mint valóságos egyénhez”. Harmadszor, „maga a legalitás létezése is... bizonyítja, hogy az embernek mint a társadalom partikuláris egyedének a társadalmi szükségletei nem váltak még a valósá-

gos egyén belső szükségleteivé, hanem mint 'a társadalom szükségletei', külsőlegesek maradtak vele szemben"²⁷. Ez a megközelítés az előbbieknél árnyaltabb, amennyiben a jog tekintetében is különbséget tesz eldologiasodás és elidegenedés között. Ám kétséges, hogy – amint Szabó helyesen értékeli – a „belső moráltól” megkülönböztetett reguláció minden formájában nem rejlik-e eleve a *külsőség* eleme. Hiszen a társadalmi fejlődés igen alacsony fokán is (és itt az ősi vadászat lukácsi példájára hivatkozom) olyan közvetítések szükségesek, amelyekben a csupasz „benső” nem elégséges. Ez azt jelenti, hogy – Weber szavaival élve – olyan „külsőleg egyértelmű általános tényállásjelekre” van szükség, amelyek az embert (azaz magatartását) „kívülről” ragadják meg.²⁸ Ezért felvethető a kérdés: vajon a jog elidegenedés-elméletei nem torkollnak szükségképpen utópiizmusba, amikor a jognak nemcsak osztályjellegű vonásait, de a rendezés tisztán technikai mozzanatait is tagadják?

Végezetül néhány szót kell szólnom a *formális racionalizálás* s az *eldologiasodás* viszonyáról. A lukácsi *Történelem és osztálytudat* álláspontja világos: a szocialista forradalom messianisztikus akarása előfeltételezi a kapitalista berendezkedés teljes tagadását. Ezért nyilvánvaló, hogy tényleges történelmi tendenciákat feszít túl szerzője, mikor „az eldologiasodást az egész polgári társadalom általános, strukturáló alapjelenségeként” akarja értelmezni²⁹. Ám megjegyezném: Lukács itt is csak racionalizálás és eldologiasodás kapcsolatáról, de nem ezek egyenlőségéről beszél. Így pedig végképp fogalomzavar, ha valaki „a cél, a folyamat és az eredmény szétesését” az elidegenedés gyökereként mutatja fel,³⁰ hiszen pontosan e *szétesés* a formális racionalizáció egyik lényegi jegye. A cél, a folyamat és az eredmény szétesése tehát egyébként is érvényesülő tendenciákat az eldologiasodás felé ösztönözhet; önmagában azonban nem azonos vele. Történelmileg leghűbbnek számomra Joachim Israel felfogása tetszik. A racionalitás-problematika weberi kibontását ő is elidegenedés-elméletként tárgyalja. A döntő különbséget azonban abban látja, hogy míg Weber a

modern társadalom szervezési elveit önmagukban *értékközöm-*
bős technikákként, az egyént pedig a mindenkori hatalmi szer-
vezetnek automatikusan alávetettként elemezte, Marx pontos-
san e működések és az ezeknek megfelelő szemléletmódok
össztársadalmi következményei s az egyénre gyakorolt hatása
iránt érdeklődött. Következésképpen az, ami Webernél semle-
ges leírás lehetett, Marxnál szenvedélyes társadalomkritikai élű
elidegenedés-elméletté szerveződött.³¹

Elidegenedés

Ami végül magát az elidegenedést illeti, mind a marxi *Gazdasá-*
gi-filozófiai kéziratok, mind *A fiatal Hegel* Lukácsa igen pon-
tosan fogalmaz; mégis, a kategoriális különbségtétel hiánya
hosszú időn keresztül félreértésekhez vezetett. Marx így ír: „A
tárgy, amelyet a munka termel, a munka terméke mint *idegen*
lénveg, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A
munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, do-
logivá tette magát, a munka *tárgyasulása*. A munka megvaló-
sulása a munka tárgyasulása. A munkának ez a megvalósulása
a nemzetgazdasági állapotban mint a munkás *megvalótlanulá-*
sa, a tárgyasulás mint a *tárgy elvesztése* és a *tárgy igájában*
való szolgálása, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé-*
idegenné válás jelenik meg... A munkásnak a maga terméké-
ben való *külsővé-idegenné válása* nemcsak azzal a jelentőséggel
bír, hogy munkája tárgygyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem
hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül, idegenül egzisztál, és vele
szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a
tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele
szembe.”³² Lukács pedig Hegel jénai útkeresését jellemzi a kö-
vetkező szavakkal: „Az ember társadalmi gyakorlatában meg-
haladja és szükségképpen haladja meg az eredeti közvetlensé-
get, a természetadta mozzanatot, s ez olyan képződményrend-
szernek adja át a helyét e folyamatban, melyet az emberi gya-
korlat saját munkájával és teljesítményével teremtet meg; s ez
a munka nemcsak ezeket a társadalmi tárgyakat hozza létre,

hanem az emberi szubjektumot is átformálja, amennyiben az eredeti közvetlenséget itt is megszünteti, és a szubjektumot elidegeníti önmagától.”³³ Mindkét idézetből kitűnik, hogy nem maga a tárgyasulás (vagy eldologiasodás), hanem ezeknek *meghatározott társadalmi feltételekkel találkozása* az, ami az elidegenedés objektív tényét és szubjektív élményét létrehozza. E különbségtétel egyértelműsége kedvéért Lukács külön is hangsúlyozza: „Csak ha a tárgyasult formák a társadalomban olyan funkciót kapnak, amelyek az ember lényegét létével el-
lentmondásba hozzák, az emberi lényeket a társadalmi léttel legigazzák, kiforgatják, eltorzítják stb., akkor jön létre az elidegenedés objektív társadalmi viszonya s ennek szükségszerű kíséretében a belső elidegenedés valamennyi szubjektív ismérése.”³⁴

Lukács Ontológiájából kitetszik, hogy az elidegenedés lehet *társadalmi-gazdasági* (a munkafolyamatban pl. az emberi képességeknek az ember személyiségét torzító fejlesztése) vagy *ideológiai* (pl. a vallás esetében). Ugyanakkor azt is kimutatja, hogy az elidegenedés végső soron a társadalmiasodással egybeesik,³⁵ és ennek megfelelően már az osztálytársadalmat megelőző időktől kezdve *az emberi történelem kísérőjelensége*.³⁶ Ebből az állításból azonban nem következik, hogy az elidegenedés valamiféle „általánosan történelemfölötti ’condition humaine’” lenne; hanem „társadalmilag mindig világosan és konkrétan körülírható jelenség.”³⁷

Az elidegenedés tehát különféle komplexusok, objektív és szubjektív tényezők kölcsönhatásából fakad – oly módon, hogy mindez sohasem önmagából, hanem csak a társadalmi összkomplexusban elfoglalt helyéből magyarázható. Az ontológia számára így – fejtegeti Lukács – „az elidegenedés sohasem lehet elszigetelt, önmagát hordozó jelenség, hanem a mindenkor gazdasági-társadalmi fejlődésnek, szubjektíve pedig az osztálytársadalom állására, mozgásirányára stb. vonatkozó ideológiai reakcióknak a mozzanata”³⁸.

Ezzel elérkeztünk a joggal összefüggésben levonható tanulságokhoz.

A jog olyan tárgyasulás, amelynek tárgyasult működése és e működés tárgyasult szemlélete eldologiasodást hoz létre. A jog tehát eszerint *eleve eldologiasult jelenség*, s ez jellemzője marad akkor is, ha erőfeszítések történnek az oldásra (mint például korunk társadalmában). A jog viszont mint eldologiasult képződmény, önmagában még nem hozza létre az elidegenedés jelenségét. Ehhez további társadalmi feltételek szükségesek – röviden kifejezve: az, hogy a *társadalmi összkomplexus* összmozgása az *elidegenedés irányába hasson*. S az ellen, hogy ez bekövetkezzék, semmiféle társadalmi rend, így a szocializmus sem rendelkezik semmiféle mentesítvénnel. Ám a szocializmus, ha nem is küszöbölheti ki az elidegenedést, annak lehetséges mérséklését kitüntető feladatként felvállalhatná.

Ez a feladat ugyanakkor hallatlanul összetett és problematikus. Hiszen a társadalmi összkomplexus egyre összetettebb mozgásában olyan tendenciák is, amelyek önmagukban nem elidegenültek, az elidegenedés létrejötté, erősödése vagy szubjektív elfogadtatása irányában hathatnak. Ennélfogva a jogra is érvényes az alábbi lukácsi megállapítás: „az elidegenedés szempontjából magában véve 'ártatlan' társadalmi magatartásmódok, ha mélyen benyomulnak a mindennapi életbe, azoknak a magatartásmódoknak az átütő erejét fokozzák, amelyek már közvetlenül ilyen irányban hatnak, másrészt az egyes emberek annál könnyebben esnek zsákmányul az elidegenedési tendenciáknak – azt is mondhatnánk: annál spontánabban és ellenállásra képtelenebbül vonzódnak ezekhez –, minél inkább eldologiasodtak elvonatkoztató módon életviszonyaik, és minél kevésbé észlelik ezeket konkrét, spontán folyamatszerű viszonylatoknak... Ugyanis minél inkább termel ki az ember mindennapi élete... eldologiasító életformákat és élethelyzeteket, annál könnyebben alkalmazkodik szellemileg a mindennapi élet embere, szellemi-morális ellenállás nélkül, ezekhez mint 'természeti adottságokhoz', és ezáltal az átlagot tekintve

– anélkül hogy ez elvileg szükségszerű volna – meggyöngül az igazi, elidegenítő eldologiasodásokkal szemben tanúsított ellenállás.”³⁹ Ez pedig azt jelenti, hogy ha a jogban az elidegenedés ellen komolyan kívánunk küzdeni, nemcsak a közvetlenül elidegenítő tendenciák ellen kell felvennünk a harcot, hanem mérsékelnünk kell a jog tisztán eldologiasító hatásait is – a társadalmihoz való fokozottabb közelítés irányában.

4. A JOGI „DOLOG”-TÓL AZ ELIDEGENEDÉSIG A JOGBAN: ÖSSZEFOGLALÁS

A marxista filozófiában a dolognak nincs külön elmélete: a *dolog* az *eldologiasodással* összefüggésben jut csak szerephez. Jelelti mindez egyúttal, hogy a dolog társadalmiasult kategória: az anyagi világ olyan része, amellyel az ember kapcsolatba került, amelyet elsajátított, társadalmi létezése részévé tett.

A jog „dolog”-fogalma csak *létrejöttében* azonosítható a dolog filozófiai fogalmával. A jog technikai apparátusának kifejlődése egyre jobban eltávolítja e fogalmat közvetlenül fizikai-érzéki, majd ennek analógiájára képzett, a voltaképpeni dologtól egyre inkább elvonatkoztatott jelentésétől, hogy végül csupasz technikai fogalom legyen. A „dolog”-fogalom ilyen alakjában *ismeretelméletileg* már aligha vizsgálható, hiszen tartalmát illetően tiszta fikció. *Ontológiailag* vizsgálva azonban pontosan körülhatárolhatóak azok a társadalmi viszonyok, amelyeket közvetlenül érint, hogy a jogi „dolog”-fogalom alá a szabályozás során milyen jelenségeket vontak és milyeneket nem. Mert a jogi „dolog”-fogalom végül is a jogi szabályozás alá vont szféráknak a nem-jogtól való különválasztására és ezzel a társadalmi viszonyok adott minősítésére szolgál.

A marxista filozófia különbséget tesz tárgyiasulás, eldologiasodás és elidegenedés között. A *tárgyiasulás* és az eldologiasodás önmagában semleges. Az *eldologiasodás* nem más, mint tárgyiasulások eltárgyiasult működése, és ennek eltárgyiasult

szemlélete. Nos, a jog attól a pillanattól kezdve eldologiasult, hogy sajátságos viszonylagos önállósággal rendelkező komplexusként kifejlődött. Ez nem tehertétele, hanem éppen sajátosság, ami lehetővé teszi, hogy közvetítő komplexusként működjék. Tekintettel arra, hogy e működés létszerű funkciót tölt be, és hogy e működés csak azért lehetséges, mert neki megfelelő eldologiasult szemlélet támogatja, az ún. jogászvilágnézet tekintetében különbséget kell tennünk e világnézet funkciójának ontológiai megítélése, valamint igazságtartalma ismeretelméleti cáfolata között.

Az eldologiasodásnak további feltételekkel való találkozása hozza létre az *elidegenedést* mint objektív jelenséget, szubjektív következményeivel együtt. Mivel önmagukban nem elidegenült eldologiasodások is az elidegenedés irányában hathatnak, a jog eldologiasodott vonásai, így egyebek közt fiktív és mesterkélt „dolog”-fogalmai is ilyen elidegenedési tendencia forrásává válhatnak.

E ponton kapcsolódik a „dolog” az eldologiasodás problematikájához. Hiszen, mint láttuk, a jog önmagában is eldologiasult komplexus. Mesterségesen képzett, csupán fikcióként szolgáló „dolog”-fogalmak révén újabb eldologiasodó struktúrák ráépítése ezért csak akkor indokolt, ha ez kellő funkcionalitáshoz valóban szükséges. Vagyis akkor, ha hatása nem csupán abban a negatív tényben rejlik, hogy elhomályosítja/elrejtje és tisztán dologiként fejezi ki azokat a gazdasági-jogi, ugyanakkor mélyen társadalmi folyamatokat, amelyek a jogi homlokzat mögött ténylegesen lezajlanak.

Előadásként elhangzott a Párizsi Egyetem Jogfilozófiai Központja által rendezett szemináriumon 1977. december 13-án: *Chose juridique et réification en droit: Contribution à la théorie marxiste sur la base de l'Ontologie de Lukács*. = Archives de Philosophie du Droit, tome 25. Paris, Sirey, 1980. Első magyar változatában: Állam- és Jogtudomány, XXI (1978) 1.

Jegyzet

¹ Eörsi Gyula: *Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás*, Budapest, Akadémiai, 1977. 7. és köv. old.

² Marx Károly: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*, Budapest, Szikra, 1957. 27. old.

³ Világhy Miklós–Eörsi Gyula: *Magyar polgári jog*, I. kötet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1973. 170. old.

⁴ Klaus, Georg: *Bevezetés a formális logikába*, Budapest, Gondolat 1963. 72. old.

⁵ Ockham, William: *Sententiarum*, D. 27 q. 2 K.

⁶ Ágh Attila: *Az ideológia időszerűsége*, Világosság, XVIII (1977) 10, 587. old.

⁷ Lukács György: *Marxista fejlődésem: 1918–1930.* = Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971. 715. old.

⁸ Israel, Joachim: *L'aliénation de Marx à la sociologie contemporaine*, Paris, Anthropos, 1972.

⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 311. old.

¹⁰ Lukács, II, 570. és 356. old.

¹¹ Lukács: *Marxista fejlődésem*, 726. old.

¹² Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II, 403. old.

¹³ „Minél inkább változtatnak át tárgyakat és tárgyi viszonylatokat tárgyasulásokká, és minél inkább illesztik azokat e tárgyasulások rendszerébe, annál határozottabban lép ki az ember a természeti állapotból, annál társadalmibb, tendenciáját tekintve annál emberibb a léte.” Uo., 418. old.

¹⁴ Schaff, Adam: *L'appareil conceptuel de la théorie marxienne de l'aliénation*, L'homme et la société, 1976. No. 41–42, 33. old.

¹⁵ Lukács, II, 471. és 651–652. old.

¹⁶ Uo., 660. old.

¹⁷ Uo., 671. old.

¹⁸ Uo., 652. old.

¹⁹ Anouilh, Jean: *Becket vagy Isten becsülete* (ford. Szenczei László). = Anouilh, Jean: *Drámák*. Budapest, Európa, 1977. 460. old.

²⁰ Burgert Róbert idézte a nyugatnémet baromfitenyésztők lapjának 1977. március 12-i számából. Vö. Bertha Bulcsu: *Babilónia*, Élet és Irodalom, XXI (1977) 46, 16. old.

²¹ Marx Károly–Engels Frigyes: *A német ideológia*, Budapest, Szikra, 1952. 111. és köv., 139., 153. stb. old.

²² Marx, Karl: *A tőke*, I. kötet. Budapest, Kossuth, 1973. 75. old.

²³ Pl. az i. e. VI. század kínai jogrögzítései vagy a római XII Táblás Törvény születése előtt.

²⁴ Weber, Max: *Állam – politika – tudomány*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970. 388. old.

²⁵ Goldmann, Lucien: *Recherches dialectiques*, Paris, Gallimard, 1959. 82. old.

²⁶ Szabó Imre: *Előadások Marxról és a jogról*, Budapest, Gondolat, 1976. 109–110. old.

²⁷ Mészáros, István: *Marx's Theory of Alienation*, 3rd ed. London, Merlin, 1972. 188. és 187. old.

²⁸ Weber, Max: *Rechtssoziologie*, hrsg. Johannes Winckelmann. Neuwied, Luchterhand, 1960. 102. old.

²⁹ Lukács: *Történelem és osztálytudat*, 342. old. 22. jegyzet.

³⁰ Hermann István: *A polgári dekadencia problémái*, Budapest, Kossuth, 1967. 86. old.

³¹ Israel, V. fej. 2 § (h).

³² Marx, Karl: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 2. kiad. Budapest, Kossuth, 1970. 45. és 46. old.

³³ Lukács György: *A fiatal Hegel*, Budapest, Kossuth – Akadémiai, 1976. 537–538. old.

³⁴ Lukács: *Marxista fejlődésem*, 716. old.

³⁵ „...az a társadalmi fejlődés, amely kivezet a legprimitívebb jogok szűk természeti kötöttségéből, s ezáltal áttöri a természeti korlátokat, társadalmasítja a természet leigázását, azaz őseredeti értelmében megvalósítja a társadalmi létet, azonnal kénytelen kinyilvánítani belső ellentmondásosságát, az újonnan kialakuló, többé nem néma nembeliség ellentmondásosságát.” Lukács: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III, 221. old.

³⁶ „Bizonyos értelemben mondhatjuk, hogy az emberiség egész története a munkamegosztás bizonyos szintjétől kezdve (valószínűleg már a rabszolgaság előtti időktől) egyben az emberi elidegenedés története is.” Lukács, II, 573. old.

³⁷ Uo., 574. old.

³⁸ Uo., 755. old.

³⁹ Uo., 652–653. old.

Az államhatalmak szétválasztása: ideológia és utópia a politikai gondolkodásban

Két és fél évezreddel ezelőtt az ióni bölcselő, Hérakleitosz már megfogalmazta a *törvény* és *zsarnokság*, valamint a *szabadság* és *szabadosság* egymásba átcsapásának, és ezzel közöttük a kényes – mert mindenkor felboruló és ezért újra létesítendő – egyensúly keresésének nagy dilemmáját. „Az emberi társadalom igazi problémája – mondta – az, hogy összetársítsuk a szabadság ama fokát, amely nélkül a törvény zsarnokság lenne, a törvény ama fokával, amely nélkül viszont a szabadság pusztá szabadosságot jelentene.” És az európai és az Európából kisugárzó fejlődésben máig él a dilemma; szociológusok, politológusok s jogászok máig megújulóan az ősi bölcsesség újfogalmazására kényszerülnek. Akár a klasszikus antikvitás tanításai közé is tartozhatna, olyannyira örök és időtlen igazságnak tűnnek Lord Acton szavai: „A hatalom korrumpálódásra hajlik, és az abszolút hatalom abszolút módon korrumpál.”¹

Ha a politika és a politikai gondolkodás történetének elemzéséből a nemrég elhunyt magyar politikai gondolkodó, Bibó István nyomán mi is azt a tanulságot hámozzuk ki, hogy „a *'történetek'* mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos *'szerkezetek'* lényegesek, melyek a jelen számára egyszerűen jelölnek ki határokat és kínálnak lehetőségeket”, s hogy – továbbá – a szerkezeteken túl „a történelemben ... *modellek* is vannak, melyeknek belső összetétele változhat, érvényük azonban konzisztens lehet a struktúrákon át”,² úgy a fenti megfogalmazásokban egy modell mögött megbúvó problémát, egyszersmind egy modell kialakításának az igényét kell lát-

nunk. S ha mindezt összevetjük az *elidegenedés* jelenségének marxista értelmezésével, melyből kitetszik, hogy az elidegenedés önmagában nem egyetemes, de nem is szükségképpen partikuláris, hanem társadalmilag mindenkor konkrétan meghatározott objektív feltételeknek és szubjektív lecsapódásaiknak az összetalálkozásából adódó jelenség (vagyis hogy korántsem a társadalmi létet általában meghatározó „condition humaine”, de nem is olyan történelmileg korlátozott jellemző, mely a szocializmus létező gyakorlatából eleve kizárható lenne),³ úgy már érzékelhető lesz e problematika aktualitása is.

Átgondolásakor mégis úgy érzem, hogy elsőként csak módszertani megközelítése lehet sikeres. Egy olyan megközelítés, amely az államhatalmak megosztásának doktrínájában s az ennek megvalósítására tett kísérletek gyakorlati kritikájában megkísérli az ideologisztikus, sőt a nyíltan utópisztikus mozzanatot megragadni, hogy az ideológiakritikai elemzés elvégzését követően lehetővé – s az elméleti tisztesség követelményei felől egyenesen mellőzhetetlenné – tegye az ideológiakritikain túlmutató alapvető társadalmi összefüggések, azaz a problematika voltaképpen alapja, és ezzel mindenkori aktualitása feltárását. A jelen írás így csak módszertani tisztázásra vállalkozik – arra, hogy csupán ösztönzője legyen további, immár a politika-elmélet és politikai szociológia területéről elvégzendő kutatásoknak.

Az emberiség közös gondolati kincsként, ugyanakkor a legújabbkori nyugati civilizációs fejlődésben döntő szerepet játszó felismerésként tartja számon az egyes államhatalmak megkülönböztető fogalmi leírását, majd annak normative kifejezett igényét, hogy az egyes hatalmakat az állam valóságos rendszerében s ennek valóságos működésében következetesen, maradéktalanul szétválasszák.

E gondolati kincs ugyanakkor valójában sem nem egyetemes, sem nem időfölötti. Az alapjául szolgáló felismerés eltérő jellegű és indíttatású politikai s elméleti szálakból szövődött össze. Hogy csupán néhány kiemelkedő alakítóját említsem:

Arisztotelész a görög városállamok formáinak összehasonlító elemzése során jutott a fogalmi megkülönböztetés (az államügyekről tanácskozó testület, a vezető tisztviselői kar és az igazságszolgáltató testület mint az államhatalom három tényezője) gondolatára;⁴ Locke a törvények és nem emberek uralma alá rendelt kormányzat biztosítása érdekében választotta szét a hatalmakat (törvényhozó, végrehajtó és föderatív, azaz külügyeket intéző hatalom);⁵ Montesquieu pedig azért javasolta e hatalmaknak együttműködést feltételező, ugyanakkor mégis garanciákkal övezett különválasztását, hogy ezzel az állampolgári szabadságot szavatolja intézményi alapjainak a lerakásával (a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szétválasztásával).⁶ Nos, a politikatörténet feltárja ebben a kölcsönös kompromisszumon alapuló *vegyes kormányformák* ókori álmától a feudális abszolutizmus önkényével szembeszegezett *hatalommegosztás* polgári igényén keresztül a liberalizmus lát-szategyenlőségének az *intézményi fedezéséig* vezető utat. Az elmélet-történet számára pedig világos, hogy szerkezeti összetevők és átfogó állami funkciók *megkülönböztetésétől* ível a fejlődés az államszervezet *működésbeli kölcsönhatásainak* és *fejlődési törvényszerűségeinek* a felismerése felé. Egyfelől tehát az irodalom megkísérli hangsúlyozottan bizonyítani a gondolat fejlődésében rejlő történeti különmeműséget, másfelől mindez mint valamiféle megkülönböztetetlen s kárhoztatandó egység látszik aláhullani a más a múltból megítélő politikatudósok és alkotmányjogászok ráolvasásainak egyre megújuló pörölycsapásai alatt.

Miről is van valójában szó? Röviden annak eredményéről, hogy a gondolatok eredendően többértékűek, így bármiféle privilégium vagy ellenprivilégium nélkül szabadon felhasználhatók. Még pontosabban arról, hogy a XVII. és XVIII. század fordulójának nagy polgári átalakulásai, mindenekelőtt az amerikai és francia forradalmi alkotmányozás gyakorlatában, a megkülönböztetés és különválasztás gondolatát *tételes intézményi megoldást előíró recept*ként értelmezték és ennek megfe-

lelően önmagában elégséges (de szükséges) berendezkedési mintaként írták elő az államhatalmi ágak szétválasztását. Bármelyik megnyilvánulást vegyük is szemügyre, világosan látható e vélekedés kudarca. Mert nem történt más, mint az *elérendő cél abszolutizálása, ennek megvalósításához kizárólagos eszköz rendelése, és mindezek következményeként az eszközválasztással magának a célmegvalósulásnak is tételezése*. Márpedig ez nyilvánvalóan nemcsak leegyszerűsítés, de az eredeti felismerést valójában kiforgató, meghamisító és ezzel létét, értelmét egészében fenyegető torzítás.

Am az akció reakciót szokott szülni, s ez jelen esetben sem maradt el. Sőt, ha az akció túlzottan kategorikus vagy vakon intoleráns, a reakció hangvétele is ehhez igazodik, és pontosan az érzékeny pontot találva felel – anélkül hogy szélesebben fel fogott, differenciált, az eredeti problémamagot feltáró, iránta nagyobb megértést vagy érzékenységet mutató válaszra törekednék. Milyen válaszra is ösztönözhetne Madison kijelentése, miszerint „minden hatalomnak ugyanazon kézben történő egyesítése, legyen az egy, több vagy számos kéz, örökletes, önkijelölésen vagy választáson alapuló, csak magával a zsarnoksággal egyértelmű lehet”⁷? Vagy az eszközöknek önmagukban elégséges céllá tétele, miszerint „a törvényhozó ágazat sohasem gyakorolhatja a végrehajtó s bírói hatalmakat vagy ezek egyikét, a végrehajtó a törvényhozó s bírói hatalmakat vagy ezek egyikét, a bírói a törvényhozó s végrehajtó hatalmakat vagy ezek egyikét, így végül a törvények és nem az emberek uralma valósul majd meg”⁸? Vagy a francia forradalmi nemzetgyűlés határozománya, mely kimondta, hogy nincs alkotmánya annak a társadalomnak, amelyben az államhatalmak szétválasztása nem határoztatik el? Nos, a válasz megkérdőjelezte – és meg is kérdőjelezhette –, hogy léteznek s létezhetnek-e egyáltalán egymástól független államhatalmak; hogy egy ilyen doktrínér igény s ennek normatív tükre valóban átment s egyáltalán átmehet-e a gyakorlatba; vagyis hogy nem inkább arról van szó, hogy e teoretikus mezbe öltöztetett tételezések és normatív

lefordításuk nem mások, mint a vágytól vezérelt gondolkodás illúziói, melyek a forradalmi mézeshetek eufóriájával magyarázhatók csupán, hiszen csattanós cáfolatukat épp a tényleges államberendezkedés és az ezt tükröző további alkotmányozás adja? Úgy vélem, történelmileg az ilyen válasz nemcsak méltó volt, de bizonyítható is – jogos hát a szó mindkét értelemben. És valóban: az idézett remények nemcsak születésük pillanatában voltak illuzórikusak, de későbbi fejlemények is csupán további korlátozásukat, több vagy kevesebb kompromisszummal véghezvitt meghaladásukat hozták.

Ám ha ezzel egyetértünk, már csak egyetlen kérdés marad: teljes-e ez a válasz, vagy inkább olyan felelet, amelynek arculatát a kérdésfeltevés korlátozottsága (vagy éppen korlátoltsága) szabja meg?

Úgy gondolom, a tisztázáshoz közelebb jutunk, ha megkíséreljük a marxi ideológia-fogalmat alkalmazni. Lukács módszertani vizsgálódásai nyomán erről az alábbiak mondhatók: az *ideológia* a „konfliktusok tudatosításának és végigharcolásának”⁹ eszköze. Általános megfogalmazás szerint „a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát”¹⁰. Mivel a társadalomontológia sarkalatos pontja szerint „valamely társadalmi jelenség létének vagy nemlétének végső és döntő kritériuma a társadalmi hatékonyság”¹¹, az ideológia *kritikája, vagyis ismeretelméleti igazságának vagy hamisságának a kimutatása önmagában nem elégséges*, lévén nem ad magyarázatot az igaz vagy hamis ideológiák társadalmi hatásgyakorlására, még kevésbé arra, hogy „miként cselekedhettek az emberek valamely ’hülye’ ideológia alapján mégis messzemenően érdekeiknek megfelelően, tehát közvetlenül helyesen”¹². A marxi életmű vizsgálatából egyértelműen kitetszik, hogy „Marx éppen ezért nem ismeretelméleti elvontságában, hanem társadalomontológiai konkrétságában vetette fel az ideológia problémáját, amikor az ideológia meghatározásakor nem a helyesség vagy hamisság dilemmája jelentette számára a

genetikus alapot, hanem funkciója, hogy tudatossá tegye és végigharcolja a társadalmi életnek azokat a konfliktusait, amelyeket a gazdaság váltott ki.”¹³ Sarkítva tehát, az ideológiáknak „nem feltétlenül az a mértékük, hogy melyik az ismeretelméletileg helyesebb vagy a társadalmilag-történelmileg haladóbb, hanem hogy mennyire ösztönzi a válaszadást az olyan kérdésekre, amelyeket éppen a társadalmi fejlődésnek és konfliktusainak mindenkori éppígléte vetett fel”.¹⁴

Egy példával élve: amikor a modern formális jog intézményi berendezkedése, működése és ideológiája közötti ontológiai összefüggéseket keresem, rá kell jönnöm arra, hogy az a normákból indító és normákhoz érkező megközelítés, amit Marx és Engels – pejoratív éllel – *jogászi világszemléletnek* nevezett,¹⁵ e berendezkedésben elengedhetetlenül jelen van, mint a *sajátosan jogi működés ideáltipikus jellemzése*. A német ideológia lapjain és másutt Marx és Engels kimutatták ugyan, hogy e szemlélet ismeretelméleti értelemben tarthatatlan; az ideológiakritikánál azonban nem mentek tovább, mert akkor és ott ez nem volt feladatuk. Az ontológiai elemzés azonban szükségképpen funkcionális összefüggéseket tár fel egyfelől a formális tényállásmeghatározásokon alapuló, formális érvényességgel felruházott és formális szabálykövetést feltételező normarendszer, másfelől az e normarendszer gyakorlati működtetésével és újratermelésével megbízott jogászságnak pontosan e szemléletet sugalló szakmai ideológiája között.¹⁶

Ez a példa talán megengedi a következtetést, hogy az államhatalmak szétválasztásának politikatudományi doktrínája és alkotmányjogi megfogalmazása is *ideológiai* funkciót tölt be. Valóságos korlátozottságának vagy meghaladottságának a kimutatása pedig ennek megfelelően *ideológiakritikai* szinten mozog. A joggal kapcsolatos példánk és az államhatalmak szétválasztásának problematikája között azonban van egy jelentős különbség. Nevezetesen, a jogászság szakmai ideológiája a mindenkori hatósági jogalkalmazó mindenkorí cselekvése számára sugall direktívát: cselekedj úgy, mintha a formális

szabálykövetés felelős társadalmi döntéshez vezethetne, cselekedj tehát úgy, hogy a formális szabálykövetés maximuma a felelős társadalmi döntés optimumához valóban elvezessen. Az államhatalmak szétválasztásának ideológikus megfogalmazása ezzel szemben nem meghatározott egyedek mindennapi tevékenységére vonatkozik, hanem a legösszetettebb társadalmi szervezetrendszer, nevezetesen az állam intézményi berendezkedése s szerkezeti-funkcionális kialakítása számára sugall követendő elvet. Ebben pedig már benne rejlik, hogy míg *a jogászság szakmai ideológiája egy egészében elérhetetlen, ám egyedi esetekben mégsem reménytelen eszmét sugall, a szétválasztott államhatalmak doktrínája olyan eszményt ad, amely egészében is, egyes esetekben is elérhetetlen*, s így megvalósulását és megvalósíthatóságát illetően az utópiák többé-kevésbé légies közegében lebeg.

Noha ma már nyilvánvaló, hogy minden gondolkodás bizonyítatlan előfeltevések sorozatára épít,¹⁷ s hogy az utópia nemcsak összefüggő nézetrendszerként, de a nézet elemi összetevőjeként is megjelenhet,¹⁸ a tudásszociológia nagyigényű vállalkozása ellenére sem jött még létre az ideológia és utópia összekapcsolása, éppen mert e két fogalmat egymást kizáróan értelmezték s szembesítették egymással.¹⁹ Amennyiben viszont az ideológia marxi fogalmával kívánunk élni, *nyilvánvalóan csak és kizárólag konkrét társadalmi funkcióbetöltésétől függ, hogy az utópia az ideológia összetevőjének minősül-e vagy sem*. Szemben a polgári szociológia jelentős része által is követett engelsi hagyománnyal, mely az utópiában nemcsak átfogó nézetrendszert lát, de lényegét mindenekelőtt módszertanilag, a jelen tudományos elemzését helyettesítő jövőképként ragadja meg,²⁰ az ideológiával összefüggésben én inkább *utópikus mozzanatról* szólnék, *melyet mindenekelőtt funkcionális eredménye: egyfajta eszményinek mint pozitív irányjelzőnek a meghatározása és érvényesítése jellemez*. Az utópikus mozzanat lényege tehát a *jelennel szembesített eszmény*,²¹ mely egyfelől a *valóság elemzésének és megítélésének mércéje*, másfelől *irány-*

mutató a valóság átalakításához. E kettős szerepet pontosan azért töltheti be, mert a célok és eszközök összefonódásában nem az eszközök közvetlenségére, hanem a célok közvetettségére koncentrál. A gyakorlat folytonos buktatóiban – mely egyebek között épp az eszközök céljá tételének rögzítődéséből s az egész folyamat visszacsatolatlanságából áll elő – pontosan azért mutathat irányt, mert az eszközöket is legfeljebb ebbe az eszményibe zárva, ebben feloldva tartalmazza. Következésképpen sem folyamatosan megújuló dialektikus mássága, a mindenkori valóságtól elvonatkoztatott volta, sem közvetlen megvalósításának a lehetetlensége nem zárja ki, hogy iránymutatóként szolgálhasson. A valósággal való dialektikus kapcsolat fejeződik ki abban, hogy „bizonyítéka” ama gyakorlat hatékonyságában rejlik, hogy a valóságban pozitív irányjelzőként szolgáljon; „bírálat” pedig nem önmagában, hanem csak a benne és általa szembesített valóság bírálatával *együtt*, azzal egységben lehet értelmes.

Nos, ha a hatalommegosztás politikatudományi-alkotmányjogtani problematikáját kiszabadítjuk a ráakódott, aktualizáló instrumentalizálások szorító gyűrűjéből, úgy vélem, a fenti képbe illeszthető lényegi mondanivalót kapunk. Elmélettörténeti vagy terminológiai érdekből fontos lehet ugyan a *hatalommegosztási elméletek* és a *hatalmi egyensúly-elméletek* elkülönítése, mégis bizonyos, hogy ez utóbbi a tágasabb, a probléma elevenére tapintó, és hogy *ennek* ideologikus alakváltozatait figyelhetjük meg az ókori megnyilvánulásoktól napjainkig.

Mint láttuk, az ideologikus formák és a mindenkori valóság közötti ontológiai összefüggések vizsgálata lehetővé teszi annak feltárását, hogy az adott valóság talaján miért éppen az adott ideológia bontakozott ki és nyert gyakorlatilag hatékony felhasználást. Magyarázhatóvá válik tehát, hogy az európai fejlődés talaján, a parlamentnek a király elleni küzdelmében, majd az előre törő harmadik rendnek a feudális abszolutizmus intézményi hagyatékával szembeni küzdelmében ez az ideológia miért és miként szűkölt le csupasz *eszközkifejezésre* (a tör-

vényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása); illetőleg hogy a forradalmi átalakulások radikális hatalomkoncentrációt feltételező időszakában miért és miként adta át helyét a *teljes tagadás*nak (az államhatalom feltétlen egysége tálján legfeljebb bizonyos funkciómegosztás elismerése), amint a korlátozatlan népszuverenitás nevében Rousseau, majd a jakobinizmus, századunkban pedig a bolsevik forradalom proletárdiktatúra-elmélete egyaránt követelte.

Pontosan ez az ontológiai összefüggés keresés mutathat rá arra, hogy ugyanazon probléma gyakorlati megoldására eltérő feltételek eltérő ideológiákat hozhatnak létre; hogy ezekben az ideológiákban az eszközök céljá tétele, az utópikus mozzanat előtérbe kerülése vagy épp a probléma valóságos magjának is a tagadása a maga helyén *egyaránt* szükségképpen, a társadalom és konfliktusai adott állapotának megfelelő, így lukácsi értelemben létszerű funkciót tölthet be. Nem véletlen tehát, hogy a magyar alkotmányjogtudomány egyik jelentős képviselője egy évtizede akadémiai székfoglalójában pontosan a szocialista államszervezeten belüli belső ellentétekkel és a kiegyenlítés módzatainak szükségképpeniségével és lehetőségeivel foglalkozott;²² amint nem véletlen az sem, hogy a második világháború befejezését követően, az új magyar társadalom remélt alapjainak a lerakásakor Bibó István, a magyar politikatudományi gondolkodás nagy hatású alakítója az ő székfoglalójában már szükségesnek látta rögzíteni: „A probléma tehát nem az, hogy az állam funkcióit kategorizáljuk, azután kimondjuk, hogy ezeket egymástól tűzön-vízen keresztül el kell választani, hanem az, hogy a hatalomkoncentráció bármely szervi jelenségével szemben kell a hatásköröket megosztani, tőle hatásköröket elvonni, vele szemben konkurráló hatalmakat megszervezni.”²³

Úgy vélem, aktualizáló értelmezési lehetőségeivel szemben nem sugall más képet Marxnak a tartományi gyűlés csatározásaitól kiváltott alkalmi, konkrét és általános tanulságaiban mégis megkülönböztethető világos megnyilatkozása sem: „A... nagy államfilozófusok által szent és sérthetetlen elvként

legnagyobb tisztelettel övezett hatalommegosztás alapján nem más, mint az állami mechanizmusra az egyszerűsítés és ellenőrzés érdekében alkalmazott közönséges ipari munkamegosztás. Mint a szent, örök és sérthetetlen elvekkel lenni szokott, ez is pontosan olyan mértékben nyer alkalmazást, amilyenben a fennálló viszonyok megkívánják.”²⁴ Az ideológiakritika szükségképpen elutasítja tehát az eszközök mindenhatóságát hirdető és ezzel az eszközt valóságos céllá tevő misztifikálást. Az ontológiai összefüggések feltárása azonban nem az elmélet tárgytalanságát olvassa ki ebből, hanem az *egész kérdéskör ideologikus kifejezésének a korlátozottsága mögött meglátja egyúttal e korlátozottságnak gyakorlatilag akkor és ott létszerű jellegét, tehát a ténylegesen szükséges és szükségesként be is következő eredményhez gyakorlati kapcsolódását, ennek bekövetkezéséhez valóságos tényezőként valóságos hozzájárulását.*

Előadás 1983 szeptemberében Várnában, a hatalommegosztás törvényhozási megoldásairól, elméletéről és gyakorlatáról rendezett nemzetközi szocialista konferencián: *Razdelenie vlasztej – ideologija i utopija v politicseszkom műszli.* Első magyar változatában: Állam és Igazgatás, XXXIV (1984) 1.

Jegyzet

¹ Lord Acton: *Essays on Freedom and Power*, Boston, 1948. 364. old.

² Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Történelmi Szemle, 1981/3, 363. és 364. old.

³ Vö. mindenekelőtt Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. kötet. Budapest, Magvető, 1976. IV. fej.

⁴ Arisztotelész: *Politika*. IV. könyv 14. fej.

⁵ Locke, John: *An Essay concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government*, X–XII. fej.

⁶ Montesquieu, Charles de secondat: *De l'esprit des lois*, XI. könyv VI. fej.

⁷ Madison, James = *The Federalist*, No. 47 (Feb. 1, 1778).

⁸ Massachusetts Alkotmánya, I. rész XXX. cikk.

⁹ Marx, Karl és Engels, Friedrich *Művei* (a továbbiakban: *MEM*), XIII. kötet, 6–7. old.

¹⁰ Lukács, II, 449. old.

¹¹ Lukács, I, 283. old.

¹² Lukács, II, 466. old.

¹³ Lukács, III, 231. old.

¹⁴ Lukács, II, 466. old.

¹⁵ Pl. *MEM*, III, 75–76. old. és XXI, 449–451. old.

¹⁶ Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*, Budapest, Magvető, 1981. VI. fejezet 4. pont.

¹⁷ *Proceedings of the Symposium on Scientific Objectivity*, Copenhagen, Munksgaard 1977. (Danish Yearbook of Philosophy, vol. 14.)

¹⁸ *Utopias and Utopian Thought*, ed. Frank E. Manuel. London, Souvenir Press, 1973.

¹⁹ Pl. Mannheim, Karl: *Ideologie und Utopie*, Bonn, Cohen, 1929.

²⁰ Engels, Friedrich: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* (először franciául, 1880, majd angol bevezetéssel, 1892).

²¹ Az irodalom többnyire a *távlatban* (Kateb, George: *Utopias and Utopianism*. = International Encyclopedia of the Social Sciences, vol. XVI. New York, Macmillan, 1968) vagy még inkább a *vágyképben* (*Utopie: Begriff und Phänomen der Utopischen*, hrsg. Arnheim Neusüss. Berlin und Neuwied, Luchterhand, 1968) látja az utópia közös nem-fogalmát. Ez azonban *az elérhetőséget nem zárja ki, inkább a jövőbe tolja*; ezért használom az eszmény e tekintetben is egyértelműbb fogalmát.

²² Bihari Ottó: *Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben*, Gazdaság- és Jogtudomány, VIII (1974) 1–2.

²³ Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* (1946). Vigilia, XLV (1980) 8, 538. old.

²⁴ Marx, Karl: *Vereinbarungssitzung vom 4. Juli* (1848). = Gesamtausgabe, I. rész 7. kötet, 177. old.

A jog mint felépítmény

(Adalékok egy kategóriapár történetéhez)

Fogalmaknak is lehet különös a sorsa. Még inkább így van, ha a fogalmi azonosság látszata mögött eltérő funkciókba helyezik e fogalmakat, és ennek során olyan szerepkörből, amelynek betöltésére eredileg rendeltettek, olyan, természetüktől idegen közegbe emelik át őket, amelyben már voltaképpen meghatározásaik sem érvényesülhetnek – ha ugyan visszájukra nem fordulnak. Nos, ha ilyen sors jut osztályrészül egyes fogalmaknak, úgy e lényegüktől idegen szerepnek is bizonyosan csak látszólag tehetnek eleget – inkább zavart okozva, semmint tisztázást elősegítve abban a közegben, amelybe helyeztettek. Látens diszfunkciót csak akkor győzhetünk le, ha előbb manifesztálté tesszük. Ugyanígy: fogalmi viszonyokat csak akkor tisztázhatunk, ha előbb eredeti szöveggörnyezetükbe visszahelyezve eredeti jelentésüket és funkciójukat feltárjuk.

Ha bárkitől is a marxizmus alapvető tanítása felől érdeklődünk – azt kívánva körülhatárolni, amit Engels a történelem materialista felfogásának nevezett (MEVM I, 371) –, a válaszadó bizonyosan az alap és felépítmény kategóriapárjára építve fogja megfogalmazni azokat a megállapításokat, amelyekhez évtizedek kutatómunkája során Marx eljutott. E kategóriapár azonban, amely eredetileg egy tudományos megsejtés tömör kifejezésének metaforikus telitalálata volt, már Marx életében önállósuló utat járt be. A tudományos elemzést mozgató megsejtésből, vagyis *munkahipotézisből tétellé, önmagában elégséges állítássá*; majd egyenesen *tanná*, azaz *ilyen állítások rendszerévé lépett elő*. Mindez természetesen teljes funkcióváltással

járt. Hiszen az, ami kiindulópont volt, most végkövetkeztetéssé változott. Következésképpen látszólag konkrét levezetése sem bizonyítás már, hiszen egyesélyű – leginkább illusztráció a kész igazsághoz. Nos, a fogalmak ilyen kezelése nyilván elméleti merevítéssel jár együtt, és következményként további fogalmak kényszerpályára terelését vonja maga után. Amennyiben pedig az ilyen fogalmakkal megfertőzött elmélet önmagához következetes akar maradni, úgy e kényszerpályák az elmélet egészét áthatva láncreakciószerűen szétgyűrűznek, és végső soron az elmélet deformálódásához vezetnek. Mindennek pedig óhatatlanul teljes fogalmi elbizonytalanodás a kísérője.

Mivel a jog kiváltképpen felépítményi jelenség, az alap és felépítmény kategóriapárjának filozófiai megítélése mindenkor közvetlenül befolyásolja a jog filozófiai megítélését is. Ugyanakkor a marxista jogelméletben a jog felépítményként történő felfogása bármennyire is alaptételnek tűnik: elméleti tartalmát illetően növekvő bizonytalanság uralkodik, mely a kritika hallgatásából már-már a hallgatás kritikájába fordul.

A megnyugtató tisztázás itt is előfeltételezné a marxista filozófia korunk színvonalán történő művelését, a marxi módszertani gondolatokhoz való visszatérés jegyében a vizsgálódásoknak minden területen megismételt elvégzését – röviden azt, amit Lukács a marxizmus reneszánszának nevezett. Ennek hiányában legalábbis a jogelméletnek tisztáznia kell önmaga számára, hogy milyen okból, milyen módokon változott a tárgyról alkotott felfogása, s a jognak az alap és felépítmény kategóriapárját alkalmazó kifejtése milyen módszertani előfeltevésekkel és elméleti eredményekkel jár.

Az alábbiakban kísérletet teszek tehát arra, hogy (I) rekonstruáljam az alap és felépítmény kategóriapárjának eredeti jelentését és funkcióját, (II) nyomon kövessem ezek deformálódását és a dogmatikus tanná merevedés torzító hatását a jog elméleti felfogására, (III) áttekintsem a kategóriapár filozófiai értelmezésének néhány mai kérdését, és végezetül (IV) körvonalazzam a kategóriapár jogelméleti alkalmazása lehetséges előnyeit és elméleti tartalmát.

1. AZ ALAP ÉS FELÉPÍTMÉNY KATEGÓRIAPÁRJA MARX ÉS ENGELS MŰVÉBEN

Marx és Engels történelemfelfogása már 1845 táján kialakult. Alapvető felismeréseiket *A német ideológia* című kéziratukban rögzítették („a közvetlenül termelésből és érintkezésből kifejlődő társadalmi szervezet ... minden korban alapja az államnak és a többi eszmei felépítménynek”).¹ E kézirat kiadása sajnálatos módon majd száz évet késett. Így hosszú időre, a moszkvai kiadásig át kellett engedni az „egerek rágcsáló bírálóatának”. (MEVM I, 368) Tehát kortársaikra ez időben hatást nem gyakorolhatott. Marxnak a történelem materialista felfogását illető összegzése így csak 1859-ben, a *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálóához* írott *Előszavában* jelenik meg. Ám itt olyan kifejtésben, hogy ennek köszönhető az alap-felépítmény kategóriapár diadala, ugyanakkor a leegyszerűsítő félrehallások sorozata is.

Marx a következőképpen fogalmaz – az olvasó figyelmét kérve teljes terjedelmében kell idéznem, hogy a későbbi fejtegetések érthetők legyenek –: „Az általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden ekképpen lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva, a társadalmi létük az, ami tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásokba kerülnek a meglévő termelési viszonyokkal vagy – ami ennek csak jogi kifejezése –

azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmi átalakulások vizsgálatánál a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos pontossággal megállapítható átalakulást mindig meg kell különböztetni a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszerűen ideológiai formáktól, amelyekben az emberek ennek az összeütközésnek tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy az egyént nem aszerint ítéljük meg, aminek önmagát véli, ugyanúgy az ilyen átalakulási korszakot sem ítéldjük meg saját tudatából, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között meglévő összeütközésből magyarázni.” (MEVM I, 366–367)

Ez a tömör vázlat rendkívül nagy ívet fut be – olykor hatásában magától a marxi műtől is önállósulva. Fél évvel később írott recenziójában Engels már „forradalmasító felfedezésnek” nevezi (MEVM I, 372), Sztálin pedig a rá jellemző rövidséggel egyenesen „történelmi” jelentőségűnek kiáltja ki, mint „a történelmi materializmus lényegének ... zseniális formulázását”.²

Szigorúan tekintve a művet, megállapíthatjuk: Marx csupán néhány alapvető sejtés újabb és újabb területeken történő átgondolására törekedett; és korántsem arra, hogy megvonja egy axiomatikus szigorúsággal körülhatárolt, zárt fogalomkészletben kifejezett rendszer körvonalait. Minthogy addigi munkássága legnagyobb szabású előmunkálatai közrebocsátásáról volt szó, már csak szigorúan szaktudományos profilú kiadójára és az olvasókként remélt közgazdász szakkörökre tekintettel is szükségesnek érezhette, hogy *első* ilyen művében kutatási programjáról egy rövid előszó keretei közt beszámoljon, vázolja gondolkodói fejlődésének főbb állomásait, s néhány mondatban érzékeltesse azt az általános képet is, amelyhez eljutott, és

amelyet pontosan e munkájának írása során magáénak vallott. Egy ilyesfajta programot megfogalmazó vázlatnál azonban nem ment tovább; általános elméleti megfogalmazásra később sem vállalkozott.

Engels volt az, aki a fenti kifejtést messzemenően kamatoztatva annak rövid, találó, képszerű, és éppen képszerűségében meggyőző kifejezését általános elméleti megfogalmazásként használta fel. Az ő hozzájárulása az alap és felépítmény gondolatához ugyanakkor nem volt több, mint tétélekké merevítése annak, amit Marx az említett *Előszó*ban „vezérfonal”-ként – saját kutatásai vezérfonalaként – megfogalmazott. A példák közt említhető már Engels recenziója: „minden társadalmi és állami viszony, minden vallási és jogi rendszer, minden elméleti nézet, mely a történelemben felmerül, csak úgy érthető meg, ha megértjük a mindenkori megfelelő korszak anyagi életfeltételeit, és ezekből az anyagi életfeltételekből vezetjük őket le” (MEVM I, 372); az *Anti-Dühring* néven ismert (MEM XX, 27), illetve a szocializmus jogfejlődéséről írt, azonos megfogalmazásban ismétlődő (MEVM II, 119) dolgozata: „a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alapzat, amelyből mindegyik történelmi időszak jogi és politikai berendezkedéseinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb elképzelésmódjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó”; Marx sírjánál tartott beszéde: „a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése és ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az alap, amelyből az illető emberek állami berendezkedései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, így tehát ebből az alaptól kell ezeket magyarázni is – nem pedig, ahogy eddig történt, megfordítva” (MEVM II, 150); vagy kései előszava hajdan volt közös forradalmasító kiáltványuk angol kiadásához: „minden történelmi korszakban az uralkodó gazdasági termelési és cseremód és az ebből szükség-szerűen folyó társadalmi szervezet az az alap, amelyre e korszak politikai és szellemi története épült és amelyből ez egyedül megmagyarázható”. (MEVM I, 7–8)

Hogy az alap és felépítmény kategóriapárját Marx mennyire eseti jelleggel, kizárólag az *Előszó* szövegkörnyezetébe és alkalmi funkciójába ágyazottan, tehát egy összetett gondolatsor leegyszerűsített, ám képszerű érzékeltetése érdekében használta, tanúsítja, hogy a *Basis* és *Überbau* fogalompárja egyetlen egyszer fordul elő („reale Basis” és „juristischer und politischer Überbau”). Amikor néhány mondaton belül visszatér „az egész óriási felépítménynek” a kérdéses összességgel történő szembesítésére, a képi megjelenítő erő fokozására már szinoním kifejezést használ („ökonomische Grundlage” és „ganze ungeheure Überbau”). Korábbi vagy ezután írt munkáiban pedig, ha hasonló gondolat egyáltalán megjelenik, inkább a *Grundlage* kifejezést használja – szintén a képi megjelenítés és példálózás funkciójában, ám ekkor már más összefüggésben és jelentéssel.³ Pl. a *Louis Bonaparte* 1852-es történelmi, politikai és szociológiai elemzésében: „A tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken egy egész felépítmény emelkedik, különböző és sajátosan alakult érzésekből, illúziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből. Ezeket az egész osztály teremti meg és alakítja ki a maga anyagi alapjaiból és a megfelelő társadalmi viszonyokból.” (MEVM I, 281) A *tőke* véletlen szóhasználatában – „a manufaktúra ... mint gazdasági mestermű emelkedett magasra a városi kézművesség és a falusi háziipar széles alapzatán”⁴ – pedig a *Grundlage* kifejezést olyan messzire viszi minden eddigi használatától, hogy csupán Leninnek egy későbbi (a kategóriapárt teljességgel más viszony képszerű érzékeltetésére hasznosító) hivatkozása⁵ teszi egyáltalán indokolttá, hogy vele az alap és felépítmény kapcsán foglalkozzunk.

Az alap és felépítmény kategóriapárjának értelmezésekor autentikus forrásként így a marxi *Előszó* idézett helyéhez kell fordulnunk. Ebből az alábbiakat tudjuk meg:

(1) Alap és felépítmény nem önmagukban vett elemzésre alkalmazott kategóriák. Olyan meghatározott összességeket je-

lölnek, amelyek között bizonyos viszony áll fenn, és a kategóriapár pontosan e viszony érzékeltetésére hivatott.

(2) Ez a viszony determinációs viszony, ami a termelőerők és a termelési viszonyok, illetőleg a jogi és politikai felépítmény és a meghatározott társadalmi tudatformák egymás közti viszonyában a „megfelelés” („entsprechen”), a két nagy tömb viszonyában pedig az „emelkedés”, „megszabás”, „meghatározás” („erheben”, „bedingen”, „bestimmen”) lételméleti kapcsolataként áll fenn.

(3) Az alap és felépítmény szemszögéből a társadalmi változás úgy következik be, hogy a termelőerők fejlődése következtében a termelőerők és a termelési viszonyok közötti megfelelés felborul, a termelőerők ezért a termelési viszonyokat ismételten megfelelésre kényszerítik, és ez a mozgás gyorsabban vagy lassabban átalakítja az egész felépítményt.

(4) Az alap és felépítmény viszonyában testet öltő lételméleti kapcsolat ugyanakkor ismeretelméleti következményeket is von maga után. Nevezetesen, a felépítmény saját tudatként, ideológiai képződményként is megjelenik. Az ideológiáról mint olyan képződményről van itt szó, amelyben az emberek a termelőerők és a termelési viszonyok közötti összeütközés tudatára jutnak, és azt végigharcolják. Mivel pedig a felépítményre jellemző saját tudat ideologikusan viszonyul a gazdasági alaphoz (tehát nem ismeretelméletileg, az igaz visszatükrözés értelmében, hanem saját törvényszerűségeinek engedelmeskedve), ideológiakritikára, vagyis valóságos lételméleti kapcsolatot feltáró magyarázatra („erklären”) van szükség ahhoz, hogy a valódi összetevőket, a saját tudat alakulásában szerepet játszó tényezőket feltárjuk.

(5) A korábban említett determinációs viszony dialektikus jellege, kölcsönös meghatározási folyamatokba ágyazódása fogalmilag nem kizárt ugyan, de idézett helyén az *Előszó* kifejtés helyett csupán a determináció irányát jelezte – például a termelőerőkét, szembeesítve az alaphoz és a felépítményhez való

viszonyával oly módon, hogy a termelőerők, fejlődésük bizonyos fokán, fejlődési formákból azok béklyóivá csapnak át.

(6) Az alap és felépítmény osztályjellegéről szintén nem található kifejtés. Marx lehetséges felfogására három utalásból mégis egyértelműen következtethetünk. Először is, a felépítményről eleve mint jogi és politikai felépítményről szól. Később a jogi, politikai, vallási, művészi filozófiai formákat is említi, ám csupán a termelőerők és a termelési viszonyok összekötője kapcsán, vagyis arról az időszakról szólva, amit történelmileg először az ősközösségi társadalom legfeljebb bomlási szakaszaként ismerünk. Harmadik fontos megnyilatkozása, hogy alap és felépítmény viszonyát tárgyalva Marx „az ázsiai, antik, feudális és modern polgári” formációkról tett említést. (MEVM I, 367)

(7) Az alap és felépítmény kategóriapárjának szándéka szerinti jelentőségére és funkciójára a kifejtés szövegbeni elhelyezkedéséből is következtethetünk. Marx *A tőkét* megelőző elméleti alapvetésében, egy a közgazdász szakmai közösségnek szánt, annak felrázását célzó szaktudományi kiadvány előszavában, szellemi önéletrajza egyik bekezdéseként úgy fogalmazott, hogy eddigi fejtegetéseiben nem lát mást, mint „általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett”. Nem elvégzett, lezárt kutatások összegzése tehát, bizonyított tételek összefüggően felépített axiomatikus szigorúságú és teljességű rendszerében. Hanem szemléleti keretet, munkahipotéziseket vázol, melyek kutatómunkája ösztönzői voltak és gondolkodása fő irányát kijelölték. Az alap és felépítmény kategóriapárja tehát csupán ebben a szöveggörnyezetben jelentkezik. Olyannyira, hogy a mű jelentős terjedelmű részelemzésében kizárólag specifikus (gazdaságtani stb.) szakterminusok segítségével elemzi tárgyát, és nem tér vissza többé olyan képszerű általánosításokhoz, melyek az *Előszó* kétoldalnyi bemutatkozását jellemezték.

Engels későbbi hozzájárulásai gazdagítják és pontosítják a fogalmat. Ugyanakkor úgy vélem, legjelentősebb hozzájárulá-

sát a problematikához mégis magával a parafrázissal, újrafogalmazásai sorozatával adta. Mindez megkönnyíthette másoknak, hogy az, ami Marx vezérfonala volt, elméleti végkövetkeztetéssé forduljon, és így eredeti közegéből kiemelve, de dialektikus lényegéből is kiforgatva az ökonomizmus mechanisztikus világképére egyszerűsödjék le és sajátíttassék ki. Már az említett engelsi recenzió is büszkén jelenti: „Ez a tétel olyan egyszerű... Mihelyt ... továbbkövetjük és a jelenkorra alkalmazzuk, hatalmas, minden idők leghatalmasabb forradalmára nyílik kilátás.” Ezzel egyidejűleg a „levezetni” („ableiten”) ige képében a determinációs viszony jelölésére olyan fogalmat vezet be, ami minden addiginál képszerűségében is, ám mechanikus alkalmazhatóságában is erősebb, és így lételméleti és ismeretelméleti értelemben egyaránt lehetővé teszi, hogy vele éljenek – és visszaéljenek.

Azokra az engelsi dolgozatokra, amelyeket Marx még olvashatott, főként pontosítás és fogalmi korlátozás a jellemző. A felépítményben például különválasztja a berendezkedést és az elképzelésmódot. A saját tudat ideológiakritikai magyarázata kapcsán pedig a gazdasági alapotból kiinduló magyarázatot „végső fokon” („in letzten Instanz”) történő magyarázattá finomítja.

Végezetül a sírbeszéd és a kései előszó egyre naturalistább, egyre képszerűbb, ám így az ökonomizmus felé is egyre nyitottabb körülírásokkal járul a determinációs viszonyban rejlő lételméleti kapcsolat jellemzéséhez: „az alap ... amelyből kifejlődtek” („die Grundlage... aus der sich... entwickelt haben”), illetve „amelyre épült” („bauen”).

Az úttörő gondolatoknak a tudománytörténetben jól ismert sorsát, hogy ti. a tanítványok nem feltétlenül a mester (részelemzések tömegén keresztül formálódó) problematikáját követik, hanem valamely eredeti megsejtését a problémaérzékenység átvétele nélkül kiragadják, lehetőségei vizsgálata helyett egyre gátlástalanabban alkalmazzák, és ezzel abszolutizálják, hogy végül önnön köréből kiforgatva visszajára fordítsák

– nos, e sorsot a marxizmus sem kerülhette el. Engels 1890-ben kelt levelében pontosan egy ilyen „szerencsétlen”, „kedvezőtlen”, „sajnálhatom”, „nincs áldás” helyzetben háborog, felidézve Marx keserű kifakadását, mikor egy évtizeddel azelőtt e keserű szavakkal határolta el magát a leegyszerűsítőktől: „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste.” (MEVM II, 475) És ezután megindulnak a levelek, J. Blochhoz, K. Schmidthez, F. Mehringhez, H. Starkenburghoz, a leghívebb és az eszméik iránt is legfogékonyabb tanítványokhoz, csaknem Engels haláláig. A levelekben számba veszi a körülményeket, melyek hozzájárulhattak az eszme deformálódásához, egyszersmind megkísérli a felfogás dialektikus lényegét megmenteni – a sohasem tagadott, de részelemzésekben soha nem kellően hangsúlyozott másik oldal jelentőségét emelve már ki.

Ami a materialista történelemfelfogás korabeli visszhangját illeti, Engels nem kis mértékben csalódott. Szól a zszurnalisztákra jellemző önteltségről; a marxizmust csupán ürügyként felhasználó botcsinálta elméletgyártókról, akik azért hivatkoznak Marxra, hogy felmentést élvezzenek a történelem igazi tanulmányozása alól; a történelmi félműveltség pótcselekvéseiről, ahol a történelem materialista felfogása csupasz frázissá süllyed, hogy immár a tudatlanság is címkézhesen és rendszert alkothasson – és most hallatlan tisztasággal, alázatos egyértelműséggel fogalmaz (amit pedig néhány évtizede maga is elmulasztott): „A mi történetfelfogásunk ... mindenekelőtt útmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje... Az egész történelmet újra kell tanulmányoznunk...” (MEVM II, 476) A félreértelmezések magyarázatát Marxszal közös tudományos stratégiájukban véli megtalálni. Abban, hogy az újat, a tagadottat kellett részelemzések tömegével bizonyítaniok, hogy elismertté és cáfolhatatlanná tegyék: „Részben Marx és én magam voltunk nyilván okai annak, hogy az ifjabb gárda néha nagyobb fontosságot tulajdonít a gazdasági oldálnak, mint aminő azt megilleti. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet *kellett* hangsúlyoznunk, s így nem

mindig volt időnk, helyünk és alkalmunk arra, hogy a kölcsönhatásban résztvevő többi mozzanatot kellően méltassuk”, hiszen „minden helyen elsősorban azt tartottuk – s azt is kellett tartanunk – a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényekből. Így aztán a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: hogyan, milyen úton-módon jönnek létre ezek a képzetek stb.” (MEVM II, 479 és 486) A kifejtés egyoldalúságát most már sajnálattal rója fel magának: „A dolognak ezt az oldalát ... valamennyien jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: a formát eleinte mindig elhanyagolják a tartalommal szemben. Mint mondom, magam is részes vagyok ebben, és a hibát mindig csak utólag vettem észre. Tehát eszembe sem jut ezért szemrehányást tenni Önnek – ehhez, mint régebbi bűnrészesnek, nincs is jogom, sőt ellenkezőleg...” (MEVM II, 487) Ugyanakkor nyugtatja is magát: néhány tétel elsajátítása korántsem jelenti az elmélet elsajátítását és alkalmazni tudását. Az elméletet mindig a részelemzések egésze hordozza, és nem egyes lerövidített kifejezések, melyek szemléltetésül szolgálnak: „Mihelyt azonban egy történelmi szakaszt ábrázoltunk, vagyis az elméletet a gyakorlatban alkalmaztuk, megváltozott a dolog, és ott nem maradhatott tévedésre lehetőség.” (MEVM II, 479)

Ami az alap és felépítmény kategóriapárjának jelentését, értelmezését illeti, Engels most már leveleiben dialektikus, összetettséget érzékeltető válaszra törekszik.

Megtudhatjuk mindenekelőtt, hogy a felépítmény önmagában is összetett jelenség. Példáiból kitűnően politikából, jogból, filozófiából, vallásból, irodalomból és művészetből tevődik össze. Ezek mindegyike is összetett képződmény: a politika például politikai formák, elméletek, nézetek és hagyományok egymásra kölcsönösen ható összessége. (MEVM II, 477)

Nos, az *Előszó*ban szereplő megfogalmazáshoz képest új elem a determinációs viszony dialektikus voltának állítása egy

kölcsönhatás összefüggéseiben. A determináció immár olyan összetett folyamatra utal, amelyben a felépítmény egésze és összetevői is sajátos mozgásukban jelennek meg. Mint írja, „az új önálló hatalomnak nagyjában-egészében követnie kell ugyan a termelés mozgását, de a benne rejlő, vagyis egykor reá ruházott és fokozatosan továbbfejlesztett viszonylagos önállóság folytán maga is visszahat a termelés feltételeire és menetére. Ez kölcsönhatása két egyenlőtlen erőnek, egyfelől a gazdasági mozgásnak, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő új politikai hatalomnak, amelynek, minthogy egyszer létrejött, saját mozgása is van; a gazdasági mozgás nagyjában-egészében utat tör magának, de ugyanakkor nem kerülheti el az önmaga által létrehozott és viszonylagos önállósággal felruházott politikai mozgásnak ... visszahatását.” (MEVM II, 481–482) E saját mozgásban kitüntetett szerepe lehet a múltból örökölt történelmi hagyománynak, ideologikus befolyásnak vagy akár az eszközjellegű technikai szükségleteknek (MEVM II, 482–483); ugyanakkor e saját mozgás (nevezetesen az, hogy e hagyományokból, ideológiákból vagy technikákból mi választódik ki és játszik meghatározó szerepet) a maga részéről ismét az említett kölcsönhatásba ágyazódik, amiben – ilyen vagy olyan áttétellel – szintén a gazdasági befolyás érvényesül. (MEVM II, 484)

A dialektika lényegére utal tehát, hogy „itt semmi sem abszolút, hanem minden relatív” (MEVM II, 485); s bár ebben „végső fokon” a gazdasági oldal bizonyul döntőnek, mindaz, ami létrejön, „visszahathat a környezetére, sőt a saját okaira is”. (MEVM II, 477 és 487) A kölcsönhatásban a végső meghatározó tehát az, ami hosszú távon a látszólagos véletlenek átlagából adódó mozgásirányban is kifejeződésre jut. Engels ugyanakkor hangsúlyozza: nem valamiféle a folyamatban megnyilvánuló törvényszerűség, hanem a mindenkori eredmény az, ami egy ilyen következtetést igazol. Hiszen „e véletleneknek végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségszerűség érvényesül”. (MEVM II, 477) Mert

„minél távolabb van az a terület, melyet éppen vizsgálunk, a gazdaságától, és minél közelebb van a tiszta, elvont ideológia területéhez, annál inkább tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, annál zegzugosabb vonalban halad a fejlődési görbéje. De ha megrajzolja a görbe átlagtengelyét, meglátja, hogy minél hosszabb a szemügyre vett időszak, és minél nagyobb az így tárgyalt terület, ez a tengely annál inkább megközelítően párhuzamosan halad a gazdasági fejlődés tengelyével” (MEVM II, 494).

És itt Engels a példák boncolgatása során olyan érzékeny, dialektikus képet rajzol, ami a mai elemzések úgyszólván minden lényeges összetevőjét előlegezi. Ugyanakkor figyelemre méltó a terminológiai hangsúlyeltolódás is. A „megfelelés” a maga normatív képzetével, az előre elrendeltetés sejtetésével nem fordul többé elő; s bár a „meghatározás” kulcsfogalom marad, a kölcsönhatásban végbemenő folyamatokat egyre inkább a mechanikus okozatiságnál többre utaló „érvényesülés” („sich durchsetzen”) és „visszahatás” („reagieren”) jelzi.

Igen ám, de ezek a levelek magánlevelek voltak; az írott életmű részeiként nem is hathattak. Ha egy-egy levél mozgalmi folyóiratban kivételesen meg is jelent (mint pl. az 1890-ben Blochhoz írt levél öt évvel később a *Der sozialistischen Akademiker* hasábjain), ennek hatása legfeljebb a bennfentes kis csoportra szorítkozhatott. A fontos levelek csak 1920 után kezdtek megjelenni kötetekben – a weimari Németországban, Szovjetországra, majd Csehszlovákiában. Bármilyen legyen is a tartalmuk, tény, hogy akkor nem voltak jelen, amikor a vulgarizálás, a tanná merevítő értelmezés megindult.

Ezért is fordulhatott elő, hogy majdnem fél évszázadon keresztül az, amit a műnek tekintettek, maga a mű ellen hatott. Nem róható fel tehát, hogy – a magyar századelő két kiemelkedő progresszív gondolkodója közül – Jászi Oszkár kritikai áttétként az *Előszó* mint a „történelmi materializmus neve alatt ismert elmélet ... legteljesebb és legszabatosabb ... kifejtése” idézésével kezdi,⁶ Somló Bódog pedig a marxizmus meg-

ismerésének vágyától hajtva autentikus forrásként szintén *A politikai gazdaságtan bírálatához* első német kiadásához fordul, s a magánkönyvtárába beszerzett példány⁷ ceruzás-tintás bejegyzéseiből kitűnően mindenekelőtt az *Előszót* olvassa el. A determinációs viszonyról szóló sorokat ismételten tanulmányozza, majd végül is leghangsúlyosabbnak az alapról és felépítményről szóló mondatot találja. Ezután mindketten némiképp kiábrándultan Marx és Engels kortárs értelmezőinél, az ökonomista Eduard Bernsteinnél és a kívülről bíráló Rudolf Stammlernél folytatják a tájékozódást, immár egyre csalódottabban.

2. A DOGMATIKUS LEEGYSZERŰSÍTÉS ÉS HATÁSA A JOGFELFOGÁSRA

Lenin – amint ez már a korábbiakból kiderült – az alap és felépítmény kategóriapárját nem elméleti fogalomként használta; sőt nem is használta következetesen.

1913-ban és 1914-ben, amikor mozgalmi indíttatásból összegzi a marxista tanítás lényegét, az alap és felépítmény viszonyából kiindulva a determináció és a tükrözés viszonyáról és a lételmélet és ismeretelmélet kapcsolatáról szól: „Mint ahogy az emberi megismerés a tőle függetlenül létező természet, vagyis a fejlődő anyagot tükrözi, éppúgy az ember *társadalmi megismerése* (vagyis a különböző filozófiai, vallási, politikai stb. nézetek és tanítások) a társadalom *gazdasági rendszerét* tükrözi. A politikai intézmények a gazdasági alapon emelkedő felépítmények.” (LVM I, 53) Amikor pedig a materialista történelemfelfogást részleteiben is kifejti, lényegében az *Előszó* idézésével beéri.

A lenini örökséghez így tehát hozzátartozik, hogy az alap és felépítmény kategóriapárját Marx és Engels nyomán szintén szemléletes kifejezésként kezeli. Ugyanakkor tárgyalásmódjában megjelennek félreérthető mozzanatok is. A következőkre

gondolok: (a) az *Előszó*ban található kifejtést ő is „az emberi társadalomra és annak történelmére alkalmazott materializmus alaptételei ... összefoglalásának” tekinti. (LVM I, 17) (b) Az alap és felépítmény közötti determinációs viszonyt megfogalmazza az okozatosság lételméleti és a visszatükrözés ismeretelméleti kapcsolataként is. Végezetül (c) az alap és felépítmény közötti kapcsolatból következtetve „természettudományos pontossággal” történő kutatására törekszik (LVM I, 18) – noha részelemzése valójában a konkrét dialektikáján nyugodtak, ezt a maga ellentmondásosságában tükrözték.

Sztálin nagy ambícióval aknázza ki az alap és felépítmény kategóriapárjában rejlő lehetőségeket. Az *Előszó*ban található kifejtést sajátos módon mindenekelőtt abszolutizálja, és egyoldalú determinációs viszonyként értelmezi. Sőt egyszersmind a dialektika egyetemes alaptörvényévé is teszi, amikor 1906-ban, grúz nyelven írott első elméleti írásában az alap és felépítmény összefüggését mint tartalom és forma összefüggését fogalmazza meg: „Ha az anyagi oldalt, a külső viszonyokat, a létet és a többi efféle jelenséget *tartalomnak* nevezzük, akkor az eszmei oldalt, a tudatot és a többi efféle jelenséget *formának* nevezhetjük. Ebből jött létre az ismert materialista tétel: a fejlődés folyamatában a tartalom megelőzi a formát, a forma elmarad a tartalomtól. És mivel, Marx véleménye szerint, a gazdasági fejlődés a társadalmi élet 'anyagi alapja', *tartalma*, a jogi-politikai és vallási-filozófiai fejlődés pedig ennek a tartalomnak 'ideológiai formája', 'felépítménye' – Marx erre a következtetésre jut: 'A gazdasági alap megváltozásával *lassabban vagy gyorsabban* átalakul az egész óriási felépítmény'.” (SzM I, 333)

A felépítmény tehát csupán reflex: az alap közvetlen függvénye és visszatükröződése. Ez azután valamiféle hittétel érvényére emelkedik 1938-ban, amikor a saját kézjeggyel ellátva megfogalmaztatja és kiadatja a marxizmus kompendiumát, egyedül hiteles magyarázatát, mely két évtizeden keresztül a kommunista világmozgalomban a gondolkodás minden területét uralja. Figyelemre méltó, hogy Sztálin itt is az *Előszó* mon-

dataira épít, azokból mint tantételekből indul ki. Engels leveleit ugyanakkor nem hasznosítja. A rá jellemző didaktikus leegyszerűsítésnek megfelelően az alap és felépítmény determinációs viszonyából egyirányú determinációs viszony, egyfajta természettörvény lesz. Ami Engelsnél még a közvetettség s közvetítettség hangsúlyozására szolgált, Sztálin kezében már a törvényszerűség bizonyítéka lesz: „Tehát a társadalmi élet, a társadalom története megszűnik «véletlenségek halmaza» lenni, mert a társadalomtörténet a társadalom törvényszerű fejlődésévé, a társadalom történetének tanulmányozása pedig tudománnyá válik.”⁸ A felépítmény elemei pedig nem mások, mint az alap lételméletileg is megfogalmazott visszatükröződései: „a társadalom szellemi élete alakulásának forrását, a társadalmi eszmék, a társadalmi elméletek, a politikai nézetek, a politikai intézmények eredetének forrását nem magukban az eszmékben, elméletekben, nézetekben, politikai intézményekben kell keresni, hanem a társadalom anyagi életének feltételeiben, a társadalmi létben, amelynek ezek az eszmék, elméletek, nézetek stb. visszatükröződései”⁹. Vélekedése szerint alap és felépítmény között a kapcsolat szükségképpen, egyesélyű, és „megfelelésük” egy szinte természettudományi törvény erejével érvényesül: „Amilyen a társadalom léte, amilyenek a társadalom anyagi életfeltételei, olyanok az eszméi, elméletei, politikai nézetei és politikai intézményei is.”¹⁰ Szerinte a determinációnak nemcsak az iránya megfordíthatatlan; meghatározó és meghatározott időben is élesen szétválík egymástól: „Új társadalmi eszmék és elméletek csak az után keletkeznek, hogy a társadalmi anyag életének fejlődése új feladatokat állít a társadalom elé. De miután már létrejöttek, igen komoly erővé válnak, amely megkönnyíti a társadalom anyagi életének fejlődése által felvetett új feladatok megoldását, megkönnyíti a társadalom előrehaladását.”¹¹ Ezzel a vélekedéssel az, ami a mindenkori társadalmi totalitáson belül az egyik legátfogóbb összefüggésnek csupán egyik oldala volt, most csupasz felépítménnyé, az alap egyszerű reflexévé válik. Előbukkan ugyan

még a „visszahatás” kifejezés,¹² de egy merev időrendbe tagolt okozati meghatározás összefüggésében: annak szolgálati szerepjátszásaként, ami az alap által meghatározottan („*miután*”) létrejött. Ezért írhatja: a felépítmények különbözősége „nem maguknak az eszméknek, elméleteknek, nézeteknek, politikai intézményeknek ’természetével’, ’sajátosságával’ magyarázható, hanem a társadalom anyagi életfeltételeivel, amelyek a társadalmi fejlődés különböző időszakaiban különbözők... Mi itt eddig csak a társadalmi eszmék, elméletek, nézetek, politikai intézmények *eredetéről*, azok *keletkezéséről* beszéltünk, arról, hogy a társadalom szellemi élete a társadalom anyagi életének feltételeit tükrözi vissza. Ami a társadalmi eszmék, elméletek, nézetek, politikai intézmények *jelentőségét*, azok történelmi *szerepét* illeti, a történelmi materializmus nemcsak tagadja, hanem ellenkezőleg, hangsúlyozza fontos szerepüket és jelentőségüket a társadalom életében, a társadalom történetében.”¹³ A hivatalos marxizmusnak ez az alapmunkája először 1938-ban, *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Története (Rövid Tanfolyam)* egyik pontjaként jelent meg, később azonban *A leninizmus kérdései* című sztálini gyűjteményben is igen nagy példányszámban terjesztették. Ha meggondoljuk, hogy csupán *A leninizmus kérdései* Magyarországon 1953-ig 335 ezer példányban jelent meg, úgy elképzelhető: a magyar könyvkiadásnak e néhány éven belül a milliós példányszámot megközelítő vállalkozása mennyiben járulhatott hozzá a sztálini értelmezés kizárólagossá tételéhez.

Nos, a terjesztés hatékonysága ellenére ez a Marxra hivatkozó s dogmarendszerre szervezett kifejtés a jogi gondolkodásra az elvárhatónál kisebb hatást gyakorolt. Feltehetően azért is, mert 1938-ban, néhány hónappal azelőtt, hogy a sztálini mű megszületett, e korszak vezető szovjet jogi ideológusa, Visinszkij már rögzítette azokat az alapokat, amelyekre a bolsevik forradalom konszolidációjának és egyben sztálini korszakának a jogfelfogása épült. A sztálini felfogástól természetesen nem eltérve, csak annyiban különbözve fejt ki álláspontját,

amennyiben az *Előszó* tanulmányozása mellett az engelsi levelekben foglaltak is befolyásolják. Az a feladata, hogy ideológiailag megalapozza a szovjet jogot, mint a szocialista alapnak *megfelelő* jogot, és egyúttal megsemmisítsen minden korábbi polgári nézetet vagy a jogi forma elhalásával számoló (illetve abban túlélő burzsoá formát látó) vélekedést.

Ez a cél vezérli, mikor kifejti: „Marx ... útmutatása ... elismeri a jogfejlődés elkerülhetetlenségét. A jognak azonban nincs saját története, de fejlődéstörténete szervesen összefügg ... azoknak a társadalmi és elsősorban termelési viszonyoknak fejlődésével, amelyekből és amelyek talaján a jog, az egész felépítmény, mint általában a politikai felépítmény, kinő. A jog éppen ezért nem lehet az adott társadalom gazdasági színvonalán felül, amint egyébként nem lehet ez alatt a színvonal alatt sem. A jog szükségszerűen megfelel ennek a színvonalnak, illetve bensőleg összhangban van vele (Engels levele Konrad Schmidhez, 1890. nov. 27-én). Ez a körülmény kizárja a jogfejlődéssel kapcsolatban azt az elképzelést, ami abból indul ki, hogy a jogi fogalmakat és jogintézményeket mechanikusan át lehet vinni egyik gazdasági korszakból a másikba... A marxizmus tanítása szerint az osztálytársadalom minden gazdasági korszakának a maga joga felel meg, és a jog kimerítő fogalmát nem a jog elemzésében kell keresni és megtalálni..., hanem az adott jogi formát szülő társadalmi és termelési viszonyok elemzésében.”¹⁴

És ennél bővebben vagy részletesebben későbbi munkáiban sem tesz említést alap és felépítmény viszonyáról.

E kategóriapár akkor lesz igazán az önmagát marxistának hívó gondolkodás alapkérdése, a kérdésben Sztálin által adott válasz pedig minden bölcsesség kútfeje, amikor a Szovjetunió Kommunista Pártjának napilapja, a *Pravda* hasábjain – N. J. Marr szovjet tudósnek (1864–1933) a nyelv osztályjellegéről és a társadalmi formációk váltásaival párhuzamos, ugrásszerű fejlődéséről szóló elmélete nyilvános vitájának hetedik hetében – egy ifjú elvtársakból álló csoport felkérésére Sztálin az újság

1950. június 21-i (170.) számában megszólal, hogy kifejtse „a marxizmusnak a nyelvtudomány és más társadalmi tudományok terén elfoglalt álláspontját”. Csak a korszak túlpolitizált és túlideologizált légkörének elmélyült, szemléletében és igényességében valóban marxista elemzése mutathatná ki, hogy Sztálin megnyilatkozása – amit maga is visszavezetett olyan nyilvánvaló igazságokra, mint hogy pl. a vasút a bolsevik forradalom győzelme ellenére is változatlanul vasút, az orosz nyelv pedig orosz nyelv marad, nem kell hát őket felszaggatni pusztán azért, hogy helyükbe újak, a szocialista berendezkedéshez méltók, proletárjellegűek kerüljenek – miképpen változtatott ki olyan fergeteges hatást, hogy néhány hónapon belül, mint valami gigászi karmester intésére, a szocialista országok tudományos akadémiái lázas vitába kezdenek, az ősrégtől a folklorisztikáig, építészettörténettől a jogtudományig, mind a kérdések kérdését téve fel: felépítménynek minősül-e tárgyuk, és ha igen, milyen következmény adódik e besorolásból?

Politikaelméleti és szociológiai nézőpontból a kérdés annál érdekesebb, mert két évtizeddel korábbi állásfoglalásához képest az alap és felépítmény kategóriapárjáról Sztálin nem fogalmaz meg új tételt; legfeljebb kifejtésében kategorikusabb. Úgy véli, alap és felépítmény között kizárólagos megfelelés van, és ez okozati kapcsolatokban fejeződik ki: „Minden alapnak megvan a saját, neki megfelelő felépítménye... Ha megváltozik és megszűnik az alap, akkor nyomában megváltozik és megszűnik a felépítménye, ha új alap jön létre, nyomában létrejön a neki megfelelő felépítmény.”¹⁵ A felépítmény szerepét az alap kizárólagos, osztályjellegű szolgálataként tárgyalja: „A felépítményt az alap hozza létre, ez azonban egyáltalán nem azt jelenti, hogy a felépítmény csupán visszatükrözi az alapot... Ellenkezőleg, miután létrejött, hatalmas cselekvő erővé válik, tevékenyen hozzájárul alapjának kialakulásához, megerősödéséhez... Másképp nem is lehetséges. Az alap éppen azért hozza létre a felépítményt, hogy ez szolgálatára legyen... Mihelyt a

felépítmény lemond erről a kisegítő szerepéről, mihelyt a felépítmény a maga alapja aktív védelmének álláspontjáról a közömbösség álláspontjára helyezkedik saját alapja irányába, és egyforma magatartást tanúsít az osztályok irányában, legott elveszti felépítményminőségét, és megszűnik felépítmény lenni.”¹⁶ Szerinte a felépítmény sorsa olyannyira az alaphoz kötött, hogy annak változásával ugrásszerűen megváltozik, újracserélődik: „A felépítmény annak az egy korszaknak a terméke, amelynek folyamán az adott gazdasági alap él és működik. Éppen ezért a felépítmény rövidéletű, megszűnik és eltűnik az adott alap megszűnésével és eltűnésével... Néhány év alatt megsemmisíteni és újra cserélni fel a régi felépítményt lehetséges és szükséges...”¹⁷

Mivel elméleti tételként megfogalmazható előrelépés tulajdonképpen nem történt, a viharszerűen jelentkező ideológiai kihívás okát másutt kell keresnünk. A mindent egyformán maga alá rendelő és ezzel egyneműsítő politikai légkörön belül a választ csak a hangsúlyokban, az érvelés szövegkörnyezetében lelhetjük fel. Tény, hogy a sztálini állásfoglalás könyörtelenül mechanikus alapgondolatának súlykolása gyakorlati hatásában megsemmisítően új követelményeket támasztott a kutatással szemben.

És ezek a következők:

(1) Alap és felépítmény a kizárólagosság igényével kapcsolódik egymáshoz. Nincsen felépítmény általában; csupán alap „a társadalom fejlődésének adott szakaszában”, és ennek saját, néki kizárólagosan megfelelő felépítménye. Alap és felépítmény kölcsönös birtokviszonyban írható le.

(2) Felépítmény csak azért létezik, hogy osztályjellege révén saját alapját szolgálja.

(3) Vannak olyan jelenségek is, amelyek nem felépítményi jellegűek; ilyen például a nyelv. E jelenségeknél a kontinuitás, az áthagyományozódás lehetséges. Hiszen az emberi civilizáció közös vívmányairól van szó, melyek felépítésében és működtetésében szerkezeti összetevők, technológiák egymást megter-

mékenyítő folytonossággal játszhatnak szerepet. Tehát e jelenségeknek van és lehetséges is saját fejlődése. A felépítménnyel azonban egészen más a helyzet. Kutatásában mindössze az osztályjelleg, a saját alap szolgálata, a diszkontinuitás láttatása a javasolt – és megengedhető – szempont.

(4) Alap és felépítmény kapcsolatában minden eleve meghatározott: adott alaphoz csak egyféle felépítmény képzelhető el.

Sztálin megjegyzéseinek hatása kettős vonatkozásban mérhető le. Általános politikai síkon hozzájárult a szovjet nyelvtudományban kialakult áldatlan helyzet megváltozásához. Megcsillantotta a formális nyelvi elemzés és az összehasonlító nyelvészet lehetőségét, és legalább szavakban kinyilvánította, hogy vita és bírálat nélkül a tudomány fejlődése nem lehetséges. Filozófiai síkon azonban a sztálini állásfoglalást követő viták során minden felépítménynek minősülő jelenség az álpolitizálás sorsára jutott. Ezért a felépítményen belül bármilyen sajátos fejlődés, az alap közvetlen szolgálatán túlmenő bármilyen szerepjátszás elképzelhetetlenné vált. Így a társadalomtudományokat megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy *igazi* társadalmi problémákkal foglalkozva *valóban* tudományos igénnyel léphessenek fel.

A hirtelen váltás a népi demokráciákban annál is fájdalmasabb, mert a politikai fordulat közelsége miatt a szocialista berendezkedés érdemi feladatai, célkitűzései még csak a döntési apparátusokban formálódtak. Nos, a sztálini állásfoglalás és a nyomában lefolyt vita ösztönzésül és egyben igazolásul szolgálhatott ahhoz a leegyszerűsítő állásfoglaláshoz, hogy mindentől, amit az emberi civilizáció a jog s a társadalomszervezés, a politikai és az ideológiai kultúra, a filozófiai gondolkodás területén létrehozott, igyekezzenek elhatárolni magukat. A jog példáján látni is fogjuk, miképp indult meg a küzdelem a régi teljes elpusztításáért, egy megálmodott újnak létrehozásáért. Elméleti síkon sajnos olyan sikerrel járt, hogy a jogtudományból majdnem éppen a jogtudományi mozzanat szorult ki; persze a legtávolabbról sem szolgálva azt a máig beteljesítetlen

marxi–engelsi utópiát, ami úgy szól, hogy – a társadalomtudományok végső egysége jegyében – „Csak egyetlenegy tudományt ismerünk, a történelem tudományát.”¹⁸

Méltatlan Sztálin elméleti hagyatékát úgy megítélnünk, hogy művéből egyes tételeket kiemelünk és mérlegre tesszük. E hagyaték messze ható negatív hatása éppen társadalmi-politikai összefüggéseiben, a marxizmusnak mint gondolkodási rendszernek tisztán gyakorlati-mozgalmi megközelítésében, röviden: elméletellenességében rejlik. Abban, hogy az elmélet erkölcsi alapja meggyengül, korábban kivívott viszonylagos önállóságát elveszti. Ez az elméleti lefokozódás ebben az időszakban minden szocialista országban bekövetkezik. Sajnos a gyakorlat sokszorosan bizonyítja, hogy meghatározott feltételek között a társadalmi élet egésze olyan hatásoknak lehet kitéve, hogy ebben pl. az elmélet is egyre inkább egy hierarchikusan mozgatott bürokratikus apparátus mindenkori igényeit kifejező normarendszerként viselkedik.

A politikai szféra túlsúlyba kerülésének és az elméletre gyakorolt pusztító hatásának jellemzőivel másutt már foglalkozván,¹⁹ most elégséges két vonására emlékeztetnem. Nos, a sztálini gyakorlatban a marxizmus mindenekelőtt (a) mint változhatatlan és vitán felül álló gondolatrendszer jelenik meg. A történelmi materializmus pedig egy abszolút és egyetemes érvényű tudomány egyszerű leágazásaként: „A történelmi materializmus a dialektikus materializmus tételeinek kiterjesztése a társadalmi élet tanulmányozására, a dialektikus materializmus tételeinek alkalmazása a társadalmi élet jelenségeire...”²⁰ Ráadásul az egyedül elfogadott hivatalosság pecsétjével látja el, kodifikálja és kanonizálja akkor, amikor saját megfogalmazását-értelmezését a marxizmus „teljes és befejezett tanításaként” ügyszólván normatív erőre emeli.²¹ A posztumusz művét író Lukács kimutatja: olyan világkép rejlik emögött, amely történelemfeletti, egyetemes-elvont kategóriátant feltételez, sőt ezt tökéletesen egyértelműen megfogalmazottként és rögzítettként fogja fel.²² Elméleti misztifikációval állunk szemben, amihez

olyan gyakorlat társul, amely (b) a formális szabálykövetés mintájára az elméleti tevékenységet is csupán mint kész tételek deduktív alkalmazását („végrehajtását”) fogja fel. Például egy sztálini meghatározás szerint a társadalomtudomány nem más, mint a tanulmányozás tárgyára történő ráillesztéssel az egyébkénti törvényszerűség feltárulása.²³ A kategóriák ilyen apriorisztikus kezelése – mutatja ki Lukács – olyan absztrakciókat eredményez, amelyekben a fogalmak reális lényege elveszik, és ezáltal elszakadnak a konkrét történelmi valóságtól is. Ezért hangsúlyozza, hogy Marx is mindig a konkrét történelmi folyamatból indult ki, Lenin pedig a vizsgálódást útkereső kísérletnek fogta fel, melyben a konkrét helyzet konkrét elemzése vezet az általánostól ama konkrét mozgástér körülhatárolásához, amelyben az adott formáját elnyerte a kérdéses jelenség.²⁴ Vagyis a marxi módszer saját kategóriáit is csak mint munkahipotéziseket kezelte. Csak egy ilyen megközelítéssel kerülhető el az az elméletileg pusztító és teljességgel erkölcstelen magatartás, amely esetről esetre elfoglalt álláspontjait olyanként mutatja be, mint amik közvetlenül, logikai szükségszerűséggel következnek az elméletből.²⁵

Nos, ilyen körülmények között, amikor a tanító dicsérete tovább már nem fokozható, amikor a tanítványi túlteljesítés már csak úgy múlhatja önmagát felül, ha a kategóriákat tovább feszíti, új és új területeket talál, melyekre szintén alkalmazza és ezzel még tovább merevíti – ilyen körülmények között bármiféle finomítás, újragondolás aligha jöhet szóba. Hiszen a tan teljes és egyedül elfogadott világkép, ami bármely bele nem illő szempontot, vonatkozást vagy kérdésfeltevést egyszerűen kizár.

Így azok az ösztönzések is, amelyek Szovjetunióból a szovjet jogtudomány élenjáró eredményeiként érkeztek, hogy a jogi gondolkodást a népi demokráciákban is megreformálják, csupán az egyébként is túlfeszített kategóriák további abszolutizálását szolgálták. Például az, ami Sztálinnál még az alap és felépítmény nagy egységei közti determinációs, illetve visszaha-

tási kapcsolat volt, egy szovjet jogtudósnál már a felépítmény minden egyes összetevőjére és elemére külön-külön is közvetlenül érvényes determinációs, illetve visszahatási kapcsolatként jelent meg. „A felépítmény minden részét – írta²⁶ – teljesen és egészében véve az alap határozza meg. Engels a vallást vizsgálva, amely az ő kifejezése szerint a 'legtávolabb' van a gazdasági alaptól, részletesen rámutat arra, hogy azt is a gazdasági alap határozza meg a fennállásának és fejlődésének minden szakaszában.” A determináció abszolutizálásából persze a visszahatás elvének abszolutizálása is következik. Annak kategorikus megállapítása, hogy „minden jogintézmény, minden jogi alapelv, minden jogszabály mindig az uralkodó osztály szükségletét szolgálja ki”²⁷. És itt a makroösszefüggésekben mutatkozó törvényszerűségeknek mikroösszefüggésekre való mechanikus alkalmazása nem igazolható a totalitásszemlélettel. Pontosan annak lényegét, a totalitáson belüli közvetítések sokszorosan összetett, tehát sajátosan elkülönülő sajátosságait is kibontakoztató közvetítettségét ölik ki, s a viszonylagosan önállósuló komplexusok kölcsönhatásaiból adódó összkomplexus képét egy egyneműsített, mechanikus világrépre korlátozzák. Ami a jog sajátos területét illeti, ezek a vélekedések kétségbevonják az egyes jogi konstrukciók tekintetében is a „formális dogmatikai módon, apolitikusan” történő tárgyalás jogosultságát, és elvi követelményként hangsúlyozzák: „A szocialista állam és jog progresszív segítő szerepére vonatkozó általános tételt konkretizálni kell minden egyes állami intézmény és jogintézmény különleges sajátosságaira.”²⁸ A bírálatot nem kerülheti tehát el egy olyan megközelítés sem, ahol akár csak a fogalmi elemzés kedvéért a különböző felépítményekhez tartozó jogi konstrukciók hasonlóságát hasonlósággént ismerik el. Ugyanis a dogma szerint ha a felépítmény az alaptól meghatározott és szolgálati szerepű, bármiféle „közös”, „általános” fogalom lehetősége eleve kizárt.²⁹ Mindez végül is ahhoz a következtetéshez torkollik, hogy „nincs egységes állam- és jogtudomány” sem.³⁰ A totalitások különmemű minőségei közötti

összefüggés így totális, az elemek legkisebb részéig hatoló közvetlen és egynemű összefüggések mennyiségi sorozatává változott. Ha nem is volt célja, mindenesetre azt eredményezte, hogy a politikai, jogi, vallási stb. felépítmény is – más alapok hasonló felépítményeivel való mindennemű kapcsolatát elvesztve – atomizálódott.

Ami a szovjet viták hazai hatását illeti, a magyar változat némiképp különbözött elődjétől. Mindenekelőtt leszögezték: az új formáció egészében új jogot hoz létre. „A szocialista jog tehát az új gazdasági alap szülötte, és nem folytatása vagy továbbfejlesztése a burzsoá jognak, amely alapjával együtt eltűnik.”³¹ Ebből fakadt azután a purifikátorok türelmetlensége mindazzal szemben, ami a megelőző felépítmény összetevője. Tehát nem volt elnéző a „burzsoá jogi kategóriákkal, tételekkel és dogmatikai ízű részletelméletekkel” szemben.³²

Ugyanakkor elméletileg dialektikusabb kifejtésre adott módot a tartalom és forma kategóriapárjának tárgyalása és abban az átalakulás folyamatszerűségének érzékeltetése. „Jogrendszerünkben még számos olyan jogintézmény, olyan jogi forma van, amely a régi burzsoá alapot szolgálta, és amely csak lassan telítődik meg az új, szocialista alapnak megfelelő olyan új tartalommal, amely előbb-utóbb magát a formát is megváltoztatja...”³³ Mindazonáltal ebben az állásfoglalásban is rejlett olyan értelmezési lehetőség, ami a történelem dialektikaellenes felfogását erősítette. Mindenesetre kiolvasható belőle, hogy (a) ha bármely jelenség történetesen szocializmus előtti formációban jön létre, úgy annak sorsában szükségképpen osztozik; (b) tartalom és forma dialektikája elvont azonossággá alakul, amiben elvész a jog sajátos jellege, mindenekelőtt eszközszerű technikai jellege; (c) a fenti gondolatmenet a felépítményt statikusan fogja fel, mintha az nem feszültségek és ellentmondások szakadatlan újratermelődéséből és viszonylagos megoldódásából, ezek dinamikus egységéből állna elő. Ez magyarázza, hogy magukat az egyes felépítményeket is társadalmilag-politikailag egynemű, ezt meg is valósító zárt rendszernek tekintik. Első-

sorban természetesen politikai kíváncsisággal, később történelmileg igazolt tételként is megfogalmazza Sztálin, mikor kijelenti: „Jogrendszere egységesen vagy burzsoá jog, vagy szocialista jog; harmadik út nincs.”³⁴

A fenti összefüggésben elhangzott még egy állítás, amelynek elméleti szempontból különös jelentősége van: „a jogi felépítmény 'jogilag' szolgálja az alapot; ennél fogva a jogi felépítményre nézve különös szabályok is fennállnak”. Vagyis: „A jogi felépítmény mindig konkrét, mindig egy adott, meghatározott alap felépítménye, s e konkrét jellegétől elvonatkoztatva nem is vizsgálható; e konkrét voltában azonban ugyanakkor fel kell fedezni és a konkrét jogból ki kell emelni azokat az elvonatkoztatott, általános tételeket, amelyek a jogra mint társadalmi jelenségre, annak általános felépítmény-jellegére, az alaptól való függésére általában vonatkoznak.”³⁵ Nos, e kérdésfeltevésnek az a jelentősége, hogy miután a sztálini világképből már gyökerestől kipusztítottak mindent, ami sajátságosan jog, most a „'jogilag' szolgál”, „különös szabályok”, „jog mint társadalmi jelenség ... általában” kifejezéseiben visszatér az, aminek minden vita előkérdéseként kellett volna szerepelnie: mi a jog, mitől jogi jellegű valamely felépítmény? Nos, a jogtudomány végül is eljutott e kérdésfeltevésig, de nem tovább. Megoldást nem talált – minthogy nem is találhatott –, ameddig a sztálini mechanikus világképet mint szemléleti keretet kellett felvállalnia.

Válasz tehát (talán a biztos kudarc tudatában) meg sem kísérlődött.

Az adott helyzetben egyébként is csak két lehetőség adódott a válaszra.

Az első azoké volt, akik (talán kellő előrelátás híján) egyáltalán belementek a kérdés megvitatásába. Számukra – kimondottan vagy kimondatlanul – kettősen vetődött fel a probléma. Egyfelől, ha megjelenési formáját illetően a jog nyelvi objektíváció, úgy hogyan egyeztethető össze a nyelv nem-felépítményi jellege a jog felépítményjellegével? Másfelől, ha a jog az alap

teremtmenye vagy visszatükröződése, akkor a valóságnak a jogban egyértelműen tükröződnie kell: a jognak a valóság le-nyomatát, transzformált mását kell képeznie. Ám ha ez nem így van, csak arra következtethetünk: a jog nem egyszerű tükrökép, hanem mindenekelőtt eszköz a társadalmi befolyásolásra. Ilyen körülmények között milyen lehetett a felelős tudósi magatartás, amelyiket nem lehetett eltéríteni attól, hogy szakmája leglényegesebb kérdéseivel foglalkozzon? Nos, ha belebonyolódott a vitába, óhatatlanul nyílt és feloldatlan ellentmondásokat kellett vállalnia. El kellett fogadnia például, hogy a nyelv nem felépítmény ugyan, a jognak mégis „építőanyaga és alakja”; s noha semmiféle jog sem az előző „folytatása vagy továbbfejlesztése”, hanem „az új gazdasági alap szülötte”, ez az „építőanyag és alak” (ami „nem másodrendű kérdés”) leginkább „változatlan használatban” „megmarad”, bár „bizonyos módosulásokon mehet keresztül”.³⁶ A másik lehetőség azoké volt, akik – mint a civilisztika nagy hazai öregjei – csak rácsodálkoztak e bizarr, a valóságtól teljesen idegen állításokra, és a vita szakmailag méltatlan terminusaiba nem is bonyolódva szérenyen csak tudományuk néhány közhelyszerű igazságára hívták fel a figyelmet. Értetlen, ellenséges, más nyelven beszélő közegben próbáltak hát érvelni azzal, hogy „a magánjogi szabályrendszer meglepő stabilitást mutatva maradandó értékű, időálló kultúrproduktumokat” hordozhat; hogy a jogban „mesterségbeli eszköz” sokaságáról van szó, melyek „hosszú ideig csaknem változatlanok tudnak maradni, némileg a szokásához hasonlóan”.³⁷ És miképpen reagáltak az előbb említett szolid ellenvetésekre az új tan bajnokai? „Különösen hangsúlyozni kívánom, hogy nem érthetünk egyet egyes a jogi felépítményre vonatkozó felszólalásokkal”³⁸. Egy-két hónappal utóbb pedig nyíltan is megfogalmazzák, hogy az ilyesfajta vélekedés az uralkodó ideológiába beilleszthetetlen („A jog állandó elemeiről beszélni – játék a szavakkal”), sőt tudománypolitikai szempontból egyenesen megengedhetetlen („A folytonosság szempontjainak alkalmazása helyén van, indokolt, ami-

kor *nem-felépítmény jellegű területről*, termelőerőkről, a technikáról stb. van szó”).³⁹

Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb lett, hogy sztálini magyarázat diadalra juttatása úgy, hogy a mögötte rejlő kérdésekből minden lényegest negligálnak, megnyugtató megoldáshoz nem vezethet. Éppen ezért pár hónap múlva újabb vitát kezdeményeztek, hogy egyértelműen rögzítsék a politikai-ideológiai szféra számára oly fontos álláspontot. A vita tanulságos, különösen, mert láttatja: a tényekkel való szembenézés hogyan szűkíti fokról fokra a felépítményfogalom alá tartozó jelenségek körét. Kiindulási alapként az alábbi megalapozott kétely hangzott el: „a megállapítás, amely szerint az új gazdasági alap létrejöttével a jogi felépítménynek is újjá kell válnia, a réginek pedig meg kell semmisülnie, és amennyiben ez nem következik be minden vonatkozásban, ezt csak a felépítménynek az alaptól való elmaradásának, tehát a jogalkotás és a jogtudomány hibájának lehet tulajdonítani, nem ad kielégítő magyarázatot bizonyos ... tényekre ...”⁴⁰ A fenti kétely egyik megfogalmazója ráadásul a jogrendszer „részeiről” beszélt, melyek az új alap mellett is „használhatók”. Persze kifejtésében sokkal diplomatikusabb volt annál, hogy az alap meghatározó szerepét kétségbe vonja. Csupán elméleti tisztessége és igényessége jegyében dialektikusan – s a fenti szemléleti keretbe is illően – törekedett arra, hogy éppen az alaptól történő meghatározáson belül e meghatározás sajátyszerűségét és összetettségét kibontsa. Mint mondta: „a lebontott régi felépítmény használható részei az új építménybe beépítve ennek részeivé lesznek”. Az újabb beépüléssel az új komplexus meghatározásait is átveszik; vagyis eleve nem elemi összetevőkről, hanem nagy és átfogó egységekről, komplexusokról és azok kapcsolatáról van szó; azaz a felépítményt illető minden állítás értelemszerűen „csak a felépítmény *egészére* vonatkozhat – ezt egységben tekintve”⁴¹. Lényegében, ha megsejtés formájában is, olyan nézet fogalmazódik meg, amit rendszeres kifejtésben majd csak Lukács Györgynél, a komplexusok ontológiájában találhatunk meg. – Az előbb idé-

zett kétely másik formábaöntője pedig a felépítmény alakulásának fokozatosságát mint a jog sajátyszerűségének egyik jegyét tárgyalta, hogy ezzel is a jog technikai-eszközjellegű összetevőinek a fontosságát hangsúlyozza.⁴²

Az erre következő, voltaképpeni vitában azután egymás után fogalmazódnak meg állásfoglalások, melyek a felhozott tényeket magukban ugyan nem vitatják, az alap és felépítmény kapcsolatának merev felfogása mindennek ellenére megerősödik. A tényektől a kételyekhez vezető út pedig elmarasztaltatik.

E felemás reagálásokra jó példa egy hozzászóló fejtegetése: a régi formáció „intézményeit” az újba „nem lehet átültetni”, ámbar a korábbi formációban létrehozott „jogtechnikai megoldások széles skáláját”, „mint pusztán technikai megoldásokat a szocialista jog művelésében is fel lehet használni”. Tehát „nem kell a régi felépítménnyel együtt a régi felépítmény által alkalmazott technikai fogásokat, formális elemeket is elvetni”, mert „az új felépítmény kialakítása azt is jelenti, hogy a kidolgozott technikai megoldásokat új, érdemi rendelkezések keretében új tartalommal töltjük meg, új felépítmény részeivé tesszük, amelynek a régitől eltérő új jellege, új osztálytartalma van”. Ilyen módon a hozzászóló végül is elismeri: a felépítmény összetett komplexus, a jog pedig összetevőit illetően eszközjellegű technikai elemekből áll. És ezzel a megelőző dogmatikus álláspontot természetszerűleg meghaladja, e meghaladást azonban egyszersmind a kérdéses állásponton belüli finomításá tompítja, mert végső értékelése szerint az előbbi két tudóst bírált nézetében „hibáztatni kell..., hogy a jog felépítményjellegére vonatkozó megállapítás elvi elfogadása mellett mindketten olyan jelenségeket hangsúlyoztak, amelyek ellentmondani látszanak ennek a megállapításnak, s amelyek a fejlődésünk mai fokán alkalmasak lehetnek a szocialista jogszemlélet ... gyengítésére...”⁴³

Az alap és felépítmény közti kapcsolat mindenhatóságának és önmagában elégségességének legkisebb megkérdőjelezése ebben a légkörben árulásnak, ellenséges kihívásnak tetszett.

Így a többség jobb ügghöz sem méltó inkvizítori dühvel és türelmetlenséggel reagált. Egyesek az egész és rész dialektikájának semmibevevését róják fel nekik: „a kezükben forgó téglákat figyelik, és nem az építmény élő egészét, amelynek élő részévé válik az általuk felrakott téglá is”⁴⁴. Mások a technikai, eszköz jellegű azonosság lehetőségei mellett „a lényegi másságot” hangsúlyozzák.⁴⁵ Ismét mások visszatérnek a katekizmus szintű elemi fogalmi bizonyításhoz: ha a felépítmény osztályjellegű, a jog pedig felépítmény, akkor egy több formáción átívelő jogot feltételezni eleve kizárt. Ha pedig a tények és az állítások vigasztalhatatlanul szembekerülnek egymással, kézenfekvő megoldás az ellentmondást feloldani úgy, hogy a tényeket az állításból – esetünkben a jog fogalommeghatározásából – egyszerűen kizárjuk: „mihelyt a felépítmény osztályjellege megszűnik, megszűnik felépítmény lenni. A jog pedig felépítmény, tehát osztályjellegű. Ami nem osztályjellegű, az nem lehet jog. A konstans elem a jogban nem lehet osztályjellegű, tehát nem jog.”⁴⁶ Egy másik kísérlet a tényeket nem érinti, mint absztrakcióknak az értelmességét azonban megkérdőjelezi.⁴⁷ Végül felbukkan egy olyan megoldási kísérlet is, ami a tartalom és forma dialektikájában keresve a választ, a konstans elemet mint eleve tartalmatlan összetevőt igyekszik kiiktatni a jog köréből. „Mi teszi felépítménnyé? Éppen azok a tartalmi elemek, amelyek a *konkrét* alaphoz fűzik... Ezek nélkül az absztrahált jogi fogalom csak üres héj marad, nem is lesz tényleges joggá.”⁴⁸

Ami a vita végső sommázását illeti, nem hagyott kétséget afelől, hogy célja a továbbgondolásra való bátorítás helyett éppen az ilyen irányú vizsgálódások megszüntetése. Az eredeti, legmerekvebb álláspontnak tudománypolitikai érveléssel adott megerősítést. Hangsúlyozta: „döntő szerepe annak a helytelen hozzáállásnak volt, amely nem azt nézi, hogy mi az alapvetően új jogrendszerünkben..., hanem azt, hogy mi marad meg a régi jogból s mentődik át az újba.” Ilyen módon módszertanilag is megfogalmazta azokat a követelményeket, amelyek a prole-

tárdiktatúra tudománypolitikájában egyedül kívánatosak lehetnek. Végül még egy állásfoglalás: „Ez nagymértékben annak a dekomponáló, metafizikus módszernek következménye, amely elemeire bontja a társadalom egységét, az alap és felépítmény, ezen belül a felépítmény egységét, és elszigetelten vizsgálja a szétbontott elemeket... Az ilyen formai absztrakció a jogtudomány síkján tudománytalan, mert a megállapított törvényszerűség a jog lényegére nem ad választ, sőt alkalmas a jog lényegének félreismerésére.”⁴⁹

Ezzel a kör bezárult: a felépítményeknek sajátos vonások kifejtődésében megnyilvánuló történetisége kiiktatódott; a tényekkel mint tényekkel számoló mindennemű elemzés a metafizikával azonosult; azzal pedig, hogy a felépítményt kizárólag abban a szerepben voltak hajlandók látni, hogy az az alap szolgálója, valójában nemcsak önállóságától, de sajátos természetétől is megfosztották: elméleti követelményeiben a jogtudományt éppen mint *jogtudományt* semmisítették meg.

Úgy vélem, a jog kontinuitásáról szóló vita iskolapéldául szolgálhatna a kor gondolkodási stílusának tanulmányozásához. Többé-kevésbé általánosíthatóan kiderül, hogy az elméleti vizsgálódást miként rendelték tudománypolitikai követelményeként megfogalmazott politikai-taktikai megfontolások alá; hogy a filozófiai igazság képében miként bukkantak fel dogmák, melyek korántsem elemzést, csak alkalmazást: belőlük indító deduktív levezetések igényeltek; hogy a gondolkodás miképp torzult ideologikusan már megelőlegezett kész eredmények igazolásának folyamatává (amiben a módszer tudományossága, az absztrakció értelmessége, az alkalmazott fogalmak terjedelme, sőt maguknak a tényeknek a relevanciája is annak függvénye, hogy ezt az eredményt támogatja-e). A jelen fejtegetésekkel összefüggésben azonban elsősorban nem ez az érdekes, hanem mindenekelőtt a szemlélet torzulása, az a torzulás, amely a felépítményt egészében is, részeiben is egyre inkább egynemű közegként értékeli, és az alap és felépítmény viszonyáról a történelmi általánosítás síkján elmondottakat meg-

kísérli nemcsak konkrét helyzetekre, de ezekben is a felépítmény legvégső elemi összetevőig hatoló érvényességgel érvényesíteni. A politikától a valláson át a művészetekig így minden egyneművé válik, csupán az az arca csillan fel, amelyik az alap szolgálataként jellemezhető. Ezzel a durva leegyszerűsítéssel pedig nemcsak viszonylagosan önálló voltuk enyészik el, de sajátos funkciójuk, felépítettségük és működésük is, melyek kiteljesítése érdekében a szóban forgó felépítmény egyáltalán létrejött. A totalitás iránti igény felaprózódása az elemi összetevőkre, és ezáltal a felépítménynek sem mint viszonylagos totalitásnak, hanem mint ilyen összetevők egyszerű halmazának a kezelése idézi elő azt a paradoxikus következményt is, hogy miközben az egyedül üdvözítőként kikiáltott módszerből a jog mint jog figyelembevétele kiesik, a tan igazságának a bizonyítása érdekében a jogi jelenség összetettsége mégis a fogalmak, a normák kérdésére egyszerűsödik. A múltbéli rajongóhoz hasonlatosan, ki a porszemben is az ég ura akarátának megtestesülését kívánta dicsérni, ez a megközelítés is a totalitások különmeműségében történő közvetítődés helyett olyan közvetlen összefüggéseket feltételezett, melyek konkrét egyedi helyzetekben is ugyanúgy érvényesülnek, mint a nagy egységek átfogó rendszereiben.

A vita, noha a jog „viszonylag állandó elemeiről” szólt, lényegében a normastruktúrák kontinuitása lehetőségei körül zajlott. Miközben a szövegbéli azonosság elismerését egyfajta szó-mágiával igyekeztek megkerülni, voltaképpen a jogi felépítmény egészének kérdését normaszervezetek kérdésévé szűkítették. A jogi jelenség ilyen elszegényítése azt követően lehetett csak végbe, hogy a jogi felépítmény is minden felépítménnyel egyneműsödött: csupán úgy maradt az elméleti vizsgálódás tárgya, mint ami az alap érdekében és általa meghatározottan szolgálati szerepét betölti.

Nos, egy későbbi vita, ami kritikátlanul átvette a sztálini tételt, miszerint alap és felépítmény kapcsolata egyszersmind tartalom és forma kapcsolataként is megfogalmazható, a felépít-

mény ilyen sajátosság nélküli egyneműségét feloldotta, amennyiben magán a felépítményen belül is tartalom s forma között különbséget tett. Ám rögtön kitűnt, hogy ennek is csak politikai-jogpolitikai célja volt: annak bizonyítása, hogy a jogi felépítmény még legformaibb vonatkozásaiban is közvetlenül az alaptól meghatározott, annak osztálymeghatározottságait viseli. Azt a „törvényszerű” összefüggést akarták bizonyítani, hogy a szocialista gazdasági alapnak „megfelelő” szocialista jognak egyetlen jogforrási forma „felel meg”, s ez a kodifikáció.⁵⁰ Figyelemre érdemes, hogy a jogi felépítmény összetettségének a normaszervezetre korlátozását ez az okfejtés sem haladta meg, hiszen kereken kimondta: „az alap a tartalom, a jog pedig a maga egészében (tehát a jogszabály és annak megjelenési módja együtt) a forma”⁵¹. Amiben különbséget tesz, az a normaszervezeten belül történt, nevezetesen a norma szövegszerűsége és objektíválása, vagyis a szövegek megjelenítése között. E következtetés tarthatatlansága azonban – ami annak megkísérlése, hogy tartalom és forma összefüggéséből is meghatározási kapcsolatot kovácsoljanak – rögtön bebizonyosodott. A teoretikust a gyakorlat emberének kellett figyelmeztetnie: „Megítélésem szerint ... ezt a kérdést nem lehet a jog mint felépítmény egész komplexumától elválasztva kezelni. Nem lehet a jog ... külső megjelenését ... a jog mint forma – formájaként kezelni”, mert a formai megszervezés „önmagában a felépítmény szempontjából közömbös mozzanat, felépítményi jellege csak a jog egészének szétválaszthatatlan egységében jelentkezik”⁵².

A magyar jogelméleti irodalomban itt fogalmazódik meg először hangsúlyosan a totalitásigény, jelesül hogy alap és felépítmény önmagukban is totalitások, s így a tudományos vizsgálódás csak olyan összefüggéseket tárhat fel, amelyek legfeljebb e totalitások sajátyszerűségébe ágyazódva közvetítődnak.

3. ALAP ÉS FELÉPÍTMÉNY MINT VISZONYKATEGÓRIÁK

Egy évszázadon keresztül tartó fejlődés során az alap és felépítmény kategóriapárja meghatározott politikai gyakorlathoz tapadó ideológiai szerepet töltött be. Ez magyarázza, hogy alap és felépítmény a történelmi materializmus egyik központi kérdésévé nőtt – olyan kategóriává, amelynél a besorolás, a felépítményként való címkézés pusztá ténye már további vizsgálódásokat feleslegessé tevő következményeket von maga után.

Nos, az a korunkra váró igényes feladat, aminek végeredményét posztumusz összegezésében Lukács György a marxizmus reneszánszaként fogalmazta meg, kettős feladatot rejt magában. Feltételezi Marx gondolatrendszerének újraépítését a műveiben feltalálható módszertani gondolatokhoz történő visszatérés alapján, másrészt az azóta eltelt időszak marxi igényű és szellemiségű vizsgálatának elvégzését, ami természetesen a régi vizsgálódásoknak is újólágos, a ma követelményeihez mért elemzését és értékelését vonja maga után.

A marxi módszertani elgondoláshoz történő visszatérés jegyében az irodalom először is alap és felépítménynek a *viszony-kategória* jellegét hangsúlyozza. Alap és felépítmény nem önmagukban értelmes fogalmak tehát, hanem „mint korrelatív kategóriapár, kifejezi a valóságban is egymástól objektíve elszakíthatatlan oldalak viszonyát”⁵³. Nem a társadalmi valóság „felleltározására” szolgálnak, hiszen más módon már körülírt jelenségek egyetlen nézőpontból történő jellemzésére hivatottak csupán: arra, hogy különmemű totalitásaik sajátos „összefüggését, egymáshoz való viszonyát” kifejezésre juttassák.⁵⁴ Ebből következően „nincs önálló, egymástól független értelmük”: következésképpen nem is „alap és felépítmény”, hanem „alap és felépítmény viszonya” kategóriájáról kell beszélnünk.⁵⁵ Másodszor, az sem feltétlenül elhanyagolandó szempont, hogy képletes,⁵⁶ az építészetből kölcsönzött, szemléltetően érzékeltető kifejezésekről van szó.⁵⁷ A metaforikus *eredet*

felismerése persze önmagában nem perdöntő. Jelentőségre csak akkor tesz szert, ha e kifejezést a saját funkciójában eredeti szövegkörnyezetébe visszahelyezzük. Ekkor tűnik ki az, hogy a felépítmény viszonylagos önállóságát voltaképpen Marx nem zárja ki (noha nem is erősíti meg),⁵⁸ vagyis hogy épp ama kérdést érintően, vajon alap és felépítmény hatása kétirányú, kölcsönös-e, különbség mutatkozik Marx konkrét vizsgálódásai és elméleti általánosítása között.⁵⁹

A sztálini leegyszerűsítéssel szemben – ami a felépítményt meghatározott osztálytartalmú alap osztályszempontból egyenmű képződményeként fogadta csak el – az irodalom ma egyértelműen állítja, hogy a felépítmény *osztályszempontból is többértű*.⁶⁰ Bármilyen különös is, ezzel nem mond többet, mint amit fél évszázaddal ezelőtt Gramsci már megfogalmazott: „Az alap és a felépítmények ’történelmi blokkot’ alkotnak, vagyis a felépítmények bonyolult, ellentmondásos és heterogén egésze a társadalmi termelési viszonyok egészének a tükröződése.”⁶¹ Az a körülmény, hogy Gramsci egy meghatározott alappal szembesítve is felépítményekről szól, magától értetődő, ha a felépítményszempontot eleve gyűjtőfogalomként alkalmazzuk. Ugyanakkor érzékletes jelzése annak, hogy a felépítmény mint ilyen csupán annyiban létezik, amennyiben az alappal szembesítjük. Nevezetesen, a felépítmény olyan különmű jelenségeket hoz közös nevezőre, amelyek csak egyetlen tekintetben jelennek valóságos közösséget: abban, hogy a társadalmi jelenségek alapként megjelölt csoportjával mint totalitások sajátos kapcsolatban állanak.

A felépítmény ilyen módon való jellemzése, megjegyzem, eleve kizárja, hogy a felépítménnyé minősítésben bármi egyéb szempont közrejátszszék. Fogalmi minimumként az fogadható el csupán, amit a lukácsi Ontológia követelményként a társadalmi lét minden összetevője elé állít, ti. hogy az *tényleges társadalmi hatásgyakorlásban jelenjék meg*. Ezen belül tehát a felépítményi minőséget aligha korlátozza, ha ez a hatásgyakorlás nem túl széles körű, az egyéb felépítményekre vagy az alap-

ra kevésbé meghatározó, mint amit más esetekben jellegzetesnek tekintünk. Következésképpen publicisztikai telitalálat lehet ugyan, ám semmiféle elméleti tartalma vagy jogosultsága nincs, hogy a felépítményt „melléképítménnyé” fokozzuk le egy olyan jelenségnél, amelyről éppen úgy véljük, hogy társadalmi hatása csekélyebb annál, mint ahogy tán reméltük.⁶²

Az alap és felépítmény viszonykategóriákként történő felfogása magyarázza, hogy a hatásgyakorlásnak csupán *minimuma* is elégséges. Illetve e minimumnak történelmileg mindig konkrétan meghatározott foka, jellege, minősége alkalmassá teheti, hogy alap és felépítmény összefüggésében megjelenjék. A fogalmi minimum a szélső határok megvonására irányul; nem korlátozza tehát annak igazságát, hogy e viszonykategóriák egyedüli tartalma különböző szféráknak az összefüggése, ami éppen – s kizárólagosan – egymásra való hatást gyakorlásukban mutatkozik meg.

Ha a lukácsi Ontológia nyelvén azt mondjuk, hogy a társadalmi létezés olyan megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat, amelyben az egyes komplexusokra jellemző kölcsönhatás végbemegy, úgy nyilvánvaló, hogy alap és felépítmény nem más, mint egy területe annak a *kölcsönhatásnak*, ami az Ontológia szemszögéből magával a társadalmi léttel egyértelmű. Ha viszont a viszonykategória épp a kölcsönhatás tényétől, a kölcsönhatás dinamizmusában megnyilvánuló szakadatlan mozgástól kapja értelmét, úgy zavarba ejtő, sőt egyenesen megtévesztő, ha a felépítmény körülírásaként éppen nem dinamikus működést, hanem állóképként kimerevített statikusságot, mozdulatlan tárgyiasságban kifejeződő nyugalmi állapotokat sugallunk. Márpedig éppen ez jellemző a szokásos felsorolásszerű meghatározásokra,⁶³ melyekben a felépítmény inkább tetszik valamely szervezet anatómiai metszetének, mint tényleges hatásgyakorlásban élő, adott irányokban befolyásolást gyakorló organizmusnak (emlékeztetve a mechanikus materializmus lukácsi jellemzésére, miszerint a vulgármaterializmus végül is

vallási világképből vett mintákkal: a ható „teremtő” s a hatást szenvedő „teremtmény” képzeteivel él)⁶⁴.

Bármilyen kritériumot állítsunk is fel egy jelenséggel kapcsolatban, annak valóságos jelenléte és jelentősége csak a kérdéses jelenség mozgásában, dinamizmusában mutatkozik meg. Jól mutatja ezt az osztályjelleg és az ideológia lukácsi elemzése. Hiszen nem lehetnek rögzített határok. Az ember teljes szellemiségével vesz részt a társadalmi küzdelmekben, következésképpen bármely állítás elfogadása vagy tagadása osztályszempontból is meghatározott. Nem vonható hát meg egy határvo-nal: az ideológia itt végződik, és ott már valami más kezdődik – hiszen az a minőség, ami egy ilyen különbségtételt megalapozna, „nem magában az absztrakt állításban rejlik”⁶⁵. A kérdésekre a válasz tehát csak a jelenség mozgásában, társadalmilag mindig konkrét meghatározódási folyamatában tárul fel. Persze mindez korántsem új felismerés, csak alkalmazása Marx módszertani gondolatának. Egyúttal a lukácsi Ontológi-ának is egyik alapvető tétele: minden létezéshez hasonlatosan a társadalmi létezés folyamatszerű, és ez megfordíthatatlan elő-rehaladásban fejeződik ki.

A felépítmény *dinamikus* voltának hangsúlyozása eleve ki-zárja, hogy az alappal szemben tisztán passzív közegként fog-juk fel, amiben „az előbbi az utóbbit abszolút módon, ’a ter-mészeti törvények erejével’ határozza meg”⁶⁶. Alap és felépít-mény tehát nem csupán nem állítható egymással valamiféle ki-zárólagosság alapján szembe, de *viszony*kategóriákként való kezelésük is csupán elválaszthatatlanságuk elismerésével vethe-tő fel. „Alap és felépítmény mint korrelatív kategóriapár kife-jezi a valóságban is egymástól objektíve elszakíthatatlan olda-lak viszonyát.”⁶⁷ És ezzel bizony az „alap” és „felépítmény” metaforájának korlátozottságára utal – arra, hogy az építészet-ből kölcsönzött értelme nem vihető át más területekre.⁶⁸

Az építészetben az alap ugyanis nem önálló funkcióhordozó – funkciója csupán statikai, tehát alárendelt, merőben eszköz-jellegű. Arra hivatott, hogy a felépítmény támasza legyen, le-

hetővé tegye annak megvalósulását. A gazdaság és az egyéb szférák viszonyában viszont pontosan az utóbbiak *eszközjelle-
gű* szerepéről van szó. A gazdasági szféra tehát viszonylag önálló funkciók és értékek hordozója, amit éppen a sztálini fel-
fogás feszített abszolúttá, a vallásos világképből kölcsönzött
célszerűséget tulajdonítva a történelem folyamatának. Ugyan-
akkor az építészetben az alap és felépítmény létrehozása olyan
egymásra következő folyamat, ami sorrendiségében megfordít-
hatatlan ugyan, de bármikor félbeszakítható. Ha ez történik,
befejezetlen lesz ugyan az építmény, készültsége szerint azon-
ban mégis teljesnek mondható. Nos, pontosan ez, az egymásra
következés és az előzetes megalapozás képzete terelte vakvá-
gányra a filozófiai gondolkodást, mikor az elválaszthatatlan
összefonódásból való kiindulás helyett feltételezte, hogy létre-
jöhet magában egy alap, ami azután saját kiszolgálása érdeké-
ben egy néki megfelelő felépítményt hoz létre.

Alap és felépítmény kapcsolatát illetően elvileg már leszögez-
tük, hogy az egész kérdésfeltevésnek csak totalitások közötti
totális összefüggéseknek a kérdéseként, a valóságban egymás-
tól elszakíthatatlan oldalak viszonyaként van értelme. Ám az,
hogy kapcsolatuk ezen belül miként ragadható meg, a marxista
filozófia alapvető, de máig kellő pontossággal meg nem fogal-
mazott kérdése. Láttuk a kezdetektől: milyen árnyalt, a sok-
szoros összefüggések kibontására törekvő válaszokat körvona-
lazott Marx, mikor konkrét gazdasági-történelmi összefüggése-
ket elemzett; később miért és miként lett e kapcsolatrendszer
megfogalmazása egyoldalú a klasszikusok általánosításaiban;
a további leegyszerűsítés s az elméleti torzulásokhoz vezető fel-
használás miként bírta rá Engelst arra, hogy leveleiben ezt a
kapcsolatrendszert immár az elméleti általánosítás síkján is
valóságos összetettségében rekonstruálja; és végül a sztálini el-
méletben miként fordult át csaknem mechanikus determiniz-
musba – mindenekelőtt, hogy a voluntarista politikai gyakorla-
tot a csaknem automatikusan bekövetkező szükségszerűség kö-
débe vonva igazolja.

A filozófiai irodalom Magyarországon ilyen előzmények után keresi a tájékozódást, a megelőző korszak torzításainak helyrehozása és Marx módszertani gondolatának helyreállítása jegyében. A kísérletek többirányúak; ehelyütt csak néhány jellegzetes példáról szólhatunk.

Az egyik megközelítés a gazdaság végső soron meghatározó szerepének korszerű megfogalmazását keresi a klasszikusok mérvadó állásfoglalásainak egybevetésével és újfogalmazásával. „Amit nem ismerünk el, az az, hogy az eszméknek, nézeteknek önálló, a gazdasági viszonyoktól független fejlődése van. Az eszmék mindig meghatározott gazdasági viszonyok – a gazdasági alap – talaján jönnek létre, de miután létrejönnek, visszahatnak erre az alapra, befolyásolják annak fejlődését, aktív társadalmi szerepet töltenek be.”⁶⁹ Ebben a megközelítésben világosan érzékelhető az a törekvés, hogy a mechanikus determinizmus szemléleti maradványait kiküszöbölje és a társadalmi létben megnyilvánuló összefüggéseket dialektikus kölcsönhatásukban érzékeltesse. Árnyaltságának köszönhetően a megfogalmazás így aligha cáfolható. Teljes válaszként mégis kérdéses, mert azt a látszatot sugallja, mintha a gazdasági viszonyok bármiféle rendszere (mint alap) létrejöhetne önmagában, valamiféle felépítménnyel való kölcsönhatás nélkül; vagyis mintha létezhetne valami egymást kizáró *mielőtt* és *miután* az alap és felépítmény fejlődésében.

Más megközelítés a lenini visszatükröződési elmélet segítségével kísérel meg választ adni. Ennek megfelelően a kiindulási alap az a megállapítás, hogy: „A felépítmény visszatükrözi a gazdasági alapot.” Voltaképpen jelentése azonban csak a visszatükrözés mint kulcsfogalom értelmezése után derül ki: „Visszatükrözésnek nevezzük azt a jelenséget, amikor egy adott rendszerben végbemenő folyamatok nyomot hagynak egy más rendszerben.”⁷⁰ Nos, a visszatükrözés-fogalom ilyen módon való definiálása korántsem problémamentes. Annak a szemléleti iránynak a továbbélését segíti, amely a marxizmus e századi fejlődésében az ismeretelméleti megközelítést egyre ki-

zárólagosabban és torzítóbban előtérbe helyezte az ontológiai-val szemben, és amely Lukácsra is döntően negatív módon hatott, saját Ontológiája megírásakor. Igaz ugyan, hogy fogalmi torzulásról éppen itt nem beszélhetünk, minthogy a visszatükrözés idézett meghatározása ismeretelméleti és egyúttal ontológiai jelentőséget is tulajdonít e fogalomnak, ám ha a „visszatükrözés” a „hatásgyakorlás” szinonimájává válik, úgy éppen sajátságosságát, kategória-voltát veszti el. Másfelől az is problematikus, hogy a „visszatükrözés” kifejezése éppen úgy, mint a „visszahatás” kifejezése fogalmilag egy eredendően létező ágenset tételez fel, amely mintha önmagában elégségesen létrejöhetne, hogy utóbb majd más tényezőkkel kapcsolatba lépjen. Vagyis a visszatükröződési elmélet segítségével történő válaszadás pontosan azt homályosítja el, ami alap és felépítmény kapcsolatában a leglényegesebb, nevezetesen hogy ez olyan eredendően együtt fejlődő vonatkozások közötti kapcsolat, amely fejlődésük legkorábbi pillanatától kezdve eleve kölcsönös, kétirányú.

Végezetül ismeretes olyan kísérlet, amely a marxizmusban immár előítéletekké merevedett leegyszerűsítésekkel szemben kísérlet meg választ adni a lukácsi Ontológiából kiindulva. Eszerint „a társadalmi komplexus totális összefüggésein belül a kölcsönös vonatkozásoknak lényegében két fajtáját különböztetjük meg: a kölcsönös feltételezettséget, és az olyan feltételhez kötöttséget, amelyben az egyik mozzanat a másiknak megfordíthatatlanul előfeltétele”. Az első összefüggéstípust – Lukács terminológiáját használva – valamelyik mozzanat túlsúlya, a másodikat pedig ontológiai elsőbbsége jellemzi. Nos – hangzik a következtetés – a gazdaság tekintetében kizárólag az utóbbiról lehet szó, hiszen „volt a történelemnek olyan periódusa, amikor a gazdaság jogi szabályozás nélkül működött, s manapság is a gazdasági életnek számos olyan szegmentuma, relációja van, amely nélkülözi a jogi rendezettséget.”⁷¹ A szerző erőfeszítése ebben az esetben arra irányult, hogy megcáfolja azt az előítéletet, amely gazdaság és jog, gazdaság és egyéb

szférák viszonyát egyszersmind tartalom és forma viszonya-ként kívánta kifejezni. E kísérlet teljes sikerrel járt, sőt Lukács állásfoglalása is egyértelmű: „a forma és a tartalom az egyes tárgynál, a komplexusnál és folyamatnál stb. mindig és minde-nütt együtt és csakis együtt határozzák meg ezek sajátosságát, egyszóval éppíglését (az általánosságot is beleértve). De éppen ezért lehetetlen, hogy a valóságosan különböző komplexusok meghatározásában egyikük tartalomként, a másikuk forma-ként szerepeljen.”⁷² Kétely bennem ott vetődik fel, hogy követ-kezik-e mindebből a kölcsönös vonatkozások két fajtájának megkülönböztetése. Döntő kérdésről van szó; megválaszolása azért nehéz, mert az Ontológia sokszálú és sokirányú fejtegeté-seinek filozófiailag következetesen végiggondolt újraelemzését feltételezné. Az elmúlt másfél évtizedben azonban filozófiánk nem tett érdemleges lépést abban az irányban, hogy az évszá-zad egyik legjelentékenyebb marxista kísérletét ilyen módon birtokba vegye. Mindaz tehát, amit egy kívülálló itt elmond-hat, aligha több, mint személyes tűnődésének kifejezése. Esze-rint: Lukács valóban szólt *ontológiai elsőbbségről*, ezt azon-ban a kérdés érdemétől függetlenül meg kellett tennie. Hiszen ha egyszer Hartmantól a struktúrák ontológiájának építkezési elvét átvette, hogy az egyes létmódok megkülönböztetése alap-ján a komplexusok ontológiáját felépítse, úgy nem kerülhette el, hogy az egyes létszférák elkülönítése érdekében az ontoló-giai elsőbbség kérdését felvesse. Ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy az egyes létszférákon belül is találhatók olyan átfogó komplexusok, amelyekről értelmes módon megállapít-ható, hogy „az egyik létezett a másik nélkül, míg ennek ellen-kezője létszerűen lehetetlen.”⁷³

A még hiányzó Lukács-filológia feladata lesz tisztázni e fo-galmi kapcsolatokat. Mindenesetre tény, hogy az ontológiai el-sőbbség és a kölcsönhatásban *az egyik oldal szerepjátzásának túlsúlya* ellentmondásos következetlenséggel fogalmazódott meg az Ontológia lapjain. Az ontológiai elsőbbség egyszer egy olyan helyzet jellemzése, amelyben valamely jelenség létezhet

egy másik nélkül, a másik azonban enélkül nem; másszor pedig kölcsönhatás esetében annak az oldálnak a tulajdonsága, ami (mint túlsúlyos mozzanat) végső soron meghatározó befolyást gyakorol. Az ontológiai elsőbbséget Lukács először a szervetlen, a szerves és a társadalmi létmódok megkülönböztetéséről szólva említi. Később a lét és tudat viszonya kapcsán azért, hogy e viszonyt (ismét ontológiai elsőbbségként) alap és felépítmény kapcsolatában rögtön érzékeltesse.⁷⁴ Érzékeny elemzéssel megállapítja, hogy Marx „a tudatformák és tartalmak világát nem úgy fogja fel, hogy a gazdasági struktúra közvetlenül kitermeli ezt, hanem a társadalmi lét totalitásával hozza kapcsolatba”; ám mintha elfeledkezne arról, hogy „a tudatformák és tartalmak világa” nélkül aligha képzelhető el „a társadalmi lét totalitása”. Hasonló a helyzet, amikor hangsúlyozza: „mindenütt érvényesül a termelésnek mint túlsúlyos mozzanatnak az ontológiai elsőbbsége”; és nem lát következetlenséget abban, ha a következő mondatban már rögzíti, hogy a termelés és fogyasztás viszonya „nagyon közel áll a Hegelnél már tárgyalt reflexiós meghatározásokhoz”⁷⁵. – Az ontológiai elsőbbség nyíltan a kölcsönhatásban megnyilvánuló túlsúly szinonimája lesz akkor, amikor Lukács a termelésről szólva az anyagi és a „tisztán” gondolati folyamatok közötti összefüggést tárgyalja: „Minél társadalmasultabb a társadalom, annál elválaszthatatlanabbul fonódik össze – éppen az anyagi termelésben – ez a két folyamat. Ontológiai különbségüket senki sem tagadja. De a társadalmi lét területén hatásuk elsődleges ontológiai ténye az, hogy egymástól elválaszthatatlanul együtt léteznek... Az elsődlegesség kérdéseit tehát csak akkor lehet értelmesen felvetni, ha a jelenségcsoportok vizsgálatában elismerik ezt az elválaszthatatlan együttlétezést.”⁷⁶ – Végül található arra is példa, hogy a valóságos ontológiai elsőbbség miként csúszik át olyan közegbe, ahol már csupán kölcsönhatások uralkodnak: „valamely létmód másikkal szembeni ontológiai elsőbbségéből semmiképp sem következik, hogy ezt valamiféle értékhierarchia szempontjából akár pozitív, akár negatív értelemben ítéljük

meg. Annak a ténynek a pusztá megállapításáról van szó, hogy az élet biológiai reprodukciója alkotja az összes életmegnyilvánulás létszerű alapját, és hogy amaz ontológiailag lehetséges enélkül, de megfordítva nem. Ezzel az egyszerű ténnyel szemben a valódi ellenállás persze nem magából a tényből fakad, hanem a társadalmi léten belül megvalósuló specifikus mivoltából, a biológiai-emberi létezés szakadatlanul végbemelő társadalmiasodásából, aminek következtében idővel az ontogenetikai reprodukcióból a társadalmi léten belül egy egész komplexus alakult ki: a gazdaság szférája. Minél társadalmibbá válnak az emberi tevékenységek, amelyek végső soron az ember biológiai-ontogenetikai reprodukciója által megszabott szükségletek kielégítésére szolgálnak, annál inkább megerősödik a gondolati ellenállás azzal szemben, hogy elismerik a gazdasági szférának ezt az elsőbbségét a többiekkel szemben.”⁷⁷ Namármost, amennyire egyértelmű, hogy az élet biológiai reprodukciója ontológiai elsőbbséggel rendelkezik abban az értelemben, hogy az összes többi életmegnyilvánulás létszerű alapját alkotja, annyira nem magától értetődő, hogy a gazdaság szférája – fejlődése társadalmiasult formáiban, vagy akár kezdeti fokán is – létrejöhetne és működhetne a megismerés, a szabályozás és a rend intézményesítésére hivatott komplexusok egyidejű kialakítása, ezekkel való kölcsönhatásban történő fejlődése nélkül. Átfogó komplexusokról lévén szó, a társadalmi szabályozás funkcióját például nemcsak a jogiként elismert komplexus hordozhatja. Elégséges, ha létrejönnek azok a spontán (már Lukács értelmezésében is quasi-joginak tekintett) formák, amelyek az egyszerű kooperációnál is (mint pl. az első nem-robinsoni munkaaktus) biztosítják „az egyes résztvevők kötelességeinek a lehető legpontosabb szabályozását a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás (a hajtók és a vadászok a vadászatban) alapján”.⁷⁸ Ebben az összefüggésben tehát érdektelen az a kérdés, hogy a gazdaság működéséhez szükséges, a termelési viszonyok csupasz tényszerű körét meghaladó összetevők és funkciók milyen más komplexusokból tevődnek még

össze. Egyetlen dolog lényeges: az embernek önmaga újratermeléséhez a termelésen túl számos funkció kialakítására és működtetésére is szüksége van, melyekről nem mondhat le. Ugyanakkor kialakításukban és működtetésükben döntő szerepe van az embernek, ki önmagát újratermeli.

Visszatérve most az alap és felépítmény kapcsolatát illető válaszokra, megállapíthatjuk, hogy valamennyi redukcionista volt, minthogy megkísérelte a felépítménynek az alaptól történő származtatását. Így, ha az egymástól elválaszthatatlan létezés tényét kiinduló pontnak fogadjuk el, úgy alap és felépítmény kapcsolatában csak kölcsönhatásuk dinamizmusát vizsgálhatjuk – tudva, hogy „a materialista dialektika alapvető ténye: nincs reális kölcsönhatás (vagy reális reflexiók meghatározás) túlsúlyos mozzanat nélkül”.⁷⁹

Az előbbi eszmefuttatás aligha léphet fel azzal az igénnyel, hogy akár Lukács fogalomhasználatát felvállalva, akár ezen túlmutató érvennyel tisztázza az ontológiai elsőbbség és a kölcsönhatásban megmutatkozó túlsúlyos mozzanat kategóriáinak viszonyát. Arra alkalmas csupán, hogy magában a lukácsi műben előforduló ellentmondásos alkalmazásukra fényt derítve kételyeket ébresszen egymást kizáró értelmű felhasználásuk iránt. Arra nézve azonban javaslatot nem tartalmaz, hogy szigorú lukácsi meghatározásuk (az ontológiai elsőbbség mint a kérdéses létezésnek más jelenség létezésétől nem feltételezett lehetősége, és a túlsúlyos mozzanat mint az egymást feltételező kölcsönhatásokban az egyik oldal által gyakorolt végső meghatározó szerep) szerinti értelmükben egyáltalán igazolhatók-e, és ha igen, egymással szembesített kategóriapárokként vagy csupán eltérő összefüggésekben. Eredeti kérdésünkre, az alap és felépítmény kapcsolatának problématikájára vetítve mégis megállapítható: a társadalmi lét már fejlődésének kezdeti fókáin is olyan komplexusokból álló komplexus, amelynek létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg – olyan *kölcsönhatások* formájában, amelyben a közvetítések és áttételezettségek összetett láncolata egyirányú

meghatározásokat már nem ismer: mindaz, ami (adott irányban) közvetít, maga is (más irányban) közvetített. A lukácsi Ontológiában a társadalmiasodás kategóriája jelzi azt az egyre erőteljesebben érvényesülő fejlődési tendenciát, ami a társadalmi lét növekvő belső összetettségében, összetevői viszonylagosan önállósuló sajátszerűségeinek kibontakozásában, a tisztán társadalmi meghatározások egyre fokozódó előtérbe kerülésében jut kifejeződésre. Következésképpen: a kölcsönös összefüggések e hálójában a tisztán „anyagi” és tisztán „eszmei” vagy a „gazdasági” és az egyéb vonatkozások – még átfogóbban: az „alap” és a „felépítmény” – nem választhatók úgy el egymástól, hogy az előbbi az utóbbi nélkül létezhetne. E megállapítás a társadalmi lét nagy és átfogó vonatkozásaira érvényes csupán (funkciók, komplexusok), és nem ezek specifikus formáira, mint amilyen a társadalmi fejlődés adott szakaszában kifejlődő-elkülönülő vallás, művészet, politika, jog vagy állam. Ugyanakkor mindkettőre érvényes, hogy folyamatszerűségükben megfordíthatatlanok. (Amit Lukács a marxi *Nyersfogalmazványból* vett idézetből kiindulva példáz: „Az ember a szó legszorosabb értelmében *zoon politikon*, nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban szigetelődhet el.”)⁸⁰ Vagyis mihelyt a társadalmi lét kifejlődött, bármelyik formájának gyakorlati tagadása is csak a társadalmiság egy konkrét formájának a megvalósulásaként fogható fel. (Tehát megállapíthatom az így vagy úgy definiált állam, jog, vallás, művészet hiányát, de ez nem változtat annak szükségyszerűségén és tényszerűségén, hogy a társadalom integrálásának és az alapvető viszonyok szabályozásának, továbbá az ember transzcendentális és esztétikai önkifejezése funkcióját valamilyen forma betölti vagy kielégítését elősegíti.)

Annak mikéntjére, hogy bármely kölcsönhatásban a végső soron történő meghatározás konkrétan milyen mód(ok)on érvényesül, meggyőző választ Lukács nem ad. Ugyan elvi síkon számos alkalommal kijelenti, hogy nem mechanikusan, nem is szükségképpen közvetlenül okozati módokon történik. Más-

részt – híven a marxi hagyományhoz – történelmi példák és konkrét esetvizsgálatok empiriáján keresztül igyekszik bemutatni a társadalmi cselekvésnek alternatív döntési lehetőségekre épülő elméletét, melyben sokszoros közvetítéssel és áttételeződéssel (az eltérő döntési lehetőségeknek a maga konkrét egyediségében mindig adott, társadalmi általánosságában azonban minden esetben meghatározott korlátokkal és ösztönzésekkel rendelkező mozgásteréből) bizonyos fejlődés irányába mutató tényleges döntések adódnak. A társadalmi meghatározás folyamatában így korántsem csupán külső tényezők – kényszer, érdekmotiváció stb. – játszanak szerepet; a társadalmi össz-meghatározás közvetítésével e konkrét meghatározódás már a döntési alternatívák felismerésében, körülhatárolásában, s az emberi személyiség minőségeinek ezek mögött álló (a társadalmi összfolyamattól szintén feltételezett) alakulásában lezajlik. A közrejátszó tényezők sokszínűségét Lukács kifejtése érzéketlenül magyarázza: „Bármilyenek legyenek is a közvetlenül tiszta hatalmi viszonyok, az ezeket érvényesítő vagy ezeknek alávetett emberek olyan emberek, akik meghatározott konkrét feltételek között termelték újra saját életüket, és ennek következtében meghatározott rátermettséggel, jártasságokkal, képességekkel stb. rendelkeznek, és csak ezeknek megfelelően cselekedhetnek, alkalmazkodhatnak stb. Ha tehát gazdaságon kívüli hatalmi viszonyok a népesség ... új elosztását idézik elő, akkor ez sohasem lehet független a korábbi fejlődés gazdasági örökségétől, és az eljövendő gazdasági viszonyok tartós szabályozása szükségképpen az egymással rétegzett embercsoportok kölcsönhatásából alakul ki.”⁸¹ Az tehát, amit a kölcsönhatásokban túlsúlyos mozzanatnak mondtunk, nagyon közvetett – és egzakt módszerekkel korántsem mindig rekonstruálható – csatornákon keresztül érvényesül. A marxista filozófiának ezért távolról sem az a feladata, hogy ezeket az összetett jelenségeket elvont elvekké laposítsa és deduktíve, leegyszerűsítő módon az emberi megismerés különböző területeire alkalmazza. A feladat inkább az, hogy e területeket a *társadalmi* totali-

tásban elhelyezve, sajátos dialektikájukat abból kibontva kuttassák a kölcsönhatás konkrét módozatait – azokat a közvetítődéseket, amelyek a vizsgált területen a végső meghatározáshoz, egyszersmind a szóban forgó terület sajátos önállóságának kibontakozásához vezetnek.

Az alap és felépítmény kapcsolatának eredendő kölcsönössége elég magyarázat arra, hogy az alap és felépítmény kategóriáját a marxizmus miért e kölcsönösségen belül, a túlsúlyos oldalt jelző viszonykategóriaként használja. Ha pedig e meghatározás összetettségét tovább elemezzük, ha kapcsolatukat minden teleologikumtól, felsőbbrendű cél beleérzésétől megszabadítjuk, és ha a lukácsi Ontológiában felismerjük annak a régi igénynek a valóraváltási kísérletét, hogy a filozófiát ne megsejtések tantétellé merevítésére s érzéketlenül a valóságra alkalmazására hasznosítsuk, hanem saját fogalmakat és eszközöket kovácsoljunk belőlük saját vizsgálódásaink támogatására – úgy arra is fény derül, hogy Lukács az alap és felépítmény kategóriapárjában rejlő filozófiai hagyomány folytatására életművét záró nagy szintézisében miért nem vállalkozott. Miért csupán kritikusan hivatkozott rájuk, ahelyett hogy saját kifejtésében hasznosította volna.

Úgy vélem, e magatartás burkolt állásfoglalást takar. Nevezetesen visszatérést az eredeti marxi hagyományokhoz. És ez alatt a marxi *Előszó* módszertani alapállását értem. Azt, hogy *konkrét összefüggések elemzése mindig a szóban forgó összefüggések konkrét kategóriarendszerében történjék*. Az alap és felépítmény kategóriáinak használatára pedig csupán bizonyos összefüggések egyetlen oldalának leegyszerűsített-összefoglaló jellemzésekor kerülhet sor. Anélkül tehát, hogy az *Előszó*val Lukács különösebben foglalkozott volna, anélkül hogy Marxot idéző képszerű körülírással élt volna, saját kategóriarendszerében, a komplexusok ontológiája nyelvén eddig nem ismert pontossággal fejezte ki magát.

A sokszor említett kategóriapárban kifejezett kapcsolatból Lukács számára egyébként is főként az alábbi felismerések voltak érdekesek:

(1) A társadalmi lét különböző oldalai – így különösen az alap és felépítmény kategóriapárjában foglalt jelenségek – a *kölcsönös feltételezettség* viszonyában állnak egymással. Ez azt jelenti, hogy mihelyt történelmileg létrejöttek és kibontakoztatták sajátszerűségüket, a társadalmi lét olyan alkotói lettek, hogy értelmes módon már nem lehet elvonatkoztatni tőlük.

(2) E kölcsönös feltételezettséget a *kölcsönhatások megszakítatlan folyamata* jellemzi. A társadalmi fejlődéssel ez olyan összetetté válik, hogy benne a végső soron meghatározó, azaz túlsúlyos szerepet játszó oldal is csak sokszoros közvetítettségek során érvényesül.

(3) Azok a különféle komplexusok, amelyek e folyamatban részt vesznek, a társadalmi fejlődés során sajátszerűségüket egyre inkább kibontakoztatják, és ezzel együtt viszonylagos különállásuk és önállóságuk is növekvő mértékben fokozódik. Ennek következtében egyre tisztábban (és egyre újabb sajátyszerűségeket kibontakoztató módon) érvényesül „minden egyes komplexusnak az a ... sajátossága is, hogy csak a saját módjukon tudnak reagálni azokra az ösztönzésekre, amelyeket a társadalmi lét általános mozgása a gazdaságban kivált”⁸².

(4) Mindez nemcsak szerkezetükből, működésük módjából fakadóan teszi sajátossá az egyes komplexusok reagálását, hanem azt is jelenti, hogy saját arculatuk kialakításában önnön múltjuk is (összes esetlegességeikkel egyetemben) meghatározó szerepet játszik.⁸³ A *múltnak folyamatosan a jelenbe épülése* ontológiai tény, amit csupán megállapíthatunk és konkrét formáját illetően utólag rekonstruálhatunk – anélkül hogy bármiféle felsőbbrendű célszerűség nevében alakíthatnánk a múltból történő kiválasztás értékkritériumait és módját. Így ha csak valamiféle ésszerűséget biztosító magasabb rendű gondviselőt nem tételezünk fel, aligha állíthatjuk, hogy „minden konkrét társadalmi felépítmény azokat integrálja magába történelmi előzményeiből, amelyek tartalmilag megfelelnek a saját alapjának”⁸⁴. A múlt tapasztalataiban és az abból történő kiválasztás valóságos folyamatában ugyanis a tévedések, az ideolo-

gikus gondolkodásmódból eredő torzulások, a tehetetlenségből fakadó közvetlen átvételek (stb.) lehetősége egyaránt benne rejlik. Az a tény, hogy a múltból hozott mindenfajta készség, tapasztalat, reagálási mód, cselekvési stílus, sőt a megélt múlt emléke elpusztíthatatlanul épül bele a társadalmi létbe, Lukácsot arra indítja, hogy nyomatékosan hangsúlyozza: restauráció csak mechanikusan dologszerű viszonyok tekintetében lehetséges – a társadalmi folyamatokat illetően azonban kizárt.⁸⁵ Adott feltételek esetén tehát elvileg nem lehetetlen, hogy inadekvát múltbéli válaszok és megoldások a jövő építőköveiként, esetleg akár meghatározó tényezőjeként is szerepet játszassanak. És a szerző itt megáll következtetéseiben.

Mindezek ellenére úgy gondolom, túlzó elvárás volna a lukácsi *oeuvre*-ben az alap és felépítmény kategóriapárjával jelzett összefüggés bizonyítása vagy a fentiekben túlmutató filozófiai kifejtése. Azért is, mert Lukács tudatosan tartózkodott attól, hogy elméleti fejtegetéseivel a leegyszerűsítések csapdájába essen. Ugyanakkor szükséges arra is emlékeztetnünk, hogy műve (mely nemcsak a kifejtéseknek, de az elhallgatásoknak is sikeres mesterműve) nem ad egyértelmű támpontot több alapvető jelentőségű kérdésben.

Módszertanilag mindenekelőtt szembeötlő, hogy általános gondolkodói magatartásához híven Lukács a komplexusok ontológiájában általános elméletet alkotott meg anélkül, hogy bármely részterület (komplexus) elméletét előzetesen körvonalazta volna. Szemben tehát a Marx által követett módszertani mintával, aki a gondolati építkezést alulról kezdte (korának történelmi problémájára a választ a közgazdasági viszonyok elemzésében keresve, és e konkrét tapasztalati anyagba folyamatosan visszacsatolva jutva el olyan megsejtésekhez, amelyek a történelmet osztályharcok történeteként láttatták és alapvető mozgatóként a gazdaság szféráját jelölték meg), Lukács felülről építkezett, mintha már előzetesen kialakított gondolati képekből indulna ki, olykor egyenesen deduktív gondolati mintákra emlékeztető módon. Szemben tehát Marx gondolkodói

útjával, akinek tudományelméleti eszményeit s történelemfilozófiai felismeréseit is a részletek részleteiig hatoló közgazdasági elemzéseknek *A politikai gazdaságtan bírálata*hoz-tól *A tőkéig* ívelő sorozata hordozza, és a rövidített, leegyszerűsítő összege-zések s az általánosítások mindig a voltaképpeni elemzésre támaszkodnak, Lukácsnál korántsem különül el ilyen egyértelműen a tudós az ideológustól. – Az a gazdaságtól s politikumtól távoli terület pedig, ami – az irodalomra és az esztétikumra gondolok – Lukács szaktudományi érdeklődésének középpontjában állott, Lukács munkásságában eleve bizonyos preferenciákon nyugszik, normatív megítélést, prekoncepcionáltságot mutat. Ugyanakkor Lukács a marxizmusnak a gazdasági szféra elsődlegességéről szóló alapvető tételét, amikor a különböző komplexusok közötti kölcsönös feltételezettséget és befolyásolást elemzi, természetes módon elfogadja. Így tehát az, amiről a marxi *Előszó* mint „végső fokon” történő meghatározásról szól, nincs kifejtve, sem bizonyítva azzal, hogy Lukács mint a kölcsönviszonyban „túlsúlyos mozzanatot” definiálja. Mindez pedig azt jelenti, hogy az alap és felépítmény kapcsolatában felmerülő voltaképpeni kérdést eleve megválaszoltként kezelte, anélkül hogy a társadalmi lét ontológiai jellemzőjeként való elfogadásán túl erre magyarázatot adott volna. Úgy tekintette, mintha egy gondolatrendszer axiomatikus alaptétele lenne – az ilyen alaptétel pedig csakis deduktív okfejtésekben érvényesíthető, az elemző kutatás során azonban nem operábilis kategória.

4. A JOG MINT FELÉPÍTMÉNY FELFOGÁSÁNAK ELMÉLETI TARTALMA

A társadalmon belüli viszonyokat az alap és felépítmény kategóriapárjában kifejező marxista hagyomány olyan erős, hogy a jogelméletnek is elkerülhetetlenül szembe kell néznie a jog felépítményként való felfogásával. E felfogás hagyományos útjai

– vagy éppen ránk hagyományozódott kényszerpályái – már annyira kijártak, hogy a külső szemlélőnek egyszerűen úgy tűnhet, mintha a marxista jogfelfogás minden magyarázata szükségképpen valamiféle „általános quasi-gazdasági determinizmus-elméletbe” torkollna.⁸⁶ Tény, hogy tájainkon minden jogelméleti alapműnek egyik központi kérdése a gazdaság és jog kapcsolata, illetőleg az eltérő társadalmi-gazdasági formációhoz tartozó jogrendszerek egymásra gyakorolt hatásának elméleti magyarázata. Tény az is, hogy a marxista jogtudomány méltó feladata lenne a kutatások valóban történetivé tétele: a jogszabályi rendezés egyes megoldásai fejlődésének, a fejlődés ívének és logikájának konkrét történeti anyagon történő összehasonlító tanulmányozása. A különféle jogintézmények vizsgálata így adalékokkal szolgálhatna annak megválaszolásához, hogy – a jogi szférában – mit is jelent a gazdaság „végső fokon” történő meghatározó szerepe.

Hogy a jog és gazdaság ellentmondásos kapcsolata s az eltérő típusú jogrendszerek egymásra gyakorolt hatása magyarázható legyen, első lépésként az elméletnek a jog mint felépítmény fogalmát kellett tisztáznia: kellően differenciálnia és általánossá tennie.

Ami a differenciálást illeti, a különböző jogtípusok közötti teljes diszkontinuitás sztálini tételének néhány utóvédjétől⁸⁷ elhatárolva magát, a szocialista jogelmélet a hatvanas évek közepén arra a következtetésre jutott, hogy a jog voltaképpen kettős: *társadalmi és normatív tartalommal* rendelkezik.⁸⁸ Ez álláspont kifejtéséhez több irányból közelítettek. Egyesek abból indultak ki, hogy a jog a valóság visszatükrözése. Így a valóság leképezését látták abban a közvetlen – társadalmi – tartalomban, amit közvetett – normatív – tartalommal kell átalakítani ahhoz, hogy jogként kifejezhető, a jogi befolyásolás szolgáltatába állítható legyen.⁸⁹ Mások a célok és eszközök dialektikájából indultak ki. Azzal érveltek, hogy a jog csak saját technikai-jogi funkcióinak betöltésével érheti el voltaképpeni funkciója teljesítését.⁹⁰ Mindkét érvelés tartalmazott valós elemeket, ám

úgy vélem, kielégítő magyarázattal nem szolgált, mert a jogot szabályok összességének, a jogi felépítményt pedig statikusnak, csak a jogi tételezések halmazának tartotta.

Ami a jogi felépítmény-fogalom általánosságát illeti, az elmélet csak mostanában jutott annak a felismeréséhez, hogy a felépítmény egészére vonatkozó minőségek a felépítmény elemi összetevőire külön-külön nem vonatkoztathatók. Tehát az az előremutató megfogalmazás, mely azt mondja, hogy „[a] felépítmény jogi részének felépítményi ... jellege ... nem fogható fel egyes jogszabályokra való szétdaraboltságában... nem tehetők mérlegre az egyes ... jogszabályok ... a maguk egyediségében... A felépítmény szolgálati szerepe az adott társadalmi jelenség konkrét általánosságát, egészét érinti...”⁹¹, nem oldja fel az alapvető dilemmát, nem mutat kiutat. Csak azt erősíti meg, hogy a felépítményi minőséget meghatározott objektívációk hordozzák: nevezetesen a jog tételezett szabályai és intézményei.

Ám ha ehelyett megpróbálunk Lukács Ontológiájának jog-filozófiai nézőpontú elemzéséből következtetéseket levonni,⁹² úgy esetleg eltérő, ám szemléletében is új eredményhez sikerül eljutnunk. Eszerint a jog

(1) ontológiailag szemlélve megfordíthatatlanul folyamatszerű. Mozgását mindenekelőtt az összkomplexusban való elhelyezkedése és ezen belül – különféle társadalmi-politikai közvetítődések révén – a gazdasághoz való viszonya határozza meg.

(2) Az összkomplexusban megvalósuló mozgás az egyes komplexusok szintjén ugyanakkor az *állandóság és változás* folytonosan megújuló dialektikus egységét mutatja.

(3) A jogi komplexus társadalmi léte ontológiailag nézve *társadalmi hatásgyakorlásával* azonos. (A mai magyar jog tehát nem csupán hatályos jogszabályaink összessége, nem csupán az igazságügyi szervezet a maga személyi apparátusával és intézményeivel, hanem mindezek összessége a maga tényleges, a társadalom életét befolyásoló, annak egyik tényezőjét alkotó mű-

ködésében.) Ugyanezt azonban a közvetlenül társadalmi hatás-
gyakorlás értelmében nem feltétlenül mondhatjuk el minden
egyedi elemi összetevőjéről, objektivációs formáiról, belső já-
tékszabályairól is.

(4) Így a jog mint működő ágens és mint tényleges működés
– vagyis mint *technikai eszköztár* (a hatáskiváltás mechanizmu-
sának szervezeti-intézményi mögöttese, így a jog szabályai, az
alkotására és alkalmazására rendelt apparátus) és mint ennek
funkcióbetöltése (valóságos mozgása és társadalmi hatása,
vagyis a társadalom gyakorlati életében való tényleges megjele-
nése) – között nincs és nem is lehet semmiféle ekvivalencia.

(5) A múlt a jelen számára annyiban valóságos, hogy belőle
merítünk. Így az emberi fejlődés – a technikai eszköztár tekin-
tetében is inkább a *régi elemek*, összetevők *új összefüggésbe és*
hatásmechanizmusba állításában nyilvánul meg, semmint az új
elemek kialakításában és felhasználásában.⁹³

(6) Mindebből következik, hogy semmilyen körülmények
között sem vonatkoztathatunk el a jog eszközjellegétől.
Ugyanakkor hasonló hangsúllyal kell tárgyalnunk a jog eszkö-
zével való éles szociológiai és erkölcsi, gazdasági és politikai
összetevőiről, a joggal elérendő célok és az alkalmazott eszkö-
zök megfelelésének kérdéséről.

(7) Ontológiaiilag szemlélve a jog nem csupán azért egységes
jelenség, mert objektivációs formái csakis a maguk tényleges
működésükben-megvalósulásukban értékelhetők, hanem azért
is, mert belső elveiknek, értékeiknek, szerkezeti tagolódásuk-
nak – történelmileg bármennyire konkrétan meghatározottak
is – szintén *csak tényleges működésük-megvalósulásuk szerint*
van ontológiai jelentősége. A jog belső rendje tehát hivatalo-
san bármilyen határokat is húz meg jogalkotás és jogalkalma-
zás között, mindebből ontológiaiilag végső fokon az az értékel-
hető, amennyi ebből a gyakorlatban tényszerűen megvalósul.

(8) Ebből adódik, hogy az állandóság és változás dialektikája is
csak *a jogi komplexus egészében* érhető nyomon. Nem állítható
tehát, hogy a változás kizárólagos kiváltója a (hivatalosan egyéb-

ként csakis e célból intézményesedő) jogalkotás – vagyis a jognak a megelőző tételezések szerinti eljárás során és formában történő tételezése –, kizárólagos közege pedig a (hivatalosan csakis e célból intézményesedő) jogalkalmazás – vagyis a cselekvés jogi következményeinek megelőző tételezések szerinti eljárás során és formában történő megállapítása és érvényesítése – lenne. Végző soron tehát az összkomplexus mindenkori mozgása és a jogi komplexus belső adottságai (hagyományai, szerkezeti összetettsége és összetevőinek viszonylagos súlya, arra irányuló belső ereje, hogy saját játékszabályai betartásával működjék és érjen el társadalmilag kívánatos hatásokat) fogják meghatározni, hogy az állandóság és változás kívülről érkező ösztönzéseire a jogi komplexus miként reagál.

Visszakanyarodva az alap és felépítmény kapcsolatának sztálini felfogására, mindenekelőtt azért hatott bénítóan kortársaira, mert már szemléleti megközelítésében feloldatlan elmentmondás rejtőzött. Korábban láttuk, maga a kategóriapár Marxnál egy adott totalitáson belüli kölcsönviszonyok jellegének és végző fokon megmutatkozó súlyeltolódásának érzékeltetésére jött létre. A dialektikát metafizikává torzító sztálini értelmezés azonban kérlelhetetlen természettörvényt csinált belőle. Ezt egyre gyakrabban tárgyakra és azok elemi összetevőire külön-külön is kezdték alkalmazni, mint azok olyan minősítését, amely egyértelműen meghatározza azok sorsát, minden összetevőjével együtt. Ezzel szemben úgy gondolom, hogy az, amit „jogi szférának”, „jogi komplexusnak” vagy „jogi felépítménynek” mondunk, nem azonosítható egyszerűen és közvetlenül ilyen vagy olyan tárgyiasságokkal. Még akkor sem, ha a jog sajátosan formális vonásainak erősödése olyan fokot ér el, hogy a jog megjelenése meghatározott objektivációs formákhoz (pl. a törvény alakiságaihoz vagy a Hivatalos Közlönyben való közzétételéhez) kötődik. Nos, ilyen esetben is a jog csak abban a folyamatban nyerheti el komplexus- vagy felépítményminőségét, amelyben ez az objektivációs forma társadalmivá válik: társadalmi hatást gyakorolva a társadalom valósá-

gos mozgásában megjelenik. Vagyis a jogi felépítmény „osztályjellege”, „szolgálati szerepe” abban és csakis abban ragadható meg, amit a sztálini felfogás úgyszólván elhanyagolható mennyiségnek vélt: ti. tényleges működésében. Amire pedig csaknem kizárólagos hangsúlyt helyezett, mint pusztán technika csak építkezési eszköze lesz annak, amit jogi felépítménynek nevezünk.

Ha tehát elismerjük, hogy a jog egyfelől különféle *konstrukciók*, technikai eljárások, intézményi megoldások *történelmileg egymásra rakódó halmaza*, másfelől mindezeknek meghatározott társadalmi közegben meghatározott társadalmi célok érdekében történő, gyakorlatában tehát mindenkor ezeknek alárendelt, *manipulált alkalmazása*, úgy megszabadulunk attól, hogy a jog technikai elemeiben, felépítésében, belső szerkezeti kialakításában mindenáron az alapnak való „megfelelést” erőszakoljuk, hogy a jogban – éppen technikai jellegétől, eszközszerű mivoltától elfeledkezve – lépten-nyomon az alap „reflexét”, „produktumát” keressük. Ilyen módon a jog technika-ként szerepel, amiként mindig is volt: eszközök halmaza, és mint ilyen, civilizatórius vívmány – ami előzményekre épül, áthagyományozódik, és ami társadalmi minőségét nem önmagában, hanem abban hordozza, hogy ki, milyen célból, milyen hatásokat eredményezve hasznosítja.

Mindez nem jelenti természetesen, hogy a jog *eszköztárát* önállósíthatjuk, hogy mindenkori társadalmi-politikai közegéből és abban történő hatásgyakorlásából kiszakíthatjuk. Azzal azonban, hogy a jogban ismét felfedezzük az eszközt, a technikát, talán valamelyest mentesítjük magunkat olyan elméleti vívmánynak hitt ballasztoktól, melyek bizonyos társadalmi igazságokra rádöbentettek ugyan, túlzásaikkal a sajátosan jogtudományi vizsgálódást mégis számos területen hátráltatták.

A jogi eszköztár sajátos jellege és technikai értelemben vett semlegessége nem jelentheti ugyanakkor, hogy az eszköztár vagy bármelyik eleme létrejöhetne és fejlődhetne – konkrét gazdasági, társadalmi, politikai ösztönzések nélkül is. Tehát

korántsem arról van szó, hogy a gazdasági alappal való viszonyt lazítsuk, vagy a társadalmi összkomplexusból mint élő kölcsönhatásokból a jogot kiemeljük. A lényeket – miként ezt Marxnál, Engelsnél, és természetszerűleg Lukácsnál is olvashatjuk – abban kell látnunk, hogy a társadalmi totalitáson belül mindegyik szféra hat a másikra, e hatásokra pedig mindegyik a maga módján reagál. A reagálás saját módja kettős feltételrendszerbe állítja a jogot. Egyfelől – mint bármely más szféra is – csupán az adott totalitáson belül, a többi szférával kölcsönhatásban működhet; másfelől e kölcsönhatásra csak akkor lesz képes, ha viszonylagos önállóságát kifejleszti és folyamatosan továbbépíti. Vagyis a társadalmi fejlődéssel párhuzamosan, a külső kihívásokra a jogi szféra is egyre inkább a saját meghatározásai szerint válaszol. Úgy vélem, pontosan e „saját” mibenlétének, fejlődési törvényszerűségeinek, érvényesülése módjainak és hatásainak, működése társadalmi és technikai összetevőinek a feltárása és elméleti magyarázata a jogtudomány mint tudomány tárgya.

Hogy e következtetések látszólagos nyilvánvalóságuk ellenére is milyen jelentős további lehetőségekkel kecsegtetnek, a jog marxista igényű megközelítésének múltja és jelene meggyőzően bizonyítja. Szemben ugyanis a részben még ma is élő álhistorikus szemlélettel, mely a történeti és a logikai egységből (mint marxista módszertani alapelvből) a történetit csak kötelező penzumként, díszes, ám felesleges ékítményként hagyta meg, újabb kísérletek – marxi módszertani elgondoláshoz visszatérve⁹⁴ – magát a történelmet teszik meg a tárgy és bemutatás szervező közegének, hogy valóságos mozgásából bontsák ki és rekonstruálják fejlődését, fejlődése törvényszerűségeit: a tárgy sajátos, mindezekben megnyilvánuló logikáját. A vulgármarxizmus nagy paradoxona, hogy amikor az alap és felépítmény összefüggésére hivatkozva a jogtudományt egyfajta uniformizált társadalomtudománnyá oldotta, voltaképpen sem a jog sajátos természetének megértéséhez, sem egy általános társadalomtudományi elmélet megalapozásához nem jutott közelebb. Ezzel

szemben az a jogtudományi kutatás, mely a tárgyából fakadó különösséget vállalja, olyan következtetésekhez juthat el, amelyek a jog sajátos mozgása alapján a tárgy valóságos történetiségét kibontva érkeznék a múltból a mához s a jövőbe mutató jelzésekhez: azaz a jog mozgásában rejlő sajátosságok megismerésén keresztül egyszersmind a társadalmi mozgás megismeréséhez. Pontosan az ilyen jellegű konkrét, a tárgyat a maga sajátos természetében tisztelő esettanulmányok – és nem a tisztán filozofikus, a tárgyra kívülről, spekulatív módon alkalmazott törvényszerűségeket kereső okfejtések – tehetik a legtöbbet azért, hogy a jog és tudományos elemzése sajátosává és egyben mélyen társadalomtudományivá legyen.

E szemléletbeli váltás késéséből fakadt, hogy amíg a szocialista jogtudomány – ideologikus megfontolásokból, az alap és felépítmény vulgárdogmatikus felfogásából kiindulva – lényegében kizárta a különféle típusú jogi felépítmények közötti lehetséges kontinuitást, az osztályközömbös összetevők lehetőségét, illetőleg az eltérő formációkhoz tartozó jogok összehasonlításának lehetőségét, lényegében kizárta a jognak eszközként történő megközelítését és eszközmissziójában történő fejlődése értékelését is. Ezzel szemben más tudományos hagyományú országokban megindultak már olyan vizsgálódások, amelyek esettanulmányokon keresztül kimutatták, hogy a jog technikai elemei – rendszertani, normaszervezeti és fogalmi összetevői – makacsul időállóak, messzemenően eltérő társadalmi-jogi környezetbe kerülve is alkalmazkodni képesek, a társadalmi befolyásolás hatékony tényezőjévé válhatnak.⁹⁵ Anélkül hogy e tényre általános társadalomelméleti magyarázat született volna, egyértelműen kitűnt: különböző társadalmi formációk között a jogátvitel korántsem csupán kivételes kényszerhelyzetben alkalmazott módja a jogfejlesztésnek, hanem talán éppen ez az egyik legegyetemesebb, legáltalánosabban használt módszer. Olyannyira, hogy ennek köszönhetően az emberiség több ezer éves fejlődése során mindig is civilizatórius vívmányként hasznosította azt, amit az elődök korábban ilyenként létrehoz-

tak. A jog döntően eszközszerű jellegének és természetének elismerése ugyanakkor nem gátolja azt, hogy adott jogrendszeren belül a megőrzés és változás elemeinek egyidejű jelenlétét s dialektikus egységét, a folytonos megújulás és alkalmazkodás szükségszerűségét és tényszerűségét is elismerjük. És ezzel a jognak mint felépítményi jelenségnek a sajátos tulajdonságához jutottunk el, mely bármennyire nyilvánvalónak is tetszik, az elmélet korántsem mindig vetett számot vele, nevezetesen, hogy adott eszköztár adott működéséből tevődik össze. A kölcsönhatások mechanizmusa nyilvánvalóan más és más arculatot is hordoz, amikor a pusztán eszköztár kialakításáról és amikor ennek gyakorlati célra alkalmazásáról van szó – még akkor is, ha tudjuk, hogy ez a megkülönböztetés csak a gondolati rekonstrukció síkján lehetséges: hiszen minden gyakorlati alkalmazás eszközfejlesztést is, az eszközképzés pedig már önmagában is bizonyos gyakorlati hatáskiváltást jelent.

5. ÖSSZEFOGLALÁS

„Alap” és „felépítmény” fogalmait Marx nem a valóság kategóriájaként (mint létezésmeghatározást), nem is a megismerés kategóriájaként (mint a valóság bizonyos összefüggéseit törvényszerűséggé kifejező meghatározást), hanem alkalmi jelleggel, metaforaként, mint bizonyos megsejtések rövidített s leegyszerűsített didaktikus kifejezését fogalmazta meg. Kategóriapárként történő kezelésük s leegyszerűsítő alkalmazásuk Engelsnél fordul elő először. E gyakorlat nyomán általánossá váló vulgarizálás végül Engelset magát is arra készítette, hogy mindentől elhatárolja magát, s a gazdaság végső meghatározó szerepének marxi hangsúlyozásával szemben a visszahatás dialektikájára is nyomatékosan figyelmeztessen. Sztálin adta azt az értelmezést, hogy a felépítmény az alapnak szükségképpen „megfelel”; hogy a felépítmény kizárólagos szerepe az alap szolgáltatása, a felépítmény tehát osztályjellegű, s ez egyedül az uralkodó

osztály szolgálatából áll. Így az alap és felépítmény kategória-párja Sztálinnál vált a társadalomtudományok olyan alapkategóriájává, amely a gazdasági szférán kívül minden sajátságát kizárt, s a felépítménynek csupasz reflex-jelleget tulajdonított. Ez a tanítás tagadta a felépítmények egymásra hatását, s tagadta azt is, hogy az alap változásainál a felépítmények átnőhetnének egymásba. Sztálin kategorikus állásfoglalása bénító elméleti hatással járt; a marxi gondolat leegyszerűsítő alkalmazása végül a kategóriapár elméleti értékét és tartalmát is kérdésessé tette.

Később egy totalitásszemlélet keretében, mint amelyet a marxi módszertani gondolat nyomán Lukács kísérelt meg kifejteni, az alap és felépítmény metaforája mögött voltaképpen a társadalmi egészet alkotó komplexusok szakadatlan kölcsönhatása és e kölcsönhatásban a gazdasági szféra túlsúlyának a megsejtése rejlik. A kölcsönhatás ugyanakkor csak minden egyes komplexus sajátságának kibontakozása során mehet végbe. A társadalmi fejlődés előrehaladásával így az egyes komplexusok a kívülről érkezett ösztönzésekre mindig reagálnak, de egyre sajátságosabban, a maguk módján. A jog területén, ahol egy formális eszköztár formális eljárási kívánalmak szerint működik, ez a reagálás az esetek többségében nem maga az eszköztár kialakításával vagy formális módosításával megy végbe, hanem a készen kapott eszköztár manipulált működtetésével. Ontológiailag rekonstruálva, a folytonos manipulálással párhuzamosan mindez az eszköztár valóságos jellemzőinek, vagyis társadalmi jelentésének és jelentőségének a folytonos alakulását előfeltételezi és eredményezi.

Jegyzet

¹ Marx Károly–Engels Frigyes: *A német ideológia*, Budapest, Szikra, 1952. 19. old.

² Sztálin: *A leninizmus kérdései*, Budapest, Szikra, 1953. 670. old.

³ Kivételként említhető Marx Karl: *A tőke* II. kötete (Budapest, Kossuth,

1974. 746. old.) a „gazdasági bázis” („ökonomische Basis”) összefoglaló megjelölésével.

⁴ Marx: *A tőke*, I. kötet. Budapest, Kossuth, 1973. 345. old.

⁵ „Marx a manufaktúráról azt mondotta, hogy az a tömeges kistermelésen emelkedő felépítmény volt; az imperializmus és a finánc kapitalizmus viszont a régi kapitalizmuson emelkedő felépítmény.” *Lenin válogatott művei*, III. kötet. Budapest, Magyar Helikon, 1967. 21. old.

⁶ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*, 2. kiadás. Budapest, Grill, 1908. 3. old.

⁷ Jelenleg a szerző könyvtárában.

⁸ Sztálin, 651. old.

⁹ Uo., 652. old.

¹⁰ Uo., 652. és 659. old.

¹¹ Uo., 654. old.

¹² Uo., 653. és 654. old.

¹³ Uo., 652. és 653. old.

¹⁴ Visinszkij, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál*. Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953. 42–43. old.

¹⁵ Sztálin: *Marxizmus és nyelvtudomány*, Budapest, Szikra, 1950. 6. old.

¹⁶ Uo., 7. old.

¹⁷ Uo., 9. és 10. old.

¹⁸ Marx–Engels, 5. old.

¹⁹ Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*, Budapest, Magvető, 1981. 138. és köv. old.

²⁰ Sztálin: *A leninizmus kérdései*, 640. old.

²¹ Sztálin: *Rövid életrajz*, Budapest, Szikra, 1949. 164. old.

²² Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 352–353. old.

²³ Sztálin: *A leninizmus kérdései*, 651. old.

²⁴ Lukács, 353–354. old.

²⁵ Lukács, I, 300. és 422. old.

²⁶ Csesznyikov, D. I.: *Az állam helye a felépítmény rendszerében*, Állam és Igazgatás, III. (1951) 11–12. 577. old.

²⁷ Ivanov, N.: *Az állam- és jogelmélet egyes kérdései Sztálin elvtárs „Marxizmus és nyelvtudomány” című munkájának megvilágításában*, Állam és Igazgatás, III (1951) 1–2, 21. old.

²⁸ Alekszandrov, N. G.: *Az állam- és jogelmélet egyes kérdései az alapra és a felépítményre vonatkozó sztálini tételek világánál*. Jogtudományi Közlöny, VI (1951) 12, 716. és 717. old.

²⁹ Ivanov, 21. old.

³⁰ Gyenyiszov, A. I.: *A marxizmus–leninizmus kincsestárának rendkívül értékes gyarapítása*, Jogtudományi Közlöny, V (1950) 12, 567. old.

- ³¹ Bólya Lajos: *A jogi nyelv használatának kérdéséhez*, Jogtudományi Közlöny, VI (1951) 8, 462. old.
- ³² Szabó Imre: *I. V. Sztálin tanítása a nyelvtudományról és a jogi felépítmény kérdése*, Jogtudományi Közlöny, VI (1958) 4, 158. old.
- ³³ Uo., 157–158. old.
- ³⁴ Idézi Szabó, 160. old.
- ³⁵ Uo., 159. old.
- ³⁶ Bólya, 462. és 463. old.
- ³⁷ Marton Géza és Nizsalovszky Endre felszólalása a *Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány* vitájában. Az MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, I (1951) 103. és 103–104. old.
- ³⁸ Fogarasi Béla zárszava uo., 106. old.
- ³⁹ Fogarasi Béla: *Az alap és felépítmény kérdése Sztálin újabb munkáinak megvilágításában*. Uo., 122. és 123. old.
- ⁴⁰ *Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról*, Jogtudományi Közlöny, VI (1951) 7, 368. old.
- ⁴¹ Marton Géza, uo., 368., 368. és 369. old.
- ⁴² Nizsalovszky Endre, uo., 369. old.
- ⁴³ Világhy Miklós, uo., 370. és 371. old.
- ⁴⁴ Feri Sándor, uo., 371. old.
- ⁴⁵ Tury Sándor Kornél és Rónai Róbert, uo., 372. és 373. old.
- ⁴⁶ Vas Tibor, uo., 371. old.
- ⁴⁷ Eörsi Gyula, uo., 374. old.
- ⁴⁸ Beér János, uo., 374. old.
- ⁴⁹ Szabó Imre, uo., 375. old.
- ⁵⁰ Világhy Miklós: *Az új szakasz és a törvényalkotás elvi kérdése*. Az MTA Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, V (1954) 1–4, 218. és köv. old.
- ⁵¹ Uo., 218. old.
- ⁵² Jankó Péter, uo., 249. old.
- ⁵³ Rónai Róbertné: *Alap és felépítmény, társadalmi-gazdasági alakulat – A termelési mód*, Budapest, MSZMP Politikai Főiskola Filozófiai Tanszéke, 1973. 23. old.
- ⁵⁴ Kallós Miklós–Roth Endre: *A társadalmi rendszer*, Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1978. 156. old.
- ⁵⁵ Bauman, Zygmunt: *Általános szociológia*, Budapest, Kossuth, 1967. 117. old.
- ⁵⁶ Bauman, 116–117. old.
- ⁵⁷ Kallós–Roth, 156. old.
- ⁵⁸ Makepeace, R. W.: *Marxist Ideology and Soviet Criminal Law*, London–Totowa (N.Y.), Croom Heem, and Barnes and Noble, 1980. 20. old.
- ⁵⁹ Phillips, Paul: *Marx and Engels on Law and Laws*, Oxford, Robertson, 1980. 201. old.

⁶⁰ Kárpáti Sándor: *A társadalom gazdasági alapja és felépítménye*, Budapest, MSZMP Budapesti Marxizmus–Leninizmus Esti Egyeteme, 1982. 8–10. old.; *Filozófiai kislexikon*, Budapest, Kossuth, 1970. 9. old.; Rónai Róbertné, 21. old.

⁶¹ Gramsci, Antonio: *Filozófiai írások*, Budapest, Kossuth, 1970. 94. old.

⁶² Pl. Hermann István: *A benyújtott számla*, Élet és Irodalom, 1980. január 26. 4. old. érzékletes leírása szerint: „A Horthy-korszak ... megteremtett egy olyan kulturális légkört, amelyben a művészet – támadások kereszttüzében ugyan – létezhetett, de csak mint melléképitmény. Vagyis nem felépítményként.”

⁶³ Pl. *Filozófiai kislexikon*, 9. old.; Erdélyi Lajos: Alap és felépítmény. = *Történelmi materializmus*, Budapest, Kossuth, 1980. 95. old.

⁶⁴ Lukács, III, 350. s köv. old.

⁶⁵ Holz, Hans Heinz–Kofler, Leo–Abendroth, Wolfgang: *Conversations with Lukács*, ed. Theo Pinkus. London, Merlin, 1974. 43–44. old.

⁶⁶ Lukács, 349. old.

⁶⁷ Rónai Róbertné, 23. old.

⁶⁸ Kallós–Roth, 160. old.

⁶⁹ Kárpáti, 16. old.

⁷⁰ Kallós–Roth, 162. old.

⁷¹ Peschka Vilmos: *Ideológiai előítéletek a gazdaság és jog viszonyáról*, Jogtudományi Közlöny, XXXIV (1979) 12, 783. és 782. old.

⁷² Lukács, I, 409. old.

⁷³ Uo., 307. old.

⁷⁴ Uo., 147. és 307. old.

⁷⁵ Uo., 331. old.

⁷⁶ Lukács, III, 352. old.

⁷⁷ Lukács, II, 237. old.

⁷⁸ Uo., 208. és köv. old.

⁷⁹ Lukács, I, 333. old.

⁸⁰ Marx, Karl és Engels, Friedrich *Művei*, 46/1. kötet. Budapest, 1972. 12. old. Idézi Lukács, II, 280. old.

⁸¹ Lukács, I, 335. old.

⁸² Lukács, II, 252. old.

⁸³ Uo., 189. old.

⁸⁴ Erdélyi, 99. old.

⁸⁵ Lukács, III, 115. old.

⁸⁶ Tay, Alice Erh-Soon–Kamenka, Eugene: *Marxism–Leninism and the heritability of law*, Review of Socialist Law, VI (1980) 3, 268. old.

⁸⁷ Pl. Arlt, R.–Lungwitz, W.: *Die Entwicklung des Sozialistischen Rechts und die bürgerliche Traditionen*, Staat und Recht, 1963/5.

⁸⁸ Pl. Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*, Budapest, Akadémiai,

1965. IV. fejr. 1. pont; Dongoroz, V.: *Dreptul penal socialist al tării noastre: Raportul dintre conținutul normativ și conținutul social-politic al dreptului penal din Republica Socialistă Română*. Studii și cercetări juridice, 1965/3; Naschitz, Anita M.: „*Le problème du droit naturel*” à la lumière de la philosophie marxiste du droit. Revue roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques, X (1966) 1, III. pont; Szotáczki Mihály: *A jog lényege*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970. IV. fejr. 2. pont; Nenovszki, Neno: *Priemstvenosztva v pravoto*, Szófia, Nauka i Izkusztvo, 1975. V. fejr.; stb.

⁸⁹ A legtisztábban pl. Peschka (88. jegyzet).

⁹⁰ A legtisztábban pl. Nenovszki. A szocialista elméletben minden ilyen megközelítés Traian Ionescu és Eugen A. Barasch úttörő tanulmányára – *Les constantes du Droit: Droit et logique* (Revue roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques, VIII [1964] 2) vezethető vissza. Ez meglehetősen általános végkövetkeztetésként „a logika állandóságának” leszögezéséhez érkezett ugyan el (143. old.), a „megvalósítandó lényeg” s a „megvalósítás technikája” (mint cél és eszköz) különválasztásával azonban első volt a szocialista jogtudományban.

⁹¹ Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*, Budapest, Akadémiai, 1971. 152. old.

⁹² Vö. Varga, VI. fejr.

⁹³ „Ha leltárt készítenénk, ... abban minden valóságos vagy egyszerűen lehetséges... fajtákba csoportosítva jelenne meg, csak rá kellene mutatnunk azokra, amelyeket a társadalmak csakugyan magukévá tettek.” Lévy–Strauss, Claude: *Szomorú trópusok*, Budapest, Európa, 1973. 192. old. Megjegyzem, már a 88. számú jegyzetben említett munkákból is a társadalmi-gazdasági formációkat átívelő közösség forrására mutatott rá Naschitz azzal, hogy az „emberi tényező”, Nenovszki (VII–VIII. fejr.) pedig azzal, hogy a „társadalmi létezés” és a „társadalomirányításnak minden társadalmi alakulatban megjelenő szociológiai jelensége” szerintük szükségképpen létrehoz hasonló megoldásokat.

⁹⁴ „Csak egyetlenegy tudományt ismerünk, a történelem tudományát.” Marx–Engels: *A német ideológia*, 5. old.

⁹⁵ L. mindenekelőtt Alan Watson ilyen irányú munkásságát: *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. Edingburgh, Scottish Academic Press, 1974; *Society and Legal Change*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1977; *Comparative law and legal change*. The Cambridge Law Journal, XXXVII (1978) 2; *The Making of the Civil Law*. Harvard, University Press, 1981. Watson empirikus kísérletét s elméleti következtetéseit a marxista jogelmélet problematikájával szembeesíti Varga Csaba: *Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező*, Állam- és Jogtudomány, XXIII (1980) 2.

Harmadik rész

AZ ELMÉLETALKOTÁS
KÉRDŐJELEI

Fogalomképzés a jogtudományban: módszertani kérdések

1. BEVEZETÉS

A jogtudományi fogalomképzés módszertana a jogtudományi kutatás módszertanát követi. Mindezt a kutatási tárgy természete, objektív tulajdonságai határozzák meg. Első megközelítésben ezért úgy tehetjük fel a kérdést: a fogalomképzés tekintetében mi következik abból a tényből, hogy a jogtudományi vizsgálódás szempontjából számba jövő valóság megkettőzött valóságként jelentkezik?

2. A JOGTUDOMÁNY TÁRGYÁNAK SAJÁTSZERŰSÉGE

A jogtudománynak mindenekelőtt tárgya a *jogrendszer* (mint jogi normáknak, illetőleg ezek által kialakított intézményeknek többé vagy kevésbé zárt rendszerré szerveződő, normatív szövegekben rögzített halmaza), másrészt a társadalmi történeteket, fejlődési tendenciákat és követelményeket magában foglaló *társadalmi valóság*, mely a jogrendszer életének színterét, egyszersmind meghatározóját képezi. Jóllehet a jog alkalmas a társadalmi valóság befolyásolására, alapvetően a társadalmi valóság az, amely a jogrendszert keletkezésében, gyakorlati életében meghatározza. Ezért a *jog másodlagos*, vagyis egy sajátos megkettőződés eredményeként létrejövő *valóság* avagy – a marxizmus szokásos kifejezésével élve – egy adott alapnak specifikus formai vonásokat hordozó felépítménye.

A társadalmi valóságból kinövő olyan objektivációról van szó, mely a társadalmi folyamatokban részben okként, részben

okozatként szerepel. S noha a jogi normát az jellemzi, hogy benne „léttel bírónak gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos”¹, a jogi norma maga is társadalmi realitás, a társadalmi viszonyok olyan kifejeződése, amelyik saját léttel rendelkezik.

Ilyen módon ha egyfelől hangsúlyozzuk is, hogy a „normatív elem és a valóságelem között ellentét nincs, mert a normativitás éppen a tényleges társadalmi gyakorlaton nyugszik”, hiszen „ugyanazon társadalmi viszonyok, amelyek a jogszabályokat szülik, társadalmi általánossággal meghatározzák a tényleges emberi magatartásokat is”,² ugyanakkor rá kell mutatnunk arra, hogy a *Sein és Sollen* (lét és legyen) *dialektikus azonossága* – éppen az utóbbi objektiválódása, saját létet nyérése következtében – a *dialektikus különbözőséget, vagyis a dialektikus ellentét lehetőségét is magában foglalja*. Ha ugyanis igaz az, hogy „az általános és legtágabban felfogott Sein ... Sollenként áll az emberrel szemben”, tehát maga a Sein Sollenként szerepel,³ akkor igaznak kell elfogadnunk azt is, hogy e Sollen (mint a Sein objektivációja, mint a Sein tárgyiasult formája) maga is Seinként jelenik meg. Mind a jogi Sollen (a norma-formában rögzített jog), mind pedig a jogi Sein (az előbbi gyakorlati megvalósulása) tehát a társadalmi valóság szerves összetevői, amelyek egymással, illetőleg a társadalmi valóság egyéb összetevőivel a dialektikus különbség és azonosság viszonyában állnak.

Ennek megfelelően ezen összetartozó jelenségek szétválasztása nem ontológiai és funkcionális összefüggések szétszakítását jelenti, hanem ezek egyes oldalainak megkülönböztetését. Alapvető tehát a jogrendszernek mint nyelvi formában kifejezett tételek általában írásban formálisan rögzített és többé vagy kevésbé zárt rendszerének (azaz a pound-i értelemben⁴ vett „law in books”-nak) az ezen alapuló vagy erre hivatkozó gyakorlatról (a „law in action”-tól) és minden egyéb társadalmi valóságtól való megkülönböztetése.

3. A JOGTUDOMÁNY MÓDSZERTANÁNAK SAJÁTSZERŰSÉGE

A jogtudományban úgyszólván közhely annak megfogalmazása, hogy „a jogtudomány módszertani sokrétűségét a jog (olykor ontologikusnak nevezett) összetettsége idézi elő.”⁵

Nos, a jogtudományi vizsgálódás számára a jog s a társadalmi valóság szerves összefüggésben álló ismerettárgyak, hiszen a jog vizsgálata önmagában társadalomtudományi értékű eredményekhez nem vezethet. A társadalmi valóságnak a jog követelményrendszerét figyelmen kívül hagyó elemzése pedig a jogtudomány szempontjából értelmetlennek minősülne. Ugyanakkor ez az összefonódás korántsem eredményezi e két ismerettárgy vagy vizsgálatuk differenciálatlan egységbe olvadását.

A jogtudományi kutatómunka lényegileg s *végző soron* kettős irányú. Egyes megközelítések elsődlegesen a jog mint fogalom- és tételrendszer, mint jelentések rendszere feltárására, értelmezésére, különböző jogrendszerek összehasonlítására irányulnak. Ezeket a kutatási irányokat *pozitivistikus* vagy *dogmatikai* megközelítéseknek nevezzük. Más megközelítések elsődlegesen a jog és a társadalmi valóság közötti funkcionális okozati kapcsolatok (tehát egyfelől a társadalmi valóság, másfelől a jogrendszer egymás irányában megmutatkozó befolyásolási és hatásmechanizmusának), valamint a jogi rendezéstől érintett társadalmi valóság feltárására irányulnak. Ezeket a kutatási irányokat *szociológiai* megközelítéseknek nevezzük.

Ami az elsőt illeti, mindenekelőtt különbséget kell tenni jogpozitivismus mint elméleti irányzat s mint a jog megközelítésének módja között. A *pozitivistikus megközelítési mód* ugyanis *önmagában* nem egy meghatározott jogfelfogás jellemzője, hanem a hatályos jognak olyan leíró jellegű, fogalmi és logikai szerkezete feltárását célzó, nagymértékben formális értelmezése és feldolgozása, amelynek elvégzése (jogi dogmatika cím alatt) minden jogtudományban kívánatos és szükséges (feltéve, hogy csak részvizsgálatként jön számításba). Ezért egyetértek a

következtetéssel: „A tudomány együttesében a jogdogmatika csak igen szerény helyet foglalhat el, egy modern civilizált közösségben mégis abszolút lényegesnek ’minősül’.”⁶

A *szociológiai megközelítés* tárgya a „law in action”, a jognak a jelenségek, a tények szintjén megnyilvánuló törvényszerűségeit kísérli meg feltárni. Csak az ilyen vizsgálódás biztosíthatja a jogtudományi kutatások valóban társadalomtudományi jellegét. A szociológiai módszer így nem csupán specifikus eljárás, hanem a jog társadalomtudományi megközelítésének alapvető módszere. Ilyen értelemben joggal mondható, hogy „a marxista jogi gondolkodás már eleve mint szociológiai gondolkodás, mint a tágabb értelemben vett szociológiai gondolkodás része indult el”⁷.

Ami az egyéb módszereket illeti, az *összehasonlító módszer* például a dogmatikai és a szociológiai megközelítés elemeinek sajátos célú és irányú ötvözése. A jogösszehasonlítás ugyanis különböző jogrendszerek normáinak és tételeinek összevetését, továbbá e normák és tételek társadalmi érvényesülésének, megvalósulása összetevőinek összevetését jelenti.

Hasonló a helyzet az *értékeléssel* is. Hiszen a dogmatikai elemzésnek is van olyan oldala, amelyik értékítéletek megfogalmazásában fejeződik ki. A jogrendszer mint normarendszer vizsgálata ugyanis a jelentések körülhatárolásán túl magában foglalja az érvényességnek, az ellentmondásmentességnek egyes normákra vagy normacsoportokra vetített megállapítását is. Nos, egy meghatározott rendszer keretében az érvényesség megállapítása *rendszerintelligens relativizált* értékelésnek, vagy (a normák közötti ellentmondás esetében, illetőleg akkor, ha a jogrendszer az érvényesség kritériumainak formális meghatározását nem tartalmazza) a kérdéses jogi kultúrában hagyományosult jogi vagy jogalkalmazási elveken, végső soron a jogalkotói *racionalitás* vélelmén alapuló értékelésnek minősül. Más esetekben az értékelés a szociológiai kutatáshoz tapad. Lehetséges ugyan, hogy az értékelés egy adott norma szerepét, jelentőségét, indokoltságát vagy szükségességét érintő ún. utilitárius

értékelésre vagy a normakibocsátás kívánatos jellegére utaló ún. *instrumentálisan relativizált* értékelésre irányul. Minden esetben az a döntő, hogy az értékeknél is nem egy elkülönült világról, hanem az okozatosság törvénye által uralt társadalmi valóságról van szó, vagyis az értékek is a társadalmi viszonyok specifikus kifejeződései.⁸ Mindez pedig arra utal, hogy a társadalmi összefüggések elemzése, a jogi jelenségek szociológiai megközelítése nemcsak a funkcionális-okozati kapcsolatok összehasonlító igényű feltárását, de az ilyen kapcsolatban álló jelenségek értékelését is szükségképpen magában foglalja.

Ez a gondolatsor ahhoz a következtetéshez vezet, hogy *a konkrét kutatási technikák és eljárások tekintetében fennálló módszertani összetettséget lényegében az ismerettárgy kettős jellegének megfelelő dualizmusnak kell tekintenünk*. Ez a dualizmus azonban a megismerési folyamatban nem ellentétességet, hanem egymás mellettséget: *magának a kutatási folyamatnak a komplex egységében is megnyilvánuló egymás mellettségét jelenti*. A két módszer tehát egymásra van utalva, hiszen „a szociológiai vizsgálódás a logikai vonatkozások állandó figyelemmel tartása nélkül éppoly terméketlen, mint az empirikus megfigyeléseket nélkülöző logikai vizsgálódás a társadalom területén”⁹.

4. A JOGTUDOMÁNYI FOGALOMKÉPZÉS SAJÁTSZERŰSÉGE: NÉHÁNY PROBLÉMA

E bevezető megjegyzések után szeretnék vázolni néhány a jogelmélet alapfogalmait érintő kérdést, melyek ugyan egymástól távol eső témákat érintően vetődnek fel, módszertanilag mégis közös kérdést foglalnak magukba. Így talán alkalmasak lehetnek egy válaszkísérlet megfogalmazására.

A jog fogalma

A jogfogalom meghatározását érintő sok évszázados viták már számos pesszimista állásfoglalás ösztönzőivé váltak. Kant iro-

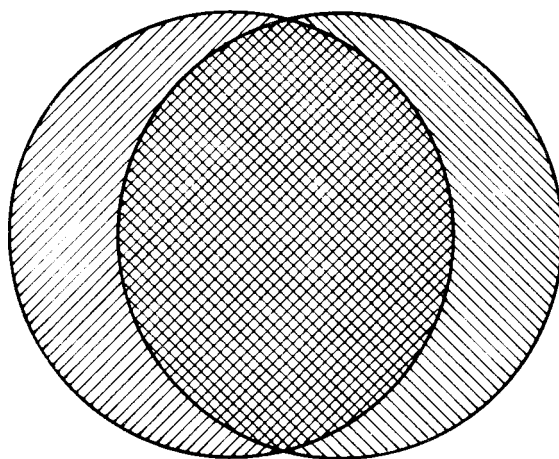
nikus megfogalmazásának parafrázisa az a másfél évszázaddal később született megállapítás is, hogy „közülünk azok, akik tanultak alázatosságot, lemondtak már a kísérletről, hogy definiálják a jogot”¹⁰. Sőt a szocialista elmélet elfogulatlan művelői is már korábban kifejtették: nincs és nem is várható egységes álláspont arra nézve, hogy a jog meghatározása milyen kritériumokhoz igazodjék.¹¹ Az ilyen viták többsége amúgy is látzólagos, mert a válasz lényegileg konvencionális tényezőtől: nyelvi megegyezéstől függ.¹²

A kritériumok meghatározását illetően két kérdés merül fel, melyek megválaszolását mindenekeelőtt az befolyásolja, hogy a pozitivisztikus vagy szociológiai megközelítést választjuk. Az első kérdés, hogy milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy egy állami kényszerrel biztosított normát az alkotmányosan jogalkotásra felhatalmazott szerv az alkotmányosan megállapított formában hoz-e létre vagy sem? Második kérdés: milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy az állami kényszeralkalmazás lehetőségétől támogatottan érvényesül-e egy jogi norma a valóságban vagy sem?

Egyes megközelítések a jog fogalmát a tételes jog formális követelményrendszerére figyelemmel alakítják ki, s a jog körébe vonnak minden olyan aktust, amelyet megfelelő szerv megfelelő formában bocsátott ki – függetlenül attól, hogy ezek a társadalmi valóságban érvényesülnek-e vagy sem. Más megközelítések viszont a jogot kizárólag a társadalmi valóság oldaláról szemlélik, s a jog körébe vonnak minden olyan aktust, amely a jogra jellemző módon, állami kényszerrel biztosítottan érvényesül – függetlenül attól, hogy ezek szabályszerű normakibocsátás vagy normaalkalmazás eredményei vagy sem. Bizonyos megközelítések tehát a *szabályszerűség*, mások az *érvényesülés* tényét hangsúlyozzák kritériumként.

A jelen keretek között számunkra érdektelen, hogy a pozitivisztikus vagy a szociológiai szempontot előtérbe helyező megközelítések eredményeként nyerhető jogfogalmak terjedelme

milyen mértékben esik egybe vagy tér el egymástól. Tény az, hogy minden társadalomban léteznek szabályszerűen létrehozott, de nem érvényesülő, illetve érvényesülő, de nem megfelelő szerv által vagy nem megfelelő módon kibocsátott normák, és ezért a szóban forgó jogfogalmak tartalma és terjedelme egyaránt *elvileg* eltér egymástól.

- szabályosan kibocsátott, de nem érvényesülő jog
- érvényesülő, de nem szabályosan kibocsátott jog
- szabályosan kibocsátott és érvényesülő jog

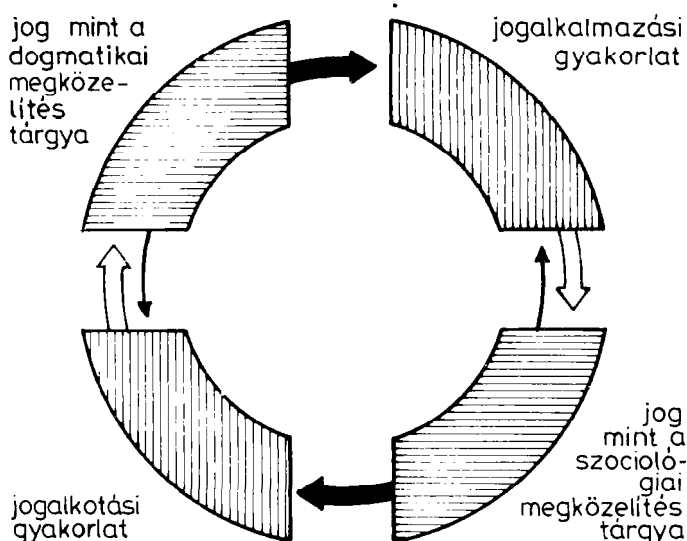
Következtetésünk szerint a *dogmatikai s a szociológiai értelemben felfogott jog* elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt *egymással nem azonos két ismerettárgy*, melyeket önállóan kell meghatároznunk s e meghatározások igazságértékét megvizsgálunk.

Mindez nem egyszerűen nyelvi megegyezés kérdése; a probléma mögött a jog sajátos ontológiai státusa, összetett meghatározottsága rejlik. Ahhoz ugyanis, hogy egy normarendszer jogiként ne csak mint egy specifikus, Sollen-jellegű objektiváció terméke létezzék, hanem funkcióját betöltve, a Sein élő részévé válva befolyásolja a Sein körében lejátszódó mozgásfolyamatok alakulását, két dolog szükséges: (1) a kérdéses normarendszer a jogi érvényesség minősítését elnyerje, (2) ilyen minőségében érvényesüljön is a társadalmi valóságban. Ennyiben tehát úgy tűnik, *a szabályszerű kibocsátás és tényleges érvényesülés a jogiként létezés két olyan mellőzhetetlen feltétele*, amelyek egymással párhuzamosak, jóllehet a társadalmi valóság tényeinek kényszerítő ereje a formai kritériumokat korántsem mindig tartja tiszteletben. Ugyanakkor a dolgokra a szakadatlan mozgás, a mássá levést eredményező változások állandósága jellemző. Mindez a jogtól sem idegen. Bizonyos társadalmi jelenségek a jogiként tételezés vagy alkalmazás folytán a nem-jogiból a *jogivá válás* folyamatát, mások esetleg a jogiként alkalmazás megtagadása okán a jogiból a *nem-jogivá válás* folyamatát mutatják. Ebben a megállás nélküli folyamatban azonban kisebb vagy nagyobb biztonsággal rögzíthetők pontok, melyeknél a nem-jog már joggá, avagy a jog már nem-joggá vált – s ez a már tárgyalt meghatározások feladata. E pontokat az eltérő meghatározások eltérő módon rögzítik. Az a pont, amit a dogmatikai jogfogalom rögzít, társadalmilag nem elég a joggá váláshoz; az a pont pedig, amit a szociológiai jogfogalom rögzít, formai okokból minősül elégtelennek.

Az olyan jelenségek önálló fogalomként tétele, amelyek csak *bizonyos* értelemben, *bizonyos* tulajdonságuknál fogva tekinthetők jognak, nemcsak elméleti szempontból szükséges. Mint mondtuk: olyan fogalmakról van szó, amelyek terjedelme a jelenségek eltérő körét foglalja magában. A *dogmatikai* jogfogalomban foglalt jelenségek a törvényesség kívánalmának s a jogalkalmazó hivatalos szempontjainak felelnek meg. Az olyan jelenségek viszont, amelyeket a *szociológiai* jogfogalom

fog át, a törvényesség valóságának s azon személyek gyakorlati szempontjainak felelnek meg, akikre a jogot alkalmazzák.

Azon jelenségek köre, amelyek jognak csak feltételesen, ilyen vagy olyan értelemben, vagy tulajdonságuknál fogva minősülnek, sohasem változatlan: a *határvonalak* nem merevek, hanem *mozgékony*, időben és térben folytonosan változó *képet mutatnak*.

Megválaszolásra vár még az a kérdés, hogy milyen módon lehetséges a jog általános fogalmának kialakítása. Mint mondtuk, a jog akkor felel meg funkciójának, ha szabályszerű kibocsátást nyerve érvényesül a társadalmi valóságban. Ez viszont azt jelenti, hogy a „jog is, nem is jog” átmeneti állapotából *akkor nyer teljes és befejezett létet, ha a dogmatikai s a szociológiai értelemben vett jog egységeként jelenik meg*. Más szavakkal: a dogmatikai s a szociológiai módszerek szintézise csak úgy érhető el, ha ezeket párhuzamosan éltetve egy egységes szemlélet elemeivé tesszük.

A jogi normativitás fogalma

A jog normativitása a jognak mint Sollen-jellegű objektivációnak a specifikumát jelenti. Ennek megfelelően a normativitás a jog szükségképpen jegye, tényleges összetevője. Mégis, ha megkíséreljük a normativitás jelentését meghatározni, hasonló problémákkal találjuk magunkat szemben, mint amelyek már a jog meghatározásakor felvetődtek.

A dilemma most a következő formában jelentkezik: a dogmatikai kutatás számára, a törvényesség formai követelményei által meghatározottan tehát a jogalkalmazó számára is, egy adott időpontban minden olyan szövegben foglalt norma érvényesnek, hatályosnak, következésképpen normatívnak minősül, amelyet a jogrendszer által meghatározott feltételeknek megfelelően bocsátottak ki. *Pozitivistikus* nézőpontból a normativitás nem jelent mást, mint hogy a normativitással rendelkező norma az egyébként is érvényes, hatályos, következésképpen normatív jogrendszer részét alkotja. Röviden: a *normativitás rendszeren belüliséget jelent*. Ettől a normativitástól nyilvánvalóan meg kell különböztetni e normativitás tényleges „megvalósulását”; a normáknak a társadalmi gyakorlatban való érvényesülését és hatályosulását. Az előbbitől megkülönböztetjük tehát a *szociológiai* értelemben vett normativitást mint az *elvi normativitás gyakorlati realizálódását, a normáknak a jogrendszer részeként való tényleges társadalmi funkcionálását*.

Azoknak a tényeknek a fennállása, amelyek e fogalmi kettséget megalapozzák, a már ismert eredményekhez vezet. Így bizonyos normákat illetően létezik olyan dogmatikai normativitás, mely szociológiai normativitáshoz nem vezet; bizonyos normákat illetően létezik olyan szociológiai normativitás, melyet dogmatikai normativitás nem előzött meg. Mindez persze nem érinti annak követelményét, hogy a dogmatikai s a szociológiai normativitásnak a gyakorlatban össze kell kapcsolódnia, minthogy a *szociológiai normativitás jogi minőségét csak a dogmatikai normativitás biztosíthatja*.

A joghézag fogalma

A jog a társadalmi viszonyok számottevő részét átfogja, teljességre mégsem tarthat igényt. Azt a helyzetet, amikor a jog nem alkalmaz választ egy kérdésre, holott úgy ítéljük meg, hogy tartalmaznia kellene, joghézagnak nevezzük. Nos, annak eldöntésére, hogy mikor áll fenn ilyen helyzet, az elmélet kétfajta választ ad, attól függően, hogy a kérdést a jogi szabályozásban is kifejeződő követelmények, avagy csak a társadalmi valóságban érzékelhető követelmények oldaláról közelíti meg.

Ennek megfelelően egyes szerzők a hézagfogalmat a tételes jog követelményrendszerére (pontosabban a szabályozásra irányuló s normatív módon kifejezett jogalkotói akaratra és a jogalkalmazói döntés ebből következő kötelezettségére) figyelemmel alakítják ki. Mások egy jogrendszeren kívüli kritériumot tekintenek döntőnek: a joghézag fogalmát a társadalmi valóságban rendezést igénylő viszonyok köréből kiindulva határozzák meg, és a jogi kritériumoknak csak annyiban tulajdonítanak jelentőséget, hogy azt a jogalkalmazó által kitölthetőnek ítélik-e vagy sem. Nos, a két megközelítés eredményeként nyert fogalom nem esik egybe: általában az utóbbi minősül szélesebbnek, mely az előbbi nagy részét (de nem feltétlenül egészét) magában foglalja.

A probléma azzal vetődik fel, hogy *mindkét meghatározás egyidejűleg jogosult és igaz lehet*. Hiszen tárgyuk látszólagos azonossága ellenére voltaképpen eltérő nézőpontokból szemlélte eltérő helyzetekről van szó.

5. A JOGTUDOMÁNYI FOGALOMKÉPZÉS SAJÁTSZERŰSÉGE: NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Az előbbiekben láttuk: a jogi valóság természete meghatározza kutatásának, így a jogtudományi fogalomképzésnek a természetét is, s ily módon a *megkettőződött jogi valóságnak általánosságban megkettőződött fogalomképzés felel meg*.

A jogtudományi fogalmakat illetően a kutatás nem állhat

meg a kettősség kimutatásánál. Hiszen e kettősség többnyire az elemzés sajátos szempontjait juttatja kifejezésre. Az elemzés különböző oldalai önmagukban alkalmatlanok a tárgy egészének, alapvető összefüggéseinek a megragadására, s ezért a *megismerési folyamatnak egy olyan szintézisben kell összegeződnie, mely az egyes megközelítésekben rejlő specifikus mozzanatokat dialektikus egységbe foglalja*. A kettősség felismerése önmagában nem eredményezi sem a jogi valóság, sem a jogtudományi fogalomképzés relativitását. A jogtudomány társadalmi funkciója éppen az, hogy elősegítse a jog és a valóság megfelelését, vagyis hogy a jog valóban a társadalmi valóság objektív fejlődési követelményeit tükrözze, másfelől a társadalmi valóság valóban a jog követelményrendszerének megfelelően alakuljon. A jog világán belüli kettősséget nem az eltérő szemléletmódok és megközelítések hozzák létre, hanem csak feltárják és fogalomba sűrítik, ahogyan e kettősséget a jogtudományi nyelv már régtől fogva tényként tükrözi.

Mindezek tagadása értelmetlen, mert az azonosság látszata mögött valójában eltérő tárgyakról szóló vita forrásává válhat. Amiként a polgári irodalomban meg is fogalmazták: „Az út nem az, hogy kijátsszuk a dualizmust alkotóelemei egyikének a kiválasztásával, hanem hogy legyőzzük az arra való rámutatással, hogy pontosan értelmezve nem ellentétes és összeegyeztethetetlen szempontok kifejezéséről van szó, mivel a dualizmus a jogi jelenség egymástól eltérő, ám ténylegesen meglévő elemeit szimbolizálja.”¹³

A jogtudomány tehát *mind a dogmatikai, mind a szociológiai* megközelítés eredményeként többé vagy kevésbé önálló fogalmakat alakít ki, melyek egymással meghatározott viszonyban állnak. Minthogy pedig „a dolgok dialektikája hozza létre az eszmék dialektikáját, nem pedig megfordítva”¹⁴, *e fogalmak mint rész-fogalmak egy szerves egység összetevőivé szerveződnek, egy szintézis elemeivé válnak. Egymást kölcsönösen kiegészítik: nem egymással szemben, hanem egymás mellett, egymást támogatva, egy szintetikus egység keretében válnak igaz-*

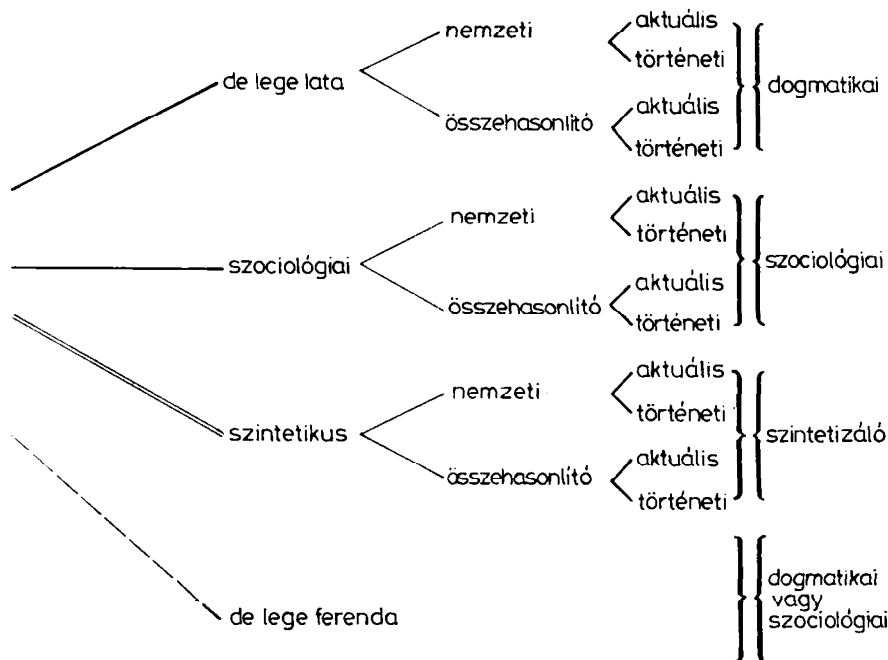
zá, mert mindkét típusú fogalom esetében jóllehet tudományos, mégis korlátozott érvényességi körű fogalmakról van szó.

6. FÜGGELÉK:

A JOGTUDOMÁNYI MEGHATÁROZÁSOK OSZTÁLYOZÁSA

A fogalomképzés és a meghatározás összefüggései lehetőséget nyújtanak arra, hogy a fentiekből a jogtudományban alkalmazott meghatározásokra nézve is bizonyos következtetéseket vonjunk le.

A jogtudományi meghatározások fajtái:

Véleményem szerint a jogtudományban a meghatározások alábbi típusai között tehetünk különbséget.

a) A *de lege lata* meghatározás a tételes jog követelményrendszeréből kiindulva egy tételes jogi intézmény fogalmi ele-

meit sűríti magába. Ez mindig dogmatikai meghatározás. Attól függően, hogy e meghatározás egy meghatározott jogrendszer vagy több jogrendszer követelményrendszerét tükrözi-e, nemzeti vagy összehasonlító meghatározásról beszélhetünk. Attól függően pedig, hogy a szóban forgó követelményrendszert meghatározott időpontra vagy egész időszakra vetítve tükrözi-e, aktuális vagy történeti meghatározásról beszélhetünk. E meghatározások igazságértéke a bennük foglalt fogalmi elemeknek a kérdéses jogrendszer(ek) követelményrendszerével való adekvációjától függ;

b) a *szociológiai* meghatározás a társadalmi valóságból kiindulva egy tételes jogi intézménynek e valóságban való megjelenése és megvalósulása fogalmi elemeit sűríti magába. Az előbbieknél megfelelően egyaránt lehet nemzeti vagy összehasonlító, illetőleg aktuális vagy történeti. E meghatározások igazságértéke a bennük foglalt fogalmi elemeknek a társadalmi valósággal való adekvációjától függ;

c) a *szintetikus* meghatározás az előbbi megközelítések szintéziséből kiindulva egy tételes jogi intézménynek a jog követelményrendszerében s a valóságban egyidejűleg megjelenő fogalmi elemeit sűríti magába. Tartalma és terjedelme az előbbi meghatározások tartalmával és terjedelmével azonos, vagy azoknál szűkebb. Nemzeti vagy összehasonlító, illetőleg aktuális vagy történeti meghatározást használunk itt is. E meghatározások igazságértéke a bennük foglalt fogalmi elemeknek a kérdéses jog követelményrendszerével s a társadalmi valósággal való egyidejű adekvációjától függ;

d) a *de lege ferenda* meghatározás valamilyen társadalmi értékelésből kiindulva egy tételezésre javasolt jogi intézmény fogalmi elemeit sűríti magába. E meghatározás többnyire szociológiai meghatározásnak minősül – kivéve, amikor az értékelés logikai posztulátumokon nyugszik. Meghatározott jogrendszer(ek)re vonatkozó aktuális vagy történeti *de lege lata*, szociológiai vagy szintetikus meghatározás más jogrendszer(ek)re avagy azonos jogrendszer(ek)re más időpontban (időszakban)

vetítve *de lege ferenda* meghatározásszerepét töltheti be. E meghatározások igazságértéke a bennük foglalt fogalmi elemeknek a társadalmi értékeléssel való adekvációjától függ.

Készült a Magyar Jogász Szövetség állam- és jogelméleti szekciójának 1969. december 17-i ülésére vitaindító előadásként. Első nyomtatott változatában: *A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése*. Állam- és Jogtudomány, XIII (1970) 3.

Jegyzet

¹ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Budapest, Akadémiai, 1961. 309. old.

² Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*, Budapest, Akadémiai, 1966. 464. old.

³ Peschka Vilmos: *A Sein és Sollen problémája a modern jogelméletben*, Állam- és Jogtudomány, XI (1968) 3, 432. old.

⁴ Pound, Roscoe: *Jurisprudence*, vol. IV. St. Paul, West Publishing Co., 1959. 14. old.

⁵ Opalek, Kazimierz: *The complexity of law and of the methods of its study*. Extrait de „Scientia”, 1969/Mai–Juin, 3. old.

⁶ Castberg, Frede: *Problems of Legal Philosophy*, 2nd ed. Oslo, University Press – London, Allen, 1957. 7. old.

⁷ Kulcsár Kálmán: *A szociológiai szemlélet a modern jogelméletben*. = Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről. Budapest, Akadémiai, 1963. 248. old.

⁸ Péteri, Zoltán: *Die Kategorie des Wertes und das sozialistische Recht*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich–Schiller–Universität Jena – Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1966/3. 428. old.; filozófiailag kifejtve pedig Drobnýckij, O. G.: *A szellemi értékek világa*, Budapest, Kossuth, 1970. V. fejr. 2. pont, különösen 234. és köv. old.

⁹ Brusiin, Otto: *Legal theory – some considerations*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1957 (XLIII) 4, 467. old.

¹⁰ Radin, Max: *A restatement of Hohfeld*, Harvard Law Review, LI (1938), 1145. old.

¹¹ Gregorowicz, Jan: *Definicje w prawie i w nauce prawa*, Łódz, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1962. III. fejr.

¹² Peczenik, Aleksander: *Wartość naukowa dogmatyki prawa*, Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1966. IV. fejr. 12. §.

¹³ Ross, Alf: *Towards Realistic Jurisprudence – A Criticism of the Dualism in Law*, Copenhagen, Munksgaard, 1946. 13. old.

¹⁴ Lenin, V. I. *Művei*, 38. kötet. Budapest, 1961. 180. old.

Makroszociológiai jogelméletek: a jogászi világképtől a jog társadalomelmélete felé

Makroszociológiai jogelméletek – az utóbbi száz-százötven év jogra vonatkozó ismeretanyagának nem elhanyagolható részét jelöli e fogalom. Olyan részét, mely formálódása korában meg-megújuló erőfeszítéssel, kívülről ostromolta a jogi gondolkodás sokszorosán megerősített kapuzatát – ha nem is bebocsátást, legalább kapcsolatfelvételt eredményező találkozást remélve. Ma viszont már – mindkét oldal kezdeményezéseinek köszönhetően – oly mélyen ágyazódott a jogi gondolkodásba, hogy a szociológia és a jogtudomány egyaránt küzd azért, hogy ezeket az elméleteket saját térrétegében megtarthassa.

Így aztán történeti okokból s a többirányú kötöttség okából is nehéz egyértelmű meghatározást adni arra nézve: milyen ismeretkör is kell makroszociológiai jogelméleten értenünk. Körülhatárolásukra elégséges talán annyit előrebocsátanom, hogy a tények iránti érdeklődés a XIX. században – a pozitivizmus hullámain – a társadalomtudományi gondolkodásban is egyre inkább előtérbe került, s megalapozta a szociológiai diszciplinát. A társadalmi tények összefüggéseinek rendszeres vizsgálata hamarosan olyan átfogó elméleti magyarázatokhoz vezetett, amelyekben a jog is kitüntetett helyet kapott. E helyütt azonban mindjárt három pontosbító, a válaszadást mégis bizonytalanító megjegyzést kell tennem.

Először is, a makroszociológiai jogelméletek *nem feltétlenül jogi indíttatásból* születtek. Legkimagaslóbb teljesítményeinek a zöme olyan művekben öltött testet, amelyekben az eredeti nézőpont s a munkásság fő iránya nem a jog, a jogi jelenség tár-

sadalmi kapcsolatainak a feltérképezése volt. Bizonyításul néhány példa: Marx elmélete a gazdaság összetevői és környezete elemzéséből nőtt ki; Durkheim a társadalmi tény fogalmi megragadását kereste; Weber a polgári gazdaságfejlődés talányának a megfejtése érdekében bontakoztatta ki elméletét; Parsons pedig a társadalmi cselekvés és szerkezet összefüggését igyekezett körbejárni. Felettébb jellemző tehát s a jogi gondolkodás jövőjét is meghatározza az a vélekedés, miszerint „a jog tanulmányozása immár nem a szakjogászok kizárólagos vadászterülete”¹. Ám a történelmi teljesség érdekében azonnal hozzá is kell tennem: nem egyetlen eset a jogtudomány történetében. Hiszen a jog rendszertani helye kijelölésében, érvényessége, értéke és legitimitása feltételeinek a meghatározásában, szerepe és létértelme körülhatárolásában másfél évezreden keresztül a *teológia* hasonló szerepet töltött be. Hasonlatosság ugyanakkor nemcsak abban rejlik, hogy a jog világát és értékeit mindkettő a jogon kívülről próbálja megközelíteni. Ezen túlmenően funkcionális kapcsolat is kimutatható a teológiától megalapozott természetjogi gondolat, illetve a szociológia, másfelől a jog között. Erről a későbbiekben majd bővebben beszélnek. Következtetésként most csupán annyit, hogy a jog társadalmi kapcsolatrendszerének feltárásában sokat segíthetnek azok a diszciplínák, amelyek elsődlegesen nem a jog sajátosságára irányulnak, hanem a társadalom gazdasági alapjának megfelelő felépítményi összetevőként (Marx), a társadalmi integráció tényezőjeként (Durkheim), az uralomgyakorlás s az elsődlegesen gazdasági racionalizáció eszközeként (Weber), illetve a társadalom sajátos alrendszereként (Parsons) – tehát *a társadalmi lét más összetevőivel egységben, azok egyikeként – kutatják a jogot.*

Másodszor, ezek az elméletek *nem feltétlenül mikroszociológiai elemzések általánosítása talaján* jöttek és jönnek létre. A filozófiai társadalomképekhez hasonlatosan ezekről is feltehető, hogy a kép egészének összeállításában, a gondolat rendszerré formálásában, vagyis alapvető mondandójának a kimunkálá-

sában – a konkrét részismeretek halmazán túl – történelemfilozófiai előfeltevések játszottak szerepet. Az ilyen kérdésfeltevésnek különös súlya van a marxi társadalomelmélet rekonstrukciójára irányuló kísérletekben. Nevezetesen *A politikai gazdaságtan bírálatához* s *A tőke* című munkákban található konkrét gazdasági elemzésekben logikai szükségképpeniséggel következik az, amit marxi tanításnak ismerünk? Vagy netalán eszkatologikus elképzelések, a hegeli történelemfilozófia normatív előfeltevései segítettek meghatározott társadalomelméleti rendszerré szervezni a konkrét gazdasági elemzések eredményeit?² Ami pedig Webert illeti, az irodalom még tartózkodóbb. Noha alig tett bárki is többet a bürokratikus jelenség s a racionalizáció korunkat formáló jelentőségének megértéséért, ezt a tettet a gondolkodói életútnak többnyire csak részben tudják be: az ösztönző erőt, inkább a feszes rend poroszos bővületében, a demokráciával alig kacérkodó vilhelminus magatartásban látják.³ Vajon mindez azt jelenti, hogy a társadalomtudományi kutatás objektivitása megkérdőjelezhető? Amíg meggyőzőbb válasz nem érkezik, azt kell mondanom, hogy igen.⁴ A voltaképpeni kérdés mégsem ez számomra, hanem a következő: ha a makroszociológiai jogelmélet nem szükségképpen mikroszociológiai elemzések szintézise, úgy mi teszi egyáltalán szociológiai elméletté? Nos, a válasz szegényes talán, de több mégsem mondható: szemlélete teszi azzá – tehát arra irányuló igénye, hogy a társadalmi környezet összefüggéseiből kiindulva a társadalmi mozgás szerkezetéről és tényezőiről átfogó képet adjon.

Harmadszor, a makroszociológiai jogelmélet fogalomköre a *jogszociológiára mint szakszociológiára nem korlátozható*. Nemcsak azért, mert a jogszociológia történelmileg lényegében a múlt századvég társadalmi feltételeinek – a szabadversenyessé fejlődés során kialakult s öröknek hitt értékek megingásának, az eszmék s a valóság fokozatos eltávolodásának, és nem utolsósorban a hagyományos jogászvilágképet őrző pozitivistikus megközelítés egyre nyilvánvalóbb életképtelenségének – a

terméke. Hanem azért, mert makroszociológiai jogelmélet képződhet szakszociológiától függetlenül – gazdasági, filozófiai vagy éppen jogi vizsgálódásokból – is; ha *látásmódja, eredménye* azzá teszi.

Az alábbiakban három kérdéskör vázolásával kísérlem meg, hogy az alapkérdés megválaszolásához közelebb jussunk – nevezetesen, hogy mit jelentettek s mit jelenthetnek a makroszociológiai jogelméletek a jogi gondolkodás számára. Ehhez mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy a „szociológiai” és a „jogi” mit jelent, és miként választható el – ha egyáltalán elválasztható – egymástól. Ezért először választ keresek arra a kérdésre, hogy milyen értelemben s mennyiben különíthető el egymástól a „belső” és „külső” vizsgálata a jogban (I). Ezt követi ama gazdagodás áttekintése, amivel a makroszociológiai látásmód a hagyományos jogtudományi gondolkodást gyarapította. (II). E gyarapodás alapozza meg azt a szerepet, amit a makroszociológiai jogelméletek a jogász világgép meghaladásában betöltöttek s betölthetnek, és ami – úgy tűnik – a jogi gondolkodás fejlődésének egyetlen alternatívája, azaz a jogtudományi gondolkodás integrálódása a társadalomtudományi gondolkodásban (III).

1. „KÜLSŐ” ÉS „BELSŐ” A JOGBAN

Valahányszor a sajátosan jogtudományi – az általános szociológiától, társadalomtudománytól stb. megkülönböztetett – megközelítés kérdése felmerül, felvetődik az a kérdés is, hogy miképp határoljuk el egymástól a két érintett szférát: a jogra sajátosan jellemzőt attól, ami ilyen sajátosságokkal nem rendelkezik. A szakmai irodalom viszonyfogalompárokat használ: ilyen a „jogi” és „társadalmi”, a „jogon belüli” és „jogon kívüli” avagy egyszerűen a „belső” és „külső” fogalma. Jellemző e fogalompárookra, hogy önmagában megálló meghatározást egyik szféra tekintetében sem adnak; többnyire az elha-

tárolás kritériumát sem definiálják. A „jogi” a kiindulópont, amit a mindenkori jog jogászai szemléletét alapul véve vitathatatlanul, mintegy normatív előfeltételként elfogadnak. Eszerint „jogi” az a szabályanyag, intézmény- és gyakorlatrendszer, amit azok, akik a jog kialakításával és működtetésével hivatásszerűen foglalkoznak, a jog elismert összetevőinek tekintenek. A szakmai közvéleményben tehát többé-kevésbé szilárdan rögződnek azok a határok, amelyek a „jogi” tartományát körülölelik; és minden, ami ezeken kívül esik, automatikusan a fogalompár másik tagjához kerül.

Könnyű belátni, hogy egy ilyen megoldás képi ereje számottevő ugyan, teoretikus értéke mégis kétséges.

- Az elemzés világossága érdekében induljunk ki abból, hogy e fogalompárok egyike sem lép fel a tudományos osztályozás igényével. Nem arra törekszenek, hogy a valóság eltérő jelenségcsoportjait szétválasszák, kimerítően felsorolják. Logikailag mindegyikük visszavezethető az ún. dichotomikus felosztásra, mely az A és $non-A$ („jogi” és „nem-jogi”) szerkezetet hordozza. Az ilyen felosztás nem tesz mást, mint hogy valamely összességet alkotó elemekből kiemeli azokat, amelyek ilyen és olyan szempontból közösek, mert bizonyos meghatározott tulajdonságokkal rendelkeznek. A felosztás azonban azzal a tulajdonsággal rendelkezik, hogy részfogalmai kizárják egymást: ami A , az nem lehet $non-A$, s a $non-A$ sem lehet semmilyen körülmények között A .⁵ Ám mihelyt a „jogi” és „társadalmi”, „jogon belüli” és „jogon kívüli”, avagy egyszerűen „belső” és „külső” fogalompárját konkrét tartalommal megtöltjük és elméleti összefüggéseiben értelmezni kezdjük, kiderül, hogy nem fogalmak kölcsönös kizárásáról (felosztásról vagy osztályozásról), hanem ezeknek egymás alá rendeléséről van szó. Vagyis arról, hogy e fogalmak *különböző általánosságúak*, és *részlegesen tartalmazzák egymást*. Bármilyen paradoxonként hangzik is: az, amit az imént $non-A$ -ként jelöltünk meg, egy ilyen behelyettesítés és értelmezés után már nem az A tagadása. Egyszerűbb ezért, ha B -ként jelöljük, és megállapítjuk: B átfo-

góbb A -nál, és ezért elmondható, hogy minden $A = B$, de nem minden $B = A$.

Mindez talán azt jelenti, hogy a „jogi” és „nem-jogi” különválasztásának értelmét, végső soron a jog meghatározhatóságát tagadjuk? Korántsem. Amint ez az alábbiakból kiderül, csupán egy olyan felosztás problematikus voltát jelzem, amelyik egy *általában vett társadalmiság* és a *jog jogászai szemlélete* szembeállításából próbál kiindulni.

Alapvető aggályom két síkon fogalmazható meg.

Mindenekelőtt, az így felfogott fogalmakra mellérendeltség helyett az *alárendeltség* jellemző. Viszonyuk ezért óhatatlanul felveti az *egész és rész* kapcsolatának filozófiai-logikai kérdését. Ez az, amit a későbbiekben a *különállás csapdájának* nevezek. Hadd idézzem Hegel dialektikus összegezését: „Az egész az önálló, a részek csak mozzanatai ennek az egységnek; de éppígy a részek is alkotják az önállót, s reflektált egységük csak mozzanat; s mindegyik a maga *önállóságában teljességgel relatívuma* egy másiknak.”⁶ Az tehát, amit „jogi”-nak nevezünk, mindenkor csupán mozzanata a „társadalmi”-nak. Olyan mozzanat, amelyik rendelkezik ugyan „közvetlen önállósággal”, de a „társadalmi”-tól *el*/vonatkoztatva – tehát a mindenkori „egész” nélkül, aminek a „vonatkozása” – nem létezik.⁷ Hogy a „jogi” minden minőségben mennyire „társadalmi”, még inkább szembeötlővé válik, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy az egész és rész dialektikája nem csupán a hegeli logika egyik fejezete. A lét összefüggéseit érintő olyan alapvető felismerés ez, melyre egész ontológia épül. Mint ismeretes, Hegel a valóságot már viszonylagosan totális komplexusok totalitásának fogta fel. Nos, ennek kritikai meghaladására építve Marx, Hartmann, majd Lukács olyan ontológiát dolgozott ki, amelyben *nem a részek egymással szembeni önállósága, hanem összefüggése a döntő*. A lukácsi totalitásszemlélet ontológiai elsődlegességet és túlsúlyt tulajdonít az egésznek, ugyanakkor a megismerést is úgy írja le, mint ami az egészben zajló kölcsönhatá-

sok vizsgálatán keresztül vezet az egészet alkotó részek megértése és fogalmi megragadása felé.

Másfelől a „jogi” és „társadalmi” fogalompárjainak az is alapvető gyengesége, hogy a jogot valamiféle önmagával mozdatatlanul azonos dologiságként, nyugvó, statikus állapotként fogják fel. Márpedig pontosan az előbb jelzett filozófiai fejlődés egyértelmű felismerése, hogy a reális világ alapvető létmódja a folyamat állandósága, az állapotok múlékonyságával szemben.⁸ *Vagyis bármiféle dologszerű képződmény is csak megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében létezik.*⁹

Hogy a fogalmi pontatlanság milyen zavart okozhat a „jogi” és a „szociológiai” tartományának megkülönböztetésében, talán elégséges két példával érzékeltetnem. Nevezetesen, egy a szociológia jogtudományi státusát illető kifejtés szerint semmiféle tudományos alapja nincs annak, hogy a jogban bármiféle „belső” és „külső” között különbséget tegyünk, vagyis hogy a jogszociológiát a jogtudománytól megkülönböztessük.¹⁰ Néhány éven belül viszont egy másik szerző éppen arra tett kísérletet, hogy a jog működését mint a jogképzés és jogalkalmazás (a „jogon belüli”), ill. a jogra irányuló s a jog által kifejtett hatásgyakorlás (a „jogon kívüli”) kölcsönös kapcsolatát írja le.¹¹ Nos, már első pillantásra is szembeötlő, hogy mindkét kísérletben rejlik valamiféle lényegileg igaz mag, ugyanakkor mindkét kísérlet korlátai is szembetűnőek. Hiszen – ami az elsőt illeti – *jogszociológia és jogtudomány nyilvánvalóan nem választható el mereven egymástól*. Bármiféle *ad infinitum* gondolkodás *ad absurdum* vinne el: a jogszociológia elveszítené végső soron vett tárgyát, a jogot; a jogtudomány pedig a fenntartó társadalmi közeg nélkül lebegne a térben. Ugyanakkor a másik elképzelhető véglet, *a megkülönböztetés nélküli egybeolvasztás is nyilvánvalóan abszurd, tarthatatlan*. Ha igazat adunk is annak a megállapításnak, hogy a jognak nincsen külön, a társadalmitól megkülönböztetett ontológiája,¹² akkor is nyilvánvaló, hogy az elemzés során *eltérő nézőpontokat, eltérő szem-*

léleti módokat egyaránt alkalmaznunk kell. Pontosan ebben rejlik a másodikként jellemzett kísérlet igazsága, hogy az alapfogalmakat érintő meghatározások, a jog működését illető kérdések megválaszolása kapcsán hangsúlyozza: a „külső” és a „belső” szemlélet alapvető meghatározásaiban eltér egymástól. Egyikük vagy másikuk választása eleve eldönti az eredmény irányát, közvetlen szembeállításuknak pedig nincsen semmi értelme. Ugyanakkor *(1)* nem jelenti azt, hogy létezne valami „belső”, ami *(a)* dologszerű képződményként *(a dologszerűség csapdája)* vagy *(b)* működő komplexusként *(az állapotszerűség csapdája)* egy hozzá képest „külső”-től élesen, következetesen, egyértelműen leválasztható lenne, *(2)* sem pedig azt, hogy e kétféle szemlélet egymással nem találkozva örök párhuzamosságban haladhatna *(a tényszerűség csapdája)*.

(1) Ami a „külső” és „belső” mint jelenségcsoport szétválasztását illeti, maga a kérdésfeltevés hamis előfeltevésen nyugszik.

Filozófiai világképünk egészének fejlődése azt látszik bizonyítani, hogy akár objektivációként, akár folyamatként értelmezzük is, nem létezik olyasmi, ami a társadalmi összefolyamat összefüggéseiből mint valami eleve más, mint valami specifikusan elkülönülő kiragadható lenne. Persze amikor a filozófia a valóság felépítését s mozgásformáit, a szociológia pedig az ezekben szerepet játszó tényezők hatásmechanizmusát vizsgálja, a mindenkori társadalmi egésznek részekre (komplexusokra, alrendszerekre) tagolja, és természetszerűleg a részek viszonylagos önállóságát is megállapítja. E viszonylagos önállóság azonban nem jelenti sem dologszerű képződmény, sem folyamat *különállását*, hanem az összefüggésekben, a ható tényezőkben *bizonyos összefüggések, bizonyos tényezők kiemelkedő szerepjátását*, és ennek nyomán a *működésben is bizonyos sajátságosság túlsúlyra jutását*.

(a) Ha tehát a jogot dologszerű képződményként kívánnánk értelmezni, voltaképpen „belső”-ként nem maradna más, mint a jog normarendszere: a jogi objektiváció mint holt, pusztá

tárgyiasság – mint bármiféle valóságos létezésről megfosztott forma. Mert *a jogi norma „számunkra való”, vagyis társadalmilag létezővé, aktuálissá, a társadalmi összefolyamat alkotójává csak jelentésében válik, a jelentés pedig mindig konkrét, amennyiben a mindenkori társadalmi kontextus függvénye.* Ilyen módon még a leganalitikusabb felfogás is, mely „a jog nem más, mint szöveg” megállapításával a jogból a társadalmiságot látszólag kilúgozza, maga teszi a jogot a társadalmi gyakorlat függvényévé, kísérő jelenségévé, amikor állítását ugyanakkor pontosítja: „a jog nem más, mint szövegek értelmezése”.¹³ Így tehát még a dologszerűségében felfogott jogra is áll, hogy nincsen olyan léte, amely a *társadalom értelmezési gyakorlatától* (mint konkrét aktualizálások egymásra épülő sorozatától) *elvonatkoztatható lenne.* Megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatként fogható fel csupán: nem a szöveget alkotó jelek fizikai összetevőire redukált, önmagával mozdulatlanul azonos objektivációként, hanem állapotainak folytonos alakulásából *történelmileg létrejövő kontinuumként.*

(b) Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a jogot folyamatként értelmezzük. Nevezetesen az a fikció, ami a rendszerelméleti elemzés érdekében úgy kezeli a jogot, mintha valamiféle – kibernetikai nyelven szólva – „fekete doboz” lenne, amiben az egyik oldalon célimpulzust táplálunk be (in-put), hogy bizonyos társadalmi kívánalmakat jogivá alakítsunk; a másik oldalon pedig hatásimpulzus jön ki (out-put), hogy azt, amit jogivá alakítottunk, jogviszonyként érvényre juttassa – nos, ez a vélekedés tarthatatlan. A jogi objektivációnak ugyanis sem a létrehozatala (jogalkotás), sem a működtetése (jogalkalmazás) nem írható le úgy, mintha „jogon belüli” lenne – létrehozatala is, működtetése is *éppen a „jogon kívüli” és a „jogon belüli” találkozásánál, ezek metszéspontjánál helyezkedik el.* Más szavakkal kifejezve: semmiféle jogászai folyamatnak vagy összetevőjének nincs szétválasztható „belső”-je és „külső”-je. Vagyis ha a jogi folyamat modelljét valóban a beérkező ösztönzések-ből és kiinduló hatásokból kívánnánk felépíteni, úgy e folya-

matot elemi részegységek rendkívül nagy számára kellene felbontanunk, és *minden egyes összetevőnél a specifikusan jogit csak közvetlen és konkrét társadalmi összefüggéseiben: a társadalmi ösztönzések és hatások alakító-aktualizáló gyűrűjében tudnánk jellemezni.* Tehát azokkal a leegyszerűsítő ábrázolásokkal szemben, amelyek a jogihoz vezetőt (in-put) a „társadalmi”-val, a jogitól indulót (out-put) pedig a „jogi”-val azonosítják, valójában a jogi folyamat minden összetevőjét egyszerűsített in- és out-put-ként kellene jellemeznünk. (Más kérdés persze, hogy ezzel a „belső” felbomlasztja magát, „fekete dobozként” történő értelmezése pedig értelmét veszti.)

Nem más a helyzet akkor sem, ha a „belső” egyesíteni kívánja a jognak mint dologszerű képződménynek és mint folyamatnak a felfogását. Ilyenkor ugyanis rendszerint kiderül, hogy folyamaton nem a rendszer valóságos mozgását, hanem ennek formálisan megvont kereteit, a rendszer működésének hivatalosan kinyilvánított elveit értik. Íme, egy vitatható kísérlet: „a Jagon Belüli pedig az a szféra, amelyben az impulzusok fogadására és kibocsátására alkalmas öntörvényű berendezés működik. A Jagon Belüli a maga struktúrájával, rendszerével és sajátosan jogi módszereivel olyan alkomplexus, amely a rendszerszemléletben nyitott rendszerként jelentkezik.”¹⁴ Ha arról lenne szó, hogy akár rendszerelméleti elemzés céljára, akár az ún. modern formális jog ideáltípusa leírására – tehát sarkítottan, egyszerűsített leegyszerűsítően – meg kell határozni a jogot, úgy ez a jellemzés természetesen elfogadható. A valóság ábrázolására azonban alkalmatlan, két okból is. Először azért, mert ama világképhez látszik kapcsolódni, amelyben még önállósultan létezhetek dolgok, amikhez a mozgás csak külsőlegesen, járulékosan kapcsolódott. Másodszor, mert azt a látszatot kelti, mintha a jognak lehetne egy önmagában véve, tértől és időtől függetlenül s így bármikori valóságos társadalmi közegétől elvonatkoztatottan is „helyes” működése.¹⁵

E pontnál persze jogosan vetődik fel a kérdés: ha minden ennyire a konkrét társadalmi környezet függvénye, úgy mi is

voltaképpen a „jogi”, mik az ennek megfelelő működés kritériumai? A kérdés persze korántsem új. Bármely normatív jelentés szociológiai megközelítésének a dilemmájaként hetven éve már megválaszolta Kelsen, Eugen Ehrlich *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (1913) című műve kapcsán. Szerinte *a jog normatív fogalma önmagát jelöli ki*, bármely jogszociológiai vizsgálódás számára tárgyként, mert a jogszociológia a normát csak társadalmi tényként vizsgálhatja, következésképp a joginak a fogalmát kívülről kell kapnia.¹⁶ Ám az, hogy a jogszociológia tárgykörét kizárólag a jog önminősítésére hagyatkozva határozzuk meg, következésképp a fogalmi elhatárolásokat a normatív jogfogalomnak szolgáian alárendeljük, csak egy következetesen normativista (vagyis a normákból kiinduló és csakis a normákra hagyatkozó) irányzat számára lehet magától értetődő. Amennyire kétségtelen ugyanis, hogy *a jog önminősítése az a viszonyítási pont, amely köré felfűzve a jog gyakorlati élete elrendeződik és értelmezhetővé válik*, annyira kétségtelen az is, hogy *egy ilyen önminősítésnek társadalmilag csak annyiban lehet értelme, azaz viszonyítási pontként is csak annyiban szolgál, amennyiben a társadalmi gyakorlat ezt elismeri*.

Ismeretes, hogy normarendszerében a jog két irányban fogalmaz meg követelményeket: közvetlenül a maga (a bírák stb.) működése, közvetve pedig a társadalom (az állampolgárok stb.) működése felé. Szóltunk már róla, hogy mint nyelvi kifejezés, társadalmilag jelenvalóvá a normarendszer is csak konkrét értelmezése gyakorlatában válik. Mivel a jelentésfeltárás, az értelmezés mindig meghatározott társadalmi közegben történik, már a normarendszer *fogalmi-logikai feldolgozása is társadalmilag kötött*. Ehhez hozzátehetjük még, hogy az értelmezésnek *a jogban nem tételezett (ún. hallgatólagos) előfeltevésekre és értelmezési elvekre is építenie kell*, ha a jogi, társadalmi stb. racionalitás követelményeinek eleget kíván tenni. Mindebből következik, hogy a látszat ellenére a joganyag rendezésének tudománya, a jogdogmatika sem tisztán formális,

hanem társadalmilag érzékeny és felelős, sőt előfeltevéseiben is társadalomtudományilag megalapozott diszciplína.

Az előbbieken már tárgyaltuk a különállás csapdáját, vagyis hogy nincsen olyan jogász tevékenység, amelyben valamiféle tisztán „jogi” egy ettől merőben mástól mint „társadalmi”-tól leválasztható lenne. Ám ugyanez az egybefonódás a jog önminősítésére vonatkozóan is áll. Nevezetesen a normatív fogalmaknál (azaz a joggal kapcsolatosan gyakorlatilag minden fogalomnál) e fogalmak társadalmi elfogadása, tehát társadalmi tényként történő hatásgyakorlása teszi e fogalmakat (az általuk hordozott minősítéseket) társadalmilag relevánssá és aktuálisá. *A normatív és a szociológiai között tehát már eleve van ki-mutatható kölcsönhatás.*

Milyenek is hát ilyen körülmények között a jogi jelleg, a jogi működés kritériumai? Anélkül hogy definíciószerű válaszra törekednénk, megállapíthatjuk: mindenekelőtt olyan, ami kellően tükrözi az átfedést a normatív s a szociológiai között. Egyfelől tehát a jog saját tételezéséből, normatív fogalmából, önminősítéséből kell sarjadnia, másfelől pedig ennek olyan értelmét, konkrét jelentését kell feltételeznie, amilyenné társadalmi elfogadásának, működtetésének a gyakorlata teszi. *Végső soron így a jog nem más, mint a jogi tételezések társadalmi gyakorlatából adódó kontinuum.* Folyamat tehát, amelyre nézve megállapíthatjuk, hogy egy-egy jogi kultúrában nagyfokú állandóságot mutathat. Ugyanakkor történelmileg mégis változó, mert a társadalom tényleges gyakorlatán nyugszik.

(2) Ami mármost a „külső” és „belső” mint szemléletmód kérdését illeti, ezeknek mint eltérő nézőpontoknak a jelenléte az elemzésben magától értetődően indokolt. Ha azonban az imént szkepszist tápláltam a „külső” és „belső” mint jelenségcsoport megkülönböztethetőségét illetően, úgy most meg kell magyaráznom, hogy a „külső” és „belső” megkülönböztetésének itt milyen tartalmat tulajdonítok, és főként hogy e megkülönböztetéstől milyen eredményt várok.

Nos, láttuk, „belső”-ként jellemezhető komplexus a társa-

dalmi valóságban nem található. A jogtudományi elemzésben mégis meg kell kísérelnünk egy *ideáltipikus leírást*, mely azon a fikción alapul, mintha ilyen komplexus a valóságban létez(het)-nék. E leírásnak az a feladata, hogy *elvont módon, a lehetőség mértékéig csak a jog tételezett követelményrendszerére támaszkodva, abban kifejezve rekonstruálja, fogalmi kapcsolataiban tisztázza a jog tételezései szerint kívánatos, előre látott és tervezett valóságot*. Természetszerűleg egy következetesen „belső” leírás nem lehetséges. Mégis, a jogtudománynak ahhoz, hogy tárgyával foglalkozzék, elsőként tisztáznia kell a jog saját tételezéseit – azt az elképzelt vagy rekonstruálható rendet, mely a szabályozásból fogalmilag következik. Vagyis fel kell dolgoznia (osztályoznia, rendszereznie, fogalmi készletében valóban összefüggő, tehát egymásra vonatkoztatott s egymásra épülő egésszé kovácsolnia) azt a – lukácsi kifejezéssel – „beteljesedési rendszert”, ami a jogot a társadalomban sajátosan elkülönülő közvetítő eszközzé, a jog által közvetített társadalmi folyamatokat pedig közvetítetté teszi. (Hadd említsek néhány példát, csupán hogy a feladat sajátosságát érzékeltessem. A *népszuverenitás* gyakorlását, az alkotmányjogi berendezkedést a választás és képviselői jogi terminusaiban, a kötetlen népakarat kinyilvánításaként és érvényesítéseként kell leírnom egy olyan országban is, amelynek alkotmánya a külpolitikai elkötelezettségről, elfogadott pártrendszerről vagy az egyetlen párt vezető szerepéről nem rendelkezik. – *Büntett és büntetés* egymásra következtetését csak a törvényi rendelkezések alapján fejthetem ki, ha rekonstruálni kívánom a jog szerint kívánatos rendet. – És ugyanígy: a törvényre hagyatkozva kell megállapítanom, hogy az adott jogrendszerben milyen legyen az olyan helyzetek megítélése, amelyeket a gyakorlat *joggal való visszaélésnek* nevez; hogy milyen tételezések minősülhetnek egyáltalán a *jogi* rendszer összetevőinek [érvényesség, hatályosság]; avagy hogy milyen okfejtés vezethet annak megállapításához, hogy a jogból hiányzik valamilyen rendelkezés, holott ilyennek lennie kellene [joghézag kérdése].)

E leírás azonban *nem a valóságnak, hanem* a valóságban közvetítésre hivatott jognak, pontosabban *a jog hivatalosan kinyilvánított működési elveinek* a leírása. Önmagában azonban ez nyilván nem elégséges; ki kell egészítenem tehát a szabályozott jelenség vagy folyamat *valóságos megjelenésének, tényszerűségeinek* a leírásával. Hiszen ez egy jelenség vagy folyamat, ami csupán egy normatívnak nevezett szövegben – Marx kifejezésével élve még csak „dünamei”: lehetőségében létezik, de nem a valóság szerint.¹⁷ (Példáinkhoz visszatérve tehát: a *népszuverenitás* realitását a nemzetközi erőviszonyok függvényeként, az informális pártpolitikai döntéshozatal eleve meghatározó túlsúlyával együtt kell leírnom; *bűntett és büntetés* egymásra következését annak a folyamatnak az értékelésével együtt, amelyben a sikeres rendőri felderítés arányszáma s a vádemelési diszkréció ügyészi gyakorlása is szerepet játszik; a *joggal való visszaélés* megítélésének gyakorlatát az e megítélésben tapasztalható visszaélések gyakorlatával együtt; az érvényesülő s hatályosuló *jog* fogalmát a jog tényleges gyakorlatával együtt [ama szövegeket is e fogalom alá véve, amelyek az érvényesség s hatályosság jogi pecsétjével ugyan nem rendelkeznek, gyakorlati hatásukban mégis egyenrangú szerepet töltenek be]; végezetül a *joghézag* fogalmát az olyan helyzetekkel együtt, ahol a hézagot csak egy határhelyzet döntési szükséglete mondatja ki, vagy éppen egy, a jog szerintinél kedvezőbb döntés hozza létre azt a látszatot, mintha joghézag állott volna fenn, és a bírónak ezt kellett volna döntésével kitöltenie.) Nos, pontosan e ténszerűség a jogszociológia tárgya. Erről állapíthatta meg Kelsen: „Szociológiai nézőpontból teljesen közömbös, vajon a joghoz, a szokáshoz vagy az erkölchöz tartoznak-e azok a normák, amelyek hatásukban a társadalmi magatartást meghatározzák. Tisztán szociológiai tekintetben semmiféle *lényeges* különbség nem mutatható ki e normák, pontosabban az e normák tartalmát képező pszichikai tényállások, képzetek között.”¹⁸

A kétféle nézőpont és eredmény kétségkívül kiegészíti egy-

mást. A látszatra azonos kérdés („*Mi a jog?*”) mögött valójában eltérő kérdés („*Mi a jog, hivatalosan kinyilvánított elvei szerint?*” és „*Mi a jog, jogiként kikényszerített gyakorlata szerint?*”) és ezekre adandó eltérő válasz rejlik. Ezért messzemenően igaz, hogy *egyik alapján a másikat nem cáfolhatjuk*. Ám egyúttal azt is jelenti ez, hogy a két nézőpont s a nékik megfelelő válaszok örök párhuzamban futnak egymással? Hogy közöttük csupán az egyik oldal túlsúlyának a kérdése vethető fel, hangsúlyozva, hogy „a belső szemlélet csak intra muros lehet túlsúlyos, de a Jogon Kívüli és Belüli Totalitásának kérdésében a végső fokon meghatározó külső szemlélet lesz domináns”?¹⁹

Nos, én inkább úgy vélem: e nézőpontok és válaszok *kiegészítik ugyan egymást, ám* mindez a legkevésbé sem változtat azon, hogy *magukban is, összességükben is csak rész-válaszok*. Elméleti válaszként nem elégségesek tehát. Nem kielégítőek, mert *a jog társadalmi jelenségét pusztá tényszerűsége korlátozzák*. A normatív azzal, hogy csupán *tételezést* lát benne; a szociologikus azzal, hogy figyelmét a közvetlen *gyakorlatra* korlátozza. Ennek folytán nem csupán történetisége, értékhorozó volta esik ki belőle, de ama szélesebb feltétel- és kapcsolatrendszerbe ágyazottsága is, ami a jog társadalmiságának hordozója, ami a jogot valóban „szocietális jelenséggé” avatja. Ezek a részeredmények tehát nem mások, mint összetevők egy valóban *jogtudományi válaszhoz*, melyet jobb híján *szintetikusnak* neveznék. E szintetikus válasz alapját nyilvánvalóan a fenti két rész-válasz képezi, ami éppen annak köszönhetően szintetikus, hogy ezek *átfogóan társadalomtudományi nézőpontú összehasonlító, történeti és értékelő* feldolgozást nyernek benne, mely feldolgozás e két részleges kérdésfeltevésnek a történetiségét, az általános fejlődésbe ágyazását is magában hordozza.

A fentiekből kínálkozó következtetés szerint a társadalmi totalitáson belül *a jog részttotalitás: sajátosan egynemű ösztönzéseknek hordozóikkal és mozgatóikkal egységben felfogott differenciált egysége*. Vizsgálata során az elemzés viszonylag ön-

álló szempontja lehet: vajon ez ösztönzések fogalmi összefüggéseit, szabályszerűségét, rendszerszerűségét kívánom-e feltárni, vagy társadalmi megvalósulásuk, gyakorlatuk tényeit kívánom-e számba venni, avagy – mindezek társadalomelméleti szintéziseként – *a mindenkori társadalmi egészből kiindulva, ugyanakkor ennek történetiségét, értékhordozó mozzanatait is szem előtt tartva kísérlem meg a normatív fennállót s a tény szerint fennállót egymásra és a társadalmi egész egyéb összetevőire vetítve úgy körülhatárolni, hogy az múlt és jelen, létrehozott „van” és létrehozandó „legyen” teljes szintézise legyen.*

2. A MAKROSZOCIOLOGIAI JOGELMÉLETEK HOZADÉKA

A hagyományos jogtudományi szemlélet a jogot önmagában megálló, önmagában elégséges jelenségnek tartja. Létrejöttét illetően megelégszik azzal, hogy az állam illetékes szerve érvényesként kibocsátotta; működése tekintetében pedig csupán annyi követelményt támaszt, hogy az illetékes szerv az előírt eljárásnak megfelelően alkalmazza. A jog valóságos társadalmi hatása egyszerűen érdektelen a jogászi világkép számára. A hagyományos jogtudományi megközelítést egyetlen szempont: a jog saját tételezéseinek való megfelelés, a jogszerűség kívánalma uralja.

Lényeges pontjaiban tehát e szemlélet ugyanazt sugallja, mint a jogpozitivizmus doktrínája. Míg azonban a jogpozitivizmus elméleti vértetben öltött formát, *a jogászi világkép* mindenkor az adott *jogi berendezkedés terméke*: szükségképeni járulék, *ideologikus kísérő volt*. Marx és Engels ugyan „a burzsoázia jogászi illúziójaként”, tehát ideológiakritikailag bírálták,²⁰ mégis: ez volt az egyedül lehetséges szemlélet, egyedül adekvát világkép, melyben a jog világa a jogászi hivatás gyakorlásával szemben támasztott követelményeknek megfelelően értelmezhető volt.²¹ A jogászi világkép pontosan azt vetíti ki valóságként, amit a jog megvalósulandóként feltételez (mind

létrejöttével, mind működésével kapcsolatosan). Ideológiai bírálata ezért helyénvaló ugyan, de érintetlenül hagyja azokat az okokat, amelyek éppen mint ideológiát szükségképpen létrehozták. Nem érinti hát annak gyakorlati szükségét, hogy addig, ameddig a jog a jogásztól *formális szabálykövetelést* feltételez, érintetlen maradjon a jogász hivatásgyakorlás ideológiája is, ami *e szabályrendszer, illetve ennek követését önmagában elégséges célnak láttatja.*

Nos, a jogász világgépet mint adott tevékenységre felhívó és ennek helyességéről meggyőző ideológiát nyilvánvalóan el kell határolnunk elméletként való értelmezésétől. *Mindaz* ugyanis, *ami a jogász világgépben mint ideológiában helyénvaló, gyakorlati követelményektől megszabott, elméletként értelmezve már visszájára fordul.* Azok a csapdák, amiket az előbb a „belső” és „külső” különválaszthatósága kapcsán említettem, mind a jogász világgépből sarjadnak, és csaknem logikai rendben következnek egymásból. Az első feltevés szerint a jog anyagilag megragadható-körülírható valami: egy magatartást rendelő norma külső rögzítésére, objektiválására visszavezethető (*a dologszerűség csapdája*). A második az ilyen módon felfogott jog gyakorlati hatására vonatkozik. E hatás vizsgálatát azonban kizárólag a normának, mint egyedül s logikailag szükségképpen meghatározónak tudja be. Bármilyen egyéb tényező közrehatását, az eredmény konkrét feltételektől meghatározottságát kizárja belőle, s így a norma és a társadalmi gyakorlat közötti kapcsolat dinamizmusát sem ismerheti el (*az állapotszerűség csapdája*). A harmadik feltevés norma és hatás kapcsolatában már a változás lehetőségével is számol. Elvi kiindulópontja szerint azonban a jogi folyamat mindenképpen egytényezőjű: az esetleges eltérés vagy változás a jogi szféra belső ügye. A jogtudományi vizsgálódás feladataként így nem törekedhet másra, mint hogy a jog szerinti és a társadalmi gyakorlat szerinti megvalósulást egymásra vetítse (*a tényszerűség csapdája*). A negyedik feltevés szerint – ami mindezek alapja, elméleti kerete és egyben igazolása – létezik egy sajátos szféra,

öntörvényű tartomány, mely saját törvényszerűségeitől meghatározottan kiszámíthatóan – és előre láthatóan – működik, így önmagában is elemezhető *(a különállás csapdája.)*

Amikor az alábbiakban megkísérlem a makroszociológiai jogelméletek néhány szemléletbeli változást hozó eredményét bemutatni, ismételten hangsúlyozom, hogy a „jogi” önállóságának megkérdőjelezése korántsem a jog *sajátszerűsége* tagadását, az ún. *megkülönböztetetten jogi* meghatározhatatlanságát jelenti. Csupán annak állítását, hogy a jog sajátos világa nem vezethető le önmagából, nem is értelmezhető magában; *mindenkori társadalmi környezetének az összetevőjeként elemezendő, alapvető fejlődési és működési törvényszerűségei tehát a mindenkori társadalmi egész vizsgálatából bontandók ki.*

A makroszociológiai jogelméletek oly sokirányúak és oly sok szálból szövődnek, hogy az alábbiakban néhány alapvető dilemma és tanulság jelzésére kell szorítkoznom.

(A) *Jog és pozitív jog* egymással nem egyenlősíthető kategóriák. Egy szellemes megfogalmazás szerint a jog határait a formális forrásokon „végtelenül” *túl*, ugyanakkor az emberi viszonyok „összességén” *innen* kell megvonnunk.²² Jog tehát az, amit hivatalosan jogként tételeznek *(pozitív jog)* vagy elismernek *(szokásjog)*; egyszersmind azonban az is, amit hivatalosan a jog nevében tesznek *(hatósági jogszolgáltatás)*. A szemléleti előrelépés nyilvánvalóan nem annak pusztá tényében rejlik, hogy a jog fogalma bővül – vagyis a kinyilvánított jog *(law in books)* mellett a gyakorolt jog *(law in action)* is jogként lép fel. Inkább abban, hogy *a hangsúly a normativitás hordozójáról annak tényleges működésére, a közvetítő alanyról magára a közvetítés folyamatára tevődik át.* Szemantikailag paradoxonnak hangzik, a váltás gesztusaként mégis megalapozottak Llewellyn szavai: „A hatás nélküli ’jog’ jelentése csaknem a semmivel egyenlő.”²³

Ez a hangsúlyeltolódás a leglátványosabban az amerikai realista mozgalomban következett be. Elméleti megalapozást

mégis inkább azokban az etnológiai, antropológiai, szociológiai kísérletekben kapott, amelyek magában a társadalmi valóságban, tehát a társas kapcsolatokban, az emberek egymásközti viszonyainak szabályszerűségében keresték a normativitást. A jogfejlődés és az ún. primitív jog kutatása olyan gyümölcsöző volt, hogy számos spekulatív elmélet mellett máig ható szociológiai alapvetésekhez is vezetett. Hogy csupán néhányat említsek: Petrazycki a pozitív jog *mellett* feltárja az intuitív jogot;²⁴ Sumner a népszokás viselkedési normáiban kimutatja a forrást, mely *táplálja* a jogot;²⁵ Ehrlich pedig kimutatja, hogy az intuitív jog a népszokás viselkedési normáival volta-képpen *azonos*, amennyiben az ún. *élő jog* a tulajdonképpeni jog és ennek csak felszíni biztosító kerete az elvont *állami jog* és a konkrét konfliktusfeloldást szolgáló *jogászjog*.²⁶ Ám ez csak a kezdet. Az erkölcsitől való megkülönböztetés érdekében Petrazycki kimutatja, hogy minden jogviszony jogok és kötelességek egymást feltételező és kiegészítő rendszeréből tevődik össze. Ez a minden jogra jellemző *imperatív-attributív* alapszerkezet, melynek értelmében ugyanahhoz a tevékenységhez valakinek a kötelezettségérzete, valaki másnak pedig a jogosultságérzete társul. A *reciprocitás* ilyen felismerése lesz a magja Malinowski híres jogmeghatározásának – azzal a kiegészítéssel, hogy „a viszonosságnak és nyilvánosságnak a társadalom szerkezetében rejlő sajátos mechanizmusa kényszeríti ezt ki”²⁷. Ennek kritikai továbbépítésére épülnek az újabb szintézisek is.

A normaszerkezetből mint a normativitás hordozójából kiinduló vizsgálódást felváltja tehát az olyan működések elemzése, amelyek (a) alapjukként jogira hivatkoznak (*hatósági jogalkalmazás*), (b) a hatósági jogalkalmazás hatásának tudják magukat (*állampolgári jogkövetés*), vagy (c) társadalmilag egyébként olyan funkciókat töltenek be, amelyek az előbbiekre hasonlítanak (*szokásjog, primitív jog*). A fogalomtágítás is, a szemlélet gazdagítása is bizonyosan szükséges. Ugyanakkor nyilvánvalóan csábító is. Mindazonáltal, elméletileg megalapozott válasz csak akkor lesz belőle, ha azt is megtudjuk monda-

ni, hogy hová lett a normativitás. Az eddigi irodalomból úgy tetszik, egyedül a redukcionista gondolkodás, az *ad regressum* érvelés a járható út. Mégis úgy vélem, meggyőző volta leg-alábbis kétséges.

A *formális érvényességről* például – ami tartalmától függetlenül az állami szervek adott eljárás során született minden termékét jognak minősíti – tudjuk, hogy a múlt század európai fejlődésének terméke. Ezt megelőzően, illetve egyéb kultúrákban többnyire a hagyományosulthoz, a múltban gyakorlotthoz (pl. a „rég jó” minőségéhez) tapadó *tartalmi érvényesség* uralkodott. Hogy e fejlődés mennyire viszonylagos, s hogy e viszonylagosságban is a voltaképpeni fejlődés csak hangsúlyváltást jelent, jól mutatja, hogy a jogfejlődésben egyébként is állandó *kettősség* mutatható ki, írott és íratlan, hivatalos és nem hivatalos jog s ezek váltakozó arányú szerepjátéka között. Egy újabb kísérlet a szokás mint intézmény jogintézményként történő reinstitucionalizálásában véli megelégni a forrást.²⁸ Továbbgondolkodásra serkentő, mégis bizonytalan válasz ez – egyebek közt azért, mert időrendi s okozati sorba állítja a szokást a joggal mint a jog előzményét, s mert spekulatív válaszával is voltaképpen csak elodázza a kérdést. Mások valóban specifikumot keresnek, és a voltaképpeni, az ún. elsődleges normát megalapozó (bizonyossá tevő, tekintéllyel felruházó s igazoló) ún. másodlagos normák jelenlétének bizonyításával kísérlik meg a jogit körülhatárolni.²⁹

Végző soron, mint láthatjuk, mindezek a magyarázatok valamiképpen az *autoritás* körül forognak: az autoritásban keresik azt, ami a normákat vagy azok gyakorlatát megkülönböztetten jogivá avatja. Az autoritás kereséséből viszont természetes a törekvés egy szélsőséges alternatíva választására. Eszerint *vagy az állam jelenlétéhez kell kötni a jogi jelenség létét,*³⁰ *vagy* ki kell mutatni, hogy az autoritás bármely elképzelhető körülírása olyan bizonytalan, hogy csak a jogi határainak elmosásához, tehát parttalanná válásához, egy mindenben jogit látó *pánjurizmushoz* vezethet. Nyilvánvaló, hogy bármelyik szélső-

ség választása történelmietlen lenne. Az állami elismeréshez való ragaszkodás kiiktatná a jogtörténetből a jogfejlődés java részét, és nem tudna magyarázattal szolgálni arra, hogy miben rejlett az érvényesség a császárkor előtti Rómában, Európa középkori fejlődésében, a kínai jog fejlődésének négy évezredében vagy az afroázsiai államok hagyományos rendszereiben.

Anélkül hogy válaszadásra ehelyütt törekedhetnék, úgy vélem: a fogalmi határok térbeli és időbeli megvonását illetően messzemenően áll az, amit korunk talán legkiemelkedőbb jogantropológusa hangsúlyoz: a jog társadalmi jellemzésében „*éles határvonalak*” helyett legfeljebb „*átmeneti sávok*” jelzésével élhetünk.³¹ Megjegyzem: minden fogalomalkotás alapproblémája ez, hiszen a fogalomnak *tartalmasnak, de kellően széles körben alkalmazhatónak* is kell lennie. Nyilvánvalóan minél inkább a *modern* joghoz kötjük a jog fogalmát, annál gazdagabb lesz a tartalma, de annál kevésbé operacionális: a múltra csak torzítva, saját közegéből kiemelve lesz alkalmazható. Másfelől viszont minél egyetemesebbé tesszük, annál használhatóbb lesz történeti leírások számára, de annál kevesebbet fog mondani a jelenről, minthogy ugyanannyit kell mondania a múltról is.³² Így az alapkérdés érdemi megválaszolásán túl módszertani választás, nyelvi *megegyezés* eredménye is, hogy milyen fogalmat alkalmazunk.

(B) *Jog és állam* kapcsolata mindenképpen vízválasztó. Ugyanakkor kettős kérdést foglal magában: (a) milyen módon, milyen kizárólagossággal állítható, hogy *a jog az államhoz kapcsolódik*? (b) milyen módon, milyen kizárólagossággal állítható, hogy az állam úgynevezett egysége a *jogrendben is egységet* von maga után? Az első kérdés megválaszolása feltételezi az állam megjelenését megelőző *ősi társadalmak*, az állami köteléké nem szerveződő *primitív társadalmak*, az állam melletti (államon belüli és államon kívüli) *nagyszervezetek*, valamint – csupán a történelemfilozófia ideologikus előfeltevéseként – *az állam elhalását követő társadalmak* megalapozó szabályrend-

szerei jellegének értelmezését. A második kérdés megválaszolása pedig feltételezi, hogy világosan állást foglalnunk: miben rejlik az *állam egysége*?; a hatalom harmonikus működésében megnyilvánuló szervezettség vagy az uralom gyakorlásának végső egysége teszi ilyenné? Továbbá, a *jogi rendszer* mint a társadalom gyakorlatában élő rendszer valóban harmonikus működésűvé szervezett, vagy csupán működésének végső eredménye teszi rendszerként felfoghatóvá? És hasonlóképpen a jogi rendszer bármiképp felfogott egysége jelenti-e szükségképpen a *jogrendszer* mint normarendszer egységét is, avagy jogrendszerek együtt létezéséből (ütközéséből, versengéséből) is létrejöhet a jogi rendszer objektív egysége?

Nos, a probléma gyökere itt is az, hogy az elmúlt évszázadok polgári fejlődésének irányát és eredményeit eddig többnyire abszolutizálták: a múltra visszavetítően érvényesítették. A szociológiai szemlélet feladata tehát egyfajta társadalomtörténeti rekonstrukció. Nevezetesen az, hogy a jelenség valóságos fejlődéséből bontsa ki fogalmait, működésbeli összefüggéseiből fogalmazza meg törvényszerűségeit és szerepjátszásuk alapján vizsgálja az ezek mögött álló ideológiákat s azok valóságfedezetét.

Az első következtetés szerint a számunkra meghatározó eleményt adó és viszonyítási alapul szolgáló *modern* berendezkedés történelmileg *partikuláris*. Nevezetesen, *jog és állam egymáshoz kapcsolása, az államon belül pedig egyetlen jogrendszer elismerése a modern, a nyugati értelemben vett államisághoz vezető elmúlt néhány évszázad terméke*. Ennek megfelelően – és ideológiakritikailag szemlélve – az e fejlődést abszolutizáló, ún. *monista ideológia* sem más, mint kései abszolutisztikus eszmék újrafogalmazása a jakobinizmus gondolkörében. Szociológiailag persze mindebben az az érdekes, hogy az ideológia itt sem egyszerűen a hamis tudat szinonimája, hiszen a monista felfogás valóságos történelmi szükségszerűséget juttat kifejezésre. *Az állami központosító törekvés részeként, a joggal kapcsolatos alapvető – konfliktuseldöntő (bíráskodási),*

majd jogmegállapító (jogalkotó) – funkciók fokozatos monopolizálásától kísértén vezetett az út történelmileg ahhoz, hogy a jogi tevékenységet az állam, mint állami tevékenységet kisajátítsa, vagyis hogy a jogot immár az állami politika eszközeként, a társadalmi viszonyokat tudatosan alakító tervezés és befolyásolás érdekében használja fel. A második következtetés az elsőből fakad: mivel csupán sajátos fejlődési irányról van szó, csak egy eszményiként elgondolt végponthoz való közeledésről vagy távolodásról beszélhetünk, de nem arról, hogy akár a jog teljes államiasítását, akár ennek teljes hiányát abszolút vagy magától értetődő értéknek, értékmérőnek tekintjük.

(a) Ami tehát *jog és állam* kapcsolatát illeti, a szociológiai szemléletmód újdonsága nem egyszerűen a jog határainak terminológiai kiterjesztésében rejlik. A szociológiai megközelítésben a valóban új, előrevivő és maradandó az, hogy a nem állami szabályrendszereket – a primitív jogot, az egyházjogot, a nagyszervezetek egyéb normarendszereit – az állami joggal párhuzamosan vizsgálja. Ugyan a „magán-jogrendszerek” fogalma használatát túlzónak tartom,³³ és aligha valószínű, hogy a klubok, egyesületek, vállalatok, intézmények, szakszervezetek, monopóliumok belső normatíváit a tudomány bármikor is jognak fogadja el, mégis, *működésüknek a joggal párhuzamos elemzése s a joggal való kölcsönhatásaik vizsgálata* bizonyosan új felismeréseket eredményezhet, s egyben lehetséges alternatívákat a jog esetleges jövőbeni felváltására.

(b) Ami pedig *egy jogi rendszeren belül több jogrendszer* lehetőségét illeti, a szociológiai elemzés nyitott kapukat dönget. *Hiszen a jogrendszer már eleve ellentmondásos feszültségeken és konfliktusokon át fejlődik és önmagát éppen ellentmondásosságában termeli újjá.* Ez az ellentmondásosság a jogi rendszer szerkezetében is jelentkezik, ha jogrendszerek – történeti okoknál fogva „merő egymásmelletiségben” (*pluralizmus*) vagy – a modernizáció s az adaptáció zavaraként – „egymásra vonatkoztatott, egymással dinamikus egységet megvalósító jo-

gokként” (*megkettőződés*) élnek egy államban.³⁴ A szokásjogoknak az állami joggal való ókori és középkori együttélését, a klasszikus római jog belső összetettségét, Angliában a bírói *common law* s a kancelláriai *equity* igazságszolgáltatásának párhuzamosságát avagy a forradalmakban az új mellett a régi továbbélését már feltárta a jogtörténet. A vegyes (főként a gyarmati helyzetben fejlődő) jogrendszerek pluralitását, illetve a régi, hagyományos rendszerre szervezetlenül ráépülő, és ezért külső-mesterséges megkettőződést már elemezte az összehasonlító jogtudomány. Végezetül, mindezeknek a jelenségeknek legális, félig legális vagy éppen illegális minőségeit már megvizsgálta a jogelmélet. Ilyen feltételek közt a szociológiai látásmód feladata annak megvilágítása, hogy *egymásmellettiségükkel, konfliktussal teli versengésükkel is e rendszerek miképpen szolgálhatják a jog végső, társadalmi integráló funkcióját*. S nem utolsósorban a normarendszerek egymásmellettisége rávilágít arra is, hogy a politikai integráció lehetőségei végesek, a politikai racionalitásnak pedig sohasem azonos jogi racionalitás felel meg. Nevezetesen, *a jogi racionalitás (is!) egymással versengő, egymás kiszorítására törekvő részracionalitások sorozatában is megjelenhet*.

(C) A szociológiai szemlélet többet – és részben mást – lát a jogban, mint hivatalos tételezést, az állam pusztá termékét. Számára *a jog társadalmi folyamat*, mely (a) egy logikai következtetést magában foglaló gondolati műveletre nem korlátozható, és (b) társadalmi környezetétől, mely feltételezi és alakítja, nem izolálható. Ezt fejezi ki a jogszociológia klasszikus programadó nyilatkozata is, ahogyan azt Ehrlich műve előszavában már két évtizede megfogalmazta. Eszerint „a jelenben s bármikor a jogfejlődés súlypontja nem a törvényhozásban, nem is a jogtudományban vagy joggyakorlatban, hanem magában a társadalomban rejlik”. A jog társadalmi voltát a társadalmi viszonyok hordozzák; a társadalmi viszonyok alakító embere; következtetésképp e viszonyok maguk is emberi tevékenységben mutatkoznak meg.

A feudalizmus elleni küzdelem idején a hatalom birtoklójának önkényével szemben fellépők túl magasra, a személyfeletti-ség kódéba emelték a jog zászlaját. Mihelyt maguk kezdték gyakorolni a jogot, rá kellett jönniök: a könyvekben lefektetett norma csak a frigy mézesheteiben azonos magával az étellel. S ha a frigy már megkötött, szükségképpen ismét színpadra lép e folyamat demiurgosza, alakító alanya és szenvedő tárgya: az ember. „Kormányzatunk tehát – idézem a józanító kijelentést³⁵ – nem a törvények uralma, hanem a törvények emberek általi uralma.” És ennek ad elméleti formát az, hogy számos jogszociológiai állásfoglalás szerint az eljárás³⁶ vagy legalábbis a peresítés lehetősége³⁷ hordozza a jogi minőséget; sőt az *eventus iudicii*, az ítélethozatal lehetősége egyenesen úgy jelenik meg, mint a nem-jogtól történő elhatárolás kritériuma, a jognak a megkülönböztető jegye.³⁸

A jog gyakorlati élete tehát nem önmagában rejlik, önmagában nem is értékelhető. Olyan képződmény tehát, mely *eleve magán túlra: társadalmi folyamattá válásának a lehetőségére mutat*. Ebben teljesedik be, ebben válhat csupán társadalmi kategóriává: a társadalmi lét alakítójaként annak alkotójává.

(a) A *jogászi világkép számára a jog folyamatában* sem egyéb, mint maga a tételezett jog. *Logikai derivátum*, mely egyféle lehet csupán, amennyiben saját szabályait maradéktalanul követi. Ez pedig a következőket jelenti: ha bizonyos tény és bizonyos jog adott, azonos következtetésre kellene jutnia bármely bírónak vagy bírói kollégium összes tagjának, éltek legyen bármely korban vagy kultúrában, hordozva bármely származást vagy pártállást, és ítélkezve bármilyen társadalmi-gazdasági környezetben is. Ennek a világképnek ad kifejezést a jogösszehasonlítás formális felfogása, mely azonos tartalmat lát mindenütt, ahol csak egy norma egyező fogalmi kifejezésére bukkan – nem vetve számot azzal, hogy csupán a jelenkori nyugat-európai és szovjet, angol-amerikai vagy japán kultúrában mily eltérő lehet annak társadalmi közege, politikai-jogi realitása. A *more geometrico* látásmódja ez, ami a felvilágosodás kora óta kísért.

Nos, a szociológiai szemlélet gyökeresen eltérő képet kínál. Nevezetesen: a jogban a teljes személyiség részt vesz – a jog a nemzet egész történelmének, kultúrájának is a lenyomata. A *normák* csak jelek – *önmagukban nem jelentenek semmit: élőkké csupán a társadalom élő gyakorlatában válnak*. „A jog élete nem a logika, hanem a tapasztalat. A kor átérzett szükségletei, az érvényesülő erkölcsi és politikai nézetek, a közösségi politikát érintő sejtések, a megfogalmazottak s a még nem tudatosodottak egyaránt, sőt az előítéletek is, melyeket a bírák embertársaikkal együtt hordoznak – mindezek a szillogizmusnál jóval jelentősebb szerepet játszanak annak eldöntésében, hogy mik is azok a szabályok, amelyek segítségével az embereket kormányozni kellene. A jogban a nemzet fejlődésének sok évszázados története rejlik; nem kezelhető hát úgy, mintha csak egy matematikai kézikönyv axiómáit és azok logikai következményeit tartalmazná.”³⁹ Ez a megfogalmazás a logikai csapda (a logika abszolutizálása, az igazságszolgáltatásnak mechanikus funkcióvá alacsonyítása) ellen szólt; nem a logika *ellenőrző szerepét* kívánta tehát korlátozni. Máig élő tanulsága az, hogy éppen a jogi folyamatot valóságos társadalmi-emberi közegben zajló folyamatként kell elemeznünk, amely folyamatban *a döntéshozatal szervezeti kerete, a formális-axiomatikus módon előre nem látható, nem kalkulálható emberi tényező* is meghatározó (vagy legalább olykor döntő pontokon befolyásoló) szerepet játszik.

A *logika* tehát úgy jelenik meg, mint *a szervezés, a standardizálás, az ellenőrzés sajátos eszköze*. Szerepe látható abban, ahogy *a társadalmi problémákat a jog fogalmain s normaszervezetein átszűrjük és jogi problémává alakítják*, és ahogy *a jogi problémára hozott döntéseket e fogalmakra és normaszervezetre hivatkozva igazolják*. A szociológia úgy értelmezi mind ezt, mint *programozott döntést*, mely a hatósági normaalkotás során létrehozott programmal való egyezésen keresztül valósítja meg a saját racionalitását. Minden kérdést pedig, mely a konkrét probléma konkrét értékelése kapcsán vetődik fel, a jog-

értelmezés körébe utal, a felmerülő kérdéseket a programban található tételezésekre – mint ismertre – vezetve vissza.

(b) Ha azokról a folyamatokról, amelyeket a jog hivatalos ideológiája tisztán logikaiként láttat, sorra kiderül, hogy minden lényeges meghatározásukban társadalmiak, úgy további meggyőző érveket kapunk arra nézve, milyen mélységben is vesz részt a társadalmi környezet a jog életében. Például: 1. Minden döntés *alternatív*, tehát társadalmilag feltételezett választást jelent több lehetőség között. 2. A jog fogalmak révén tárgyiasított gyakorlati eszköz, létét így meghatározóan befolyásolják a jelentésével és alkalmazásával kapcsolatban kialakult *társadalmi konvenciók*. 3. A társadalmi gyakorlat fenntartó-alakító szerepe különösen erősen mutatkozik meg a *jogászság* mint olyan elkülönült réteg tekintetében, melynek az a társadalmi munkamegosztásból adódó hivatása, hogy a jog társadalmi folyamattá tételéről és folyamatos újratermeléséről gondoskodjék. 4. A jogászság egyenesen meghatározó szerepet játszhat az olyan berendezkedésekben, ahol *saját hatalmi bázissal* rendelkezik, vagy ahol a politikai rendszerben a jogrendszer *mint eljárásilag független alrendszer* érvényesül.

A társadalmi környezet részvétele a jog életében így mikro- és makroszinten, a jogászság s a címzettjei felől tekintve egyaránt olyan meghatározó, hogy ezektől szigetelve, csupasz *normaszervezetére korlátozva már-már egyszerűen értelmetlen absztrakciónak minősül*. Íme néhány példa, a környezet szerepének érzékeltetésére: a társadalom egyidejű változása nélkül a hivatalos jog nem válhatott élő joggá a századforduló Dél-Kelet-Európájában, Galíciában vagy Szerbiában; a modernizálás érdekében elrendelt jogátvétel csak a jog megkettőződését eredményezhette néhány évtizeddel ezelőtt Törökországban, vagy alig egy évtizede Etiópiában; ugyanakkor egy nem kívülről kölcsönzött jogalkotás is megtörhet a hagyományos nem-jogi normarendszerekhez való ragaszkodás gyakorlatán, mint ahogy ez történt és történik Japánban. A jogászság szerepére ismert példa, hogy a jogtudósok véleményének kikérése, illetőleg specia-

listák által végzett okmányszerkesztés miképpen járulhatott hozzá a jog fejlesztéséhez az ókori Rómában s a középkori Európában; az a körülmény pedig, hogy a jogtudós és a jogtánár szerepköre tartósan beolvadt a gyakorló jogász szerepkörébe, hozzájárulhatott ahhoz, hogy a jog eljárási szemlélete (nem általános, hanem az egyes esetekre szabott normaként való felfogása) rögződjék az újkori Angliában. Hasonlóképpen a társadalmi közeg szerepére utal, hogy az üzleti élet felelőseinek kockázatot (s így perléssel történő jogérvényesítést) nem vállaló gyakorlata megkérdőjelezhetette napjainkban a szerződési jog aktualitását – éppen a leginkább érintett polgári és kereskedelmi jogi szférákban.

(D) A megelőző fejtegetések már egyértelmű tanulságként mutatták, hogy a jog minden ízében társadalmi jelenség. A specifikusan joginak tetsző vonások is olyannyira társadalmilag feltételezettek s csak társadalmi összefüggéseikben, társadalmi környezetükkel egységben értelmezhetők, hogy végső soron valamiféle „belső” és „külső” szétválasztásáról, valamiféle kizárólagosan „jogi” határainak a megvonásáról sem beszélhetünk. Kitűnt továbbá, hogy a jog fogalmi terjedelme tágabb, mintsem azt hivatalos tételezése vagy ideológiája láttatni szeretné. Az állam kizárólagos függvényévé is csak az teszi, hogy a politikai szféra a társadalom teljes integrálására törekszik. Ugyanakkor valóságos léte szerint a jog társadalmi folyamat, mely hivatalos tételezésének egyszerűen a logikai folyománya: gyakorlatában társadalmi-emberi közege feltételezi, létében a társadalom létéhez kötődik, s arculatának formálásában a jogászság meghatározó szerepet játszik. Mindezek a felismerések a jog felfogását sem hagyják érintetlenül. A szociologikus szemlélet azt sugallja, hogy *a jog komplexus: különféle oldalak és valóságelemek dinamikus egysége* – tehát egyik összetevőjére sem redukálható. Más szavakkal kifejezve: a jog *élete ez oldalak és összetevők egymást erősítő és keresztező mozgásában tárlul fel*; a jog funkcionális egység, mely *feszültségek és konfliktusok*

tusok szüntelen oldása és újratermelése során reprodukálja önmagát.

A jogi gondolkodásban korántsem új a felismerés, hogy a jog fogalmának a jogi jelenség összetettségét kell tükröznie. Az elemzések ennek ellenére többnyire módszertani irányba csúsznak el. Nevezetesen a jog eltérő szintjeivel számolnak csupán, mint amelyeket egy többszintű vizsgálódás többféle módszerrel tárhat csupán fel. Nos, a makroszociológiai megközelítés szerint a jog legalább négy oldal egymásba fonódó egysége, melyek egyikétől sem vonatkoztathatunk el, ha a jogi komplexusról értelmes ismereteket kívánunk szerezni. Ezek 1. a *normaszerkezet*, 2. a *normaszerkezet feltételeként és következményeként megjelenő tudati jelenség*, 3. a *normaszerkezet hordozóját és eredményét megtestesítő társadalmi valóság*, valamint 4. a mindezek előidézésére, folyamatos fenntartására és újratermelésére hivatott *jogászság*.

A komplexusként felfogott jog nyilvánvalóan tágabb, más is és több is, mint a benne hivatalosan kinyilvánított vagy ténylegesen figyelembe vett döntési szabályok. A jogi komplexuson belül a normatív szabályanyag megkülönböztetése természet-szerűleg szükséges, mint ahogy szükséges az is, hogy a komplexus működését e szabályok alapján lemérjük. Ugyanakkor a jogot és működését külön-külön egyetlen összetevőjéből sem vezethetjük le; nem is értelmezhetjük. A komplexusként felfogott jog így *kettős szemléletet* rejt magában; és e kettősség valóságosan is létezik. *A jog működését értékelnünk lehet és kell aszerint, hogy mennyire esnek egybe vagy térnek el egymástól a hivatalosan kinyilvánított s a ténylegesen követett döntési szabályok.* Ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy ez csupán jogi/jogászai értékelés: *a jogi komplexus belső ügye. Társadalmilag érdekessé csak annyiban válik, amennyiben a jog saját követelményrendszerét a tényleges működés olyan mértékben vagy rendszerességgel kielégítetlenül hagyja, hogy ez a komplexus „megkülönböztetetten jogi” minőségét már-már megkérdőjelezi.*

(E) A szociológiai szemlélet *a jog mint sajátos társadalmi befolyásolási technika* összetevői, szerepe és korlátai iránt hangsúlyozottan érdeklődik. Természetesen nem egy zárt világképből történő kivetítés módszerével él, hanem összehasonlító történeti vizsgálódások és esettanulmányokból leszűrt tapasztalatok nyújtanak kiindulópontot.

(a) Legáltalánosabb következtetés szerint a *rendfenntartó, a konfliktusfeloldó* s a *társadalmi viszonyokat alakító funkció* a jog három alapfunkciója, mely egész eddigi történetét végigkíséri. A történelmi változásokat ezen funkciók arányainak, hangsúlyainak az eltolódása jelzi. Nevezetesen a jogfejlődés korai időszakaiban az alakító funkció a jog működésének csak mellékterméke volt; a jog élete a konfliktusfeloldásban összpontosult. Csak akkor nyomult előtérbe az alakító funkció, mikor a jog a politika közvetlen eszközéül szegődött. Ekkor, az újkori nyugati fejlődés során különült el formálisan és rendelődött hierarchikusan egymás alá a *jogalkotás* s *jogalkalmazás*; ekkor tört élre a jog életét uraló s a jogalkalmazást egyszersmind mechanikus reflexként láttató tényezőként a jogalkotás.

(b) A jog kapcsolatrendszerének feltárásában a kutatás legígéretesebb lehetőségeit azok a vizsgálódások jelölték ki, amelyek a jogot *a társadalmi befolyásolás összrendszerében* kísérelték meg elhelyezni. Az alakító szerep hangsúlyozását, tudatos tervezésre alapozását kívánja szolgálni a jog *társadalmi mérnökösödés*ként történő jellemzése.⁴⁰ Annak megválaszolására, hogy az ún. társadalmi ellenőrzés rendszerében hol, melyik alrendszerként helyezkedik el a jog, különböző kritériumok kínálóznak: működése felől közelítve az, amelyik *leghatásosabb*, tehát a többieket maga alá rendelő;⁴¹ szervezete felől nézve pedig az, amelyik *kormányzat*nak nevezhető.⁴² Bármilyen részválaszok születtek is, e megközelítés már a társadalmi befolyásolás eszközrendszerén belüli kölcsönhatásaiban vizsgálja a jogot. Nos, pontosan e kölcsönhatásban a jog kulcsszeréjére épít az az elmélet, amelyik a jogi komplexust *a társadal-*

*mi integráció mechanizmusaként értelmezi. Az integráció jelentheti a társadalmi érintkezés gépezetének olajozását,⁴³ a társadalom funkcióinak koordinálását,⁴⁴ vagy a társadalmi együttműködés önszabályozó alrendszerei közötti összhang biztosítását.⁴⁵ Végezetül ezt az integrációt politikai oldalról közelíti az a szemlélet, amelyik a *politikai rendszeren belül alrendszer*t lát a jogban. E felfogásban már eleve benne rejlik, hogy a mindenkori politikának a jog *nemcsak eszköze, egyszersmind egyik eredője is.*⁴⁶*

(c) A jog eszközeivel végzett társadalmi befolyásolás leírásában a szociológia szükségképpen messzebbre tekint, mint a hagyományos jogász világnézet. Ez utóbbi beéri azzal, hogy a kötelezőnek, megengedettnek vagy tiltottnak minősített magatartás tanúsítását, illetve nem tanúsítását önálló célnak láttatja. A szociológia viszont arra a meglepő következtetésre jut, hogy a jog a *legkülönbözőbb funkciók* betöltését szolgálhatja. A szerepek e változatosságában a jogilag minősített magatartás valójában csak az eszköz szerepét játssza. A betöltendő társadalmi feladat s a jogi eszköz közötti kapcsolat ugyanakkor olyan összetett is lehet, hogy *az instrumentummal megvalósítandó cél olykor maga is csak instrumentális szerepű.* Ez a helyzet olyankor, amikor egy szabályozás fő társadalmi motívuma a jogi eljárásban csak járulékos hatásként jelentkezik.

Ugyanakkor a szerepeknek ez az elvileg korlátlanul tűnő változatossága társadalmilag nagyon is korlátozott lehetőségeket takar. Arra a tényre gondolok, hogy *a társadalmi tervezés és beavatkozás valóságos gyakorlatában központi előrelátást feltételezni* – és főként következetesen érvényesíteni – csupán vágykép vagy *fikció*. Óhatatlanul felvetődik ugyan ez az eszme mint „a jó törvényhozó” vélelme (amire a jogértelmezésnek hallgatólagos előfeltevésként szükségképpen építenie kell);⁴⁷ a gyakorlat azonban *csak egy laza összefüggéseket s gyenge szervezettséget mutató rendszer objektív jelenlétét* mutatja. Ezt jelzi az alábbi megállapítás is: „A részletek folyamatos változtatásának meglehetősen következtelen – pontosabban csak a mindenkori fennállóhoz való kapcsolódástól összehangolt –

gyakorlata figyelhető meg, mely visszariad a jog átfogó szerkezeti változtatásaitól, mivel a következményeket senki sem tudja áttekinteni.”⁴⁸ Az tehát, ami bekövetkezik, csupán a rendszer objektív hatása, amiben a legjobb tételezés is csak a rendszer összműködésének (tehát tehetetlenségi erejének *is*) a függvényévé torzul.

A szociológiában hagyományosult megkülönböztetés a társadalmi funkciók kapcsán *instrumentális* és *szimbolikus* funkcióról tesz említést. A szimbolikus nyilvánvalóan az instrumentális ellentéte – éppen azt nem fejezi ki tehát, hogy ez is lehet instrumentális, csak más vonatkozásban, pl. ideologikus funkcióként. Hiszen azon belül, hogy a jog a maga egészében ideológiaként is funkcionál, tudnunk kell, hogy a *társadalmi változásban a csupán szimbolikus jellegű vagy jelentőségű jogi tételezések is szerepet játszanak*: adott irányban növelhetik a legitimitás érzetét, eszközt szolgáltatva a megvalósításhoz, az ellenkező irányt egyúttal védtelenebbé, sebezhetőbbé téve. Ezért a szabályozások tipizálása tekintetében inkább olyan felosztást javasolnék, ami mindenekelőtt (1) *valós* és (2) *szubsztitutum*-formák között tesz különbséget. Ez utóbbi lehet (2.1) *voluntarista* és (2.2) *alibi*-szabályozás. A voluntarista szabályozás jellemzője, hogy valóságos alakító szerep betöltésére törekszik ugyan, de ennek – a szabályozás természetes korlátai áthágása miatt – képtelen megfelelni. Ezzel szemben az alibi-szabályozás eleve lemond bármiféle valóságos alakító szerep betöltéséről. E lemondás megnyilvánulhat (2.2.1) *látszat-szabályozásban*, vagy abban, hogy (2.2.2) *maga a szabályozás pótcselekvésként* jön létre. Látszat-szabályozás áll fenn akkor, ha a szabályozási forma hamis, lévén magatartás jogi befolyásolására alkalmatlan. Alkalmatlan lehet azért, mert (2.2.2.1) magatartási szabályt nem tartalmaz, csupán politikai-ideológiai értékű *deklarációkat*, vagy mert (2.2.2.2) magatartási szabályt tartalmaz ugyan, de olyant, ami *önmagában nem peresíthető*, nem is kikényszeríthető. Másfelől szabályozásban megnyilvánuló pótcselekvésről akkor beszélhetünk, ha az adott területen fogana-

tosítandó konkrét intézkedés helyett, valóságos és szükséges reform pótlékeként nyúlnak a jogi szabályozás eszközéhez.

A jogi eszköz helyettesítőként történő használata változatos múltra tekinthet vissza. Szociológiailag azonban nem politikai kompromisszumot rejtő, felemás szabályozást célzó eseti megnyilvánulásai az érdekesek (amint ez különösen az alkotmányok preambulumai esetében megfigyelhető), hanem azok a csaknem tudatos tendenciát sejtető helyzetek, amikor különféle alibi-szabályozások válnak a jogalkotás fő tartalmává. Olyankor fordulhat elő, amikor a fejlődés megkésettisége folytán az állami politikára egyébként is túlzott nyomás nehezedik, mindez a jog túlzott igénybevételeéhez vezet, és a (szerves) változások (szervetlen) kényszerpályákra terelődése részben a voluntarizmus vonzásait erősíti, részben enged az alibi-szabályozás csábításának. A következmény ilyenkor hosszú távon mutatkozik ugyan, de könnyörtelenül. Ekkor lehetünk tanúi a jog általános presztízsvesztéseinek, amit ugyanakkor – egyre gyorsabb ütemben egymásra következő, ám végrehajthatóságukban egyre erőtlenebb – szabályozások kibocsátásával vélnek kiegyensúlyozni.

(d) Mindez nyilvánvalóan felveti a *jog társadalmi korlátainak* kérdését. Már Max Weber számára is nyilvánvaló volt, hogy a nyugati jogfejlődés legkétségtelenebb technikai értékei, a *racionalizálás* és a *formalizálás* is átcsaphatnak saját ellentétükbe, ha arányaikban torzulnak. Nos, a kellő mérték annál inkább fontos, hiszen egyéb vizsgálódásokból tudjuk: a racionalitás önmagában is hordoz ambivalens, ellentmondásos vonásokat: adott irányban végrehajt egy ésszerű rendezést, minden egyéb irányban azonban *a nem-racionalizáltak egyébkénti irracionalitását növeli*. Sőt maga az adott irányban elvégzett racionalizáció is ambivalens, amennyiben meghatározott (többnyire gazdasági) kalkulációnak megfelelően *homogenizálja (azaz egyneműsíti) tárgyát* – márpedig minden egyneműsítés egyúttal torzítás.⁴⁹ A szabályozás és a formalizálás túlzásai lát-

szatracionalitást eredményezhetnek csupán – s ez végső következményeiben a meglévő racionalitásnak a rendszer anarchikus működéséből eredő lehetetlenülésében fejeződik ki.

(F) Az eddigi kérdésfeltevések fokozatosan vezetnek a *jog mint alternatív eszköz* vizsgálata felé. A „De omnibus dubitandum” (Mindenben kételkedni kell) jegyében a jog itt már magamagát kérdőjelezi meg – csupán azért, hogy a társadalomtörténetben elfoglalt helye révén újra állíthassa önmagát. Ez a kérdésfeltevés ugyanakkor a jogászi világképtől a legmesszebbre vezet, hiszen nemcsak a jog társadalmi összefüggéseit, de történelmi alapjait is új megvilágításba helyezi.

Természetes eredménynek kell tehát tekintenünk, ha a szociológiai elemzés a jog hagyományos fejlődéstudományát megkérdőjelezi. Íme néhány példa: Az összehasonlító történelmi antropológiai vizsgálódásból kiderül, hogy nem lehet a *szokást* a jog logikai előzményének tekinteni, mivel kapcsolatuk történelmi. Létezhetnek tehát egymás mellett is, minőségileg eltérő feladatoknak téve eleget.⁵⁰ Ugyanígy a *tradícióról* – mely Weber számára a meghaladandó múlt kövülete, maga a *racionalitás* elmentéje volt – kiderül, hogy maga is történelmileg beigazolódtott, szervesen áthagyományozódott ésszerűség hordozója lehet, és mint ilyen éppen racionalitása okán érdemes a megőrzésre.⁵¹ Avagy: a jogfejlődés hajtóerejét és mechanizmusát illető viták csattanójaként kiderül, hogy éppen a sajátosan joginak az áthagyományozódásában rejlő tehetetlenségi ereje, nevezetesen a *bevált szabályozások, intézményi megoldások* történelmileg nagymértékben általános, csaknem korlátok nélküli *kölcsönzése* (átértelmezése) játszhat olykor egyedülálló szerepet.⁵² – Végül az olyan tipizálásokról, amelyek – Marx nyomán – a *társadalmi-gazdasági formáció* felől közelítenek, kiderül, hogy természetszerűleg a jogra is – kívülről, egyfajta totalitátszemlélet keretében – alkalmazhatók; a jogra sajátosan vagy közvetlenül jellemző többletmondanivalójuk viszont nincs. Ugyanakkor nemcsak megválaszolatlanul hagyják a jogi kul-

túrák kérdését, de a társadalomszervezési formák olyan alapvető összefüggései iránt is érzéketlenek maradnak, mint amilyen például a bürokratikus szervezésnek a feudális abszolutizmustól a létező szocializmusig ívelő két terméke, a *modern államiság* s a *modern formális jog* közötti összefüggés.

Nos, ha e kutatási eredmények között valami közös egyáltalán található, úgy az az, hogy végső soron mindezekben az *eltérő*, a *más*, az *elmúlt* újraértékelése rajzolódik ki. Éppen azon értékek felismerése tehát, amelyek a jogfejlődés szakaszainak megnyugtató magyarázatához vezethetnek, egyszersmind mintákat, fogódzókat vagy alternatívákat nyújtva jogi berendezkedésünk megújításához.

A jog szemszögéből az alternativitásnak két jelentése van. Az egyik:

(a) a *fennálló joggal egyidejűleg járható és igénybe vehető utakra* vonatkozik. Érdeklődés esetén ugyanis a jogi út választása, a *peresítés* nem más, mint az *érdekkierőszakolás egyik stratégiai alternatívája*. Olyan sajátosan formalizált és biztosított eljárás tehát, amelynek előfeltétele, hogy az ügyben érintett *hatalmi tényezők a háttérben maradjanak, s csak a normatív releváns tényálláselemek játsszanak szerepet*.⁵³ Rögtön felvetődik hát a kérdés: a vizsály rendezésébe vajon a kötött eljárású s semleges *bíró*t, a kötetlen eljárású s kívülálló *közvetítőt* vagy a kötetlen eljárású, de hatalmi súlyával is élő *adminisztrátort* vonják-e be, vagy magukra az érdekeltekre – folyamatos s kölcsönösen egymásra utalt kapcsolatukban a jogi eszközök korlátozott, de önkéntes igénybevételére, vagyis döntően egymás közti szolidaritásukra – célszerű-e bízni a feloldást, amint ez az üzleti életben nagymértékben szokás? Ugyanakkor korántsem mindig az érdekelt fél szabad választása dönti el a jelzett kérdést. Csoporthoz tartozástól, a hagyományok továbbélésétől ez oly nagymértékben meghatározott, hogy bizonyos helyzetekben akár előre is kijelenthetjük: a jog a perifériára – azaz a végső biztosíték szerepébe – fog szorulni. Az alternativitás másik jelentése

(b) a jog történeti tipizálására, meghaladása lehetőségeire vonatkozik. Olyan kísérletekre gondolok, amelyek valamilyen makroszociológiai elmélet alapján próbálnak meg a jogfejlődésből alapvető irányokat kiolvasni. Ugyanakkor nem az a céljuk, hogy a fejlődést leírják; csupán hogy meghatározónak vélt irányait kívánják jellemezni. Ideáltípusokat állítanak fel tehát, melyek abban is közösek, hogy hármass felosztással élnek. Ebben a jelen egy merevvé, elidegenültté vált múlt meghaladásának a terméke, mely ugyanakkor már önnön meghaladását igényli. Néhány példa: Egy Ferdinand Tönniestől származó fogalmi különbségtételre építő tipizálás a *bürokratikus-adminisztratív* múltban, az *individualista* értékeket hordozó (*Gesellschaft*-típusú) jelenben, s a *kommunális* értékeket ismét előtérbe helyező (*Gemeinschaft*-típusú) jövőben látja a jogfejlődés három irányát.⁵⁴ – Egy másik tipizálás a társadalmi ellenőrzés jogi lehetőségei felől közelít. A fő irányokat a *szabályozó* hatalomként fellépő *bürokratikus* jogban, a sajátosan jogi értékeket *autonóm* értékként érvényesítő *jogrendben*, s végül a *kölcsönös* társadalmi kapcsolatok *szokásszerű* rendjének a kibontakoztatásában látja.⁵⁵ Egy harmadik tipizálás a jogi eszköz sajátosságaihoz indul ki, s a fejlődés alternatíváit a *represszív*, az *autonóm* és a *társadalmilag felelős* jog lehetőségeiként fogalmazza meg.⁵⁶ Nos, mindezeknek a típusoknak valamilyen eleme feltehetően minden jogi rendszerben fellelhető, ilyen vagy olyan területen jutva szerephez. Ugyanakkor az eltérő korok jogi berendezkedéseit nyilvánvalóan valamelyik típusnak a túlsúlya jellemzi.

És mi a mindenekelőtt tanulságos mindezekben a kísérletekben? A legszembetűnőbb az, hogy a múltat bennük a tisztán hatalmi, egy külsőleges szabályozó akaratot érvényre juttató struktúrák jelzik. A meghaladandó jelent pedig mindegyik a modern formális jog jegyeivel írja körül. A jövő tekintetében valamennyi a jog formális jellemzőinek oldását, a szerves közösségi magatartásformákra történő építést, vagyis azt tűzi célul, hogy demokratikus formák s a jogtól független szakmai

szempontok érvényesüljenek a tisztán hierarchikus hatalmi be-
rendezkedéssel szemben. Kritika ez, mely mindenekelőtt a mo-
dern államiságot s a modern formális jogot is létrehozó *bürok-
ratikus társadalmi szervezés* alig korlátozott egyeduralkodó ellen
irányul.

Ugyanakkor nem bizonyos, hogy a radikális váltás célszerű
vagy egyáltalán keresztülvihető. Az alternatív formák keresésé-
nek igényét szerényebben is megfogalmazta az irodalom, mi-
kor *az előre meghatározott döntési szabályokat nem ismerő
konfliktusfeloldás* ősi – ám egyes civilizációkban ma is élő –
formáit a jövő lehetőségeiként értékelte;⁵⁷ mikor a formális *jo-
gi szabályozás (és konfliktusfeloldás) alól* bizonyos *ügyszakmákat
kivonni* igyekezett;⁵⁸ mikor a jogi szabályozás nyelvét a megol-
dandó kérdésekhez közelebb hozni igyekezett, hogy „társadal-
milag adekvát” jogi fogalmak révén a jogi döntés is az ügy ér-
demét jobban megközelíthesse;⁵⁹ vagy mikor javaslatot tett a
bírói eljárás olyan megújítására, melyben a döntésnek jogsza-
bályra hivatkozással történő pusztán formális igazolása már
nem elégséges: az ügy érdemét illető *tartalmi* (gazdasági, politi-
kai) *igazolás* szükséges ahhoz, hogy az elképzelt döntési válto-
zat formális igazolására egyáltalán sor kerülhessen.⁶⁰

3. A MAKROSZOCIOLÓGIAI JOGELMÉLETEK SZEREPE A JOGTUDOMÁNYI GONDOLKODÁS TÁRSADALOMELMÉLETI MEGALAPOZÁSÁBAN

A különféle megközelítésekben és válaszokban, melyeket az
előbb áttekintettünk, közös jegy volt, hogy a jogot társadalmi
környezetével egységben, a társadalmi lét folyamatába ágya-
zottan mutatták. Talán érzékeltették azt is, hogy a jogász vi-
lágkép meghaladásához nem elég pusztán a szándék: ez szemlé-
letbeli gazdagodást, tehát szemléletbeli váltást is feltételez. A
múlt tapasztalatai ékesen bizonyítják, hogy az elhatározás han-
goztatása önmagában ilyen meghaladáshoz nem vezet. Ezzel

összefüggésben gyakran találkozhatunk két jellegzetes megnyilatkozással. Az egyik (a) annak kinyilvánítása, hogy a marxizmusban a szociologikus látásmód *eleve* benne rejlik, következésképp egy radikális meghaladás igénye nem is vetődhet fel. A másik (b) annak kinyilvánítása, hogy a szociologikus megközelítés szükséges ugyan, alkalmazása azonban csak a hagyományosan jogászai nézőponton belül, annak alárendelten képzelhető el. Jelen megfogalmazásukban ezek a marxista jogi gondolkodás dilemmái ugyan, tanulságai mégis egyetemes jelentőséget hordoznak. Mégpedig mindenekelőtt azért, mert a megfontolások, melyek mögöttük meghúzódnak, többnyire nagyrészt igazolhatóak. Így ami az első okfejtést illeti, miszerint

(a) *a marxizmusban a szociologikus látásmód eredendően benne rejlik*, ez történetileg, elméletileg is bizonyítható. Ám a kérdés nem az, hogy Marx elgondolása milyen belső lehetőségekkel és tartalékokkal rendelkezik, hanem hogy konkrét aktualizálása szerint, itt és most mit nyújt. Ez pedig ténykérdés, amire az adott esetben csak sovány válasz adható. Például az, hogy a marxizmusban rejlő módszertani gondolat ontológiai rekonstrukciója csupán Marx halála után kilencven évvel történt meg, s további másfél évtized elmúltával úgyszólván egyetlen terület van, ahol ez csaknem egészében visszhangtalan maradt – s ez a filozófia. Pedig nemcsak saját ontológiai áttörését, de vele és általa a marxizmus általános újjászületését is Lukács György komolyan gondolta. Komolyan gondolta tehát, hogy „egyetemes jellegű tudományok marxista alapokon történő kidolgozása”, ami „ma még csak feladat, és nem valami már meglévő, nem kész eredmény”, *időszerű* „tudományos kötelesség”, mely „egész nemzedékek életét teheti gyümölcsözővé”.⁶¹ Nos, a jogtudománynak még nyilvánvalóan a lukácsi Ontológiához mérhető társadalomelméleti alapvetése sem született meg; csak részkísérletekkel találkozunk. Elméleti örökségként pedig csupán az ún. *szocialista normativizmus*sall, mely ideológiai-politikai vágyképektől vezérelt, kritikai szellemtől mentes gondolkodás terméke. Az éppen fennállónak a feltétlen tiszte-

letében, a jognak mint jognak és sajátos értékeinek lebecsülésében a szocialista normativizmus odáig ment, hogy azt is vitattá tette: vajon anélkül hogy kapitalista, szocialista vagy más formáció jogaként konkretizálnánk, a jog általában mint közös nem-fogalom egyáltalán értelmes fogalomnak bizonyulhat-e, vagy sem.⁶² Ami pedig azt az okfejtést illeti, miszerint

(b) a szociológiai nézőpont a jogtudományban csak alárendelt lehet, a sajátosan jogi megközelítés féltése – úgy tetszik – magában véve indokolt. Hiszen ismerős a múlt tanulsága: a neokantiánus módszertani tisztaság jegyében a normativizmus csak az értékeket ismerte el, a tényeket pedig következetesen kiiktatta vizsgálódási köréből, és így szándéktalanul is kiüresítette önmagát; amiként a jogszociológia is csaknem sterilizálta magát, mikor éppen megfordítva, a normativitást kísérelte meg száműzni figyelme köréből. A veszély jelzése tehát felettébb jogosult. Ez azonban nem indokolja, hogy a jog elmélete – amiként a szocialista normativizmus tette – politikai megfontolások szolgálatává szegődjék, ezek vágyképeit megkérdőjelezetlen kiindulópontokként fogadja el, és ezáltal ideologikussá válik. Márpedig a nyelvi konvenciókban ilyen vágyképeket szentesít, ha jogiként eleve csak azt fogadja el, ami az *állami elismerés* pecsétjével rendelkezik, vagy – ami ezzel egyértelmű – a szociológiai módszerrel a jog forrásvidékét, a kifejlett joginak a jogi határvidékeivel való kölcsönösen egymást feltételező működését, félig jogi és quasi-jogi formáknak a jogi szerepkörében játszott életét nem járja körül, és a szociológiai megközelítést kizárólag csak a *hivatalos jogalkotás előzményei és következményei* elemzéseként ismeri. Hiszen mindennek hallgatólagos előfeltétele, hogy a jogalkotást a pozitív jog kizárólagos forrásának, és mint ilyet szentnek és sérthetetlennek tartsa. A jogszociológiát mégis igényli, ám nem a megismerés módszereként, hanem pusztán gyakorlati segédeszközként, hogy emberek magatartását a normák „akaratának” megfelelő irányban manipulálva elősegítse a szabályozás gyakorlati „megvalósulásának” sikerét.

Ami tehát a neokantianizmus módszertani tisztaságigénye jegyében csak úgy volt elképzelhető, mint tény és norma „szinoptikus” egymásra vetítése vagy a „normatív modell” és „valóságos megtörténte” „kölcsonös egymásravezónatkozásukban” szemlélt elemzése,⁶³ ma minden jogszociológiai vizsgálódás természetes kiindulópontja. Ugyanakkor tény és norma kapcsolatában nem egyszerűen az a döntő, hogy „maga a jelenység nem létezik külön a megvalósítandó értékektől, lévén azoktól fogalmilag meghatározott.”⁶⁴ Az ilyen állásfoglalás inkább úgy értékelhető, mint a jogszociológia harca önnön jogszociológiaként történő megtartásáért, tehát a „megkülönböztetetten jogi” s vele a normatív elem megőrzéséért. Tény és norma kapcsolatában tehát nem a kettősség pusztá ténye a döntő, még kevésbé annak az oldalnak a megnevezése, ami kapcsolatukban túlsúlyosnak bizonyul; *inkább a társadalmi tények s a társadalmi normák és értékek elszakíthatatlanul kölcsonös feltételezettségének a felismerése*. Annak felismerése tehát, hogy *norma és érték minden lényeges meghatározás szerint társadalmi kategória*: társadalmilag konkrétan feltételezett, értelmessé és értelmezhetővé tett formájában létezik.

E ponton előrevivő ösztönzéssel szolgálhat a jogszociológia, mikor tárgyát így fogalmazza meg: „jórészt a fennálló jogrendszerek ideológiakritikája”. Úgy vélem azonban, itt mégsem egyszerűen „távlatyszerzésről”, a jogi normák rendszerén „kívülre” helyezkedésről, olyan tisztán „külső” kapcsolatról van szó, amelynek keretén belül megvizsgáljuk: miképp is „hatolnak be” ideológiai (osztályjellegű) mozzanatok a jogi gondolkodásba, ellentmondásos társadalmi tartalommal fordítva azt, ami a formális szabályozásban még – úgy tűnik – ellentmondásmentes egység volt.⁶⁵ Legalább a makroszociológiai elemzés során vissza kell térni az ideológia általános marxi fogalmához, és *mint a társadalmi tevékenység közegeként jelen lévő tudati formát, magát a jogot kell ideológiakritikának alávetni*. Ez azt jelenti: *a jognak önmagáról adott minősítéseit társadalmi összefüggésekbe helyezve kell választ adni a kérdés-*

re, vajon 1. e minősítések miképp formálódnak egyáltalán mértékké; és 2. miképp formálódnak intézményesen ható társadalmi erővé, a társadalmi összkomplexus működésében formális jelentőséget hordozó létszerű összetevővé. Kezdő gondolatmenetünkhöz visszatérve tehát: éppen nem valamiféle „külső” és „belső” megkülönböztetettséget elismerő, ennek talajáról indító magyarázatról van itt szó, mely e kettősségben is a voltaképpeni funkcionális egység kimutatását keresi. Hanem olyan ontológiai rekonstrukcióról, amelyik éppen ama folyamat nyomon követését tűzi célul, melyben ez a képzet – a „külső” és „belső” szétválásának s az ennek megfelelő működésnek a képzete – egyáltalán kialakul.

A makroszociológiai jogelmélet iránt támasztott követelményeink így legalábbis ellentmondásosak. Kíváncsú egyfelől az elérhető legnagyobb szemléletbeli nyitottság, másfelől *a jog sajátyszerűségére történő érzékeny ügyelés*. És ugyanígy: a marxizmust is beleértve egyetlen makroszociológiai jogelmélet sem léphet fel azzal az igénnyel, hogy *történelem-filozófiai előfeltevéseit* (eszkatologikus mozzanatait, ideológiai-politikai prekoncepcióit) a többi elmélet többnek vagy másnak vegye, mint amit Carbonnier „nagyhipotézis”-nek nevezett.⁶⁶ Ugyanakkor feltehetően nemcsak a múltbéli jogelméletek mögött álltak ilyen előfeltevések, de egyenesen szükséges is, hogy a gondolkodást ilyenek segítsenek rendezni, tudásunk, vélekedésünk és tevékenységünk hallatlanul összetett, mindenkor mozgó hálójában elhelyezni. Tiszteletre méltó hát (és a szociologikusnak kikiáltott, eredményeiben mégis leegyszerűsítő vulgármarxizmusnak bizonyuló megközelítések kártételével szembeállítva indokolt is) a kíváncsú, hogy a jogszociológia végső szintézise ne a filozófia végső bölcsességének feltüntetett elméletek deduktív „alkalmazásából”, hanem konkrét módon, következetesen bizonyított tételekből, empirikusan igazolt részeredményekből épüljön fel.⁶⁷ Hadd vélekedjek mégis úgy: nem más ez, mint *eszmény*, ami felé legfeljebb csak közelíthetünk, ám e közelítést is – épp a magunk érdekében – legfeljebb *csak mértékkel*

tehetjük. Példával élve: az a kíváncsiság, ami a mai amerikai jogszociológiában a tudomány és a politika következetes szétválasztása érdekében, a technokratikus gondolat ígézetében megfogalmazódott,⁶⁸ semmiféle elmélet értékközömbösségét nem jelentheti. S az újdonság máza mögött egyébként is régi dilemma lappang, mely csattanós formában, egy tragikus véget ért magyar gondolkodó, Somló Bódog életműve fejlődésének irányválasztó kérdéseként, közel nyolcvan éve már megfogalmazódott. Ez így hangzott: *minél teljesebb benső tökéletesedést ér el a szociológiai elmélet, annál kiszolgáltatottabbá, csupán eszköszerepűvé lesz bármiféle politika kezében, ha nem áll mögötte értékelméleti megalapozás, mely a társadalmi beavatkozásban többet lát, mint puszta technikát, s így felhasználása lehetséges alapját, irányát és célját is körülöleli.*⁶⁹ Ezzel pedig befejezésként ismét tény és érték kölcsönös feltételezettségéhez érkeztünk.

A makroszociológiai jogelméletek szerepét a jogtudományi gondolkodás társadalomelméleti megalapozása szempontjából inkább szemléleti újdonságukban, semmint eddigi részeredményeik kiforrottságában látom. Úgy vélem azonban, ez nem kevés a jelen számára; a jövő szemében pedig a lehető legfőbb, hogy a kíváncsiság eredmény valóban bekövetkezzék. Hadd emlékeztessenek az emberiség egyik legeredetibb matematikai gondolkodója, a hányatott életű nyugalmazott marosvásárhelyi kapitány, Bolyai János apokrif gondolatára:⁷⁰

*Ezért mondom én: gazdagok azok, akiknek
kérdéseik vannak, s a legszegényebbnél
szegényebbek, kiknek csak válaszaik.*

*Ezért mondom én: ne a kérdések nyugtalanságától félj:
a megnyugtató válaszoktól!
És ne a kérdések bonyolultságától rettegj:
az egyszerű válaszoktól!*

Készült a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság XI. Világkongresszusának (Helsinki, 1983) VI/4. munkacsoportja („Makroszociológiai jogelméletek”) megnyitó előadásaként. Első magyar változatában: „Külső” és „belső” a jogban. Jogtudományi Közlöny, XXXVIII (1983) 11 és *Makroszociológiai jogelméletek: A jogászi világtól a jog társadalomelmélete felé*, Szociológia, 1983/1–2.

Jegyzet

¹ Hunt, Alan: *The Sociological Movement in Law*. London, Macmillan, 1978. 1. old.

² Vö. pl. Popper, K. R.: *The Open Society and Its Enemies*, vol. II. London, Routledge and Kegan, 1945. Különösen 21. fejj.; Tucker, Robert C.: *Philosophy and Myth in Karl Marx*, London, Cambridge University Press, 1962; Kolakowski, Leszek: *Main Currents of Marxism*, vol. I. Oxford, Clarendon Press, 1978. Különösen XVI. fejj. 2. pont.

³ Vö. pl. Bendix, Reinhard: *Max Weber, An Intellectual Portrait*. London, Methuen, 1966. Különösen XV. fejj.; Aron, Raymond: *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris, Gallimard, 1967. Weber-fejj., különösen 6. pont; és különösen élesen az olyan balos állásfoglalások, mint – Lukács György: *Az ész trónfosztása* Budapest, Akadémiai, 1954. VI. fejj. 3. pont nyomán – Walton, Paul: *Max Weber's sociology of Law: A critique*. = *The Sociology of Law*, ed. Pat Carlen. Sociological Review Monograph, No. 23, 1976.

⁴ Pl. *Proceedings of the Symposium on Scientific Objectivity*, Copenhagen, Munksgaard, 1978. (Danish Yearbook of Philosophy, vol. 14.)

⁵ Avagy a logika nyelvén szólva: „Minden két részfogalom metszetének a nulla osztályt kell adnia.” Klaus, Georg: *Bevezetés a formális logikába*, Budapest, Gondolat, 1983. 184. old.

⁶ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A logika tudománya*, II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1979. 123. old.

⁷ Uo., 124. old.

⁸ Hartmann, Nicolai: *Lételméleti vizsgálódások*, Budapest, Gondolat, 1972. 206. old.

⁹ Lukács, György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 172. old. stb.

¹⁰ Tarello, Giovanni: *La sociologia nella giurisprudenza*, Sociologia del Diritto, I (1974).

¹¹ Eörsi Gyula: *Jogelméleti torzó*, Állam- és Jogtudomány, XXIII (1980) 3.

¹² Peschka Vilmos: *Lehet-e a jognak ontológiája?* Állam- és Jogtudomány, XXIII (1980) 3.

¹³ Beck, Anthony: *Law is text*. = Memoria del X Congreso Mundial Ord-

nario de Filosofía del Derecho y Filosofía Social, vol. VI. México, Universidad Nacional Autónoma de México, 1982, 201. old.

¹⁴ Eörsi, 355. old.

¹⁵ Számos gyökere és összetevője lehet egy ilyen felfogásnak. Elméleti forrását a *karteziánus racionalizmus* formalizmusában látja Perelman, Chaim: *Droit, morale et philosophie*, Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968. 103. és köv. old. Társadalmi talaja ugyanakkor közel állhat a *centralizáló* tendenciákhoz, illetve a politikailag ezek mögött álló konzervatív vagy voluntarista felfogásokhoz. Legalábbis erre utal, hogy a dinamikussal szembeállított ún. statikus *értelmezélmélet* mindenekelőtt a feudális abszolutizmusban és a szabadversenyes kapitalizmusban, továbbá a létező szocializmusok proletárdiktatúrával jellemzett szakaszában vált uralkodóvá – vagyis olyan fejlődési szakaszokban, amikor a friss kodifikáció még egy csaknem mechanikus jogalkalmazás vágyát és illúzióját ébreszthette. A statikus elmélet szerint a jogi normának létezik egy autentikus, önmagában megálló, önmagával változatlanul azonos, történetileg a jogalkotói akaratban feltárható jelentése, és az értelmezés ezt hivatott feltárni (pl. Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*; Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1960. Különösen III. fej.). E felfogás olyan szemantikai elméletet feltételez, amely szerint a *jelentés* mindennemű szociális kommunikációtól független, eleve adott és önmagával változatlanul azonosítható; a mozgékonyt, rugalmasságot, határozatlanságot fogalmilag kizárja, s így minden ízében objektív (pl. Antal, László: *Sign, meaning, context*, Lingua, X [1961]2).

¹⁶ Kelsen, Hans: *Eine Grundlegung der Rechtssoziologie*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, XXXIX (1915), különösen 875–876. old.

¹⁷ Marx, Karl és Engels, Friedrich *Művei* (a továbbiakban: *MEM*) XIII. kötet. 158. old.

¹⁸ Kelsen, 876. old.

¹⁹ Eörsi, 358. old.

²⁰ Pl. *MEM*, III, 75–76. old.; XXI, 449–451. old.

²¹ Meg kell jegyezni: noha annak felismeréséhez, hogy ez mint ideológia szükséges, nem jutott el Engels, bár világosan meglátta az *ontológiai összefüggést a modern (formális) jogi berendezkedés uralkodóvá válása és a jogászhi-vatásgyakorlás ideológiája* közt. „Az állam azonban – írta –, mihelyt önálló hatalommá vált a társadalommal szemben, csakhamar további ideológiát teremtet. A hivatásos politikusoknál, az államjog teoretikusainál és a magánjogászoknál ugyanis még inkább veszendőbe megy a gazdasági tényekkel való összefüggés. Mivel a gazdasági tényeknek minden egyes esetben jogi indítékok formáját kell ölteniök, hogy törvényi formában lehessen őket szentesíteni, és mivel ennek során magától értetődőleg tekintettel kell lenni a már érvényben levő egész jogrendszerre is, azért úgy vélik, hogy a jogi forma minden, és a gazdasági tartalom semmi. Az államjogot és a magánjogot úgy kezelik, mint ön-

álló területeket, amelyeknek megvan a maguk független történelmi fejlődése, és amelyeket minden belső ellentmondás következetes kiirtásával önmagukban lehet és kell rendszeresen tárgyalni.” *MEM*, XXI, 289. old.

²² *Carbonnier, Jean: Flexible droit*, Paris, Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1976. I. fejr. B. pont.

²³ *Llewellyn, Karl N.: Some realism about realism* (1931). = *The Sociology of Law*, ed. Rita James Simon. San Francisco, Chandler, 1968. 42–43. old.

²⁴ *Petrzayicki, Leo: Teorija prava i goszudarsztva v szvjazi sz teoriej nrvasztvennosztj*, I–II. Szvj. Peterburg, Markuseva, 1907.

²⁵ *Sumner, William Graham: Népszokások* (1906). Budapest, Gondolat, 1978.

²⁶ *Ehrlich, Eugen: Grundlegung der Soziologie des Rechts*, München und Leipzig, Duncker und Humblot, 1913.

²⁷ *Malinowski, Bronislaw: Crime and Custome in Savage Society* (1926). London, Routledge, 1961. 58. old.

²⁸ *Bohannon, Paul: Law and legal institutions*. = *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 9, ed. David L. Sills. New York stb., MacMillan and The Free Press, 1968. 75. old.

²⁹ *Hart, H. L. A.: The Concept of Law*, Oxford, Clarendon Press, 1961. V. fejr. 3. pont.

³⁰ Persze önmagában véve ez is *ad regresszum* okfejtés. Hiszen ez esetben ki kellene mutatnunk: mikortól, milyen feltételek bekövetkeztétől beszélhetünk államról. Csak ennek megválaszolása után térhetnénk rá a voltaképpeni kérdésre: milyen okoknál fogva nem minősül joginak az a szabályrendszer, amely mögött a fenti meghatározás szerint állam nem áll ugyan, mégis a konfliktusfeloldás és szabályozás alapfunkcióját adott közegében maradéktalanul betölti.

³¹ *Pospíšil, Leopold: Anthropology of Law – A Comparative Theory*, New York stb., Harper and Row, 1971. 3. és 6. fejr.

³² Ilyen dilemma persze az egész marxi módszertani gondolat rekonstruálása során is felmerül. A legutóbb pl. a *társadalmi osztály* fogalma kapcsán *Deák Dániel (Redisztibució és szocializmus. Kézirat. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982)* kísérelte meg tisztázni, hogy a Marx elemzéséből kibontható fogalom hogyan viszonyul a Lenin által adott meghatározáshoz. A szerző következtetése szerint a marxi osztályfogalom csak a klasszikus kapitalizmuson mint piaci szabályozáson nyugvó árutermelő társadalmon belül operacionális; más berendezkedésekre alkalmazva már mesterkéltn extrapolációval van dolgunk.

³³ *Evan, William M.: Public and private legal systems*. = *Law and Sociology*, ed. William M. Evan. New York, The Free Press of Glencoe, 1962.

³⁴ A fogalmi különválasztásra ld. *Eörsi Gyula: Összehasonlító polgári jog* –

Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai, Budapest, Akadémiai, 1975. 264. pont, különösen 435. old.

³⁵ *Llewellyn*, 38. old.

³⁶ *Horváth*, Barna: *Rechtssoziologie*. Berlin–Grunewald, Verlag für Staatswissenschaften und Geschichte, 1934.

³⁷ *Kantorowicz*, Hermann: *The Definition of Law*, ed. A. H. Campbell. Cambridge, University Press, 1958. 78. és köv. old.

³⁸ *Carbonnier*, Jean: *Sociologie juridique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1978. 2. fejt., I. rész 2. szakasz.

³⁹ *Holmes*, O. W.: *The Common Law*, Boston, Little, Brown, 1881. 1. old.

⁴⁰ *Pound*, Roscoe: *An Introduction to the Philosophy of Law* (1922). New Haven – London, Yale University Press, 1954. 47. old.

⁴¹ *Pound*, Roscoe: *Social Control through Law*, New Haven, Yale University Press, 1942.

⁴² *Black*, Donald: *The boundaries of legal sociology*. = The Social Organization of Law, ed. Donald Black – Maureen Mileski. New York – London, Seminar Press, 1973. 50. és köv. old.

⁴³ *Parsons*, Talcott: *The law and social control*. = Law and Sociology, 58. old.

⁴⁴ *Bredemeier*, Harry C.: *Law as an integrative mechanism*. = Law and Sociology.

⁴⁵ *Sajó* András: *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás*, Budapest, Akadémiai, 1978. 36. és köv. old.

⁴⁶ *Pl. Shapiro*, Martin: *Political jurisprudence*, Kentucky Law Journal, LII (1964) és *Kulcsár* Kálmán: *A politikai és a jogi rendszer*. = Kulcsár Kálmán: *Társadalom, politika, jog*. Budapest, Gondolat, 1974.

⁴⁷ *Bobbio*, Norberto: *Le bon législateur*. = Le raisonnement juridique, ed. Hubert Hubien. Bruxelles, Bruylant, 1971.

⁴⁸ *Luhmann*, Niklas: *Positivität des Rechts als Voraussetzung einer modernen Gesellschaft*. = Die Funktion des Rechts in der modernen Gesellschaft, ed. Rüdiger Lautmann, Werner Maihofer, Helmut Schelsky. Bielefeld, Bertelsmann, 1970. (Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie, 1. Band.) 187–188. old.

⁴⁹ *Zaccaria*, Giuseppe: *Razionalità, formalismo, diritto: riflessioni su Max Weber*, Sociologia del Diritto, VIII (1981) 1.

⁵⁰ *Diamond*, Stanley: *The Rule of Law versus the Order of Custom*. = The Rule of Law, ed. Robert Paul Wolff. New York, Simon and Schuster, 1971. Különösen 117–126. old.

⁵¹ *Munoz*, Louis J.: *The rationality of tradition*, Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, LXVII (1981) 2.

⁵² *Watson*, Alan: *Legal Transplants – An Approach to Comparative Law*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1974 és *Watson*, Alan: *Society and Legal Change*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1977.

⁵³ Mayhew, Leon: *The legal system*. = International Encyclopedia of the Social Sciences, 9, 63. és köv. old.

⁵⁴ Kamenka, Eugene – Tay, Alice Erh–Soon: *Beyond bourgeois individualism – The contemporary crisis in law and legal ideology*. = Feudalism, Capitalism and Beyond, ed. E. Kamenka – R. Neale. London, Arnold, 1975; Kamenka, Eugene – Tay, Alice Erh–Soon: *Social traditions, legal traditions*. = Law and Social Control, ed. E. Kamenka–A. E. S. Tay. London, Arnold, 1980.

⁵⁵ Unger, Roberto Mangabeira: *Law in Modern Society – Towards a Criticism of Social Theory*, New York, The Free Press, 1976. 2–3. fej.

⁵⁶ Nonet, Philippe–Selznick, Philip: *Law and Society in Transition – Toward Responsive Law*, New York, Harper and Row, 1978. II–IV. fej.

⁵⁷ Pl. Dekkers, René: *Justice bantou*, Revue Roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques, XII (1968) 1; David, René: *Deux conceptions de l'ordre social*. = *Ius Privatum Gentium – Festschrift für Max Rheinstein*, I. Band. Tübingen, Mohr, 1969.

⁵⁸ Bizonyos állami – pl. társadalombiztosítási – feladatok szakszervezeti hatáskörbe adásának, a különféle feladatkörű társadalmi bíróságoknak, s az egyéb (olykor csak a szabályok vagy intézmények megkettőződését eredményező) ún. delegalizációs és dekriminalizációs kísérleteknek számottevő szocialista irodalma van; ezek átfogó szociológiai értékelése azonban nem történt meg. A nyugati kísérletekre – kritikai éllal – l. Abel, Richard L.: *Delegalization – A critical review of its ideology, manifestations, and social consequences*. = *Alternative Rechtsformen und Alternativen zum Recht*, hrsg. Erhard Blankenburg, Ekkehard Klaus und Hubert Rottleuthner. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1980. (Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie, Band 6.)

⁵⁹ Luhmann, Niklas: *Rechtssystem und Rechtsdogmatik*, Stuttgart stb., Kohlhammer, 1974.

⁶⁰ Pl. Wasserstrom, Richard A.: *The Judicial Decision – Toward a Theory of Legal Justification*, Stanford, University Press, 1961. 7. fej. és Bolding, Per Olof: *Reliance on authorities or open debate? Two models of legal argumentation*. = *Scandinavian Studies in Law*, vol. 13. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1969.

⁶¹ Lukács György: *Utam Marxhoz*, II. kötet. Budapest, Magvető, 1971. 312–313. old.

⁶² Pl. Szabó Imre: *Jogelmélet*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977. 1. pont.

⁶³ Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*, Szeged, 1937. VIII. old.

⁶⁴ Pl. Selznick, Philip: *Sociology and natural law*. = *The Social Organization of Law*, 26. old.

⁶⁵ König, René: *Das Recht im Zusammenhang der sozialen Normensysteme*. = *Studien und Materialien zur Rechtssoziologie*, hrsg. Ernst E. Hirsch

und Manfred Rehbinder. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1967. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft Nr. 11.)

⁶⁶ Carbonnier: *Flexible droit*, 5. old.

⁶⁷ Podgórecki, Adam: *Towards a general theory in the sociology of law*. = Podgórecki, Adam: *Law and Society*. London, Routledge 1974.

⁶⁸ Black, Donald: *The boundaries of legal sociology*. = *The Social Organization of Law*, különösen I. és III–IV. pont.

⁶⁹ Vö. Varga Csaba: *Somló Bódog jegyzetei Arisztotelész állambölcseletéről*, Magyar Filozófiai Szemle, XXV (1981) 6, 816. és köv. old.

⁷⁰ Mandics György–M. Veress Zsuzsanna: *Bolyai János jegyzeteiből*, Bukarest, Kriterion, 1979. 57–58. old.

Tételezések rendszeréből áll-e a jog?

1. A JOG MODELLJEI

Ideologikus modellje szerint a jog meghatározott hatáskörrel rendelkező állami szervek meghatározott szabályokat követő eljárásának a terméke. Következésképpen kizárólag azt tekinthetjük jognak, ami meghatározott szervezet(ek) által meghatározott mód(ok)on tételezést nyert – függetlenül tényleges tartalmától, formai összefüggéseitől, megvalósíthatóságától vagy tényleges megvalósulásától. E modellnek ugyanakkor számos hiányossága van. Először is, bármely testület olyan minősítése, hogy az megfelelő hatáskörrel rendelkezik, a jogi tételezés függvénye. Ugyancsak a jogi tételezés függvénye bármely szabály elfogadása megfelelő eljárási szabályként. Ez pedig azt jelenti, hogy a jogot önmaga által határozzuk meg; vagyis – más szavakkal – bármely jog létezése előfeltételeinek meghatározásaként maga a jog önminősítését fogadjuk el. Másik hiányossága, hogy a szóban forgó modell a jogra csak mint írásban rögzített szövegre van tekintettel – lehetséges vagy valóságos hatása teljességgel érdektelen számára. Végül e modell semmiféle valóságnak nem felel meg. Nem más, mint egyfajta vágytól vezérelt gondolkodás terméke: lényegében normatív követelmények kivetítése. Mindazonáltal, mivel a nyugati jogi kultúrákban és különösen ezek hivatalos jogi gyakorlatában az ideologikus modellnek meghatározó szerepe van annak eldöntésében, hogy mit *kell* az elméletben „megkülönböztetetten jogi”-nak tekintenünk és a gyakorlatban mint ilyet alkalmaznunk, az ideologikus modell akkor is megerősítést nyer, ha egyértelműen kiderül, hogy tisztán utópikus elemekből áll.

A jog *valóságos modellje* ezzel szemben azt sugallja, hogy bármiféle normatív követelmény kielégítése szükségképpen valami többet vagy kevesebbet eredményez a gyakorlatban, mint ahogyan az ideologikus modellből következően várható; vagyis a valóság – ilyen vagy olyan módon – szükségszerűen eltér ideologikus másától. Amint ezt megkísértem már bizonyítani, a jognak jogként való önminősítése minden esetben a végső kritérium. Ez a végső kritérium akkor is, ha a „jogon kívüli” és „jogon belüli” tartományai között a merev szétválasztás lehetőségét tagadjuk; akkor is, ha a jogot mint szakadatlanul mozgásban lévő kontinuumot kezeljük; sőt akkor is, ha a jog önminősítését csak ez önminősítés valóságos társadalmi elfogadása függvényében – az önminősítés társadalmi gyakorlata mértékében és értelmében – tekintjük ilyen végső kritériumnak.

Ebből következően a *formális tételezés* (FT) az, ami kiindulási pontként és egyszersmind sarokkövek sorozataként szolgál, körülhatárolva, hogy mit kell joginak tekintenünk. Ugyanígy a formális tételezés az, ami kiindulási pontként és egyszersmind – a lehetséges kereszteződéseknel – irányjelzők sorozataként kínálkozik és követel úgyszólván kizárólagos alkalmazást, amikor az okfejtés mint sajátosan jogi okfejtés egy sajátosan jogi eljárás során törekszik a meggyőzésre. Mindazonáltal a formális tételezés – magában – távolról sem elegendő arra, hogy a jog határait megvonja vagy a jogi okfejtési folyamatot a kívánatos csatornába terelje. Más szavakkal: a formális tételezés egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy a „megkülönböztetetten jogi” körvonalait megvonja; a jog társadalmi tartalmát, célirányultságát, értékbeli elkötelezettségét jellemezze; vagyis a jogot formális-dogmatikai minőségében (pl. fogalmi rendszere, logikai összefüggései tekintetében) vagy társadalmi lehetőségeit s valóságát illetően egyértelműen, világos módon meghatározza – anélkül hogy egyidejűleg figyelembe ne vennénk társadalmi összefüggéseit is.

2. A JOG TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A társadalmi összefüggések kutatásának a jog területén két irányban lehet megkülönböztetett jelentősége.

A szemantikai értelemben vett összefüggéskeresés azt sugallja, hogy a *jogrendszer* (JR), amit normák meghatározott halmazaként fogunk fel, azokból a *formális tételezésekből* tevődik össze, amelyek társadalmilag relevánsak lehetnek, továbbá abból a *társadalmi környezetből* (TK1), amelybe a formális tételezéseknek ágyazódnak. Ez a társadalmi környezet ad a formális tételezéseknek meghatározott jelleget azzal, hogy szövegüknek valóságos társadalmi létezését biztosít. Szemantikai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon előfeltevések, előítéletek, értékválasztások, nem-formális tételek és tételezések összessége értendő, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek, és ennél fogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések társadalmilag konkrét jelentést nyerjenek és így gyakorlatilag értelmezhetőkké és alkalmazhatókká váljanak. Következésképp, képletszerűen kifejezve:

$$JR = FT + TK1.$$

A társadalomontológiai értelemben vett összefüggéskeresés pedig azt sugallja, hogy semmiféle csupasz tényszerűség (ilyennek a kinyilvánítása vagy verbális megerősítése) nem azonosítható bármely jelenség totalitásával, azaz belső lehetőségeinek – és ennél fogva valóságos jelentőségének – az összességével. Ismeretes például, hogy végső soron a hatalmat és a jogot kényszer támogatja, vagyis az erőszakalkalmazás lehetősége, a „csúcsos sisakú emberekhez” fordulás biztosítja – amint ezt Max Weber jelképesen kifejezte. Ám átlagesetekben sem a kényszer tényleges jelenléte, sem konkrét alkalmazása nem szükséges. A mindennapokban inkább a kényszerrel történő folytonosan megújuló fenyegetés az, ami hatást gyakorol. Te-

hát a kényszerhez történő folyamodásnak bármikori – egy a jog mögött álló egész normatív, intézményi és ideologikus apparátustól támogatott – benső lehetősége az, ami a jog általános érvényesülését biztosítja. Avagy, tisztán jogi példával élve: csupán a kérdéses jogrendszer, azaz a szóban forgó jog formális tételezéseinek a társadalmilag elfogadott jelentése dönti el, vajon van-e bármiféle *jogi* lehetőség valami csupán eszmeileg létezőnek a valóságossá tételére. Ám annak az eldöntése már, hogy mi és mennyi váljék ebből a lehetőségből valóságossá, mi és mennyi valósul meg és lesz a társadalmi valóság részévé (azaz együtt persze, hogy mindez milyen eredménnyel, járulékos hatással és módokon következik be) – immár a jog *társadalmi környezetének* (TK2) a függvénye. Az a társadalmi környezet a meghatározó ebben, amelyik a jogot társadalmilag valóban működő, a társadalmi komplexusok között közvetítő komplexussá avatja. Társadalomontológiai értelemben vett társadalmi környezeten itt mindazon megfontolások, politikai erők, hatalmi viszonyok összessége értendő, amelyek az adott társadalomban számottevő befolyással rendelkeznek, és ennél fogva döntő szerepet játszanak abban, hogy a formális tételezések gyakorlati megvalósításának a célszerűsége (elkerülhetetlensége) társadalmilag nyilvánvalóként (elviselendőként) jelenjék meg, és amelyek ilyen módon a kérdéses jogrendszer gyakorlati működésében hajtóerőként és egyszersmind felelős tényezőként szerepelnek. Ez a tényleges működés az, amit az elmélet *jogi rendszernek* (JIR) nevez. Jogi rendszeren pedig mindazon tevékenységek összessége értendő, amelyeket a „megkülönböztetetten jogi” nevében hajtanak végre, és amelyeket a társadalom is eltűr (elfogad) mint olyanokat, amelyek e „megkülönböztetetten jogi” keretein belül foglalnak helyet. Következésképpen, hasonló képletben kifejezve:

$$\text{JIR} = \text{JR} + \text{TK2}.$$

3. HAGYOMÁNYOS MEGKÖZELÍTÉS ÉS TÁRSADALOMONTOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉS

Jogtudományi körökben közismert, hogy Ronald Dworkin oxfordi professzornak közel két évtizede megfogalmazott kérdésfeltevése – Szabályok rendszeréből áll-e a jog?¹ – milyen felszabadító hatású volt a nyugati gondolkodásra, és az azóta eltelt idők során mennyire korunk egyik jellegzetes – kihívó és ígéretes – kérdésfeltevésévé vált. Noha a tétel, amit kifejt, látszólag igencsak egyszerű: a jog több, mint csupán szabályok halmaza. Hiszen egyéb, normatív tartalmú nyelvi kifejezéseket is figyelembe kell vennünk ahhoz, hogy betölthessük azt a hézagot, ami a tételezett szabályok és a hozott bírói döntések között mutatkozik. Nos, úgy vélem, címként megfogalmazott kérdésfeltevésem nem a dworkini kérdésfeltevés felülvizsgálata, hiszen ez az azóta számtalanszor újra indult viták fényében már ismételten bebizonyította megalapozottságát és okfejtése helyességét. Úgy gondolom, kérdésfeltevésem inkább ennek folytatását jelenti – folytatást tehát, de az elméleti előfeltevések változásával. A Dworkinra jellemző megközelítés ugyanis hagyományosan jogtudományinak tetszik. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy kielégíti a *modern formális jog* ideáltípusának alapvető előfeltevéseit, amiként ezek különböző módokon, de egymással rokonítható végeredménnyel a kontinentális és az angolszász jogfejlődésben kialakultak. *Hagyományos jogtudományi megközelítés* alatt azt értem, hogy kiinduló- vagy végpontként a következő feltevésekkel él: (1) A jog valamiféle önmagával azonos jelenség; következésképpen olyasmi, ami önmagában és önmaga által meghatározott (meghatározható). Ennélfogva (2) létezik egy olyan határvonal, amelyik a „jogon kívüli” és „jogon belüli” tartományait élesen, egyértelműen elkülöníti egymástól. Ilyen módon (3) egyetlen kérdés marad csupán megválaszolatlan, s ez az, hogy miképpen tágítsuk ki a jog fogalmát (vagy szövegbeni megtestesülését) kellően ahhoz, hogy egy jogász okfejtési folyamatban azt a szakadékot, ami a hiva-

talosan betáplált *in-put* (a hatályos jog formális tételezései) és az eredményként gyakorlatilag nyert *out-put* (a hatósági döntés) között logikailag mutatkozik, áthidaljuk. Nos, e megközelítéshez kapcsolódik és ezzel szembesítődik – ámbár másik szinten – az, amit jobb híján *társadalomontológiai megközelítésnek* neveznék. Ez a megközelítés kimutatja, hogy a modern formális jog ideáltípusára jellemző alapvető előfeltevések nem a valóság kategóriái, hanem tisztán posztulált jellegűek: a jog zárt követelményrendszeréből vetítik ezeket a valóságra. Am ugyanakkor a társadalomontológiai megközelítés megkísérli, hogy a jogász hivatásgyakorlás ideológiájának összetevőiként kezelje ezeket. A társadalomontológiai megközelítés számára olyan összetevők tehát, amelyeknek valóságos feladata van a jog sajátzerű működésében. A társadalomontológiai megközelítés ugyanakkor megkísérli rekonstruálni az egész társadalmi összefüggésrendszert, amelybe ezek az előfeltevések ágyazódnak, és amely lehetővé, illetve szükségessé teszi, hogy ezek a tisztán posztulált előfeltevések a jog valóságos gyakorlatának a valóságos tényezőiként hassanak. Korábbi vizsgálódások alapján úgy vélem, a társadalomontológiai megközelítést az alábbi állítások jellemzik: (1) A jog történelmi kontinuum, mely önmagát határozza meg tényleges társadalmi gyakorlatán keresztül. Ennélfogva (2) „jogon kívüli” és „jogon belüli” megkülönböztetésekor semmiféle eleve adott elhatároló vonalról nem beszélhetünk. Ennek hiányában legfeljebb különféle homogén és heterogén ösztönzések (pl. „egységesülés” és „elkülönülés”, „mag” és „perifériák”) viszonylagos megkülönböztetéséről lehet szó; ám ezekről s ezek kölcsönhatásairól is legfeljebb csak utólagos leírás adható. Ilyen módon (3) bármiféle jogi-jogász folyamatról legyen is szó, a logikai levezetés (bizonyítás) igényét egyfajta társadalomontológiai rekonstrukcióval kell helyettesítenünk. Olyan rekonstrukcióval, amelyik minden tényezővel számol, mely e folyamatban szerepet játszik – korántsem tagadva, csupán megszüntetve-megőrizve azt a szerepet, amit a hagyományos jogtudományi megközelítés által sugallt kép szerint a logikai ellenőrzés játszik.

Szem előtt tartva a jog sokirányú társadalmi feltételezettségét – vagyis azt a tényt, hogy a jog tárgyasult formájában (jogrendszer) és gyakorlati eszközként való felhasználásában (jogi rendszer) társadalmilag értelmezhető jelentésre csupán konkrét társadalmi környezetében tehet szert – olyan módon, hogy az előbbi meghatározások behelyettesítésével elmondhatjuk:

$$\text{JIR} = (\text{FT} + \text{TK1}) + \text{TK2}$$

– talán további magyarázat nélkül is állítható, hogy kizárólag a társadalomontológiai megközelítés segíthet az olyan dilemmák megoldásában, amelyek a hagyományos jogtudományi elemzés keretein belül szükségképpen megválaszolatlanok, irrelevánsak vagy egyszerűen megfogalmazhatatlanok maradnak.

Mert miképpen is értelmezzük a joggyakorlatot, jól bevált intézményi szerkezetével és megoldásaival, ha a konkrét esetben kiderül: mindez csupán a bíróságok néhány rendkívül általános klauzulára és jogelvre támaszkodó döntéshozatalának a terméke? (ad 4.a) Vagy miképpen értelmezzük az európai jog fejlődését, ha a kezdő- és a végpont szembeállítására élesen mutatja: egymástól igencsak különböző nemzeti jogrendszerek sarjadtak ki ugyanakkor a klasszikus (és posztklasszikus) római jognak az úgynevezett átvételéből? (ad 4.b) Vagy hogyan ítéljük meg az emberi jogok jelenkori mozgalmának elméletileg és gyakorlatilag felettébb ellentmondásos igényeit és irányait? Nevezetesen: miképpen ítéljük meg az olyan eseteket, amikor látszólag tökéletes jogi szabályozással van dolgunk, ám értékelhető eredményeket mégsem mutat fel; és miképpen az olyan eseteket, amikor jogi deklarációkkal úgyszólván egyáltalán nem találkozunk, a gyakorlat mégis meggyőzően ígéretes eredményekről tanúskodik? (ad 4.c) Vagy milyen módon vonhatjuk meg a jogváltozás elvi határait – az olyan határokat, amelyek a jogalkotó szabadságának és önkényének is korlátot szabnak, amennyiben az általa tételezett formális változás a múltban elért eredményeket már nem érintheti? (ad 4.d)

Az elmondottakból végső soron legalább négy következtetés adódik:

(a) A jog *történelmi kontinuum*, mely megszakítatlanul mozgásban van. Minthogy ama társadalmi környezet nélkül, mely értelmezhetővé teszi (TK1) és működteti (TK2), semmiféle valóságos társadalmi léttel nem rendelkezik, társadalmi környezete folytonos változásával a jog szüntelenül változik (vagy változhat) – még akkor is, ha formális tételezésében semmiféle változás nincs.

(b) Ebből következően a jog *nyitott rendszer*. Működésében, valóságos életében nyitott tehát; zárt rendszerként csupán történelmi fejlődésének megértése és rekonstruálása keretében, ennek kedvéért értelmezhető. Egy ilyen rekonstruálásnak pontosan az a célja, hogy feltárja: konkrétan milyen – „könyvekben” lefektetett vagy „könyveken kívül” érvényesített – jogok hathattak a múltban olyan erővel és egyértelműséggel, hogy a gyakorlott jog valóságát ezekből logikailag leginkább „levezethetővé” vagy ezekre „visszavezethetővé” tegyék.

(c) A jog mint két forrásból egységessé szervezett jelenség természetszerűleg felveti eszközjellege összetettségének is a kérdését. Nevezetesen, ha a jog mint működő rendszer formális tételezéséből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi (TK1), és ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy *alternatív stratégia* lehetősége is. Azt jelenti, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható (1) a jog formális tételezése megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de (2) végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalom-ontológiai értelemben vett társadalmi környezetét erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük – és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére.

(d) A jog társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg. A jog folyamatszerű volta azért *megfordíthatatlan*, mert bármilyen tételezést könnyedén hatályon kívül helyezhetünk ugyan, a jog formális tételezése mégis olyan mélyen ágyazódik bele társadalmi környezetébe és alakítja azt, hogy nem emelhetjük ki belőle nyomtalanul. Maradandó hatása tehát – legalábbis bizonyos mértékben – elkerülhetetlen. Másképpen fogalmazva azt jelenti, hogy különféle összetevőiben a jog nem azonos módon és mélységben manipulálható.

A fenti következtetések azt sugallják, hogy a jog valóban nem egyszerűen szabályok összessége; de nem is egyszerűen tételezések összessége. Úgy tetszik: eleve ott helyezkedik el, ahol a hagyományos jogtudományi kutatásnak és a *par excellence* társadalomtudományoknak találkozniuk kell.

Készült a jogelmélet és a tudományfilozófia közös kérdéseiről 1983 decemberében Lundban rendezett nemzetközi konferencia előadásaként: *Is law a system of enactments?* = *Theory of Legal Science*, ed. A. Peczenik et al. Dordrecht, Reidel, 1984. Első magyar változatában: *Jogtudományi Közlöny*, XXXIX (1984) 9.

Jegyzet

¹ *Első változatában Dworkin, Ronald: The model of rules*, University of Chicago Law Review, XXXV (1967) 1. Újranyomásai közül utolsó változatára l. *The Philosophy of Law*, ed. R. M. Dworkin. Oxford, University Press, 1977. Elméleti problematikájára pedig *Dworkin, Ronald: Taking Rights Seriously*, London, Duckworth, 1977.

Negyedik rész

**JOGALKOTÁS –
JOGALKALMAZÁS**

Racionalitás és jogkodifikáció

1. A RACIONALITÁS ÉS SZEREPE A TÁRSADALOM- ÉS JOGFEJLŐDÉSSEN

„Racionalitás” és „racionalizálás” viszonylag új keletű kategóriák. Számunkra elsősorban Max Weber közvetítésével és értelmezésében váltak ismertté. Ő volt az, aki elsőként s leginkább a mának szóló igénnyel adta elméleti kifejtésüket. Az a tény, hogy e kategóriák a weberi eszmekörben keltek először életre, jelzi elméleti igényességüket, ugyanakkor a kor uralkodó tendenciáihoz való szoros kötődésüket is.

Weber társadalmi valósága a múlt századvég valósága volt. Marxtól eltérően a kapitalizmust jóval előrehaladottabb állapotában tanulmányozhatta, sőt belső adminisztratív komplexitásában is megfigyelhette.¹ Weber értékelői és bírálói meg egyeznek abban, hogy a racionalitás és racionalizálás kategóriái szociológiai gondolkodásában központi helyet foglalnak el. Mind ama általánosan megújuló kísérlet formájában, hogy a Nyugatra jellemző életvitel *ethos*aként a racionalitást megmagyarázza, és a kérdésre választ adjon: vajon „a körülmények milyen láncolata vezetett oda, hogy pontosan a Nyugat talaján és csakis itt keletkeztek olyan kultúrjelenségek, amelyek – legalábbis ahogy mi képzelni szeretjük – egyetemes jelentőséggel és érvényességgel bíró fejlődés irányába mutatnak”?² Mind pedig ama törekvés formájában, hogy bizonyítsa az ideológiai formáknak „a gazdasági élettel egyenértékű, sőt ezt felülmúló oksági szerepét” – és olyan következtetéshez érkezzon, amelyben a kapitalizmus lényege nem más, mint a gazdasági-társadalmi élet racionalizáltsága, *minden jelenség racionális kiszámítottsága*³. Mindenesetre tény: olyan

különböző minőségek és fogalmak, mint a *kapitalista termelés*, a (karizmatikustól és tradicionálistól megkülönböztetett) *legális uralom*, vagy általában a *nyugati* fejlődés – a weberi elméletben azért kerülhettek egymás mellé, mert közös jegyük, hogy racionális szervezettséggel rendelkeznek. S amint egy kortárs írja: míg Marx számára az elidegenedés volt a központi probléma, az, hogy a termék a termelő fölött uralkodóvá, fenyegetővé válik, Webernél e szerepet a racionalizálás töltötte be. Aggodalmának oka, hogy az élet előreláthatóbbá tételét, a szabadság kiterjesztését célzó struktúrák önállósodnak, és magát e szabadságot kezdik el korlátozni.⁴ (Meg kell jegyezni, hogy ez az analógia jelentkezik a fiatal Lukács *Történelem és osztálytudat* című munkájában is, amikor a Taylor-rendszert – amit Weber a gyakorlati specializálódás és benne a fiziológiai tulajdonságok érvényre juttatása és a termelés ésszerűsítése úttoró példajaként említ⁵ – úgy mutatja be, mint a munkafolyamat elembertelenítő hatása révén a kapitalizmusban szükségszerű elidegenedés jelképszerű megtestesítőjét. Hiszen a Taylor-rendszer lényege – racionalisztikus előnye, de emberi veszélye – éppen az, hogy a korábban organikus és természetes emberi egységet véletlenszerű részrendszerek halmazává szakítja szét.⁶

A weberi fogalom korhoz kötöttsége elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a racionalitás-fogalom jelentőségét hipertrofikusan megnövelte. „A tőkés társadalom bürokratikus apparátusa kialakulásának élménye ... Webernél a racionalizmus uralma, sőt történelmi uralma képében tükröződött.”⁷ Ez, valamint „a szervezés katonai típusa iránti valamiféle poroszos lelkesedés”⁸ vezette el Webert a *bürokratikus* szervezés elvéhez mint a modern, korszerű gazdasági-társadalmi fejlődésünk alapjához – mint minden tudatos, egységes, szakszerű és hatékony szervezés legracionálisabb (s ezért formailag legfejlettebb) lehetőségéhez, mely a gazdasági s az igazgatási szervezésen túl az egyházi, a katonai, a politikai pártszervezésnek is alapja lett. Közös törvényszerűségeik feltárása révén egyúttal

egy átfogó szervezéselmélet alapjait is megvetette. A racionalitás és racionalizálás kategóriái ezek szerint a nyugati életvitel ethoszaként, a legális uralom és a kapitalista termelés elméleti jellemzőjeként szerepeltek – felfokozott ideológiai jelentőségük azonban a kor bürokratizáló hajlandóságával magyarázható.

Ez a sokrétű elméleti-ideológiai ösztönzés magyarázza, hogy a racionalitás és racionalizálás korántsem egységes, egyjelentésű fogalmak Weber szóhasználatában. Tanulmányában, melyben a kapitalista gazdálkodás és a vallási-életvitelbeli fejlődés bizonyos korrelációit igyekezett tisztázni, a lehetséges többértelműség erre maga is felhívta a figyelmet. „Az életet nagyon különböző végső szempontok szerint és nagyon különböző irányokban ’racionalizálhatjuk’ – írta –. A ’racionalizmus’ történeti fogalom, mely az ellentéteknek egész világát foglalja magában.”⁹ Mindenesetre nehéz dolga van az őt tanulmányozó kutatónak, mert Weber maga keveset tett azért, hogy a műveiben különböző összefüggésekben használt racionalitás-fogalmakat összeegyeztesse, vagy legalábbis különbözőségüket érzékeltesse.

Ha a racionalitás-kategória különféle előfordulásait egymásra vetítjük, megállapíthatjuk, hogy végső soron, a gazdasági és a bürokratikus jogi szervezést illetően a racionalitás két lehetősége, *formális* és *materiális* értelme közt tett Weber különbséget. A gazdasági és a bürokratikus-jogi racionalitás közös töről fakadnak: ugyanazon lényeg alkalmazásai különféle területeken. Ezzel szemben a formális és materiális racionalitás híján vannak bármiféle elvi közösségnek. Ugyan mindkettő az ésszerűséget célozza meg, de egymástól teljesen független módon. Sőt nem is szükségszerű, hogy egymással kapcsolatban legyenek. Így viszonyuk gyakran egymástól független, máskor az egymással szembefutó mozgáspályákra hasonlító. Egymást fel is válthatják, sőt egymást erősíthetik.

A *gazdasági cselekvésben* például a formális racionalitás „menyiségi kalkulálást vagy kiszámítást” jelent, „a szükségle-

tekről minden racionális gazdaságban lényegi gondoskodásnak számszerű, kalkulálható terminusokban kifejezhetőségét és kifejezését”. A materiális racionalitás ezzel szemben alig körülhatárolható: fogalma „tele van nehézségekkel”. Itt már „nem elégséges csupán a kalkulációk tisztán formális tényére figyelni ... Járulékosan azt is számításba kell venni, hogy a gazdasági tevékenység valamilyen végső (etikai, politikai, utilitárius, hedonisztikus vagy társadalmi előbbrejutást, társadalmi egyenlőséget vagy hasonlót kitűző) célra irányul. A materiális racionalitás nem mérhető csupán a formális kalkuláció alapján, hanem magában foglalja az abszolút értékekhez vagy az általa kitűzött, adott különös célok tartalmához való viszonyt is.”¹⁰ A bürokratikus és *jogi szervezésben* a formális racionalitás szintén „az eredmények kiszámíthatóságát” jelenti,¹¹ amit a bürokratikus igazgatás egy „törvényekkel szabályozott dologi személytelen rend” érvényre juttatásával,¹² a jog pedig önmaga formalizálásával¹³ – azaz előzetesen tételezett, elvont normák rendszerré építésével, s a konkrét tényállások eldöntésében ezek zárt rendszerként, szigorúan logikai alkalmazásával, vagyis „a formális tárgyi normák s a formális jogegyenlőség növekvő uralmával” valósít meg.¹⁴ A materiális racionalitás a bürokratikus és jogi szervezésben sem szigorúan körülhatárolt tartalom. Racionalitás ez bizonyos „állandó alaptételek megtartása értelmében”, „a társadalmi rend anyagi elveinek követése értelmében – akár csupán politikai, jóléti-utilitarisztikus vagy etikai tartalmat hordozzanak is”.¹⁵ Ilyen értelemben a materiális jog is lehet racionális, sőt az igazgatás is, amelynek szervezéséből a bürokratikus mozzanat, a formai racionalitás hiányzik.¹⁶

Ezek után bizonyosan egyetérthetünk abban, hogy a lényeg a *Berechenbarkeitben*, a *kiszámíthatóságban* van.¹⁷ Hasonlóan vélekedik Karl Mannheim is, aki a weberi fogalmat a saját rendszerébe emeli. „A funkcionális racionalitás – írja – oly módon szervezett cselekvések sorából áll, mely elvezet egy előzetesen rögzített célhoz, mivel e cselekvési sorban minden egyes

elemnek funkcionális helye és szerepe van.” A funkcionális racionalitás akkor a legmagasabb fokú, amikor „a leghatékonyabban rendezi egymás mellé az eszközöket”. Ugyanakkor nem szükséges, hogy a célt elérje, vagy az maga racionális legyen. „E magatartást azért hívjuk racionálisnak, mert szervezett, mivel minden egyes cselekvésnek funkcionális szerepet kell játszania a végső cél elérése érdekében.” Kritériuma tehát: „(a) funkcionális szervezés egy meghatározott célra tekintettel és (b) egy ebből következő kalkulálhatóság – egy magát ehhez igazítani kívánó megfigyelő vagy harmadik személy nézőpontjából tekintve.”¹⁸

A két megközelítés különbségét abban látom, hogy a racionalizálás e fajtáját Weber formálisan: önmagában vett eszközként, módszerbeli lehetőségként közelítette meg, míg Mannheim funkcionálisan: célhoz kötött szervezésként értelmezte. Ez a különbség ugyanakkor elhanyagolható, hiszen a funkcionális megközelítés valójában nem ad tartalmasabbat, mint Weber tudatos formalizmusa. Lényegük végső soron közös. S ez az, hogy a *formális* és a *funkcionális* racionalizálás *önmagában semleges, tartalmilag indifferens* technika – amint ezt „az összes feladatokra való formálisan egyetemes alkalmazhatóság” kiemelésével Weber, a szubsztanciális racionalizálástól való megkülönböztetéssel pedig Mannheim hangsúlyozza.¹⁹

Ami a *materiális* racionalitást illeti, a legtöbbet Weber erről akkor árul el, amikor beismeri: „elvben végtelenül sok lehetséges értékmérő van, amelyek ebben az értelemben racionálisak”²⁰. Erre jellemző tehát „a kritériumok relativitásának” szkeptikus megjegyzése.²¹ És úgy tűnik, ennél ismét nem ad többet Mannheim, amikor azt mondja: „Szubsztanciális racionális az a gondolati aktus, mely intelligens betekintést nyújt az események egy adott helyzetben mutatkozó kölcsönös összefüggéseibe.”²²

Következtetésünk tehát: a *formális racionalitás* a weberi elméletben nem más, mint *tiszta instrumentalitás*. Ez indokolja a *materiális racionalitás* megkülönböztetett, de korlátozott jelen-

létét: csupán az a szerepe, hogy a formális racionalitás *ellentéte* legyen. Így szükségképpen, de *önállótlan* is az általa játszott szerep. Nem nehéz belátni, hogy szükséges, hogy a formális racionalitás értékközömbösségét valami feloldja. Ugyanakkor ennek a weberi műben mégsincs önálló élete. Ezért úgy tűnik, mintha a materiális racionalitás nem volna más, mint a formális racionalitás célraírányultságának hordozója. Ez a következtetés logikus, sőt igaz is lehet, bizonyosnak mégsem mondhatnám. Ugyanis a formális és a materiális racionalitás nem szükségképpen és nem kizárólagosan kiegészítői egymásnak: *nem csupán komplementer* jelenségek. Egymás nélkül is előfordulhatnak, sőt (amint a formálisan racionalizált struktúrák diszfunkcionális elidegenült hatalommá válása kapcsán látjuk majd) egymás ellentéteiként is megjelenhetnek. Nyomatékosan ismételjük, hogy materiális racionalitás *nemcsak* formális racionalitással rendelkező gazdasági, igazgatási, jogi szervező tevékenységeket jellemezhet. Viszont Webernek a formális racionalitás olyan eseteivel is kellett számolnia, amelyeknek semmi-nemű materiális racionalitás nem felel meg.²³

A weberi életmű történelmi háttere – mint említettük – a századvég erőteljesen fejlett, monopolizálódó kapitalizmusa, s a hatalmasra nőtt bürokratikus apparátus. Munkássága során abszolutizálta és időtlenítette az általa felismert és ideáltípusként kezelt (többé vagy kevésbé partikuláris) tendenciákat és viszonyokat. A formális racionalitás kategóriájában elsősorban kora uralkodó áramlatait általánosította; általánosítását ugyanakkor az az igény hatotta át, hogy ideáltípusként egyetemesen érvényes meghatározásokat adjon. Ilyen szemléleti keretben, ilyen történetietlen történetiséggel kell olvasnunk szkeptikus, a további megismerés felé mégis nyitott sorait: „A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás ... *nem* jelenti az ember saját életfeltételeinek fokozódó általános ismeretét. Hanem valami mást jelent: annak a tudását, vagy az abban való hitet, hogy ha *akarjuk*, bármikor megismerhetjük ezeket, hogy tehát itt elvileg nem működnek közre semmiféle

titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hogy ellenkezőleg, *számítással uralmunk alá* hajthatunk – elvben – minden dolgot. Ez azonban azt jelenti, hogy feloldjuk a világot a varázslat alól.”²⁴ Nem bonyolódhatunk annak megvitatásába, hogy filozófiailag miképp is kell értékelnünk az *Entzauberung der Welt* fogalmát. Talán elég annyit megállapítanunk, hogy a formális racionalizálás meztelen tényétől Weber határozottan elválasztotta az alapjául szolgáló megismerés szükségét és lehetőségét. Ugyanakkor történeti perspektívájában feltétlenül elismerte, hogy a *formális racionalizálás által képesek lehetünk a világ tudatosabb, hatékonyabb birtokbavételére.*

Ezzel szemben Lukács, aki marxistaként a formális racionalizálást elsődlegesen nem szervezési technikája, hanem a munkafolyamatok *tényleges* társadalmi hatása oldaláról szemlélte, a racionalizálандó folyamat előzetes *megismerését* nemcsak természetes előfeltételnek tartotta, de éppen a megismerés által lehetővé tett *specializálódásban* látta az *elidegenedés* egyik gyökerét. „Ha követjük azt az utat – írta –, amelyet a munkafolyamat fejlődése a kézművességtől a kooperáción és a manufaktúrán keresztül a gépiparig maga mögött hagyott, feltárul előttünk az egyre növekvő racionalizálás, a munkások minőségi, emberi-individuális tulajdonságainak egyre fokozottabb ki kapcsolása ... A racionalizálás ... csak minden komplexum elemi részeire való legpontosabb szétbontása, előállításuk speciális résztörvényszerűségeinek felderítése és megállapítása által érhető el. Így tehát szakítani kell ... az egész termék szerves, az empirikus munkatapasztalatok hagyományos összefonódására épített előállításával: racionalizálás ... elképzelhetetlen specializálás nélkül ... Jog, állam, közigazgatás stb. formális racionalizálása ... valamennyi társadalmi funkciónak hasonló módon történő elemeire bontását jelenti, az egymástól ily módon pontosan elválasztott részrendszerek racionális és formális törvényeinek hasonló felkutatását s ennek megfelelően annak szubjektív módon hasonló tudatjellegű következményeit, hogy a munka elszakadt a munkavégzők individuális képességeitől

és szükségleteitől; hasonló, racionálisan embertelen munkamegosztást jelent tehát, mint amelyet technikai-gépi vonatkozásban az üzemben találhattunk.”²⁵

A formális racionalitás weberi felfogása adott korhoz és társadalomhoz kötődésével két ponton jelentett maga Weber számára is új felismerést. Olyan felismerések ezek, amelyek történelmi aktualitásukat ma sem veszítették el.

Egyik a formálisan racionalizált struktúrák – elvben – *egyetemes alkalmazhatósága*. Mindenekelőtt azt jelenti, hogy e struktúrák formálisan létrehozottak, körülhatároltak és mozgatóttak²⁶ – azaz a legkülönbébb módon működhetnek, ellentétes funkciók szolgálatában is állhatnak. Elvi alapként elégséges utalnom arra, hogy a formai meghatározás mindig *konkrét* tartalmi meghatározás kifejezése ugyan; de transzformált kifejezés, mely a formális jegyekre koncentrál, s így az eredeti tartalmakat önállósodó élete során *csupán lehetőségében* mutatja fel. Az önállósodó lét nyérése persze nem tehermentel: egyenesen alapfunkciója a formai meghatározásnak. A formai meghatározás azért önállósul, hogy a szóban forgó dolog, viszonyrendszer formai jegyeinél megragadva magukkal az eredeti tartalmakkal is szembefordítható legyen; azokat is vitatlanul befolyásolhassa. Önállósága ugyanakkor magában rejti az elszakadás csíráját, nevezetesen, hogy az eredeti tartalmakon túlmutatva és új tartalmaktól befolyásolva alkalmazzák a régi vagy új tartalmakra.

Másik konkrét aktualitású jegy annak felismerése, hogy e struktúrák egyre tömegesebb felhasználásával, a szervezési-igazgatási tevékenységben ezek közvetítésére hagyatkozással olyan, „gyakorlatilag lényegében elpusztíthatatlan forma” jön létre, melynek „objektív nélkülözhetetlensége és ’személytelensége’” azzal az eredménnyel jár, hogy *politikai-gazdasági változások ellenére is* e struktúrák *formailag* sértetlenül, *kontinuuosan* működnek tovább. „Csak a csúcsokon kell változtatásnak történnie” – írta Weber, utalva a francia államcsínyek gyakorlatára vagy a Bismarck által kreált bürokráciának magát

Bismarckot is rezzenéstelenül eltemető, *saját* létezésére szert tevő önálló továbbműködésére.²⁷

A formálisan racionalizált struktúra így olyan sokarcú és soklehetőségű jelenség, amely lehetővé teszi a *társadalmi-gazdasági diszkontinuitásban kontinuos elemként* való felhasználását. Ugyanakkor olyan struktúra, amely akkor is, ha történelmileg adekvát, csak *statikus* tükre lehet a valóságnak, mert *megmerevíti*, fejlődésében szükségképpen *lezárja* azt. A formális jellegből adódó tartalmi körülhatárolatlanság ezért dologi hatalommá növekedésre csábít. Egyidejűleg a formális jellegben rejlő statikusság a valamikori esetleges adekvációt is a továbbfejlődés során a biztos inadekvációba taszítja. Sajátos dialektika játszódik itt le: e kettősség a tartalmi körülhatárolatlanság függetlenítő befolyását bizonyos mértékben tompítja, a mégis dologi hatalommá növekvő struktúrát azonban még mesterkéltébbé, elidegenültebbé változtatja.

Ez az ellentmondás láttatta meg Weberrel a „racionalitás ambivalenciáját” – azt a korántsem biztató eredményt, hogy a racionalizálás „egyszerre a modern világ specifikus teljesítménye és e teljesítmény teljes megkérdőjelezése”.²⁸ Lukács ebben az összefüggésben tekintette a formális racionalizálásokat olyan mesterséges valóságteremtéseknek, amelyek *önállósága*, a társadalmi-gazdasági valóság tényeitől csupán *részleges feltételezettsége* és ilyen értelemben vett *torzítottsága* szükségképeni – noha szembetűnően csak kivételes helyzetekben: e struktúrák megrázkódtatásakor nyilvánul meg. „A világ eme látszólag maradéktalan ... racionalizálódásának ... saját racionalitásának formális jellege kell, hogy határt szabjon. Vagyis: az élet izolált elemeinek racionalizálása, az ebből keletkező – formális – törvényszerűségek közvetlenül és a felszínes pillantás számára ugyan általános ’törvények’ egységes rendszerében egyesülnek, a törvények konkrét anyagának figyelmen kívül hagyása azonban, amin e racionalizálás törvényszerűsége nyugszik, előbukkan a törvényrendszer tényleges inkoherenciájában, a részrendszerek egymásra vonatkoztatottságának véletlenszerűségé-

ben, abban a – relatíve – nagy önállóságban, mellyel ezek a részrendszerek egymással szemben rendelkeznek. Egészen élesen nyilvánul meg ez az inkoherencia a válságkorszakokban, amelyek lényege ... éppen abban áll, hogy az egyik részrendszerből a másikba való átmenet közvetlen kontinuitása megszakad, és egymástól való függetlenségük, egymásra vonatkoztatottságuk véletlenszerűsége hirtelen minden ember tudatába tolul.”²⁹

A gazdasági elidegenedés nyomán éppen ezek a racionalizált formarendszerek voltak azok, amelyek az eldologiasodást más társadalmi jelenségeknél is létrehozták. Mert a racionalizálási folyamatok eredményeként olyan állapotok jönnek létre, amelyek közt – folytatja Lukács³⁰ – „az emberek egyrészt egyre fokozottabb mértékben szétszakítják, levetik magukról és maguk mögött hagyják a csupán 'természetadta', irracionális-tényszerű kötöttségeket, másrészt azonban ugyanakkor, ebben a maguk által megteremtett, 'maguk által létrehozott' valóságban egyfajta második természetet építenek fel maguk körül, melynek folyamata ugyanolyan kérlelhetetlen törvényszerűséggel lép fel velük szemben, ahogyan korábban az irracionális természeti erők ... Saját társadalmi mozgásuk, mint Marx mondja, dolgok mozgásának formájában jelenik meg a számukra, amelynek ellenőrzése alatt állnak, ahelyett hogy ők gyakorolnának ellenőrzést felette.”

A formális racionalizálás így *kétélű* eszköz: paradoxikus jelenség lesz. Struktúráit mellőzhetetlen társadalmi-gazdasági funkció betöltésének a kényszere hozza létre, működése azonban kérlelhetetlen törvényszerűséggel magát e társadalmi-gazdasági szükséglet korlátozó diszfunkcionalitáshoz vezet.

Weber kimondja: a magángazdaság, a bürokratikus igazgatás és a jogi szervezés formális racionalizálása *együtt* – *kész* formájában – az *újkori feudális abszolutizmus* terméke. Ez volt az az időszak, amikor a *tőkés termelés* s ezzel párhuzamosan az állami bürokrácia kibontakozása (azaz a feudális uralkodó, a hivatásos hivatalnoksereg és az előretörő polgári réte-

gek érdekközössége) e struktúrák kialakítását a továbbfejlődés *sine qua non* feltételévé tette.³¹ A racionalitás ambivalenciája (ami Marx számára az elidegenedés jegyeként tudatosult) szintén a XIX. század terméke. Weber mégsem tekintette előzménytelen jelenségnek. Bármennyire is befolyásolta a problémát, kora, meglátta e történelmileg különösen az általános mozzanatát. A bürokratizmus forrásvidékét például történelmi előképekben: az egyiptomi újbirodalom, a kései római principátus feltételei közt kereste.

Nem minden megközelítésre volt jellemző a weberi problémát. Például a jogban a *Berechenbarkeit* történeti gyökeireit – melyet Weber ókori és középkori gazdasági, társadalmi és jogi-dogmatikai összetevőkből vezetett le, és amely fejlődés a csúcspontját a polgári berendezkedésben érte el, bizonyos irányzatok erősen tagadták. Léteztek gondolatrendszerek, melyek a történelmi távlat hiányából vagy aktuálpolitikai érdekből a jognak mint *lényege szerint* előreláthatóságra törekvő struktúrának az egyetemességét merő esetlegességgé redukálták.

Ez volt a helyzet a náci Németországban, ahol a demokrácia, parlamentarizmus, alkotmányosság és törvényesség intézményeit a totalitárius eszme jegyében visszautasították, és a *Führerprinzip* korlátatlanságán nyugvó államvezetés előtt a formáljogi kööttségeket felszámolták. A Nemzetiszocialista Munkapárt és a Harmadik Birodalom vezére számára a rögzített jog – éppen mert mértéket szab, mindkét irányba köt, sőt az önkényt is elnyomássá finomítja – tarthatatlanná vált. Már a hatalomátvétel évében megszületett a jogfelfogás ideológiája: „A liberalizmus számára a jog tartalmilag jogi normák összessége ... az egyes ember cselekvési szabadságának meghatározására ... Az individualizmus arra törekszik, hogy a cselekvési szabadság korlátaival világosan megvonja ... Az individualizmus számára a jogbiztonság nem a belső igazságosság biztosítása, hanem csak a saját ügyletek sorának külső kiszámíthatósága ... Ehhez a jogbiztonsághoz kellenek megfogal-

mazott jogtételek és szabályozott jogterületek; a liberalizmus legfőbb célja tehát a kodifikáció, egy nép összes külső jogának szabályozása és megszilárdítása.”³²

Érdekes megjegyezni, hogy a fasiszta jogfeloldás nem állt egyedül, sőt egy múlt század végi Nyugat-Európa-szerte általános irányzatból táplálkozhatott. Ismeretes, hogy a XIX. század második felében a *monopolkapitalista fejlődés* sürgető követelménnyé tette a liberális szellemben kodifikált jogok adaptálását. Mivel a törvényhozó hallgatott, ennek eszközéül a kódexszöveghez tapadó ún. exegetikus jogszolgáltatás felszámolását használták. Ez volt az ún. *szabadjogi mozgalom*, az exegezis ellenpólusa, melynek történelmi partikularitását a kor szociológusai sem ismerték fel. Legtöbbjük a monopolkapitalista berendezkedés örök vívmányának értékelte. Így látta Mannheim is: „A formális jog alapelve, mely szerint minden esetet a lehető legkevesebb kivétellel rendelkező, logikai alárendelésen nyugvó, általános racionális minták szerint kell megítélni, csak a kapitalizmus szabadversenyos szakaszára áll, és nem általában a kapitalizmusra, amint ezt Weber gondolta.” Mivel ugyanúgy, ahogy „a szabadversenyos kapitalizmusnak formális jog felel meg, a monopolkapitalizmus megfelelője a növekvő jogi irracionalizmus”³³.

Ha a jogfejlődést nem a társadalomfejlődés tartalmi elemeinek normatív tükréként, de egy specifikus technika, egy formaiságában is lényegi objektiváció fejlődéseként szemléljük, akkor az egyik meghatározó jegy lesz a formális racionalitás egyre hatékonyabb térhódítása. Mindez azonban nem a forma önfejlődése. A társadalmi *kapcsolatokban a biztonság, bizonyosság, egyértelműség, ellenőrizhetőség* érdekében kialakított *formaiságok* közvetlen társadalmi szükségből: a *magatartások társadalmi ellenőrzése* szükségéből születtek.³⁴ Gondoljunk csak arra, hogy noha az állami erőszakszervezet által fenntartott jog csak az osztálytagozódás kibontakozásával jött létre, az a funkció, ami a jogban mint *regulatív* funkció intézményszerűsített, megelőzte a jog osztályjellegű kényszerrendként meg-

szilárdulását. Akkor például, „ha kicsit közelebbről vizsgáljuk meg azt a komplexust, amelynek a társadalmi aktivitások jogi szabályozását kell elvégeznie”, nyilvánvalóvá válik, hogy „a társadalmi munkamegosztásnak már viszonylag alacsony fokon létrejött ez a szükséglet. Már egyszerű kooperációnál (vadászat) is a lehető legpontosabban szabályozni kell az egyes résztvevők kötelességeit a konkrét munkafolyamat és az ebből kinövő munkamegosztás alapján (a hajtók és a vadászok a vadászatban). De nem szabad elfelejteni..., hogy a szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre a maguk részéről azokat a teleologikai tételezéseket, amelyek a kooperáció össztervében őrájuk jutottak.”³⁵ A jogi reguláció minden társadalmi szabályozórendszerénél *formailag racionalizáltabb* lett. A jog vetítette ki *önálló, formálisan tételezett rendszerre* azokat a magatartási mintákat, amelyekben „maga a megmért válik mértékké”: amely „az eszköztevékenységet mint célt állítja az ember elé”.³⁶

A formális racionalitás minimuma, a *standardizáltság* tehát már a jog előképeinél: a primitív társadalmi munkamegosztás regulatív formáinál megjelent. Ugyanakkor nem lehet kétségünk az iránt, hogy egy formálisan racionalizált quasi-jog túlélheti az államot és osztályfunkciójában vett jogát is. Mert kétségtelen: bármilyen képet alkossunk is a klasszikusok vágyképeiben kirajzolódó kommunista társadalomról, semmiképp sem gondolhatjuk el társadalmi normák *ismert*, valami módon *tételezett s rögzített rendszere* nélkül.³⁷ Figyelemre méltó, hogy azokat az egyöntetű állásfoglalásokat, amelyek még a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusán elfogadott program nyomán kísérelték meg előre látni, az előre vetített aranykort, és a jog örököseként egybehangzóan az erkölcsi normákat jelölték meg, később sorra revideálták. A revideálás nyilvánvaló oka a *formális racionalitás megőrzése szükségességéről való meggyőződés*. Nevezetesen az, hogy a társadalmi rend szabályozására hivatott normák – még ha a kommunista együttélésre gondolunk is – nem korlátozódhatnak erkölcsi nor-

mákra. A társadalmi-szervezeti és technikai-szervezeti normáknak – mint később az állásfoglalások hangsúlyozták – a magatartást *formailag*, mindenkire kötelező *normatív erővel* és ennek biztosítására *tételezetten-rögzítetten* kell megragadnia.³⁸

2. JOGRACIONALIZÁLÁS ÉS KODIFIKÁCIÓ

A jogfejlődésben talán a legnagyobb jelentőségű váltás akkor következett be, amikor a jog leszakadt az addig egységes társadalmi gyakorlattól, és attól *megkülönböztetetté*, abból *kivetítetté*, sajátos formában tárgyasítottá: *írott formában rögzítetté-alkotottá* vált. A szokásnak törvénnyé fordulása³⁹ az a választóvonal, mely a jog előtörténetét tulajdonképpen történetétől elválasztja; mely az állam egyre kizárólagosabb szerepátvételével az egyre fejlettebb normatív formát is létrehozza. Csúpan objektiválásával válik a jog valóban a társadalmi élet regulátorává: a *társadalmi célkitűzés* és a *tényleges társadalmi cselekvés közé ékelődő közvetítő* kategóriává. A közvetítés intézményesedése azt jelenti, hogy a jog elszakad a mindennapi gyakorlattól – elkülönült, önálló léte lesz. Immár nem a társadalmi élet létfeltételeinek, parancsoló szükségének pusztá reflexe többé. Ugyanakkor az objektiválás során a társadalmi magatartás és az általa kiváltott eredmény közötti okozati kapcsolat eltűnik, és a *normában rögzített célként nem a társadalmilag kívánatos eredményt*, hanem kizárólag az ennek *elérésére alkalmasnak ítélt eszközcselekményt* fogalmazzák meg.

E szempontból nézve a jog nem más, mint *célként tételezett eszközmagatartások halmaza*. Létrehozása tudatos alkotó-alkító emberi tevékenységet tételez fel, hiszen itt „léttel bírónak gondolunk olyasmit, ami még nem valóságos”⁴⁰. És éppen azért, hogy valóságossá tegyük, közvetítőként olyan tartalmat vonunk ki és vetítünk ki a valóságból, amely noha abból ered, mégis *transzformált valóság*, mert nincsen abban közvetlenül adva.⁴¹ Az a tény viszont, hogy a valóság megismerése, értéke-

lése, a cselekvés és hatása közötti összefüggések felismerése, a társadalmi célok kiválasztása alapján a normában célként önállósítjuk a valóságban csupán instrumentális szerepet játszó magatartásokat, arról vall, hogy a *jogi normával már önmagában is formálisan racionalizált struktúrát hozunk létre*. Hiszen általa normatív kapcsolatba hozunk és kiszámíthatóvá teszünk egymással nem nyilvánvaló összefüggésben álló dolgokat. Törvényszerűségei feltárása alapján a valóságra olyan *második* valóságot építünk, amely – hivatása szerint – előlegezi, modelálja, majd ténylegesen a maga képére formálja a valóságban lezajló folyamatokat. *Vonatkozási rendszerként* épül rá a valóságra (annak többé-kevésbé rejtett összefüggéseit feltárva), s a *társadalmi magatartást egy normatív rendszer pozitív vagy negatív „megvalósulásainak” sorozatává avatva, lehetővé teszi a normatív kívánatosnak* (vagy elkerülendőnek) *értékelt magatartás normatív következményeinek előre látását*.

A jognak a weberi kategóriarendszerből kihámozható *ideáltípusaiban* két materiális típus van; az *irracionális-materiális* (mely a valóságban aligha lelhető fel, s leginkább a despota tiszta önkényének felelne meg), és a *racionális-materiális* (mely a hindu, muzulmán szentkönyvek korai gyakorlatát; a hagyományos ősi kínai, japán, afrikai békítő eljárások jogi tartalmát; valamint a politikai akarat közvetlenül joggá tételének kísérletét, pl. a forradalmi törvényességen nyugvó igazságszolgáltatást foglalná magába). Ugyanakkor nem lehet kétségünk afelől, hogy tulajdonképpen jognak maga Weber is a formális jogot tartotta. Ennek szintén két ideáltípusa van. Egyik az *irracionális-formális* (melyet leginkább formailag kötött ésszerűtlenségként jellemezhetnénk, amint ez megnyilvánul a reveláció, a jóslat alapján történő ítélkezésben), másik a *racionális-formális* (melyet legtisztább módon a francia *Code civil* és exegetikus gyakorlata képviselne). Az ideáltípusok logikai egyenértékűsége azonban csak a fogalmi osztályozás látszata, mert társadalmi realitásukban korántsem egyenlősíthető valóságokat takar. A történelmi lehetőségek valóságos arányairól, fejlődé-

sük trendjéről nem vall, így azt sem mutatja, hogy ezek közt volt-e olyan, amelyik a fejlődés egy korai időszakától kezdve az összes többit áthatotta.

Pedig már az ókori és középkori fejlődésben minden lépés, mely a jog objektiválására, írott formában rögzítésére, megtestesítésére (azaz végső következményeiben a *ius* és *lex* azonosítására) irányul, a *jog formálisan egyre racionálisabb struktúráinak* készítette az utat. Ez a fejlődés korántsem volt gyors vagy egyenes vonalú. A civilizációtörténet kutatóival együtt tűnődhetünk ugyan a Közel-Keleten feltűnt magas kultúrák előzménytelenségén – mindenesetre tény, hogy az első formálisan racionalizált jogi struktúrák egyben a jog legkorábbi fennmaradt emlékei voltak: reformkódexek, melyek a felgyorsult gazdasági fejlődés eredményeként területi növekedésnek is induló korai birodalmak jogközpontosító, a tudatos jogváltozást a szokásjog mellett írott jog intézményesítésével megvalósító törekvéséről tanúskodtak.⁴² Szembetűnő, hogy a *jog racionalizált formákban objektiválása* a további fejlődés során is első sorban *központosított abszolutisztikus uralmak* teljesítménye volt. A magyarázat az, hogy ezek voltak azok a területek, amelyekben az *egységes igazgatás és jogszolgáltatás* gazdaságilag és politikailag szükségessé vált, s amelyek a centralizált birodalomvezetés feladatainak végrehajtására olyan *hivatalnokapparátust* termeltek ki, amely e racionalizált struktúráknak igénylője és egyben termelője lett.

Ugyanakkor látnunk kell, hogy a formálisan racionalizált jogi struktúrák létrehozása az ó- és középkori fejlődésben sem volt csupán az abszolutisztikus uralmak kiváltsága. Ott, ahol ezek iránt gazdasági vagy politikai szükség felmerült, de nem volt hatalom, mely létrehozásukat támogatta volna, *doktrinálisan* konstruáltak meg ilyen objektivációkat – gondolatilag megelőlegezték tehát, s a gazdasági-politikai szükség objektív érvényesülésére bízták gyakorlati hatályosulásukat. Ez volt a szerepe a feudális partikularizmus magánkodifikációinak, a nemhivatalos szokásjogrögzítéseknek, a királyi rendelkezésre

előkészített, de uralkodói pecsétet nem nyerő kódextervezeteknek, a jogtudósok fogalomrendszerező és egységesítő jogösszegzéseinek – mindazoknak a többé-kevésbé kódexszerű, de formális érvényességgel, kódexként nem tételezett műveknek⁴³ tehát, amelyek a gyakorlatban a hivatalos úrt a quasi-kodifikációs működtetésre leginkább alkalmas *elméleti* objektivációkkal töltötték be.

Láttuk, hogy a racionalitás-kategória, amit először Weber növelt meg érdemén felül, a kapitalista gazdasági-társadalmi berendezkedés adminisztratív komplexitásában valóban hipertrófikussá: a gazdasági szervezést, közigazgatási és jogi irányítást, sőt a különféle egyházi-, pénzügyi, katonai, pártszervezeteket is átható organizatórius elvvé növekedett. A formális racionalitás akkor vált igazán uralkodó elvvé, mikor a kalkulálhatóságot a *gazdasági fejlődés* mellőzhetetlenné: a *gazdasági szervezés s az ennek megfelelő intézményi rendszer meghatározó mozzanatává tette*. Ebben az értelemben állította Weber is, hogy a „jog... szakszerű racionalizálása fejlődése” nem más, mint „a gazdaságnak a piac-társadalmasodás és a szabad szerződések alapján történő racionalizálása” egyik következménye.⁴⁴

Az árnyalt jellemzés érdekében azonban hozzá kell tennünk, hogy a formális racionalitás érvényre juttatásában közreható társadalmi-gazdasági erők játékmezőnye jóval széthúzottabb volt. Ugyanúgy, ahogyan a gazdasági szervezés kalkulatórius formáiban sem csupán az előretörő polgári rétegek voltak érdekelték, hanem az osztálytársadalmi mozgás a *maga egészében* segítette, hogy e formákat már a polgárság politikai uralomra jutása előtt elterjedten alkalmazzák – a jogi szervezés kalkulatórius formája sem *csupán* a burzsoázia osztályérdeke volt. Egyfelől „mindenekelőtt természetes, hogy a polgári érdekek egyértelmű, világos, az irracionális igazgatási önkénnytől s a konkrét privilégiumok irracionálisizmusától egyaránt mentes, mindenekelőtt a szerződések jogérvényességét biztosító s ily módon k i s z á m í t h a t ó a n funkcionáló jogot követeltek”. Másfelől annak köszönhetően, hogy „a formális jogegyenlőség s az ob-

jektív formális normák növekvő uralmával kéz a kézben járt az uralkodónak a privilégiumokkal rendelkezőkkel szembeni hatalmi érdeke”, végeredményben „az uralkodó és a polgári rétegek érdekei közötti szövetség volt a formális jogracionalizálás legfontosabb hatóereje”. Kiegészítő mozzanatként ehhez járult az uralkodó oldalán a *hivatalnokapparátus* egységes mozgatásának szüksége; a hivatalnokapparátus oldalán a jog „áttekinthetőségének” igénye, valamint „az igazgatás technikai szükségletei” is – amin Weber a bürokratikus uralomgyakorlás személytelen, teljességre törekvő szabályrendszerét értette.⁴⁵

A feudális abszolutizmusban azonban a racionalisztikus formák uralma az alkalmi érdekszövetség ellenére sem jött létre. A burzsoá érdekek valamelyes támogatása ellenére, erősebb volt a feudális kötés, mely a tőkés fejlődésnek mégiscsak legfőbb akadálya volt. Ugyanakkor a burzsoázia *saját* érdekei diktálta racionalisztikus formákból is kitűntek saját korlátai. Uralkodói kegyből hatalmas kódexeket hozott ugyan létre, ezek azonban „a jogi kötelezettségek világát: az ’átkozott kötelesség és felelősség’ egyetemességét” szimbolizálva az uralkodói abszolutizmus elmélyítését szolgálták, s így a kalkulálhatóság racionalizmusát is visszájára fordították.⁴⁶

A jog formális racionalizálása így egészében a kapitalizálódás terméke. Sőt a klasszikus kodifikációnak a szemléleti gyökerei is a *polgári szükségletekben* gyökereznek. Hiszen a *rendszerteremtő kodifikációs gondolat előzményei* között találjuk az *egyetemes matematizmus eszméjét, a természetjog axiomatikus irányzatát*, a római jogrecepció s a szokásjog kapcsán elvégzett *fogalomelemző-rendszerező munkát* – vagyis a kódexben testet öltő *rendszer-gondolat eszmei előlegezését*. Olyan gondolkodási formák bábáskodtak tehát a burzsoázia klasszikus kódexeinek előkészítésénél, amelyek maguk is kalkulatórius struktúrák, módszertanilag azt megalapozó gondolati sémák, illetőleg a polgárság gazdasági-politikai küzdelmét támogató ideologikus képződmények voltak. Vagyis nem véletlenszerű, járulékos elemek e folyamatban, hanem maguk is

ugyanazon gazdasági-társadalmi tényezőktől meghatározottak, amelyek az össz folyamatban azt a szerepet ruházták rájuk, hogy a gazdasági fejlődés szükségleteit tükröző formálisan racionalizált struktúrákat hozzanak létre a jogban. Weberi értékelése tehát – mely szerint: „Érdekek (anyagiak és eszmeiek), nem pedig eszmék irányítják közvetlenül az emberek cselekvését. De: azok a 'világképek', amelyeket az 'eszmék' teremtenek, igen gyakran mint váltóállítók meghatározzák azokat az utakat, amelyeken az érdekek dinamikája tovább mozgatja a cselekvést”⁴⁷ – nem bizonyul megalapozottnak. Hiszen mint láttuk, a meghatározó világképek maguk is e közös gyökértől voltak meghatározottak.

„Egyáltalán nem véletlen – írja Lukács –, hogy rögtön a modern filozófiai fejlődés kezdetén megjelenik az egyetemes matematika mint a megismerés ideálja: olyan kísérletként tehát, amely egy racionális viszonylatrendszer megteremtésére irányul, ami a racionalizált létezés összes formális lehetőségét, valamennyi eloszlási arányát és viszonylatát magába foglalná, aminek a segítségével ily módon minden megjelenőt ... valamilyen egzakt számítás tárgyává lehetne tenni.” Ez magyarázza, hogy a *matematika* (s benne a filozófiai és axiomatikus *rendszergondolat*) módszerbeli példaképpé lesz a modern gondolkodás számára. „Mert axiómáinak módszerbeli vonatkozása a belőlük kifejlesztett részrendszerekhez és eredményekhez pontosan megfelel ennek a követelésnek, melyet a racionalizmus rendszere önmagával szemben támasztott: nevezetesen annak, hogy a rendszer minden egyes eleme annak alapelvéből létrehozható, abból pontosan előre látható, kalkulálható legyen.”⁴⁸

Nos, annak elvi-gondolati lehetőségét, hogy *a jogból egzakt számítás tárgya legyen, azt konkrét esetektől elvonatkoztatott, logikai érvényességű és általánosságú tételek halmazaként kezeljék*, vagyis hogy minden jogi okfejtés kiindulópontját „a jogtételek s a jogilag releváns magatartások 'logikai jelentése'” képezze, két irányban kell keresnünk. Mindkét út szintén polgári érdekekre s törekvésekre utal. A gyakorlatban ilyen mani-

puláció lehetősége akkor alakult ki, amikor a *római jog* nemzeti jellegét levetette: konkrét múltjától-közegétől elvonatkoztatva különféle értelmező, elemző és rendszerező munkálatok révén, logikailag többé-kevésbé következetessé csiszolták, hogy az Európában fellendülő cserekapcsolatok mederbe terelésére alkalmas legyen. Egyidejűleg *csupán gondolatiként is konstruáltak jogokat*, melyek értelmét, mögöttes ideológiáját a természetjog adta. Ami e doktrinális jogot illeti, tudnunk kell, hogy az egyetemes matematizmus szemlélete követendő módszertani elvvé tette az axiomatikus levezetést, mely általános alapelvekből indít, hogy – szigorúan deduktív eljárás útján – egyre partikulárisabb, majd esetmegoldó konkrét egyedi tételekhez érkezen. Az axiomatikus-deduktív levezetéseknek a jogban külön szint adott az eredendő érvényességűnek felfogott *természetjog* doktrínája és ennek is a polgárság politikai küzdelmét támogató *racionalista* változata, mely – néhány alaptételből – az ész törvényeiként vezette le a polgárság számára kívánatos társadalmi rendet. Hogy mindez a kalkulálhatóság biztosításához alapot teremtsen, egyidejűleg – a privilégiumok ellen – kibontakozott a *jogegyenlőség* formális-technikai kívánalma. Később az *alanyi jogok* tana, mely arra volt hivatott, hogy az ésszerű szabályok gyakorlati érvényesítéséhez biztosítékot keressen. S hogy ez a természetjogi burok, mely a polgárság törekvéseinek az egyetemesség látszatát adta, milyen visszavonhatatlan hatású volt, mutatja, hogy a természetjog *mint ideológia* talajvesztésekor módszertani konklúziója sértetlen maradt. „A természetjog követelményeiből csak a formális jogrendszer hézag nélküli összefüggésének gondolata maradt meg” – amint ezt a természetjoggal szembeforduló pozitivizmusra vetítve Lukács megállapítja.⁴⁹

A formális jogracionalizálás társadalmi gyökereit és meghatározását illetően egyértelmű levezetései ellenére is volt egy döntő pont, melynél Weber habozott. Következtetése szerint „A burzsoázia ilyen [a ’kiszámítható’ joghoz fűződő] igényeit ugyanis a tapasztalat szerint épp ilyen jól, sőt gyakran még job-

ban kielégíti egy formális-empirikus, a korábbi ítéletekhez kötődő jog.”⁵⁰ És ebben igaza volt. Nemcsak elvont értelemben (hogy ti. a formai-jogi berendezkedés a gazdasági berendezkedésnek nem egyszerű reflexe), de a konkrét történeti fejlődést illetően is. Hiszen az *angol-amerikai* és a *kontinentális* polgári átalakulás, még ha más módon és más időben mentek is végbe, nem mutattak olyan különbséget, ami a szervezés kalkulálhatóságára irányuló *alapvető* burzsoá igényt mássá tette volna. És mégis: az angol-amerikai fejlődésben kellett lennie valaminek, ami az angol-amerikai fejlődést a kodifikációval történő formális racionalizálásban meggátolta.

Kétségtelen tényről lévén szó, úgy tűnik tehát, hogy mindaz, amit a *kiszámíthatóság* gazdasági-társadalmi szükségletéről, az ezt támogató *ideologikus* formákról, matematikai-természeti jogi világképről elmondottunk, *önmagában kevés* ahhoz, hogy a racionalizálás *valóban* racionális formáit létrehozza.⁵¹ Weber válasza azonban – a jog „logizálásához”, rendszerteremtő kodifikációs újjáképzéséhez a döntő lökést „a jogtudósoknak ... a jog területén folyó irodalmias ’képzés’ e tipikus arisztokratáinak a belső gondolkodási szükséglete” adta⁵² – aligha kielégítő. Az a meghatározó sajátosság, ami kizárólag az európai jogfejlődésben volt meg, csakis a feudális partikularizmusnak a jog széttagoltságában jelentkező következménye: a *jogegység hiány* lehetett. Ez tette lehetővé és szükségessé a klasszikus római jog „elnemzetietlenítését” – gazdasági-történelmi háttérére tekintet nélkül, pusztán mint fogalmak halmazának csiszolását, rendszerezését, fejlesztését –, azt a sajátos dogmatikai-jogászai munkát tehát, amelynek eredményeként a jog (formailag) logikai értelemben is rendszerré s ugyanakkor (tartalmilag) az árucseré viszonyait egységesen szabályozó európai közös joggá vált. Tudjuk: ez a jogegység hiány volt az, ami már a feudális abszolutizmus korában kodifikációs jogújítások kísérleteihez, majd a francia forradalomban a régi rend áttörésével s egy új társadalmi-gazdasági formáció jogi intézményesítésével karöltve a formális racionalitás jogi ideáljának és alaptípusának a megalkotásához is vezetett.

Azzal, hogy a formálisan racionalizált struktúrákat létrehozták, egyúttal egy önálló fejlődés útjára is bocsátották. A formális racionalitás érvényesülése érdekében szükség volt egy ideológiára, miszerint „a jogban nem szabad egyebet látni, mint formális kalkulációrendszert, melynek segítségével bizonyos cselekvések szükségszerű jogi következményeit a lehető legpontosabban, legegzaktabbul ki lehet számítani”. Ennek elfogadása annak további ideologikus igényét hozta magával, hogy „a jogrendszer mint valami örökké készen álló, szilárd, tehát megmerevedett rendszer álljon szemben a társadalmi élet egyedi eseményeivel”.⁵³ És íme, ezzel befejezett formában előttünk áll a formális racionalitás klasszikus társadalmának klasszikus joga, mely éppen mert *formálisan* racionalizált, leszakad az alapjául szolgáló társadalmi-gazdasági feltételekről, s mint azokhoz képest *másodlagos* – második – valóság, *önálló* életet él. Kizárólagosságra és teljességre törekszik, és nem ismer korlátokat. Minden felvethető kérdésre határozott választ várnak tőle. A nehézséget az jelenti, hogy egy dinamikus valóság leképezése nem lehet egyszerre formális, mozdulatlan és ugyanakkor kizárólagosan és a teljesség igényével alkalmazható. Mégis ilyennek kell tekinteni az egzakt kalkuláció érdekében. És bármilyen paradox legyen is, ami *tényszerűen* lehetetlen, *normatív*e mégis lehetségessé válik. Bár tudják, e tulajdonságokkal a jog nem (vagy csak korlátozottan) rendelkezik, mégis úgy cselekszenek, *mintha* struktúrái ezekkel *valóságosan* rendelkeznének. Egy *fiktív* ideológia és egy fiktív alkalmazás eredménye az a *sajátos és elkülönült valóság*, ami mindennek-előtt posztulátumok formájában jelentkezik. Weber írja: „A mai jogászai munka, legalábbis azon formáiban, amelyek ... a metodikai-logikai racionalitás legmagasabb fokáig fejlődtek, a következő posztulátumokból indul ki: 1. Minden konkrét jogi döntés egy elvont jogtétel 'alkalmazása' egy konkrét 'tényállásra', – 2. minden konkrét tényállásra az érvényes elvont jogtételekből szükségszerűen nyerhető egy döntés a joglogika eszközeivel, – 3. ennek megfelelően az érvényes tárgyi jog jogtételek

'hézagmentes' rendszereként jelenik meg, vagy látenszen ilyen rendszert tartalmaz, vagy legalábbis a jogalkalmazás céljaira ilyenként kell kezelni azt, – 4. ami jogászilag racionálisan meg nem 'konstruálható', az jogi szempontból sem lehet releváns, – 5. az emberek közösségi cselekvésének kivétel nélkül jogtételek 'alkalmazását', ill. 'végrehajtását', vagy ellenkezőleg, jogtételek megsértését kell jelentenie.”⁵⁴ A lukácsi Ontológiából kiinduló elemzésekben rá kellett jönnünk, hogy mindez nem csupán torzítás vagy ideologikus túlzás. Ezeket a struktúrákat *nemcsak* valamiféle elkülönült, *második valóságként posztulálják*, de a társadalmi gyakorlatban több-kevesebb következetességgel *ilyenként is alkalmazzák*. A társadalmi gyakorlatban való használatuk azzal a következménnyel jár, hogy maguk is társadalmi tényekké: a társadalmi mozgásfolyamat valóságosan ható és visszaható mozzanataivá válnak. Társadalmi létezésük ezzel sajátos kettősséget mutat. Az a tény, hogy most „a jogot ... szilárd, összefüggő, 'logikailag' egyértelműen meghatározott területnek kezelik, éspedig nemcsak a gyakorlatban mint a tiszta manipuláció tárgyát, hanem elméletileg is mint immanensen zárt, csak jogász 'logikával' helyesen kezelhető, önálló, önmagában zárt komplexust”, azt jelenti, hogy a jognak „új fetisizálása” alakul ki. Ez a fetisizálás nem tisztán és nem is elsődlegesen tudatiként jön létre. A formális racionalizálás eredményeként a jognak *ez és ilyen* lesz a valósága, *ez és ilyen* a formája, mely a szabadversenyos kapitalizmus követelményeivel adekvát. „A társadalmi lét ontológiájának szempontjából az ilyen szabályozás minden formája, a mégoly energikusan manipulált is – írja Lukács –, mindenkor konkrétan szükségszerű társadalmilag: éppen annak a társadalomnak az éppíglétéhez tartozik, amelyben funkcionál.”⁵⁵ A társadalmi éppíglétben való szükségszerűség a jogra alkalmazva azt jelenti, hogy adott egy *fetisizált forma*, ami *ismeretelméletileg* nyilvánvalóan *hamis*, hiszen a társadalmi valóságnak sokszorosan manipulált tükörképét adja. Ugyanakkor *mégis önálló létjelleg*et ölt, hisz a társadalom éppíglétéhez tartozóan pontosan azért jön *így és ebben a formában* létre, mert így van létszerű funkciója.

Jegyzet

¹ Mayer, J. P.: *Max Weber and German Politics*. London, 1944. 43–44. old. Idézi Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*, Budapest, Akadémiai, 1966. 141. old. 169. jegyzet.

² Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, Zweite Auflage*, I. Band. Tübingen, Mohr, 1922. 1. old.

³ Lukács György: *Az ész trónfosztása*, Budapest, Akadémiai, 1954. 484. old.

⁴ Löwith, Karl: *Max Weber und Karl Marx*, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, LXVII (1932), 77–90. old.

⁵ Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, Mohr, 1922. 86–87. old.

⁶ Lukács György: *Az eldologiasodás és a proletáriátus tudata* (1923). = Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971. 326. és köv. old.

⁷ Kulcsár, 383. old.

⁸ Friedrich, Carl J.: *Some observations on Weber's analysis in bureaucracy*. = Reader in Bureaucracy, ed. Robert K. Merton – Alisa P. Gray – Barbara Hockey – Hanan C. Selvin. New York, The Free Press, 1952. 31. old.

⁹ Weber, Max: *A protesztáns etika és a kapitalizmus szelleme*, Budapest, Franklin, 1924. 49. old.

¹⁰ Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, 44–45. old..

¹¹ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1967. 78. old.

¹² Uo., 72. köv. old.

¹³ „Legalábbis viszonylag minden formális jog formálisan racionális. Csak annyiban 'formális' egy jog, amennyiben anyagi és eljárásjogilag kizárólag egyértelműen általános tényállásjegyeket vesznek figyelembe.” Weber, Max: *Jogszociológia*. = Jog és filozófia, szerk. Varga Csaba, Budapest, Akadémiai, 1981. 146. old.

¹⁴ Weber, Max: *Rechtssoziologie*, hrsg. Johannes Winckelmann. Neuwied, Luchterhand, 1960. 103. és 249. old.

¹⁵ Uo., 247. old.

¹⁶ Uo., 247. old. és Weber: *Gazdaság és társadalom*, 80. old.

¹⁷ Dieckmann, J.: *Max Webers Begriff des 'modernen okzidentalen Rationalismus'*, Düsseldorf, 1961.

¹⁸ Mannheim, Karl: *Man and Society in an Age of Reconstruction*, London, Kegan Paul – Trench – Trubner, 1940. 53. old.

¹⁹ Weber: *Gazdaság és társadalom*, 78. old. és Mannheim, 58–59. old.

²⁰ Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft*, 45. old.

²¹ Horváth Barna: *A jog racionalizálása*, Társadalomtudomány, XIII (1933) 1–2, 24–25. old.

²² Mannheim, 53. old.

²³ Kérdés, vajon nem ilyenről van-e szó a jognak Julien Freund (*Sociologie de Max Weber*, 2e éd. Paris, Presses Universitaires de France, 1968. 233. old.) által nevesített ideáltípusa, az irracionális-formális jog esetében, melyet (pl. a revelációkon vagy a jóslásokon nyugvó „jog”-szolgáltatásnál) a formalizált ésszerűtlenség jellemez.

²⁴ Weber, Max: *A tudomány mint hivatás*. = Weber, Max: Állam – politika – tudomány. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1970. 137–138. old.

²⁵ Lukács: *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, 326., 327. és 341–342. old.

²⁶ Ebben az összefüggésben írja: „A vezetettek széles tömegei csak a külső, technikai, az érdekeik szempontjából praktikus eredményeket teszik magukévá, hogy alkalmazkodjanak hozzájuk (ahogyan az ’egyszeregyet’ tanuljuk meg, vagy annyi jogász a jog technikáját), s eközben megalkotóik törekvésének ’eszmei’ tartalma tökéletesen közömbös marad számukra. Ezt jelenti az a mondat, hogy a racionalizálás és a racionális ’rend’ ’kívülről’ forradalmasít, a karizma viszont ... éppen megfordítva, belülről.” Weber, Max: *A karizmatikus uralom és átalakulása*. = Weber: Állam – politika – tudomány, 164. old.

²⁷ Weber: *Gazdaság és társadalom*, 287. és 288. old.

²⁸ Löwith, 88. old. kifejezése.

²⁹ Lukács: *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, 344–345. old.

³⁰ Uo., 387. old.

³¹ Pl. Weber: *Rechtssoziologie*, 249. old.

³² Lange, Heinrich: *Liberalismus, Nationalsozialismus und bürgerliches Recht*, Tübingen, 1933. 5. old. Idézi Nizsalovszky Endre: *Magánjogi kodifikáció*. Klny. Gazdasági jog, XII (1942) 6–7, 7. old. Megjegyzem, hogy noha Lange álláspontját gyakorlatilag soha nem tagadták, elvi sarkitottságában mégis lehetett némi neofita túlzás, hiszen a nemzetiszocialista alkotmányjog finomabban, a törvény és a jog konfliktusának fogalmaiban gondolkodott. „A nemzetiszocialista jogállamban is – nyugtat meg Otto Koellreutter (*Deutsches Verfassungsrecht*, 2. Auflage, Berlin, Junker und Dünnhaupt, 1936. 14. és 15. old.) –, a nemzeti életrend keretei közt a joggyakorlás szilárd normákból következik, és ezáltal a jogi szabályozás az egyes néptársak számára kiszámítható.” Azonban – folytatja, és ezzel minden garanciát felold – „a nemzetiszocialista jogállamban nem a jogi forma, de a jogi tartalom a döntő. Először jön a jog, és utána a törvény”.

³³ Mannheim, 180. és 181. old.

³⁴ Vö. Lévy-Bruhl, Henri: *Réflexions sur le formalisme sociale*, Cahiers internationaux de Sociologie, XV (1953), 53. és köv. old.

³⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 208. old.

³⁶ Makai Mária: *Az erkölcsi tudat dialektikájáról*. Budapest, Kossuth, 1966. 136. és 153. old.

³⁷ Pl. Alekszandrov, N. G.: *Pravo i zakonnoszty v period razvernuto*

sztroitelsztvo kommunizma, Moszkva, Goszizdat. Juridiceszkoy Literaturü, 1961. 90. old.; Lejszt, O. E.: *Normü prava i pravila kommuniszticeszkogo obscsesztija*. = Razvitie markszisztisko-leninszkoy teorii goszudarsztva i prava XXII szjezdom KPSZSZ, red. N. G. Alekszandrov–Sz. N. Bratusz. Moszkva, Goszizdat. Juridiceszkoy Literaturü, 1963. 136. old.

³⁸ A legkifejezettebben *Kraszavcsikov, O. A.: Juridiceszkaja nauka i kommunizm*. = Pravo i kommunizm, red. D. A. Kerimov. Moszkva, „Juridiceszkaja Literatura”, 1965. 178–179. old.

³⁹ „A társadalom bizonyos, nagyon kezdetleges fejlődési fokán előáll az a szükséglet, hogy a termelésnek, a termékek elosztásának és cseréjének nap nap után visszatérő tényeit közös szabályba taglalják, gondoskodjanak arról, hogy az egyes ember a termelés és a csere közös feltételeinek alávesse magát. Ez a szabály előbb szokássá, aztán csakhamar törvénnyé válik.” *Engels, Friedrich: A lakáskérdéshez*. = Marx–Engels Válogatott művei, I. kötet. Budapest, Kosuth, 1963. 612. old.

⁴⁰ *Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: A szellem fenomenológiája*, Budapest, Akadémiai, 1973. 309. old.

⁴¹ *Peschka Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái*, Budapest, Gondolat, 1976. 94. old.

⁴² *Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, Budapest, Akadémiai, 1979. II. fej. 1. pont.

⁴³ Uo., III. fej.

⁴⁴ *Weber: Jogszoöiológia*, 100. old.

⁴⁵ *Weber: Rechtssoziologie*, 249. és 250. old.

⁴⁶ A porosz *Allgemeines Landrechtet* jellemzi így *Weber: Jogszoöiológia*, 159. old.

⁴⁷ *Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, I, 252. old.

⁴⁸ *Lukács: Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, 388. és 370. old.

⁴⁹ Uo., 355. old.

⁵⁰ *Weber: Jogszoöiológia*, 157–158. old.

⁵¹ Megjegyezhetjük: az előreláthatóságra-kiszámíthatóságra irányuló szükségleteket tradíciók kötötte (tehát kerülő, költségesebb, hatékonyságban is alulmaradó) utakon persze az angol–amerikai jogban is kielégítették. Amint azonban Weber jellemzéséből kiderül – „Angliában ... a jog gyakorlati formálása ténylegesen az ügyvédek kezében volt, s ők ügyfeleiknek, tehát a tőkés érdekelteknek a szolgálatában kigondolták a megfelelő üzleti formákat, s azután az ő közegükből kerültek ki a szigorúan ’precedensekhez’, vagy kiszámítható sémákhoz kötött bírák.” (*Weber: Állam-politika-tudomány*, 388. old.) –, ez legfeljebb az eredmények kalkulálhatósága volt, amit irracionális struktúrákkal és módszerekkel értek el.

⁵² *Weber: Jogszoöiológia*, 158. old.

⁵³ *Lukács: Az eldologiasodás és a proletariátus tudata*, 356. és 339. old.

⁵⁴ *Weber: Jogszoöiológia*, 146. old.

⁵⁵ *Lukács: A társadalmi lét ontológiájáról*, II, 215–216. és 218. old.

Racionalista utópiák a jogfejlődésben

1. A TÖKÉLETESSÉG MENNYISÉGI ÉS MINŐSÉGI ESZMÉNYE

A tökéletesség, a bevégzettség eszménye a jogalkotás történetében sokféle módon jelentkezhets. Ha fajtáit és leginkább jellegzetes változatait megkíséreljük leírni, különbséget az alapvető csoportok közt mindenekelőtt az eszményinek gondolt szabályozás iránya és módja szerint kell tennünk. Egyik lehetőség a törvényhozói mű olyan felfogása, amely szerint elvileg a kodifikáció a kérdéses szabályozási területet kimerítően, teljesen és hézagtalanul átfogja, vagy leginkább ennek elérését célozza. Ez többnyire az örökérvényűség hitével és akarásával társul: annak a vágnak tilalomként megfogalmazásával, hogy a fejlődés a szabályozást nem haladhatja túl, hézagokat nem hagyhat benne. Ezt a csoportot *menntyiségi* tökéletesség-eszménynek nevezném. Ezzel szemben a tökéletesség-eszmény *minőségi* akkor, ha nem egy adott szabálymenntység meglétére, hanem ezek új módon megszervezésére, új hatásokat eredményező jellegére vonatkozik. Gyakorlatilag ez az elvi teljességű szabályozások utópiája, ahol a teljesség igénye ugyanúgy jellemző. Leggyakoribb példái az olyan törvénykönyvek, amelyek a jog teljes terjedelmét átfogják, miközben a szabályokat egy könyvben összefoglalják és rendezik. Az ilyen törvénykönyvekben foglalt normaösszességre logikai igényesség jellemző, s ez egyszerűvé és közérthetővé teszi. Egyszersmind a jogot laicizálja: lehetővé teszi, hogy a laikus polgár is jogalkalmazóként járjon el saját ügyei intézésében vagy mások ügyeinek jogi elbírálásában.

A tökéletesség-eszményt célul tűző illúziók azért érdemesek a

vizsgálódásra, mert a jogfejlődésben valóban benne rejlő tendenciákat foglalnak magukba, öntenek végletes formába. Elemzésük tehát a jogfejlődés valós mozgatóinak mélyebb megismeréséhez vezet, hisz épp ezek kifejezését adják – kompromisszumok és korlátozások nélkül, szélsőséges következetességgel.

A *menyiségi* tökéletesség-eszmény nem csupán gondolatok csalfa játéka. Megvalósult vállalkozásokhoz tapad, azok gondolati támogatója. A szabályozás teljességének és örökérvényűségének követelménye együtt vagy külön-külön is előfordulhat. Justinianusnál, aki a római jog hanyatlását nagy művével megkoronázta, a kódex teljességének és örökérvényűségének kívánalma a túlfeszített imperatori joguraló és jogkonzeráló akaratból fakadt, amit a személyes becsvágyon túl még csak fokozott, hogy mindez éppen egy gazdaságilag-politikailag már hanyatlásnak induló birodalom talaján sarjadt. A szabályozási teljesség igénye a porosz *Allgemeines Landrecht* (1791) esetében az abszolutizmusnak sajátos színezetet adó patriarchális despotizmusból, Nagy Frigyes közismert szenvedélyéből, a mindenbe beleavatkozás késztetéséből fakadt. A francia *Code civil*-ben (1804) viszont az örökérvényűség hite a polgári átalakulást konszolidáló kodifikáció racionalisztikus természetjogi ideológiai burkának, a forradalmi győzelem eufóriájának, a létrehozott új társadalmi rend egyetemessége hitének volt a következménye.

Szemben az előbb tárgyalt mennyiségi tökéletesség-eszmény típusával, a *minőségi* tökéletesség-eszmény nem megvalósítható, csak álom. Gondolati hajtóerő marad, mely nem kész munkákhoz – csupán várakozásokhoz tapad. Megjelenése tehát tudati; létformája az utópia.

Mint bármely gondolati termék, az utópia sem önmagában születő és önmagától növekvő jelenség. Mint álom a megvalósítandóról, többnyire ténylegesen zajló törvényhozási mozgalmakhoz kapcsolódik. Könnyen befogadható népszerűsége, egyetemessége és utópizmusá folytán gondolatilag támogatja,

népszerűsíti e mozgalmakat. Mindezek megvalósítása során azonban a valóságtól vereséget szenvedve a lelepleződött utópizmus ideologikus burkába vonul vissza.

A minőségi tökéletesség-eszmény megnyilvánulásai önmagukban nem állnak meg: nem tárgyasodnak. Tartalmilag ugyanakkor közös meghatározásokat, strukturáló vonásokat hordoznak. Közösségük mindenekelőtt a jogracionalizálás problémájával kapcsolatos: a racionalitás beteljesülése illúziójaként a jogracionalizálás szélsőségesen következetes – *tehát* utópikus – típusát testesítik meg.

Valamennyi ilyen utópia közös abban, hogy az egykönnyűség ideálját vallja: a hatályos jog egésze egyetlen jól áttekinthető törvényben összefoglalható. Csak távoli hírével is a klasszikus római kodifikáció nemcsak a kodifikálásnak, de az írott jogalkotásnak is lángoló példája volt: az írott jogalkotás *lehetőségéről* való bizonyoságként hatott a középkor elején a brit szigeteken.¹ A tulajdonképpeni kodifikáció – a határozott névelővel, nagy kezdőbetűvel jelölendő kódex: *The Code* – az angolszász felfogás számára ma is Justinianusnak az általa országot birodalomban érvényes jogokat egyetlen törvényhozási műbe sűrítő kódexe. A közkeletű meghatározások is ezt sugallják: a kodifikáció „egy ország vagy állam jogai egyetlen kódexbe gyűjtésének és rendezésének folyamata”, vagy „valamely jogrendszer összes elveinek egybefoglalása a Codex Justinianus mintájára”.² Az *egykönnyűség* ideáljának elterjedését mutatja, hogy nemcsak az angol polgári forradalom volt az, mely 1650. június 21-én, a House of Commons határozatában így mondta ki a kodifikálást: „egy kötetben összefogandó”³. Még Franciaországban, a XIX. század közepén, fél évszázaddal a klasszikus kodifikáció sorozatának befejezése után is voltak teoretikusok, akik így vélekedtek: „mégis, annyi erőfeszítés után, az egyetlen kódexek mindig vágyott műve még mindig hiányzik”, hiszen „a jog teljes korpuszát megtestesítő gyűjteményt” Napóleon nem hozta létre.⁴

A jog egykönnyűsége persze nem lényegi és nem is elégséges

kifejezése a minőségi tökéletesség-eszménynek. Inkább bármiféle őskép, primitív számmisztikára utaló kötődés, az egyszerűséget szimbolizáló és népszerűen megtestesítő hagyomány, ami talán azóta, hogy a XII táblás törvény eredetmondáját a *corpus omnis Romani Juris* kifejezésével Livius megfogalmazta,⁵ állandósult a következő korokban.

2. A MINŐSÉGI TÖKÉLETESSÉG-ESZMÉNY ALAKVÁLTOZATAI

Most három csoportban veszem szemügyre ezeket az utópiákat, szorosabban körülhatárolva létrejöttüket és szerepjátszásukat, közelebbről megvilágítva azokat a tanulságokat is, amelyekkel a racionalitás kérdésére adott ellentmondásos válaszukkal szolgálhatnak.

Angol–amerikai idealizmus

Ami az első csoportot illeti: *Bentham* tanításában és az *Egyesült Államok* korai kodifikációs mozgalmában az utópia egy felfokozott hitvallás és várakozás kifejezése volt. Bentham a kodifikáció ügyének megszállott apostolaként buzdított kormányokat és nemzeteket a kodifikálásra – anélkül hogy maga valóságosan kodifikált volna, vagy legalábbis jártasságot szerzett volna a gyakorlatban. Szerte a világba küldött ajánlkózásai, üzenetei, felhívásai s az ezekben lobogó lelkesedés több helyen kedvező fogadtatásra talált – jobbra olyan országokban, amelyek maguk is híjával voltak a kodifikációs jártasságnak és tapasztalatnak. Bentham hatása az Egyesült Államokban is visszhangra talált, amely a bevándorlók révén hagyományként csak az angol precedensjogi (és ezért kodifikációellenes) berendezkedés volt ismert. Erőfeszítésük arra irányult, hogy az angol jog technikai mesterkéeltségeitől elszakadva, puritán tradícióikat az új állam feltételeihez igazítva új jogot vezethessenek be.

Naivitás és felfokozott várakozás, másfelől a kodifikációban járatlanság alapozta meg ez utópiák légiessz subjektivitását. Mindennemű előzmény nélkül az új indítás hite illuzórikus várakozásokkal fonódott egybe; és maga a kodifikáció vállalása egy kodifikációellenes közegben ezt az alternatívát egy illuzórikus, szélsőséges kifejezés felé lendítette. Jeremy Bentham gyönyörű víziója – „Polgárok – mondja a törvényhozó –, mi a hivatásotok? Apák vagytok? Nyissátok ki a fejezetet 'Az Apákról'! Mezőgazdászok vagytok? Tanulmányozzátok a fejezetet 'A Mezőgazdászokról'!”⁶ – visszhangra talált különféle amerikai bizottsági állásfoglalásokban és képviselőházi vitákban, melyek a kodifikáció kérdését idealizmustól eltelve, ám gyakorlata realitásával még nem találkozva fontolgatták. A Massachusettsi képviselőháztól kiküldött bizottság Joseph Story elnökletével, 1836 decemberében így foglal állást: ha kodifikálnánk, „az alkotmányok és jogszabályok egy-két tömör, világos és elegáns nyelven írt kötetet alkotnának, melyek alkalmasak lennének a közös iskoláinkba való bevezetésre, a legfelső osztályban pedig tanulmányi anyagként, olvasókönyvül szolgálnának”⁷. Montanában pedig, ahol a kodifikáció a szíuindianok, szörmevadászok és aranybányászok ökológóját váltotta volna fel, a kódex volt hivatott arra is, hogy az előrehaladottabb társállamok jogi rendezési tapasztalatait átvegyék. Így vélekedtek róla: „A montanai polgárnak, kinek aligha van sok pénze, hogy könyvekre fecsérelje, csak háromra van szüksége, mely ott fekszik asztalán: egy angol szótár, a Jogok Könyvére, és a jó öreg családi Bibliára.”⁸

Francia forradalmi radikalizmus

Franciaországban a *forradalom* felfelé ívelő szakasza – tehát lényegében a forradalmi győzelemtől a jakobinus diktatúráig terjedő fejlődés – adott tápot utópikus elképzeléseknek. Ez az az időszak, amit az összehasonlító forradalomelmélet a forradalmak „mézesheteinek” nevez.⁹ A hatalom megszerzése után, a forradalmi győzelem mámorában minden könnyűnek

tetszik: a *mindent újrakezdeni* radikalizmusa és a *minden lehetséges* illúziója együttesen teszi olyan végletessé, hogy – a Marx jellemezte hasonlattal – „az emberek és a dolgok mintha tűzfényben izzanának, minden napnak eksztátikus az uralkodó szelleme.”¹⁰

A radikalizmus és az illúziókkal telítettség a forradalom felé ívelő szakaszának szükségképpen kísérője; önmagában azonban nem több, mint puszta lehetőség, amit *már és egyébként* érvényesülő társadalmi-politikai és ideológiai áramlatok töltenek meg konkrét tartalommal. Most mindezek alapját, közösségét és szemléleti keretét a racionalizmus felfokozottsága, a közvetlen és korlátok nélküli megvalósíthatóságáról alkotott meggyőződése adta. „A mi célunk az – mondotta Robespierre –, hogy... valóra váltsuk a filozófia ígéreteit ...”¹¹ – és ezt a szavak teljes súlyával, közvetlen jelentésében gondolta. Az ész birodalma, amit megvalósítani véltek, nem egyszerűen a társadalomban már eleve benne rejlő törvényszerűségek felszabadítását célozta, de vele az emberi természet átalakítását is. „France standing on the top of golden hours, And human nature seeming born again” (Franciaország aranyóráit éli, S az emberi természet is mintha újjá születne) – írta a kortárs költő, William Wordsworth, jelezve a mézeshetek utópizmusában az idealizmus győzelemre juttatását. Ahogy Engels látta, arról volt szó, hogy „az emberi fej és gondolkodás révén talált tételek igényt támasztottak arra, hogy minden emberi cselekvés és társadalmiasulás alapzatának számítsanak”.¹² Márpedig – jegyzi meg Hegel –: „Amióta a Nap az égbolton áll és a bolygók körülötte keringenek, nem lehetett látni, hogy az ember a fejére, azaz a gondolatára áll, és e szerint építi fel a valóságot.”¹³

A forradalmi utópia kodifikációfelfogásának összetevőit több irányban kell keresnünk. Mindenekelőtt az *ancien régime* jogi berendezkedésének szenvedélyes elutasítása ösztönözte. Mint a forradalmak történetében annyiszor, a jog technikai megjelenését magával az elnyomással azonosították; forradal-

mi újíto dühük tehát ennek felszámolására irányult. A „*La jurisprudence des tribunaux n'est autre chose que la loi*” (a bíróságok joggyakorlata nem más, mint maga a törvény) jelszavával először a jogalkalmazás törvényhez kapcsolása mellett szálltak síkra, majd az elkülönült, szakbírói jogalkalmazás teljes felszámolását szorgalmazták. 1790 augusztusában születik törvény a *référé législatif* bevezetéséről, mely törvényértelmezés szüksége esetén a bírakat a törvényhozó testülethez utasítja. Időközben egyre parttalanabb formákat ölt a követelés a jog teljes laicizálására. Alapja az ész jogát törvényhozási nyelvre lefordító, rendkívüli egyszerűségű kódexek követelése, amelyek majd – éppen egyszerűségük révén – a szakbírákat s az ügyvédi közreműködést kiküszöbölő laikus jogszolgáltatáshoz kell hogy elvezessenek. 1790. április 8-án Sieyès még „természetes intelligenciával” felfogható kódexeket követel, és azt, hogy közönséges esküdtek a jogkérdésekben is dönthessenek.¹⁴ Ezt fejezi ki törvénytervezete: a kódexekben „a legtökéletesebb egyszerűség” követelményét (32. §), az eljárásban pedig azt, hogy „minden polgár manapság a *törvény embere* (gens de loi) néven ismert” legyen (86. §). Ám az utópizmus egyre messzebbre merészkedik. 1793. június 17-én Chabot már egy lélegzetvételre mondja ki: vége az ügyvédek, a despoták és arisztokraták uralmának. A bíró már maga is fölösleges: „Hozzatok törvényt arról, hogy egy rögzített napon, amikor a nép munkáját felfüggesztjük, a polgárok általános gyűlésén majd minden ügyet megvitassanak és megítéljenek a kiválasztott döntőbírák!” A laikus jogszolgáltatás alapja csak laikus jog lehet. „Egy nagy nép törvényei nem lehetnek egyszerűek – mondotta az imént Robespierre. Én azonban állítom, hogy a természet remekműve pontosan ez az egység, a mozgásfolyamatoknak ez az egyszerűsége. Állítom, hogy a törvények egységének elvét minden nemzet számára meg is szentelte ebben az egyszerű maximában: Ne tedd mással, amit nem akarsz, hogy tegyenek. Ha megalapozott lenne Robespierre véleménye, bizonyos, hogy a köztársasági rendszerről is le kellene mondanunk.”¹⁵

A kodifikációs utópiákban a tiszta ész és egyszerűség vágyán kívül a határokat nem ismerő egyetemesség igénye is megfogalmazódik. Chabot felszólalásában leszögezte: a természetből az egyszerűség és az egység egyaránt következik. Az ész törvényein emelt birodalom nem egyszeri, nem is helyi jelentőségű; éppen egyetemessége a bizonyosság arra, hogy a természetben alapszik. Amikor Robespierre a filozófia ígéreteinek valóra váltásáról szólt, erre is gondolt. Mint mondotta: „A mi célunk az, hogy ... Franciaország ... minden nemzet modelljévé váljon.” A Cambacérès által 1793. augusztus 9-én benyújtott kódextervezetben foglalmazzák meg először a jog egyetemességének igényét. „Lássátok a polgári törvények Kódexét, melyet a Konvenció a szabadság gyümölcseként készít elő a Nemzet nagy családja számára. A Nemzet boldogsága biztosítékként fogadja azt; egy napon majd felajánlja minden nép számára.”¹⁶

Ám akkor, amikor a forradalmi illúziókat a valósággal szembesítik, a szélsőségeket lefaragják (vagyis a forradalom eredményeit konszolidálják), már a bölcs önmérséklet hangján ismerik el a jog technikai összetettségét, ebben a bírói jogalkalmazás nélkülözhetetlen szerepét. És nem utolsósorban a kódexben foglalt szabályozás technikai csiszoltságának és a nemzeti hagyományokba gyökerezettségének szükségességét.¹⁷ Ez az idő a forradalmi lendület szellemét és zabolátlanságát ismét palackba zárja; a stabilizálódás során hasznosítható eredményeit ugyanakkor a mindennapok gyakorlatában meg is valósítja. Portalis, a napóleoni *Code civil* formába öntője, a kódex egyszerűségének, laicitásának és önmagából fakadó egyetemességének ősi népi vágyát úgy hagyja maga mögött, ahogyan a gyermekkor botlásait szokás. „E modern időkben – mondotta – mi túlságosan is kedveltük a változásokat és a reformokat. Ám ha az intézmények s a törvények tekintetében a tudatlanság évszázadai a visszaélések színpadai, úgy a filozófia és a felvilágosultság századai túlzottan is gyakran nem mások, mint a túlzások színpadai.”¹⁸

Szocialista messianizmus

Végül megállapíthatjuk, hogy a győzelemre jutott *proletárforradalom* sem mentes attól, hogy a konszolidálást megelőző „lángoló” szakaszában illúziókat teremjen.

Az első proletárforradalomban szintén a gondolati előrerohanás kísértett. Az illúzió köntöse itt is a szembefordulás a jog technikai összetettségével. A jog objektivizációs és intézményi összetettségében a proletárforradalmak ideológusa is az osztályelnyomás praktikáját látja, ugyanakkor a meghaladott társadalom „anarchikus” rendjével hozza összefüggésbe. A jog formális-technikai eszköztárának tagadása, az ügyvédi közreműködés, a bírói jogalkalmazás elutasítása (a francia példától eltérően) itt nem egyszerűen az új társadalom utópikus előrelátása nevében történik. A kodifikációs utópia éppen kodifikációs *előzményét* tagadja meg. Ez az előzmény nem más, mint a német *Bürgerliches Gesetzbuch* és társai, a maguk összetett technikai felépítésével és jogász szörszálhasogatásra épülő gyakorlatával. A szocialista forradalmi átalakulásban formálódott utópizmus a tegnapot tagadja meg. Míg a francia forradalomban a lendítőerőt a feudális kiváltságok és egyenlőtlenség széttörésével a ráció korlátozatlan uralma képviselte, a proletárforradalomban hajtóerőként mindenekelőtt a társadalmi termelési rend anarchizmusának felszámolása jelentkezett – annak mába oltott reménye, hogy az osztályelnyomás megszüntetésével a jog is rögvest alkalmazkodva féljogként marad fenn.

Amilyen mértékben veszíti el a jog elidegenítő formaiságát és technikai apparátusát, annál közvetlenebbül válhat populáris-sá. Alig egy hét múlik el a hatalom átvétele után, a Magyar Tanácsköztársaság jogásza már megállapítja: „Az ügyvédi munka a kizsákmányolók osztályuralmának és a kapitalizmus anarchisztikus termelési rendszerének jellegzetes következménye volt, s e rendszer bukásával bukik mint foglalkozási ág.”¹⁹ Június közepén pedig, amikor az intervenció és a belső ellentmondások már a Tanácsköztársaság létét fenyegetik, amikor a

meglepően gyorsan elhatározott kodifikációs munkálatok már kész tervezeteket mutatnak fel, ugyanez a forradalmi jogászság elméletileg is megfogalmazza a szimplicitás himnuszát. Eszerint az „anarchikus termelési rend” a tőkés társadalomban „komplikált jogviszonyokat”, „szövevényes” jogrendszert hozott létre. Ezzel szemben „a kommunista társadalom termelési rendje tervszerű, egyszerű és természetes lesz, és ennek világos és kristálytiszt jogrend is fog megfelelni. Nem lesz többé szükség terjedelmes, talmudszerű kódexekre, csupán világosan és mindenki által érthetően megszövegezett alapelvekre, melyeknek konzekvenciáit az egyes részletekre bárki könnyen levonhatja úgy saját cselekvésének irányításánál, mint más proletárok ügyeinek elbírálásánál. Ilyképp az általános jogismereti kötelezettség élő valósággá fog válni, és nem lesz szükség külön jogászkasztra, tehát szakbírákra sem.”²⁰ Szovjet-Oroszországban hasonló nézeteket mindenekelőtt a mind teljesebb forradalmi átalakulást sürgető ún. baloldali kommunisták hirdettek. A húszas évek legnagyobb példányszámban terjesztett propagandakiadványában olvashatjuk: „a proletárállam törvényei ... csak főbb vonalaikban vannak megírva, és teljesebben soha meg sem íródnak. A munkásosztály nem szándékozik a világ végezetéig fenntartani hatalmát, és nincs szüksége száz kötet törvénykönyvre. A munkásosztály kifejezi akaratát az egyes, alapvető rendelkezésekben, és nyugodtan rábízza a dolgozók által választott népbíróságra, hogy egyes esetekben magyarázza és alkalmazza e rendeleteket.”²¹

Amikor néhány évvel később, az Új Gazdasági Politikára való áttéréskor e nézetek tarthatatlansága, sőt a forradalom eredményeit veszélyeztető jellege nyilvánvalóvá vált, és a megmaradás feltétele egyre inkább a törvényesség biztosítása, a szocialista jognak a maga formaiságában és technikai apparátusában történő kiépítése lett, e nézetekkel is szembe kellett fordulni. Visinszkij, aki az új igényt megfogalmazta, és egyúttal a sztálini berendezkedéshez is alkalmazta, már az ellenforradalmi ártani akarás példájaként idézi a korai szovjet megnyi-

latkozásokat: „a törvényhozói és az igazgatási aktusok, operatív feladatokká válva, összetételükben a jogi, azaz formális elemeknek csak igen gyenge hányadát tartják meg”. „Vannak nálunk vörös Szperánszkijek, akik törvényt hoznak. Mikor jelennek meg már a vörös Voltaire-ek, akik elégetik a törvényt...?”²²

3. JOGI UTÓPIÁK

AZ ÁLTALÁNOS UTÓPIAELMÉLET FÉNYÉBEN

Ha a következőkben a jogfejlődés utópiáinak legáltalánosabb jegyeit és tanulságait keressük, célszerűnek tűnik a filozófiai és szociológiai utópiaelméletek fényében ismételt vizsgálódás tárgyává tennünk. A történelmi fejlődés dialektikájából, ideológia és valóság viszonyából lényegit látszik tükrözni Landauer felfogása. Szerinte a társadalmi status quo megrendülésekor mindig érvényesülnek utópiák, melyeket a forradalom képvisel. A forradalom azonban elkerülhetetlenül új utópiákba torlik, s ez szükségképpen új megingásokhoz, végeláthatatlan körforgást eredményező utópiáláncolathoz vezet.²³ Úgy vélem azonban, hogy a szóban forgó utópiákat ez a kifejtés mégsem jellemzi tökéletesen. Hiszen lényegük éppen az, hogy nem valósulnak meg, és nem csupán közvetlen társadalmi-ideológiai forrásaikban gyökereznek, de eltérő korok jogi *utópiáival* is tartanak közösséget. Mannheim híres definíciója – mely szerint az ideologikus (tehát nem valóságos forradalmakból táplálkozó) gondolkodási folyamatok közül azok a voltaképpen *ideologikusak*, melyek a fennálló valóság elkendőzését vagy stabilitását, és azok az *utópikusak*, melyek az azzal szakítást, a fennálló megváltoztatását szolgálják²⁴ – kétségtelenül jelzi a kérdéses utópiák társadalmi funkcióját; specifikus arcukat megismeréséhez azonban nem visz közelebb. Pedig ezeknek az utópiáknak van egy sajátos tartalma, és itt a fennállóval történő szembehelyezkedésre, arra gondolok, hogy „az utópista szán-

dék a legvilágosabban nem annak pozitív meghatározásában konkretizálódik, amit akar, hanem annak tagadásában, amit elvet”.²⁵ A tagadás és az igenlés között nyilvánvaló az összefüggés. És pontosan ennek az összefüggésnek révén mutatnak közösséget a különféle utópiák egymással és a saját – vagy éppen a tőlük idegen – társadalmi-jogi környezettel. Sajnos ennek az összefüggésnek a tartalmára az általános utópiaelméletek már nem válaszolnak. Még a széplelkű Lamartine költői megfogalmazása is – „Les utopies ne sont souvent que des vérités prématurées” (az utópiák gyakran csak korán megfogalmazott igazságok) –, amilyen poétikus, részigazsága mellett annyira bizonytalan. A kifejtést így a jogi utópiák specifikusan jogi összetevőiben kell keresnünk.

A megoldást a formális racionalításban mint a jogalkotás céljában és mozgatójában vélem felfedezni. Hiszen bármilyen *materiális* racionalitásról legyen is szó, ennek gyakorlattá tétele bizonyos *formális* racionalizáltságot feltételez. A fejlődés bizonyos fokán a társadalmi szervezés hatékonysága formális racionalitású struktúrák kialakítását igényli, melyek a társadalmilag megszervezendő tartalomnak formailag racionalizált gondolati előlegezését adják. A kodifikáció – és különösen annak minőségi, a jogot szabályok összefüggő rendszereként megszervezendő típusa – pontosan arra irányuló kísérlet, hogy e formális racionalitást beépítsék magába a jogi objektivációba.

A tárgyalt utópiák utópia-jellege épp abban nyilvánul meg, hogy olyan feltételek között, amikor a kodifikáció gyakorlatában való járatlanság (angol–amerikai példa), a forradalmi mézeshetek racionalista illúziója (francia példa), vagy a forradalmi illúziók találkozása a múlt kodifikációinak tagadásával (a szocialista forradalmi átalakulás példája) a formális racionalitás *végső* beteljesülése elől minden akadályt elsöpör – a formális racionalitás-igényben rejlő tendenciák és meghatározások leplezetlenül *tiszta* formában léphetnek előtérbe és érvényesülhetnek. Ez a tisztaság és korlátatlanság éppen szélsőséges következetessége révén vezethet utópizmusához.

A formális racionalitás szélsőséges következetessége két irányban ágazhat el. Jelentheti a *mindent előre látás és mindent szabályozás* végeláthatatlan útját, mely bizonyos ponton túl biztosan önmaga ellentétébe csap át: az általa hordozott materiális racionalitás megsemmisítéséhez vezet el. Ez az út – mint láttuk – csak abszolutisztikus politikai törekvéseket kísért meg, és szélsőségességének bizonyos kudarc a büntetése. Ugyanakkor a tárgyalt ideológiák mindegyike olyan társadalmi-történelmi feltételek utópikus kifejlődései voltak, amelyek a fennálló bonyolult jogrendszer és annak formális elkülönültsége ellenében közvetlenül a nép kezébe kívánták adni a joggyakorlást. „For the more Ease, and clearer Understanding, of the People” (a nép könnyebbségét, a világosabb megértését célozva) – amint az angol polgári forradalom említett napján a House of Commons kimondotta – olyan kódexet gondolkodni el, ami lehetővé teszi, hogy a jogot kristálytiszta, áttekinthető és egyszerű rendben összefoglalják. Ez a racionalitás a megelőző szervezetlenségtől (angol–amerikai példa), a feudális privilégiumok parancsolta kuszaságtól (francia példa), avagy a megelőző társadalom anarchikus termelési rendjének felépítményi következményeitől (a szocialista forradalmi átalakulás példája) vél szabadulni – ám szükségképpen a jogi jelleg, az egyéb társadalmi jelenségektől formálisan is megkülönböztetett jog tagadásához érkezik el. A közvetlenül népivé tétel jelszava mögött világosan kibontakozik bíró- és ügyvédellenessége és a jog technikai és formai apparátusa iránt táplált ellenszenv.

A tárgyalt eszmék azért utópikusak, mert a formális racionalitás *optimalitásának* követelményét nem veszik figyelembe. Nem vesznek tudomást arról, hogy a formális racionalizálás csak *kellő* mértéke esetén lehet hasznos – vagyis nemcsak elégtelensége, de túlzott volta is akadályozza a rendezés érvényesülését. Nem ismerik fel, hogy a formális racionalizálás csak adott tartalmak adott feltételek közt történő megszervezésének a módja – önmagában csupasz formaiság, mely csak az *ancilla* szerepét játszhatja a társadalmi-jogi meghatározásokban. A

formai racionalitást céljá emelő utópia önmaga elégségeségének és mindenhatóságának a hamis illúziójából indul ki. Olyannyira, hogy a jog formaiságát, technikai bonyolultságát, elkülönült objektiváció- és intézményi rendszerét (és ennek legszembetűnőbb jegyeként az ügyvédi közreműködéssel történő bírói jogalkalmazást is) kiküszöbölhetőnek véli. A formális racionalizálás csodaszerként jelenik meg előtte – csupán a formális racionalitás *belső* lehetőségeire, *belső* tendenciáira, *belső* mozgatóira figyel.

A jogátalakítás útját és lehetőségeit szélsőségesen szubjektív, doktriner módon ítéli meg. Így a konzervatívok részéről nem alaptalanul éri bírálat például a francia forradalom eszményeit, „a doktrína és a teoretikus dogma forradalmának” vagy „ideokráciának” nevezve azt.²⁶ Az utópiák korlátozása, *funkcionálissá válása* csak akkor következik be, amikor az eszmények a gyakorlat lehetőségeivel és buktatóival találkoznak. Utópikus töltésüket ekkor veszítik el, hogy a gyakorlattal kompromisszumokba bocsátkozva, pusztán ideologikus hajtóerőből a gyakorlatot *ténylegesen* befolyásoló erőkké váljanak.

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk: a jogfejlődés utópiái hamis visszfények. Ám mégis visszfények, mert fennálló, létező tendenciákat és jellemzőket tükröznek. Nem úgy rugaszkodnak el a valóságtól, mint a fantáziaképek, melyek mozzanatait a valóságból kölcsönözték, ám ezek egymás mellé szervezésének már semmi köze a valósághoz. A tárgyalt illúziók éppen azért utópikusak, mert a fennálló, létező tendenciák és jellemzők értékelésében szélsőségesen következetesnek bizonyulnak. Utópizmusukat annak köszönhatték, hogy azokat a csupán instrumentális lehetőségeket, amik a formális racionalizálásban rejlenek, megvalósultnak álmódta és abszolutizálták. Tehát nem olyan, a létezésre tudattalanul is jogot formáló képződmények, amelyekről Marx azt írta: „kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, amelyről csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen”.²⁷ Noha mindkét esetben szorosan véve nem valóságos

dolgokról van szó, a marxi példában az a döntő jellegzetesség, hogy a kérdéses tudati képződmény a valóságot tudattalanul előlegzi, míg az általunk tárgyalt jogi utópiákban a valóság elemein alapuló, egészében mégis a valóságot tagadó (marxi értelemben ideologikus) mozzanat bizonyul erősebbnek. A valóságos és a nem-valóságos között a dialektikus átmenet áttetszőségére, az átmenetnek a valóság megragadása szempontjából tanulságos jellegére gondolhatott Adorno, mikor általánosabb filozofikus síkon érvelve kijelentette: az utópiáról „az elmélkedés nem olyan jellegű, hogy valamely létezőről vagy nem-létezőről mondunk ítéletet, hanem magába a meghatározásba bevesszük egyrészt annak lehetetlenségét, hogy kézzelfoghatóvá tegyük, másrészt annak szükségességét, hogy mégis róla gondolkodjunk”²⁸.

Készült a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság Rendkívüli Világkongresszusának (Sydney és Canberra 1977) munkájához: *Utopias of rationality in the development of the idea of codification*. = Law and the Future of Society, ed. F. C. Hutley, Eugene Kamenka, Alice Erh-Soon Tay. Wiesbaden, Steiner, 1979. (Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft Nr. 11.) Első magyar változatában: *Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében*. Jogtudományi Közlöny, XXXI (1976) 8.

Jegyzet

¹ Vö. Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*. Budapest, Akadémiai, 1979. III. fejr. 2. pont.

² *Black's Law Dictionary* (1981), 4th ed. St. Paul, West Publishing Co., 1951. 324. old. és *The Dictionary of English Law*, ed. Karl-Jowitt, vol. I. London, Sweet and Maxwell, 1959. 400. old.

³ Journals of the House of Commons, 1650. 427. old. Idézi Vanderlinden, Jacques: *Le concept de code en Europe occidentale du XIIIe au XIXe siècle*, Bruxelles, Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université Libre de Bruxelles, 1967. 358. old.

⁴ Malapert, M. P. A. J.: *Remarques historiques sur la codification*, Paris, Cotillon, 1861. 13. old.

⁵ Livius, Titus: *A római nép története a város alapításától*, III. könyv, III/34. Budapest, Európa, 1963. 219. old.

⁶ Jeremy Benthamtól idézi Seagle, William: *The Quest for Law*, New York, Knopf, 1941.

⁷ Massachusetts House of Representatives, Report No. 17, 1836.

⁸ Field, H. M.: *The Life of David Dudley Field*, New York, 1898. 92. old. Idézi Lang, Maurice Eugen: *Codification in the British Empire and America*, Amsterdam, H. J. Paris, 1924. 161. old.

⁹ Brinton, Crane: *The Anatomy of Revolution*. New York, Norton, 1938. III. old.

¹⁰ Marx Károly: *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*, Budapest, Szikra, 1949. 13. old.

¹¹ Robespierre: *Textes*, tome III. Paris, 1957. 110–131. old. Idézi Ludassy Mária: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. Budapest, Magvető, 1972. 293. old.

¹² Engels, Friedrich: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*. = Marx, Karl és Engels, Friedrich Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. 184. old.

¹³ Hegel, Gottfried Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténelem filozófiájáról*, Budapest, Akadémiai, 1966. 736. old.

¹⁴ Séance du 8 avril 1793. Réimpression de l’Ancien Moniteur, tome IV. 74. old. Idézi Esmein, A.: *L’originalité du code civil*. = Le Code civil, 1804–1904. Livre du centenaire, tome I. Paris, Rousseau, 1904. 6. old.

¹⁵ Séance du 17. juin 1793. Réimpression de l’Ancien Moniteur, tome VI. 677. old. Idézi Esmein, 7. old. Megjegyzem, egyébkénti utópizmus ellenére Robespierre ebben a kérdésben realista nézeteket vallott. Chabot-nak így válaszolt: „Egy olyan nép számára hozunk törvényeket, amelynek erkölcei távol esnek attól az egyszerűségtől, ami az embert a természethez közelíti. A Code civil nem lehet más, mint igen összetett.” Uo. Idézi Esmein, 8. old.

¹⁶ Fenet, F. A.: *Recueil complet des travaux préparatoires du Code civil*, tome I. Paris, Videcoq, 1836. 11. old.

¹⁷ Megjegyzem, hogy a természetjogi világkodifikáció – egy általános „Európai Kódex” – álma még Napóleonnál is visszatér. E., Comte de Las Cases: *Memorial de Sainte Hélène*, nouv. éd. Paris, 1840. Tome III, 298. old.; tome IV, 153. és 297. old. Ez azonban már korántsem világjobbító utópizmust, hanem meztelen imperátori világuralmi törekvéseket takart. Vö. Limpens, Jean: *Territorial expansion of the Code*. = The Code Napoleon and the Common Law World, ed. Bernard Schwartz. New York, University Press, 1956. 93. és köv. old.

¹⁸ Fenet, I, 482. old.

¹⁹ Östreicher Andor: *A jogvédelemről*, Proletárjog, 1919/1 (március 29.), 8. old.

²⁰ Földes István: *Laikus bírászkodás és anyagi jogszabályok*, Proletárjog, 1919/7 (június 14.), 50. old.

²¹ Bucharin (N.)–Preobrazsenszkij (E.): *A kommunizmus ábécéje. Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt programjának népszerű magyarázata*, 2. kiadás. Ekaterinburg, OKP Magyar Agitációs Osztály Központi Irodája, 1921. 182. old.

²² E. B. Pasukanisz nem azonosított művéből idézi Visinszkij, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953. 29. old., ill. P. I. Sztucska nem azonosított művéből idézi Visinszkij, A. J.: *A szovjet állam- és jogtudomány kérdései*, Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1950. 32. és 90. old.

²³ Landauer, Gustav: *Die Revolution*, Frankfurt am Main, 1907. 16. old.

²⁴ Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia*, London, Routledge, 1954. 173. és köv. old. és Mannheim, Karl: *Utopia*. = *Encyclopaedia of the Social Sciences* (1934), ed. Edwin R. A. Seligman, vol. XV. New York, Macmillan, 1959. 201. old.

²⁵ *Utopie: Begriff und Phänomen der Utopischen*, hrsg. Arnheim Neusüss. Berlin und Neuwied, Luchterhand, 1968.

²⁶ Burke, Edmund: *Reflections of the French Revolution and Other Essays*, London, Everyman's Library No. 460, 1955. 288. old., ill. Leo, Heinrich: *Studien und Skizzen zu einer Naturlehre des Staates*, Halle, Anton, 1833.

²⁷ Marx, Karl levele Arnold Rugéhez (1843. szeptember). = Marx, Karl és Engels, Friedrich Művei, 1. kötet. Budapest, 1957. 348. old.

²⁸ Adorno, Theodor W.: *Negative Dialektik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1966. 209–210. old.

Gondolatok a jogról és belső erkölcsiségéről

A szabály megsértéséért kiszabott pénzbüntetés
a magatartásra megállapított adóval nem azonos...
H. L. A. Hart

1. JOG ÉS ERKÖLCS MINT KÉT NORMARENDSZER ÉS A JOG SAJÁT ERKÖLCSISÉGE

Jog és erkölcs kapcsolata két vonatkozásban vetődhet fel. Az egyik a *jog és erkölcs mint két normarendszer* viszonyának kérdése. Annak kérdése tehát, hogy mennyiben tartalmazza a jogi az erkölcsit? Mennyiben áll az erkölcs a jog mögött? Ősi, csaknem örök dilemmák ezek, melyek azóta, hogy a jog és az erkölcs elkülönült egymástól, úgyszólván minden átfogó filozófiai rendszerben megfogalmazást nyernek. Ha a jog és erkölcs kapcsolatában a jogra koncentrálnunk, úgy a jog tartalmának érdemi kérdése ez. Ezzel szemben a másik kérdésfeltevés egyoldalúan csak a jogra ügyel. A jogot is csupán mint eszközt, mint szabályozási technikát veszi figyelembe; kérdése annak eldöntésére irányul: vajon önmagával, értékhordozó voltával s ebből fakadó pátozásával és elvárásaival nem fut-e szembe a jog, amikor bizonyos magatartás tanúsítását éppen az adott módon tiltja, engedélyezi vagy rendeli? Itt a jog és erkölcs már nem egymástól megkülönböztetett normarendszerekként állnak szemben egymással. Ugyanis egy rejtett állítás bújik meg a fenti kérdésfeltevésben: *a jogalkotó mint eszközalkotó erkölcsi voltának, erkölcsi értelemben vett racionalitásának a tételezése*, és ezzel együtt annak feltételezése, hogy a jognak nincs hátsó gondolata, nem állít csapdát, technikailag célszerű formába öntve azt juttatja kifejezésre, ami az eredetileg elérni kívánt szándék volt – tehát a címzett számára bizalommal, a másik tekintélyébe vetett megnyugvással, saját erkölcsi integritása megőrzésével követhető.

A jog és erkölcs kérdésével ellentétben a jogra vonatkozta-

tott saját erkölcsiség kérdése viszonylag új keletű. Kapcsolatos a jognak mint a társadalmi befolyásolás eszközének az utóbbi évszázadban bekövetkezett nagymérvű előretörésével, és ebből következő nagyfokú önállósodásával. Nem véletlen tehát, hogy első kifejezett megfogalmazását is a „társadalmi mérnökösödés” hazájában, az Egyesült Államokban kapta, mégpedig negyed évszázada, Fuller professzor ellentmondásos, máig gyűrző, vitákat kavarázó kísérletében.¹ Fogalmilag bármennyi végiggondolatlanságot rejtett is, mint még közelebbről látni fogjuk, telitalálat.

Az alábbiakban ennek egy vonatkozását fogom tárgyalni, az angol–amerikai analitikus hagyomány újjáélesztőjének, a klasszikus művét Oxfordban megalkotó H. L. A. Hartnak egy megjegyzésével összefüggésben.

2. A JOG MINT PUSZTÁN ÉRTÉKHORDOZÓ ÉS KÜLSŐLEGES JELZÉS

Tegyük fel, hogy az állam és a jog több ezer éves fejlődése leegyszerűsítve a következő képet mutatja: A közösség életére pusztító hatású magatartásokat korlátozandó, olyan büntetési rendszer intézményesül, amelyik a kérdéses magatartások tanúsításának esetén meghatározott hátrányokkal fenyeget, és e hátrányok bekövetkezését valóban ki is kényszeríti. A büntetés (azaz a nem kívánatos magatartás tanúsítóját a maga fizikai, morális vagy gazdasági személyiségében érintő hátrányokozás) mintájára összetett befolyásolási rendszer alakul ki, melyben egyes magatartások tanúsításához – társadalmi kívánatosságuktól függően – negatív jogkövetkezmények (hátrányok) kapcsolódnak, másokat pozitív jogkövetkezmények (előnyök) kiállításba helyezése kíván ösztönözni, míg e szempontból közömbös egyéb magatartásokról a jog hallgat: azok tanúsításához sem negatív, sem pozitív jogkövetkezményt nem kapcsol. Namármost, részben a „büntetés” ősi képzetével való összefonó-

dása következtében, részben – és állandóan megújulóan – pedig azért, mert hosszú távon a jog csak akkor maradhat fenn, ha a társadalomban uralkodó egyéb tudati-ideologikus képződmények is támogatják (így a közösségi élet szerveződésében jelentős szerepet játszó értékítéletek, vallási, erkölcsi és politikai normák, olyan ideologikus képződmények tehát, amelyek óhatatlanul pozitív értékítéletet kapcsolnak a pozitív jogkövetkezményekkel ösztönzött, negatív értékítéletet a negatív jogkövetkezményekkel is fenyegetett magatartáshoz) – nos, mindezeknek köszönhetően kialakul és folyamatosan újratermelődik az a képzet, hogy a jogi norma megsértése egyúttal értéksérelem is: több a szankció kiszabásának pusztá tényszerű kockázatánál.

Ugyanakkor az állam, mely a jogról gondoskodik, és azért történelmileg növekvő kizárólagossággal a maga feladataként végzi a jog megállapításának és érvényesítésének munkáját, nemcsak olyankor kényszerül alattvalóinak hátrány okozására, amikor azok az általa megállapított normákat megszegik. Ugyanis, amikor az állam a társadalmat valóban összefüggő egészé szervezi, szükségessé válik, hogy a közösség érdekében szükséges s az állam által megszervezendő munkákra (közmunkák, védelmi feladatok, mindezekhez kapcsolódó szervezés) megfelelő anyagi fedezet álljon rendelkezésre, és ennek folyamatos pótlása is biztosíttassék. Az állam tehát adót vet ki. Ennek értelmében alattvalói bizonyos tevékenységeinek vagy azok anyagi eredményének egy részét elvonja. Noha hivatalosan s nagyrészt a valóságban is az adó tényleg közös szükségletek fedezését szolgálja, az a személy, akire adóalanyként ilyen (esetleg másokénál számottevőbb) hozzájárulás kötelezettségét kiroják, saját helyzetére vonatkoztatva ezt a hozzájárulási kötelezettséget bizonyosan hátránnyként érzékeli. Mégis: bármilyen csekély fokú is a közös szükségletek közös fedezése kötelezettségének az átélése, ezt a hátrányt az alany nem büntetésként, valamiféle elítélő értékelés következményeként, hanem egyszerűen a tevékenységéhez állami döntés folytán kapcsolódó járulékos teherként fogja értelmezni.

Ezzel egyidejűleg azonban tegyük fel azt is, hogy a fejlődés zavara folytán az államra túlzottan sok feladat hárul, vagy mögöttes politikai megfontolásokból az állam túl sok feladatot vállal magára, hogy azt a jog eszközével – (tehát államivá monopolizáltan, kizárólagosan állami ellenőrzéssel és saját szempontjai elsődleges érvényesítésével) oldja meg. Nos, mint minden túlzás, ez is szükségképpen az állami működés zavaraihoz – eszközei túlzott igénybevételéhez, ezáltal azok hatékonyságának erőteljes kopásához, majd a minden áron való teljesítés kényszerében egyre rapszodikusabb, ám diszfunkciókat is mind bővítettebben újratermelő, immár egymást is lehetetlenné tevő cselekvésekhez – vezet. Miben nyilvánulhat meg? Egyebek közt – s a leggyakrabban – abban, hogy az állami bevétel adószzerű forrásai meghatározásánál nem csupán az elvonás (gazdaságossági stb.) szempontjaira vannak figyelemmel, hanem ezektől merőben idegen (pl. településszervezési, importpolitikai vagy egyszerűen az uralkodó politika által diktált ideológiái) megfontolásokra is. Ilyen az, ha a kisipari szolgáltató tevékenység adókulcsait másként határozzák meg az aprófalvakban és másként a városi településeken; ha a gépjárműadót a hengerűrméret nagyságával arányosan úgy állapítják meg, hogy történetesen az egyik nagyhatalmi tömb országaiból származó (viszonylag kis hengerűrtartalmú, ám nagy fogyasztású) kocsikat előnyben részesítik a másik tömbből származó (viszonylag nagy hengerűrtartalmú, ám kis fogyasztású) kocsikkal szemben; vagy ha az engedélyezett vállalkozások adóztatásának mértékét nem termelési volumenüktől vagy jövedelmüktől, hanem egy mindenekelőtt ideologikus fontosságú jellemzőtől, például az alkalmazott létszámtól teszik függővé. A bevételi érdekektől idegen szempontok alapulvétele olykor annyira eluralkodhat, hogy kizárólagosan meghatározó lesz, sőt egyenesen – és szándékoltan – olyan hatású, hogy eleve kiiktatja a voltaképpeni adócélt: állami bevétel elérését. Ilyen az, ha a mezőgazdaság gépesítésére hivatkozással az erre illetékesek gazdaságpolitikai céljá teszik a lóállomány megszüntetését, és

kellően magasra emelt adókiivetés révén ez – úgyszólván adóbevétel nélkül – valóban be is következik. A megadóztatás így fokról fokra a bármiféle indíttatású korlátozás, tiltás, sőt büntetés feladatkörét is átveszi.

A példánkban feltételezett túlhajsztolt állam ugyanakkor a valóságos szervezési eredménnyel, a normális működés hatékony feltételeinek a biztosításával több tekintetben is adós marad, és ezt, a tényleges cselekvés hiányát vagy csődjét, további korlátozásokkal, hangzatos tilalmakkal véli kiegyensúlyozhatni. A magától értetődőnek a lehetővé tétele helyében így a szükségképpen bekövetkező tiltáshoz és szankcionálásához fog folyamodni. Ám a címzettek rögtön észreveszik az állami illetékes által megfogalmazott negatív értékítélet erőtlen alibi-jellegét, a mögötte megbúvó szervezési felelőtlenséget és erkölcsi űrt, és konkrét mozgásterük egyik pusztán tényszerű összetevőjeként számolnak a norma rendszeres megsértésében rejlő kockázattal. Ez a helyzet akkor, ha a környezetvédelem hosszú időn keresztül néhány írástudó pusztába kiáltott szava marad, és amikor a környezeti válság bekövetkezik, valóságos megoldás pedig egyszeri tollvonásra nem kínálkozik, átmenetileg a tiltás veszi át a főszerepet. Ez a helyzet akkor, ha a városi tömegközlekedés, a korszerű szállítási módszerek és általában az infrastruktúra kellő kiépítése elmarad a követelmények mögött, például az üzletekbe történő áruszállítás változatlanul csak nappal, a konténerek előnyeinek kihasználása nélkül lehetséges, a hosszas, darabonkénti rakodáshoz parkolni pedig csak a járdán lehet, a közlekedésrendészet azonban – az ügyben tárcsa szerint érdektelen lévén – rendszeresen bírsággal áll él. És létezik ugyan formális rendelkezés arra, hogy a környezetvédelmi bírság vagy kártérítés összege nem építhető be a termék árába, továbbá hogy a közlekedésrendészeti szabálysértésért kiszabott bírság nem vállalati ügy: azt az elkövető gépkocsivezető viseli – az igazgatási előrelátás leleménye jottányit sem változtat a dolgok makacs menetén. Az adott helyzetben a gazdálkodó egységek – legalábbis időlegesen – csak környezet-

szennyező módon termelhetnek. Ebből adódó járulékos költségeiket is csupán abból fizethetik, amijük van; ez pedig az árbevétel vagy az állami támogatás. És ugyanígy: az állami szállítóvállalatok csak akkor tarthatják meg személyi állományukat, ha a nappal a járdán rakodó s ezért megbírságolt gépkocsivezetőket nem csupán kellően megfizetik, de (pl. jutalom formájában) kártalanítják őket kifizetett bírságaikért is. Ezekben az az elgondolkodtató mozzanat, hogy a normasértés a normális üzletvitelnek mintegy elengedhetetlen összetevője lesz. Ennek megfelelően a büntetés is elveszti negatív értéktartalmát: mint az adott tevékenységhez úgyszólván szabályszerűen járuló többletköltség, a vállalati gazdaságossági számításoknak is csaknem elfogadott, rendes tagja lesz.

A fejlődésnek ez az elnagyolt rajza nagyban-egészében jellemző a jogi eszköztár nyugati mintájára,² szélsőséges s így önmaga ellen forduló használata alól pedig századunkban aligha van állam, mely kivétel lehetne.³

Ha viszont mindezek olyan lehetőségek, amelyek adott feltételek közt valósággá válhatnak – sőt szükségképpen azzá is válnak –, akkor nemcsak elméleti, de közvetlen gyakorlati érdekből is időszerűvé lesz Hart megfigyelésének – e megfigyelés jogosultságának s következményeinek – újragondolása. Hadd idézzem teljes terjedelmében: „A szabály megsértéséért kiszabott pénzbüntetés a magatartásra megállapított adóval nem azonos, noha mindkettő magában foglal egy utasítást, miszerint a hivatalnok az adott pénzbeli veszteség kirovásáról gondoskodik. E kétféle eszmét az különbözteti meg egymástól, hogy a másodikkal szemben az első feltételez egy vétséget vagy kötelemsértést – olyan szabály megszegése formájában, amit azért állítottak fel, hogy irányítsa az emberek magatartását. Igaz, ez a különbségtétel noha általában világos, olykor homályossá válhat. Adókat nem csupán bevételi célokból vethetnek ki, hanem azért is, hogy elvegyék a kedvet a megadóztatott tevékenységtől – noha a jog kifejezetten nem mondja ki, hogy ezeket a tevékenységeket abba kell hagyni, mint amikor ’bünte-

tendővé' nyilvánítja. És megfordítva: pénzromlás folytán a vétségekért kiszabott pénzbüntetés is oly elenyészővé válhat, hogy vidáman kifizethető. Ilyenkor a polgár talán úgy is érzi, hogy ezek 'csupán adók', a 'vétségek' pedig gyakorivá válnak – pontosan azért, mert ilyen körülmények között az a feltevés, hogy a büntetőjog nagy részéhez hasonlóan a szabály a magatartás irányítója és mint ilyen komolyan veendő, teljességgel értelmét veszti.”⁴

Csak most érkezünk el a voltaképpeni kérdéshez, a címben is jelölt választás kényszeréhez. A dolgok ilyenén alakulása ugyanis vagy rendjén való, vagy nem. A választóvonal pedig a joggal szembeni alapállásunknál húzódik, annak eldöntésénél, vajon pusztán külsőleges jelzésnek vagy értékhordozónak fogjuk fel azt. Hiszen ha a jog nem más és nem több, mint *cselekvésünk külső feltételrendszerének egyik önmagában közömbös alkotórésze*, úgy a szabálykövetés s a szabálysértés következményeinek egybemosódása teljességgel rendjén való, mint minden ez esetlegesnek felfogott világban. Csupasz jelzés, hogy mivel kell számolnom, ha bizonyos tevékenységbe fogok; ugyanolyan, számomra semleges, bár mégis figyelembe veendő tényező, mint a vasúti menetrend a híres lukácsi példában.⁵ Ellenkező esetben viszont, ha a jog *érték hordozó, és ennek megfelelően legalább a más érték tiszteletében megnyilvánuló azonosulást követel*, úgy a szabálykövetés „büntetése” s elkerülhetetlen helyzetekben „szabálysértés” megállapítása az eszközöket már természetes közegükből kiforgatja, értékbeli zűrzavart idéz elő, s a jogalkotót erkölcsi hitele, bármiféle presztízse maradványaitól is megfosztja.

3. A JOGALKOTÓ BELSŐ ÉS KÜLSŐ ERKÖLCSİ HITELE

Ha előbbi kérdéseinket új megfogalmazásban tovább sarkítjuk, ez talán a kínálkozó válaszlehetőségeket is jobban leszűkíti.

A mindenkori címzettnek a joghoz való erkölcsi viszonyát jellemezhetem annak leírásával is, hogy a jogalkotónak van-e az ő szemében erkölcsi hitele, és ha igen, milyen jellegű. Nos, ha a jogalkotó tevékenységében s ennek gyümölcsében nemcsak megilem az erkölcsi mozzanatot, de ezzel – értékeink egyezése folytán – képes is vagyok azonosulni, úgy a *jogalkotó külső erkölcsi hiteléről* beszélek. *Külső* erkölcsi hiteléről azért, mert a sajátját nemcsak felismerem, de az tartalmi értékeivel – legalább az én tevékenységemen mérhetően – külső hatást is gyakorol. Ez a jog és erkölcs mint két normarendszer kapcsolatában feltételezi egybeesésüket, és természetsszerűleg azt is, hogy a jogalkotó és a kérdéses alany erkölcsi alapállása (legalább az adott területen) azonos. Ha ilyen azonosság nem áll fenn, erkölcsi értékeink tehát eltérnek egymástól, ennek ellenére azonban a jogalkotó tevékenységében s ennek gyümölcsében fellelem az erkölcsi mozzanatot, úgy a *jogalkotó belső erkölcsi hiteléről* beszélek. *Belső* erkölcsi hiteléről azért, mert értékeink eltérése folytán a mögöttes erkölcsi tartalom mint olyan nem fog közvetlen hatást gyakorolni, mindazonáltal a jog saját erkölcsiségének meglete mégis lehetővé teszi számomra, hogy a jogalkotó erkölcsiségével mint bár tartalmilag eltérő, de mégis meglevő mögöttes normarendszerrel számoljak, tehát a jog szövegszerű formáján és formális követelményrendszerén túl is bízhatok egyfajta mögöttes tartásban, annak következetességében. Végezetül van egy harmadik lehetőség is, az, ha a jogalkotónak ilyen erkölcsi hitelt sem belső értékeként, sem külső hatásában nem tulajdoníthatok, ha tehát a jogalkotó annyira átláthatatlanul cselekszik, hogy sem cselekvése következetesen végiggondolt értékrendszerbe ágyazottságát, sem eszközeinek ilyen értékekhez rendelt kiválasztását nem tudom feltételezni. Ekkor csupán úgy viszonyulhatok hozzá, mint környezetem esetleges, pusztán külsőleges jelzésként csupán tényszerűségében érdekes, objektív jelenléténél fogva mégis tevékenységem feltételrendszerének egyik elemét alkotó s ilyenként – és csakis ilyenként – figyelembe veendő összetevőjéhez.

A jogalkotó *külső* erkölcsi hitelére irányuló törekvés nyilvánvalóan olyan eszményi állapot elérését célozza, amelyre a jogalkotónak érdemes is, kell is törekednie. Amennyiben saját tételezései a társadalom többsége erkölcsi értékeivel egybeesnek, ez hallatlan mértékben felfokozhatja a tételezések hatékonyságát, és ezzel kiszélesítheti a jogrend érvényesülésének társadalmi alapjait. A jogi és az erkölcsi részleges egybeesése csak igen komoly fáradozások időleges eredménye lehet; ez mint valami eleve fennálló *normatív módon nem tételezhető*, a jogalkotás társadalmi összetevőire, intézményrendszerére vagy érdekképviseleti voltára hivatkozva nem deklarálható. A történelem tanúsága szerint ilyen igénnyel a jogalkotó vagy teoretikusa olykor fellép ugyan,⁶ ez azonban legfeljebb csak ideologikus értékűnek tekinthető. Amint Hart írja: „Az emberi önkény magatartási mintákat nem ruházhat fel erkölcsi minőséggel és nem is foszthat meg tőle; noha az olyan fogalmak mindennapos használata, mint (norma) 'kibocsátás' vagy (norma) 'visszahívás' azt mutatja, hogy ez korántsem így van a jogban.”⁷ Nem arról van tehát szó, hogy e külső erkölcsi hitel megszerzése eleve elérhetetlen lenne (bár mint eszmény mindig csak megközelíthető, és e megközelítés is az idővel változó), hanem hogy elérésének mindenkori konkrét állapota, foka és minősége *legfeljebb utólag írható le*. Persze adott történelmi feltételek kedvezhetnek, mások pedig hátráltathatnak egy ilyen törekvést. Magától értetődik, hogy e szempontból a társadalom összetettsége és érdekszpontból vett egyneműsége a legfontosabb tényezők. A szinte kivételszámba menő vagy történelmi példákat így mindenekelőtt a meglehetősen egynemű kiscsoportok állammá szerveződése, a kereskedő városállamok szolgáltatathatják. Íme, egyetlen példa, éppen az adó köréből: „Hamburgban minden lakos köteles az államnak egész tulajdona után egynegyed százalékot fizetni, és minthogy Hamburg lakosainak vagyona főleg tőkéből áll, ezt az adót tőkeadónak lehet tekinteni. Mindenki maga becsüli meg vagyonát és ennek alapján adóját, és a hatóság jelenlétében évenként bizonyos

pénzösszeget fizet a közpénztárba, eskü alatt jelentvén ki, hogy ez egész tulajdonának negyed százaléka, anélkül azonban, hogy ennek a tulajdonnak egész összegéről vallomást tenne, vagy annak tekintetében bármiféle kutatásnak lenne kitéve. Úgy mondják, hogy ezt az adót általában nagy becsületességgel fizetik. Egy kis köztársaságban, ahol a népnek bizalma hatóságaihoz teljes, ahol az meg van győződve, hogy az adó az állam fenntartása céljából szükséges, és azt hiszi, hogy az adót becsületesen fordítják erre a célra, ilyen lelkiismeretes és önkéntes adófizetést néha el lehet képzelni.”⁸

Az elmondottakból talán egyértelműen következik, hogy ha a jogalkotó külső erkölcsi hitelére irányuló törekvés csupán eszmény, legalább *belső* erkölcsi hitelének megszerzésére és biztosítására kell törekednie. Mindez azonban elméleti alapjait és összefüggéseit illetően meglehetősen kidolgozatlan, így e körben legfeljebb csak jelzésekkel élhetünk. Például azzal, hogy eltérő jogi funkciók közötti összemosódások ősi és hagyományos közösségekben is előfordulhattak – ekkor azonban sajátos primitív feltételeikből adódó közvetlenségük és elérhető nyilvánosságuk még kizárta, hogy az összemosódások a jog patológiájává fajuljanak.⁹ Későbbi, a klasszikus demokrácia intézményrendszerét elsajátító jogi kultúrákban pedig esetleg csak annyiban jelentkeznek mint gyakorlati kérdések, hogy az ilyen vagy olyan jogi funkció intézményesítésére az állam melyik szerve rendelkezik hatáskörrel.¹⁰

Ilyen körülmények között meglehetősen kivételes az a figyelem, melyet a harvardi egyetemen működő Lon L. Fuller fordított „*a jog belső erkölcsisége*” elemzésére. Tételekként megfogalmazott konkrét példái azonban – hogy a jognak általánosnak, közzétettnek, jövőbeni cselekvésre irányulónak, világosnak, ellentmondásmentesnek, leghetsest követelőnek, bizonyos állandósággal rendelkezőnek, és végezetül a kinyilvánított szabály s a hivatalos cselekvés közt egyezést mutatónak kell lennie¹¹ – nem győzték meg bírálóit arról, hogy itt valóban valami olyasmiről van szó, ami az erkölcsivel kapcsolatos.¹²

Ugyanakkor Fuller sugalmazása, hogy mindezeket egyszer-mind „a törvényesség elvének” tekintsük, számomra szintén nem meggyőző, noha angol-amerikai bírálói ezt a megjelölést már egyetértéssel fogadták. Úgy vélem, a *törvényesség* vagy formálisként felfogott, s ekkor azt jelöli, hogy a jogi rendszer működése megfelel saját előzetes tételezéseinek, vagy pedig tartalmiként felfogott, akkor viszont – a társadalmi viszonyok állapotától s a jogi rendezés bizonyos tartalmainak meglététől kezdve – nagyszámú egyéb kritériumot is magában foglal. Ezeket egyszerűen a jogalkotás mint szakmai tevékenység alapszabályainak tekintem, amelyek annyiban axiomatikusak, hogy – mint minden mesterségbeli szabály – természetszerűleg ezek is megsérthetők, sérelmük azonban múlhatatlanul a kérdéses tevékenység eredményének is a sérelmével: csökkent értékűségével, torzulásával jár. Paradoxonként hangzik hát, de Fuller jellemzése itt mégis pontos: a jog általa felsorolt jegyei olyan vonások vagy minőségek, amelyek „a jogot lehetővé teszik”. Meghatározásunk tehát akkor lesz pontos, ha *technológiai szabályok*ként, *elvek*ként vagy *feltételek*ként jelöljük meg őket. Mindez azt jelenti, hogy követésük, biztosításuk *önmagában véve* nem szükséges. Akkor azonban, ha a szóban forgó tevékenységet értelmesen, eredményre vezetően akarom folytatni, mégsem sérthetem meg őket, mert megkerülésük vagy figyelmen kívül hagyásuk óhatatlanul tevékenységem célzott eredményének megghiúsulásával, selejtessé válásával jár. Ezzel eltérően viszont az, amit az előbbiekben a jogalkotó belső erkölcsi hiteleként tárgyaltunk, korántsem olyasmi, ami – Fullertől vett kifejezéssel élve – „a jogot lehetővé teszi”, vagy aminek megsértése eleve „a jogalkotás kudarcát eredményezi”.

Megtisztítva tehát a fulleri szóhasználatban rejlő többértelműségtől és ellentmondástól, a jogalkotó belső erkölcsi hiteleként leírt jellemző így valóban olyan, a jogban magában is testet öltő minőség, amit leginkább kifejezően a jog belső erkölcsiségének nevezhetnénk.

A jog belső erkölcsiségének legszembetűnőbb jegye, hogy olyan *lehetséges* tulajdonsága, *többletminősége* a jognak, ami nem szükségképpen fogalmi elem, amely nélkül tehát a jog elgondolható, lehetséges. Kérdéses azonban: vajon a jog hosszú távon is ellehet nélküle?

Nos, a Fuller által megfogalmazott feltételek pontosan azért minősültek *technológiai alapszabályoknak*, mert éppen a jog mint olyan sajátzerű létéhez szükségesek. Sem meglétük, sem tartalmuk nincs ugyan a jogban tételezve, meghatározva vagy kodifikálva; nélkülük azonban a jognak mint olyannak, mint a társadalmi rendezés sajátos eszközének nem lenne semmiféle értelme. Hasonlattanálva: egy árrendszer, amelyben az árak esetről esetre változnak, titkosak, az üzlet megkötése után állapítatnak meg, de akkor is érthetetlenül ellentmondásosan, betarthatatlanul, az állandóság legkisebb jegye nélkül, és hivatalosan egyébként sem követetten – egy ilyen árrendszer egyenesen önmaga tagadása, árrendszerként való működésre képtelen, tehát értelmetlen dolog lenne; más szóval: a fulleri feltételek olyan összetevők, amelyek – más összetevőkkel is kiegészítve – együtt adják azt a színpadképet, amiben a jog elemei elhelyezhetők, s működésre képesek lesznek.¹³ Ezzel szemben az, amit az imént a *jog mint eszköz saját erkölcsiségének nevezünk* – tehát a kérdéses eszköznek a hagyományszerűen kialakult gyakorlathoz való következetessége, a mögöttes szándék s az eszközszerű kifejezés egybeesése, vagyis a normaként megfogalmazottak őszintesége, vagyis, összefoglalva, a célokhoz adekvát eszköz rendelése –, azért jelent valami többletet, mert nincs ugyan a jogban tételezve, sőt nélküle a törvényes és hatékony működés is elképzelhető; csak éppen ha eltűnik a jogból, ha a jogalkotó rendszeresen figyelmen kívül hagyja, akkor a jog „meghal”: akkor a jog nem „élő organizmus” többé, „már nem él; csupán alkalmazzák mint beszámítási pontot”.¹⁴

Mindebből az alábbi következtetések adódnak: a jogalkotó

elvileg szabad ugyan abban, hogy milyen magatartáshoz milyen jogkövetkezményt kapcsol,¹⁵ és elvileg az is egyértelműen kívánatos, hogy a világos fogalmi elhatárolás érdekében a jogi fogalmakat a rájuk rakódott erkölcsi tartalmaktól és felhangoktól megtisztítsuk.¹⁶ Mégis: a jogi komplexus nem szakítható ki társadalmi közegéből, nem kerülhet tartósan és átfogóan szembe olyan más komplexusokkal (értékekkel, normákkal, ideológiákkal), amelyekkel élő kölcsönhatásban fejlődik, áll fenn, érvényesül és termelődik újjá,¹⁷ mert különben annak a veszélynek teszi ki magát, hogy (1) az átlagesetekre jellemző, túlnyomórészt jogkövető magatartás gyakorlata meggyengül;¹⁸ (2) a jog (bizonyos mértékben elkerülhetetlen) eldologiasodó működése s ennek nyomán (bizonyos mértékben szükségképeni) eldologiasult szemlélete felerősödik, és a jogot elidegenedetté teszi; és mindezek – nem egyetlen, de jogászai szempontból talán legfenyegetőbb – következményeként (3) a jog által szolgálni kívánt társadalmi célokat elhomályosítja, és ez – főként a nehéz, kétséges, határjellegű esetekben – magát az eszközalkalmazást is talajtalanná, lebegővé teszi.¹⁹

A fentiekben egy irodalmilag meglehetősen elhanyagolt elméleti problematikára a gyakorlat bizonyos jegyeiből következtettem.

Befejezésül meg kell jegyeznem, hogy a gyakorlat ezeket a jegyeket csak nagyfokú szóródással mutatja. Nevezetesen az olyan társadalmakban, ahol a klasszikus demokrácia intézményei az alkotmányos s jogélet egészét meghatározó formákká erősödtek, a saját hagyományokból következően kevésbé állhat elő olyan helyzet, hogy – példánknál maradva – a büntetőszankciókkal övezett tiltás és a megadóztatás egymásba átnövő, egymást helyettesítő jogtechnikai eszközök legyenek. Hiszen az alkotmányos gyakorlat szerint az adókivetés magasabb szintű, több nehézség legyőzését feltételező s több garanciával is övezett eljárást feltételez, mint egy tilalom igazgatási elrendelése. Ugyanakkor az ilyen hagyományú gyakorlatban kellő indok nélkül a tilalom sem burjánozhat el, mert azt a bünte-

tést, amit megszegése esetére kilátásba helyeznek, társadalmilag is igazolni kell. Eredményül tehát egyfajta optimális egyensúlyi állapot jön létre: mindegyik eszközt a maga helyén, a társadalmilag is igazolható körben és mértékben alkalmazzák. Másfelől azonban ott, ahol ilyen fékek vagy egyensúlyi tényezők nem működnek, ahol az állam egymásra torlódó feladatai s a túlzott állami feladatvállalás a szükségképpen bekövetkező kudarcok hatására pótcselekvést jelentő látszatszabályozásokhoz, és ugyanakkor az eszközök egyre rendezetlenebb felhasználásához, értékközömbös váltogatásához vezet, az adókvetés is többnyire úgy jelenik meg, mint közönséges igazgatási intézkedés, az egyre növekvő állami beavatkozás pedig a tilalmak és büntetések társadalmi igazolásának szükségességét és igényét fokozatosan csökkenti – nos, az ilyen társadalmakban úgyszólván törvényszerűen alakul ki valamiféle „munkamegosztás” a korlátozásoknak tilalomként és adóztatásként történő megfogalmazása között.

Egy önmagában is patológikus helyzet bizonyosan csak patológikusabbá válik azáltal, ha a tartalmak patológiájához az eszközök patológiája is járul. Avagy, a másik oldalról megfogalmazva: a valóságos megoldás ígéretét bizonyosan közelebb hozza, ha az eszközök tisztasága a társadalmi nyilvánosság erejének igénybevételét, a társadalom közvetlen mozgósítását is lehetővé teszi. Ezért hiszem, hogy bár alárendelt jelentőségű, mégis folytonosan megújulóan időszerű kérdése a jognak az, amit alkalmasabb kifejezés híján az imént belső erkölcsiségnek neveztünk.

Készült a Revista de Ciencias Sociales (Valparaiso) felkérésére, a H. L. A. Hart munkásságának szentelendő különszámhoz. Első magyar változatában: *A jog belső erkölcsisége*, Valóság, XXVII (1984) 6.

Jegyzet

¹ E kapcsolatnak „a jog belső erkölcsisége”-ként való megjelenítésére ld. Fuller, Lon L.: *The Morality of Law*. New Haven – London, Yale University Press, 1964.

² Jellemzésük főbb vonásaiban megfelel a Hans Kelsen által felrajzolt képnek (*A jog mint sajátos társadalmi technika*. = Modern polgári jogelméleti tanulmányok, szerk. Varga Csaba. Budapest, MTA ÁJL, 1977), a szabályrendszereknek egymással s az egyéb tudati képződményekkel való szükségképpeni összefüggését pedig Lukács Györgytől merítettem (*A társadalmi lét ontológiájáról*, I–III. kötet. Budapest, Magvető, 1976. Vö. Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*, Budapest, Magvető, 1981. 186. és köv. old.).

³ Ha nem is e példákkal, de a kényszerpályára terelődött megkésett fejlődés, a politikai megfontolásokból fogant állami feladatvállalás túlzásai s a jog ebből eredő zavarai és fokozódó presztízsvesztése összefüggéseivel foglalkozik Kulcsár Kálmán számos friss tanulmánya: *A mai magyar társadalom*. Budapest, Kossuth, 1980; *Társadalmi változások és modernizáció Magyarországon*, Társadalomkutatás, I (1983) 1; *A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában*, Magyar Tudomány, XXVIII (1983) 2; *A közigazgatás fejlesztésének társadalmi-politikai összefüggései*, Állam és Igazgatás, XXXIII (1983) 11.

⁴ Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*, Oxford, Clarendon Press, 1961. 39. old.

⁵ „...a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell; a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, amikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonatcsatlakozás elérésének esélyeit mérlegeli. Ha nem ez a helyzet, ha a törvény megsértése pátosszal teli felhangot kap, akkor ez annak a jele, hogy ... a jog ... még mindig képes *belülről* befolyásolni a cselekedeteket ...” Lukács György: *Történelem és osztálytudat* (1923). Budapest, Magvető, 1971. 563–564. old.

⁶ Csupán egyetlen példaként ld. *Obscsaja teorija szovetszkogo prava*, red. Sz. N. Bratusz–I. Sz. Szamoscsenko. Moszkva, Izdatelsztvo „Juridicseskaja Literatura”, 1966. 108–109. old.

⁷ Hart, 171. old.

⁸ Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*, ford. Éber Ernő. Budapest, Magyar Közgazdasági Társaság, 1940. 371. old.

⁹ Dahomey ősi királyságában pl. a király számos „felesége” az egyes településeken szétszórtan élt. Ha bármely férfi „tévedésből” nemi kapcsolatba keveredett velük, azt nőablásként „büntették”, s az „elkövetőt” a király hadseregében való szolgálatra „ítélték”. Le Herisse, A.: *L’Ancien Royaume du Dahomey*, Paris, 1911. 72. old. Idézi Diamond, Stanley: *The Rule of Law versus*

the Order of Custom. = *The Rule of Law*, ed. Robert Paul Wolf. New York, Simon and Schuster, 1971. 131. old.

¹⁰ Az adókivetés és a tiltás pl. pontosan itt válik szét az USA Alkotmányának I. szakasz 8. §-a szerint, lévén az előbbi a Kongresszus kizárólagos hatáskörébe utalja.

¹¹ *Fuller*, II. fej.

¹² A leginkább élesen és kifejezetten ld. *Summers*, Robert S.: *Professor Fuller on morality and law* (1966). = *More Essays in Legal Philosophy*, ed. Robert S. Summers. Oxford, Blackwell, 1971. III. fej. C. pont, 127. és köv. old.

¹³ A hasonlatra ld. *Rawls*, J.: *Kétfajta szabályfogalom.* = *Tények és értékek*, szerk. Lónyai Mária. Budapest, Gondolat, 1981. 376. és 399–400. old.

¹⁴ Az idézet George *Steiner* elgondolkodtató eszmefuttatását (*Az odvas csoda.* = *Steiner*, George: *Egyre távolabb a szótól.* Budapest, Európa, 1970. 175. és 176. old.: „Zajt csap, hangot ad. Még közöl is, de a közösség érzését nem teremti meg... a nyelv már nem élesíti a gondolatot, hanem elködösíti... a nyelv már nem él; csupán beszélnek.”) alkalmazza a jogra. *Steiner* esszéjének tárgya a német nyelv, mely a nemzetiszocializmus rendszerében kicsúcsosodó társadalmi őszintétlenség, a nyelv eszközével kifejezett s egyben leplezett tömeges (és mégis, hazug volta ellenére is konvencionális, társadalmilag megállapodásszerű) hazugságoknak köszönhetően belülről felbomlik: megszűnik értékek hordozója és közvetítője lenni, noha szóközlő funkcióját továbbra is betölti.

¹⁵ „Tisztán gyakorlati megfontolásból bármilyen jogi vagy nem-jogi rendszerben a szabályok azonos következményeket kapcsolhatnak a tények bármilyen, igencsak különböző csoportjához.” *Hart*, H. L. A.: *Definition and Theory in Jurisprudence*, Oxford, Clarendon Press, 1953. 11. old.

¹⁶ *Oliver Wendell Holmes* kegyetlennek látszó, mégis méltányos állásfoglalására gondolok: „Erkölcsei vonzalmak – írta, épp a tiltás és megadóztatás fogalmi elkülönítése kapcsán (*The Common Law*, London, MacMillan, 1882. 148. old.) – nem befolyásolhatnak bennünket a jogi megkülönböztetések megtétele során”; így a kötelezettség fogalmát „cinikus savval” kell lemosnunk, hogy erkölcsi ráakódásaitól megtisztítsuk (*The path of the law* [1897]. = *Holmes: Collected Legal Papers*. New York, Harcourt and Brace, 1920. 173. old.).

¹⁷ A társadalmi totalitást alkotó komplexusok közötti szükségképpen kölcsönhatás egyik legszembeötlőbb példaként hangsúlyozta ezt *Lukács* (ld. a 2. jegyzet második fele).

¹⁸ Az angolszász jogi gondolkodásban kialakult hagyomány *John Austin* (*Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law*. London, Murray, 1861) nyomán a jog alapját és feltételét „az engedelmeség általános szo-

kásában” ragadja meg (*Hart: The Concept of Law*, 23. old.). Módszertanilag más előfeltevéssel, de ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg a kontinentális jogi gondolkodásban Hans Kelsen: „A jogelmélet csak akkor tekinti a jogi normát érvényesnek, ha az egy nagyjából hatékony jogrendhez tartozik; vagyis ha azok az emberek, akiknek magatartását a jogrend szabályozza, általában tényleg úgy viselkednek, amint a jogrendnek megfelelően viselkedniök kell.” (*A Tiszta Jogtan és az analitikus jogelmélet.* = Jog és filozófia, szerk. Varga Csaba. Budapest, Akadémiai, 1981. 238. old.)

¹⁹ A nyelvi jelentés „bizonyosság-magja” és „bizonytalansági félárnyéka” összefüggésében ld. Hart, H. L. A.: *Positivism and the separation of law and morals*, Harvard Law Review, 71 (1958) 4, III. fej. és *Hart: The Concept of Law*, VII. fej., különösen 125–127. old.

Jogalkalmazás: politikum a logikum ellenőrzése alatt?

1. A JOGALKALMAZÁS MINT TÁRSADALMI-JOGI FOLYAMAT

Konfliktusfeloldástól a jog megvalósításáig

Alapfunkcióját illetően a jog nem más, mint társadalmi konfliktusoknak az uralkodó osztályérdekektől befolyásolt feloldása, és ennek segítségével egy olyan társadalmi rend biztosítása, amely ezeknek az érdekeknek megfelelő. Valószínűsíthető (és a primitív közösségek tanulmányozása támogatni látszik azt a feltevést), hogy a társadalmi szabályozás bölcsőjénél a *konfliktusfeloldás*, pontosabban a konfliktusfeloldás ellenőrzésére irányuló törekvés áll. Kezdetben a konfliktusfeloldás bizonyosan eseti módon, a vitás helyzet egyedi vonásaitól meghatározottan történt. Csupán a fejlődés viszonylag kései fokán váltotta ki a konfliktusfeloldás gyakorlatát adott mederbe terelő, azt tartalmában-formájában standardizáló normaösszesség. Ez az önálló létre szert tevő normahalmaz eleinte magából a konfliktusfeloldás gyakorlati tényeiből táplálkozott, annak általánosítható példáit avatva mintává; később már ilyen minták tudatos képzéséből is gyarapodhatott. A konfliktusfeloldás gyakorlatának a normák döntési mintáival történő befolyásolása végül oda vezetett, hogy e minták – a maguk objektivált-rögzített formájában – a társadalmi élet befolyásolása, sőt megtervezése és megszervezése elsődleges eszközeivé váltak.

A konfliktusfeloldás szükségessége már bizonyosan a korai társadalomban is felmerült. Ennek olyan gyakorlata azonban, amely antagonisztikus különérdekektől befolyásolt ellenőrzésre éppen e különérdekek biztosítása céljából törekszik, csak a kizsákmányolással született osztálytársadalom terméke.

A konfliktusfeloldás itt már a társadalom többségének egy kisebbség által való elnyomását fejezi ki. Ezért elégtelenek immár a társadalmi szabályozásnak azok a primitív lehetőségei, amelyeket a konfliktusfeloldás eseti gyakorlata kínált. Az a tény tehát, hogy a konfliktusfeloldás a társadalom többségének elnyomásával kapcsolódott össze, magában a konfliktusfeloldásban is lényegi változásokat eredményezett. Nevezetesen, a konfliktusfeloldás osztályjellegű lett: a létrejövő állam e célból intézményesített szervének privilégiuma. Eljárása szintén sajátos. A fejlődés folyamán keretét és lefolyása mikéntjét egyre átfogóbban rögzítették, formalizálták és lehetséges tartalmát is egyre inkább előre rögzített *magatartási-döntési mintákhoz* kapcsolták.

E sajátos formai-jogi fejlődés során bontakozik ki maga a jog is. Az a jog, amelyik szabályozó és osztályfunkcióját immár nem a konfliktusfeloldás tényleges gyakorlatában oldottan valósítja meg, hanem közvetítőként beiktatott objektivációival a jövődöntéseket – és ezáltal a jövődöntő társadalmi magatartásokat gondolatilag – előlegező *normák* révén.

A társadalom fejlődése során a különféle társadalmi komplexusok kialakulásával, a társadalmi viszonyoknak bonyolultabbá válásával egyre átfogóbb szükséglet jelentkezik az egyes komplexusok közötti közvetítés – így a társadalmi élet mind szélesebb területeinek a jog szabályozó formái alá rendelése – iránt. Azok a normák tehát, amelyek eredetileg a konfliktusfeloldás eseti gyakorlatának standardizálására és bizonyos fokú tervezésére jöttek létre, lassan a társadalmi élet mind szélesebb területeit érintő *szervezés* formáivá válnak. A konfliktusfeloldási gyakorlatot standardizáló döntési minták képzése így önállósodik: lassan a jog alapvető megjelenési és működési formájává lesz. A társadalom fokozódó társadalmiasodása nemcsak azt jelenti, hogy a különböző komplexusok között közvetítenek, hanem azt is, hogy e közvetítés mikéntjét, tartalmát, kihatásait egyre tudatosabban alakítják és tervezik – vagyis nem csupán az osztályerőviszonyok pillanatnyi állapotá-

tól, de a társadalmi szükségletek, fejlődési tendenciák és törvényszerűségek felismerésétől is befolyásoltta teszik.

Időközben a tudatos jogalkotás társadalompolitikai súlyának az előtérbe kerülése elhomályosítja a konfliktusfeloldás történelmi-időbeni elsőbbségét. A váltás látszata mögött azonban egy nagyon is valóságos hangsúlyeltolódás található. Mert amíg a jog születésekor a standardizáló minta a konfliktusfeloldásnak volt alárendelve, most a társadalmi tervezés és befolyásolás kerül előtérbe, és a konfliktusfeloldás egész folyamata az általános síkján *megtervezettnek* az egyediben történő *megvalósításává* változik.

A jogalkalmazás így már nem más, mint jogszabályokban kijelölt szervek, jogszabályokban meghatározott mintákat követő eljárása, melynek során valamely egyedi eset tényeinek hivatalos megállapításával, az így megállapított tényeknek a jogszabályokban meghatározott magatartási és döntési mintákra való vetítésével, majd e minták szerinti minősítésével és végül a jogszabályokban az így minősített tényekhez rendelt jogkövetkezmények levonásával egyedi jogviszonyokat létesít, módosít vagy szüntet meg, és ezzel a jogszabályban kifejezett általánost az egyedi esetben érvényre juttatja.

Az igazságszolgáltatás változatai:

konfliktusfeloldás, konfliktuseldöntés

és ennek deduktív és induktív felfogása

Mint láttuk, hosszú történelmi időszak telt el, míg a konfliktusfeloldásból *jogalkalmazás* lett. Maga a jogalkalmazás is számos átmeneti formán keresztül fejlődött, míg a jogtól valamennyire befolyásolt eljárásból kialakult a jogalkalmazás mint az általános norma-tételnek az egyedi esetben való megvalósítása. Egy ilyen fejlődési fok elérése már a jog nagyfokú önállósodását, belső szerkezetének kialakulását feltételezte. Ettől az időtől jogalkotás és jogalkalmazás is egymással *szembeállított* jelenségekként szerepelnek.

A jogfejlődésben e két tevékenység elkülönülése számos szá-

kaszban és formában ment végbe. Differenciálódásuk kettős irányú volt. Egyrészt jogalkotás és jogalkalmazás mind határozottabban egymással szembekerült és *polarizálódott*, másrészt kölcsönös egymásra hatásuk, visszacsatoltságuk is egyre magasabb szinten és összetettebb formákban kifejlődött.

Általánosságban elmondható: e fejlődés a jogszolgáltatás eseti jellegű, nem-jogi meghatározásától egészen addig a kísérletig, hogy a jogalkalmazást mechanikusan „a törvény kimondására” szorítsák vissza, a legkülönbélebb végleteket futotta be. Ám bármilyen szélsőségeket is járt be, mindez nem változtat azon a tényen, hogy a jogszolgáltatás mindenekelőtt konfliktusfeloldás – olyan társadalmi tevékenység tehát, amelyet elvileg ugyanazok a társadalmi tényezők, szükségletek határoznak meg, mint amelyek az alkotott-írott jogot is létrehozzák. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal: a jog nem vállalhatja a társadalmi tevékenység egészének minden részletében való megtervezését és megszervezését; valójában nem vállalkozhat tehát arra sem, hogy a jogszolgáltatást mechanikus végrehajtásra korlátozza. A jogalkalmazás jogi kötöttsége ezért sohasem lehet abszolút: a jogi közvetítés bizonyos *szabad mozgásteret* mindig biztosít a jogalkalmazás számára.

Ha történelmileg kialakult módjait tipizálni akarjuk, mindezenelőtt a *(a)* konfliktusfeloldó és *(b)* konfliktuseldöntő minták közt kell különbséget tennünk.

(a) A konfliktusfeloldás ősi minta, melyet afrikai, ázsiai, óceáni, dél-amerikai törzsek jogi gyakorlatában, sőt túlélő formákként Japán, India, sőt Kína polgári gyakorlatában ma is megfigyelhetünk. A folyamat a következőképpen zajlik le: a vitában álló felek egy tiszteletben álló harmadik felet megbízhatnak, hogy közöttük – minden formális kötöttség nélkül – békeltető-egyeztető eljárást folytasson. Ennek során – anélkül, hogy számukra bármiféle előzetes minta kötelező lenne – a vitás ügy konkrét adottságaiból indulnak ki, hogy mindkét fél számára elfogadható, méltányos és meggyőző eredményhez jussanak. Korábbi konfliktusfeloldások tapasztalatai persze fi-

gyelembé jöhetnek – de legfeljebb mint példák, mint a meggyőzés eszközei. A békéltető-egyeztető eljárásban ily módon tehát nyoma sincs az „alkalmazás” elemének. Mivel nincs előre meghatározott minta, nem is valamilyen külsőleges megoldás az eredmény. A megoldás a konfliktus tényleges megszüntetésével születik meg, olyan eljárással, ahol (japán kifejezéssel élve) egyik fél sem „veszíti el”, de „megőrzi” az arcát.

(b) A konfliktuseldöntő mintában formális eljárás során, előzetesen formális módon rögzített döntési mintát alkalmaznak a vitás ügy hivatalosan megállapított tényállására. Az ilyen eljárást a felektől is függetlenedő *hivatalos* jelleg, az eljárás alaki és tartalmi *formalitása* s mindenekelőtt egy már előzetesen létrehozott *külső* eszköznek (a döntési mintának) a felekre és ügyekre való *alkalmazása* jellemzi. Az európai fejlődésben e minta a római jogfejlődés viszonylag kései fokán: a jog fogalmi-logikai kezelhetőségének a felismerésével párhuzamosan bontakozott ki. A római jog klasszikus felfogásában a jog még a maga konkrét esetiségében igazságos, a konfliktust feloldó egyedi megoldást jelentett: a szabályok ekkor még inkább ugrodészkaként, semmint döntési premisszaként szolgáltak az egyedi igazságossághoz vezető út megtalálásához. A római jogfejlődésnek a középkorhoz vezető szakasza, a polgári racionalizmusban kifejlődő egyetemes matematizmus axiomatikus gondolata: több feudális abszolutizmusban annak kísérlete, hogy a bíró a fejedelemtől alkotott jogot csupán végrehajtsa – ezek az állomások jelezték a fejlődés útját, melynek csúcspontja végül is a győzelmes polgárság berendezkedésében: az ún. exegetikus jogalkalmazásnak a bírói döntést merev jogszabályi szillogizmussá korlátozó, leegyszerűsítő logikai felfogása volt. Az exegetikus felfogás szélsőségességét a gyakorlat csakhamar meghaladta. A meghaladás egy másik szélsőség, a jogszabályt mint a szillogisztikus következtetés előtételét nihilizáló szabadjogi mozgalom átmeneti vállalásával történt. A szabadjogi mozgalom vállalását történelmileg az a körülmény tette elkerülhetetlenné, hogy a század vége felé – a jogalkotás hallgatása

folytán – a monopolkapitalisztikus fejlődés szükségletei csak a joggyakorlaton keresztül törhettek utat. A szabadjogi mozgalom azonban századunk első harmadában maga is meghaladtátta lett. És az a gyakorlat, ami ezután megszilárdult, a jogalkalmazást már nem egyszerűen logikai műveletként fogja fel, a deduktivitás elvét mint a kontinentális jogalkalmazási minta specifikus jegyét végső soron mégis érintetlenül hagyja.

Az európai fejlődés másik lehetősége az angolszász jogalkalmazási minta. Ennek létrejötté az Angliában kialakult történelmi feltételekhez: a királyi bíróságok korai központosításához, a jogfejlesztés bírói útja elsődlegességének elismeréséhez és eljárási jellegű szemlélethez kapcsolódott. Nos, e kora középkori gyakorlat továbbélésének terméke a bíró alkotta *esetjog*, melynek az a része, amelyik a döntés alapjául szolgáló jogelvet kimondja (*ratio decidendi*), a XIX. században megszilárdult *precedens-szabály* szerint a konkrét eseten túl is – a hasonló (vagy alsóbb szintű) bíróságok számára – kötelezővé válik. Az esetjogon alapuló jogszolgáltatás – mivel a precedensek nagyszámúak, s tartalmukban az egyedi esetekre épülnek – logikailag nem deduktív, hanem induktív jellegű folyamatként fogható fel. Jogilag az angolszász bíró úgy alapozza meg eljárását, hogy összegyűjti és az esetre vonatkoztatva elemzi a rokonítható eseteket, majd a megkülönböztetés technikája (*method of 'distinguishing'*) segítségével maga dolgozza ki a követendő mintát. Jogalkalmazó aktusa pontosan erre az egyedi mintakidolgozásra tekintettel lesz kötelező precedens, melynek hatálytalanítása, kötelező erejétől való megfosztása (*overruling*) csak felsőbb bíróságok által, pl. nyilvánvaló ésszerűtlenségük kimutatása esetén történhet meg. A jogalkalmazás e fajtáját nehezen áttekinthetővé, eredményében alig előreláthatóvá-kiszámíthatóvá teszi a precedensek tömegének nyomasztó gyorsasággal szaporodó egymásra halmozódása, valamint az is, hogy bár nem *kötelező*, de *meggyőző* erővel (*persuasive authority*) más források is rendelkeznek. Angliában figyelembe vehetők a Brit Nemzetközösség bármely tagállamában, az Egyesült Államokban pe-

dig bármelyik szövetségi tagállamban hozott döntések; sőt végső soron olyanok is, amelyek Izraelben vagy más, precedensjogot ismerő rendszerben születtek. A döntés igazolásához figyelembe vehető források körét végül csaknem parttalanra tágítja, hogy meggyőző erővel végső esetben nemcsak formailag érvényes norma, de bármilyen, indoklásul felhasználható szöveg (pl. bárhol a világon született jogtudósi értekezés, állásfoglalás, törvényjavaslat vagy tervezet) egyaránt rendelkezhet.

A jogalkalmazás kontinentális és angolszász felfogásában az okfejtés deduktív vagy induktív irányának szembenállása egyben a jogalkalmazási folyamat kiinduló pontjának és eredményének az ellentétességét is jelzi. Az angolszász felfogás az eseti ügy egyedi vonásaira koncentrál: azokból indul ki, hogy az ügy igazságos megoldását biztosító minta egyedi *kialakításához* érkezzon el. Az európai kontinensen hagyományosult felfogással szemben egy előzetesen kialakított, formálisan rögzített norma *általános* megfogalmazásából indul ki, hogy ezt a konkrét esetre vonatkoztatva az egyedi síkján érvényre juttassa. Szoros értelemben vett jogalkalmazásról s ennek eredményeként a jog megvalósításáról így voltaképpen csak a kontinentális jogalkalmazásnál beszélhetünk. A kontinentális és az angolszász minta különbözősége ugyanakkor korántsem olyan éles, mint amilyen akár egy évszázaddal ezelőtt is volt. Korunkban éppen közeledésük, sőt a kölcsönös kompromisszumok sora jellemző. A kontinentális jogban a joggyakorlat jogalkotó jelentősége mutat növekedést, az angol–amerikai jogban pedig a törvényhozói jogalkotás, a kodifikáció szerepe. Napjainkban az európai kontinensen az északi államok, mindenekelőtt Svédország áll legtávolabb a szillogizmus modelljétől, megújuló erőfeszítéseket téve annak érdekében, hogy a jogalkalmazó a törvény követését konkrét társadalmi hasznosságának *megdönthető* vélelmétől tegye függővé.

Logika és a közvetlen társadalmi meghatározás egymásba játsása

Bármilyen jogalkalmazási mintáról legyen is szó, abban a pillanatban, mihelyt valamilyen döntési minta érvényesítésére kerül sor, a jogalkalmazás egyszersmind logikai műveletként is megjelenik. A jogalkalmazás logikai vonatkozásai ezért tisztázásra érdemesek. E vizsgálódás természetesen a jogalkalmazás alapvető társadalmi funkciójának és meghatározottságának az elismerése mellett lehet csak eredményre vezető.

A jogalkalmazás olyan társadalmi-jogi folyamat, amely kizárólag formál-logikai eszközökkel nem írható le. Ha a jogalkalmazást – a kibernetikai nyelv kedvenc példája szerint – fekete dobozként íránk le, az érvényes jogszabályokról és az eset tényeiből hivatalosan nyert információkból (*in-put*) nem adódna ki az ítélet mint logikai szükségszerűséggel következő normatív eredmény (*out-put*).

Két körülményre is utal ez, mely a jogalkalmazásra, annak minden fajtájára szükségképpen jellemző. A jogalkalmazásban döntési premisszákként nemcsak jogszabályi és tényállási információk (azaz érvényes normák és az eset tényeit leíró megismerő tételek) játszanak szerepet. Különféle politikai és jogpolitikai értékeléseken, társadalmi-politikai szervek gyakorlata, tömegkommunikációs információkon, nem utolsósorban az ügyben eljáró bíró saját személyes tapasztalatain keresztül olyan egyéb ítéletek és értékelések kapcsolódnak a bíró hivatalos megismeréséhez, melyek összességükben a jogalkalmazás társadalmi *situációját* meghatározzák. E szemszögből tekintve az igazságügyi igazgatás (vagyis a bírói munka igazságügy-minisztériumi, államhatalmi, sőt politikai pártértékelése) sem egyéb, mint e társadalmi-történelmi *situáció* politikai értékelésének közvetítése a bíró számára, hogy jogalkalmazásának a konkrét *situációját* befolyásolják. Az a *történelmi* társadalmiság tehát, amely a bíróhoz, a törvényhozó által létrehozott normákon keresztül, hivatalosan és formálisan közvetítődik, ki-

egészül egy másodlagosan meghatározó, a jogalkalmazást mégis alapvetően befolyásoló *aktuális* társadalmisággal.

Ugyanakkor meg kell állapítani azt is, hogy abban a folyamatban, mely a jogalkalmazás során lezajlik, a logikai szükségképpeniségnek nyoma sincs. Filozófiailag úgy lehetne fogalmazni, hogy az általános és az egyes közt formális azonosság, az egyesnek az általánosban való teljes feloldása sohasem jön létre. Az egyes az általánosban és a különösben ugyan részben megellelhető, kapcsolatuk azonban a dialektikus azonosságnál többet elvileg nem mutathat fel.

2. JOGÉRTELMEZÉS ÉS TÉNYMINŐSÍTÉS

Jogértelmezés és tényminősítés összefonódása

mint a jog általánosságának az esetre való konkretizálása

A jogalkalmazás olyan folyamat, amelyben a norma által közvetített általánosnak és a konkrét eset tényállásában rejlő egyesnek az *egymásra vetítése* megy végbe. Ha tehát a jogalkotás a társadalmi gyakorlat totalitásából mint konkrét egyediségek halmazából indul ki, hogy az azokban rejlő lényegi általánost feltárja és a normában a különösnek a szintjén rögzítse, úgy a jogalkalmazás pontosan ellentétes irányú folyamat. Nem más tehát, mint a normában a különös szintjén rögzített általánosnak az egyesre vetítése: az egyesre alkalmazva az egyesben történő megvalósítása.

A jogalkalmazás mint folyamat két szélső pontjaként ilyen módon két kategória adott, melyeket egymásra kell vetítenünk: egyik oldalon az érvényes jog a maga normaösszességében, a másik oldalon az eldöntendő ügy a maga konkrét tényeiben. Az egymásra vetítés úgy megy végbe, hogy az érvényes normák közül azokat, amelyek az esetre vonatkoztathatók, az esetre vetítve kiválasztjuk. Ugyanakkor az eset tényeit megállapítjuk, s ezeket a maguk konkrét egyediségéből a norma általánosságában kifejezve, az egyik normában rögzített magatartási

minta megvalósulásává minősítjük. A jogalkalmazás elemei tehát a következők: a jogi normák fogalmi jelentésének értelmezése; az eldöntendő ügy tényeinek megállapítása; és e tényeknek a norma fogalmi tartalma alá vonása.

Tehát sem a jogszabály kiválasztása és *értelmezése*, sem a tényállás megállapítása és *minősítése* nem általában, valamilyen elvont műveletként valósul meg, hanem a bíró egyiket a másikra tekintettel: annak érdekében, azt is magában foglalóan végzi. Összefonódottságuk nemcsak funkcionális; a jogalkalmazás tényleges lefolyásában is egymást átszövő, elválaszthatatlan egységet alkot.

Logikailag is, ideológiailag is lehet ugyan azon tűnődni, hogy e két oldal kapcsolatában melyik az elsődleges. Mégis azt kell mondanunk, hogy még egymástól független tárgyalásuk is csak egy részelemzés keretei közt lehet indokolt. Társadalmilag ugyanis az egész folyamat *punctum saliente* – a tényminősítés. Ebben történik meg az egymásra vetítés. És ebben válik az eldöntendő ügy új minőséggé: olyan absztrakcióvá, amit a döntési mintaként alkalmazandó jogi norma alá rendelünk.

A jogértelmezés módszerei

Amint az előbbiekből következik, a jogalkalmazásban a normát illetően az a feladat, hogy az adott esetre tekintettel a kérdéses norma fogalmi tartalmát feltárjuk; ugyanakkor a fogalom terjedelmének határait megvonjuk, hogy ezáltal az esetben rejlő egyedinek a normában megfogalmazott általános alá rendelését lehetővé tegyük. Nos, a *jogszabályértelmezés* nem más, mint a norma fogalmi tartalmának feltárása révén a terjedelme meghatározása, vagyis nyelvi jelentésének pontos megállapítása.

A jogszabály értelmezője persze támaszkodhat mások (a jogalkotó vagy a jogtudomány) értelmezéseire. A saját értelmezés kötelezettsége alól azonban nem mentesülhet, mert az előtte fekvő ügy konkrét eldöntésére érvényes jelentésfeltárást neki magának kell elvégeznie.

Az értelmezés tárgya egyébként is egy nyelvi formában kife-

jezett szöveg. A norma tehát olyan tartalmakat közvetít, amelyek *nyelvi közvetítése* csak *besoroló általánosítás* útján mehet végbe. (A nyelvi kifejezésben ugyanis nem szerepelhet valamely konkrét tárgyra való rámutatás aktusa, hanem csak többé vagy kevésbé általános jelek, melyek megfelelő alkalmazásával megkísérelhetjük tárgyunkat valamelyes egyértelműséggel körülhatárolni. Bármennyi oldalról írjuk is körül, ez mindig csak többé vagy kevésbé általános jelentésű jelek segítségével történhet. Ezért használta Lukács a „besoroló általánosítás” kifejezést, jelezve, hogy a nyelvben a nyelv eszközeivel valóságos konkretizálást nem érhetünk el.) A *normában kifejezett általánost* tehát a *nyelvi forma általánosa hordozza*. Ez további indok, hogy minden jogalkalmazásban elengedhetetlenül szükséges a jogi rendelkezésnek az esetre tekintettel történő értelmezése.

A jogértelmezés megismerő tevékenység is. Ennyiben az általános értelmezéseméletnek is tárgya; sajátos funkciója mégis elkülönült jelenséggé teszi. Ugyanis a jogértelmezés egy *hivatalos* eljárás része, eredménye pedig az ügy eldöntésében vitán felül álló, jogi *érvényességű* lesz. A jogértelmezés specifikuma tehát abban rejlik, hogy egy *gyakorlati* célú, mégis *formális* társadalmi folyamatba ágyazódik bele, melynek csupán ismeretelméleti nézőpontú elemzése elégtelen, sőt egyenesen félrevezető lenne.

A jogszabály-értelmezésnek különféle módszerei hagyományosultak. Ezeket utóbb úgy tüntették fel, mint amelyek meghatározott rendben következnek egymásra. E módszertani változatok ugyanakkor elméletileg nem kidolgozottak: nincsenek azonos alapon osztályozva, sem következetesen elhatárolva egymástól. A jogértelmezés módszereit illetően persze ritkán található szabályozás is. Oka már csak azért is könnyen belátható, mert kimerítő szabályozásuk elvileg lehetetlen. Ha egy törvényhozó meg is kísérelné, vállalkozása óhatatlanul *regressus ad infinitum*-hoz vezetne, mivel az értelmezést szabályozó szabályok az értelmezés szüksége alól maguk sem lehetnének mentesek.

Az értelmezés módszereit illetően a jogtudomány a végső módszertani egységet hangsúlyozza, ugyanakkor nyelvtani, logikai, rendszertani és történeti módszerekről tesz említést.

A *nyelvtani* értelmezés a norma nyelvi kifejezésének jelentés- és mondattani elemzésére; a *logikai* értelmezés a norma és kifejezési formája logikai összefüggéseinek elemzésére; a *rendszer-tani* értelmezés a normának más normákkal való viszonya és jogrendszerbeli összefüggései elemzésére; a *történeti* elemzés pedig a norma megalkotása történelmi előzményeinek, a normában rögzített jogalkotói célnak feltárására irányul. A nyelvtani értelmezésben a jogi nyelv mint az emberek hétköznapi nyelvétől némileg elkülönülő, mesterségesen képzett nyelv elemzése; a logikai értelmezésben az ún. *logikai érvek* vizsgálata; a rendszertani értelmezésben a jogrendszeren belüli *összhang* vagy *ellentmondás* tényeiből adódó következtetések levonása; a történeti értelmezésben pedig a jogszabályok parlamenti megalkotását megelőző ún. *előkészítő anyagok* vizsgálata lép előtérbe.

Szembetűnő, hogy a nyelvtani és a logikai módszer egymástól világosan elhatárolódik. Bármelyikük azonban a rendszertanítól csak annyiban különíthető el, hogy az előbbiek magában a normában, az utóbbi pedig a normának a jogrendszer egészével vagy összetevőivel való viszonyában vizsgálja a kérdéses nyelvtani és logikai összefüggéseket.

Ugyanakkor a szocialista jogértelmezés talán legjellegzetesebb módja, a normáknak a maguk társadalmi-gazdasági funkciójában és meghatározottságában történő vizsgálata kívül reked e felosztáson. Kérdéses tehát, vajon nem lenne-e indokolt az értelmezésnek ezt az irányát a szocialista jogértelmezés egyik önálló módszerének tekinteni – ugyanúgy, ahogyan a polgárság gyakorlati jogi szükségleteinek kifejezésére ötödik módszerként a kérdéses jogi norma lehetséges aktuális célját kutató ún. *teleologikus* módszer volt hivatott.

Jogértelmezés és tényminősítés társadalmi meghatározottsága

A hagyományos felfogás szerint az értelmezés eredménye *kiterjesztő, helybenhagyó* vagy *megszorító* lehet. Mindennek azonban csak akkor van értelme, ha eleve feltételezünk és elfogadjunk egy már előzetesen fennálló jelentést. Arra a kérdésre pedig, hogy ez a kiterjesztés, helybenhagyás vagy megszorítás módosítja-e az értelmezett norma „tulajdonképpen” („történeti”) jelentését – vagyis az egymásra következő értelmezések sorában a jelentést önmagában azonosnak kell-e felfognunk, vagy olyannak, ami valamilyen irányban fejlődést mutat, az eltérő értelmezési elméletek eltérő választ adnak. *Statikus* felfogás szerint az értelmezés nem változtat (nem változtathat) a történeti jelentésen. Annak megállapítása tehát, hogy az értelmezés kiterjesztő, helybenhagyó vagy megszorító eredményhez vezet, csak látszólagos, mert az értelmezés történeti jelentés feltárására hivatott, vagyis a múltbeli valóságot *leíró-megállapító* jellegű. A *dinamikus* felfogás ezzel szemben a norma feltételezett történeti jelentését csak egy folytonosan mozgó kontinuum kiindulópontjának tekinti. Számára ez olyan *kiindulási pont*, amely a jogalkalmazási gyakorlatban bármilyen eltűrt vagy ösztönzött eredményhez elvezet. Úgy vélem, a statikus felfogás alapvető előfeltevése egy mozdulatlan történeti jelentésről nem igazolható. A jogi jelentés statikus képzele maga is ideológia, melyet eszményként vagy követelményként olyankor fogalmaznak meg, amikor politikai megfontolásokból a jogban csak az uralkodói vagy a hierarchikus központi tételezést látják (például Bizáncban, avagy a szocialista jogfejlődés sztálini, számos hatásában máig élő időszakában).

A jogalkalmazási folyamat alkotó jellege (tehát az, hogy a hozandó döntést nem egyszerűen a jogalkotói tételezés határozza meg, hanem a bíró saját értékelésén keresztül közvetlenül társadalmi-politikai környezete is) már a döntési premisszák kialakításánál megmutatkozik. Az a vélekedés ugyanis, hogy a jogalkalmazás elméleti modellje a „Minden ember halandó –

Caius ember – Caius halandó” klasszikus szillogizmusának formájában megadható, ugyanúgy tévútra vezet, mint az a napjainkban uralkodó *formalista* elképzelés, miszerint a jogalkalmazás szillogizmusok és más műveletek sorával, logikailag szükségszerű kapcsolatok láncolataként, formálisan maradéktalanul rekonstruálható. Mindezekkel a vélekedésekkel szemben azonban számot kell vetnünk azzal, hogy a jogalkalmazási folyamatban a döntési premisszák nem készen adóttak, hanem a bírónak hivatalosan, az előtte fekvő ügy összes jogilag számba jöhető körülményeire tekintettel, az eljárás során kell kialakítania. Ugyanakkor a döntési szillogizmusban – ha egyáltalán megpróbáljuk a bíró okfejtését logikailag vázolni – a „Caius ember” helyén álló tétel, az ügy hivatalosan megállapított *tényállása* korántsem egy egyszerű, megismerő ítéletben kifejezhető tényállítás. Valójában két, jellegében eltérő műveletet foglal magában: egy a múltban lezajlott esemény megismerő jellegű rekonstruálását (*X ezt és ezt cselekedte*) és a rekonstruált tényeknek a jogi normában rögzített magatartás meghatározása alá rendelését (*X cselekvése lopás*).

A jogalkalmazási folyamatban, mint mondtuk, a döntési premisszák nem készek, hanem magában e folyamatban alakítandók ki — mégpedig *vitathatóságát kizáró* módon, *hivatalos* jelleggel, *normatív* érvényességgel. A bíró számára az egész jogrendszer adott, hogy kiválassza abból az általa alkalmazandó normát. E rendszerben elvileg adott számú tényálláshoz adott számú jogkövetkezmény tartozik. Nos, a jogalkalmazónak kell az eset tényeinek (az ún. *konkrét* tényállásnak) hivatalos megállapításával, majd az így megállapított tények minősítésének és az alkalmazható normák értelmezésének egymásba fonódó műveleteivel az eset és a normában általánosan meghatározott magatartás (az ún. *törvényi* tényállás) között olyan egymáshoz tartozást (pontosabban: egymás alá rendeltséget) kimutatnia, amely lehetővé teszi, hogy a törvényi tényálláshoz rendelt jogkövetkezményt az eset tekintetében alkalmazzák.

Nyilvánvaló tehát: a jogalkalmazónak elsőként az eset egye-

diségéhez tapadó *tárgynyelven* (tehát közvetlen tényszerűségében, mindennemű értékelés nélkül) kell meghatározni az eset tényeit. Az így meghatározott tényeket kell majd ezután *értékelve*, a normában található meghatározás *meta-nyelvén* kifejezve törvényi tényállássá minősíteni. Az eset tényeinek a minősítése így korántsem egyszerűen megismerő aktus a tények mélyebb feltárására. Sokkal többet feltételez, nevezetesen azt, hogy a tárgynyelvi leírást *normatív*e alárendeljük a normarendszer (sajátosan jogi értékelést tükröző) fogalomrendszerének. A tényfeltárás teoretikus aktusa így a tényekre visszahatás gyakorlati aktusává változik át.

Hogy a tényminősítésből minden megismerő vagy teoretikus elem kiszorul, azzal magyarázható, hogy itt már nincs lehetőség az általános és egyes között dialektikus azonosság állítására – arra, hogy csak bizonyos vonatkozásban vonjuk az egyest az általános alá. A minősítés ugyanis csakis *alternatív kizárólagossággal* történhet, ahol a bírónak kettős választási lehetősége van. Az eldöntendő esetet vagy a szóban forgó törvényi tényállás „esetének”, „megvalósulásának” minősíti vagy sem. Ha az előbbit választja, az *teljes és formális* azonosítást feltételez. Hiszen a tényeknek egy normatív fogalom alá rendelése (s a normatív ehhez kapcsolt jogkövetkezmények ebből következő levonása) csak feltétlenül, kizárólagosan történhet: anélkül hogy ez a minősítésnek (és a jogkövetkezmények levonásának) bármiféle más lehetséges minősítésre tekintő vagylagosságát vagy fenntartásokkal övezését magában foglalhatná. A jogalkalmazói okfejtés *látszólag* megismerő folyamatát ezért hordozza olyan forma, amely *hivatalos* jellegű és *normatív* érvényességű – vagyis amely az e folyamatban meghatározó, közvetlenül gyakorlati, alkotó jellegű döntési elemek vitathatóságát kizárja.

Ezzel szemben a jogalkalmazásnak e formális meghatározatlansága már eleve lehetővé teszi, hogy a *társadalmi* elem a jogalkalmazás *jogi* folyamatába közvetlenül is benyomuljon.

A joghézag kitöltése

Általánosságban kifejezve: azt a helyzetet, amikor a jog nem tartalmaz választ valamilyen kérdésre, holott tartalmaznia kellene, *joghézag*nak nevezzük. Joghézag tehát olyankor áll fenn, amikor egy eset nem vonható az érvényes jog normáiban rögzített magatartásminták egyike alá sem, noha szükség volna rá.

Annak eldöntésében, hogy a jognak mikor *kellene* tartalmaznia kifejezett választ, az eltérő megközelítések eltérő megoldással élnek. Attól függően, hogy a hézagproblémát a jogban magában is *formálisan* rögzített követelmények vagy kizárólag a társadalmi *valóságban* kielégítést váró követelmények oldaláról közelítjük meg, az egyik felfogás a hézagfogalmat az érvényes jog követelményrendszerére (pontosabban a szabályozásra irányuló, magában a jogi normában is kifejezett jogalkotói akaratra s a joghézag kitöltésének ebből következő jogalkalmazói kötelezettségére) figyelemmel alakítja ki, míg a másik felfogás egy jogon kívüli kritériumot tekint döntőnek: a joghézag fogalmát a rendezést igénylő társadalmi viszonyokból kiindulva határozza meg. A két lehetőség között a választás az eltérő jogalkalmazási ideológiáktól vagy jogpolitikai álláspontoktól függ.

A joghézag elvi felfogását illetően kétféle irányzatot ismerünk; ezeket a XIX. század második felében fogalmazták szélsőséges formában meg. Egyik a jog logikai zártságát vallotta, a másik pedig nyitottságát.

A *logikai zártság* irányzata az érvényes jog normáinak összességét *elvileg teljes* és ennyiben *befejezett* rendszernek tekint. Úgy fogja fel tehát a jogrendszert, hogy abban a jogalkotó minden olyan normát tételezett, amelyet egyáltalán akart. Így gondolkodik: a jogrendszer minden fennálló állapotában csak teljes és befejezett lehet, hiszen az a jogalkotó formalizált, rögzített akarata, következésképpen a jogalkotó tételezésre irányuló akaratát egészében át is fogja. Ebből következik, hogy

bármilyen esetet vegyünk is, a normák e zárt rendszere önmagában elégséges, és *per definitionem* kielégítő választ ad: normái, illetve a bennük található magatartás-meghatározások segítségével vagy átfogja, vagy nem fogja át az eset konkrétságát. Nos, ha az eset egyetlen magatartásmintának sem rendelhető alá, úgy ez is teljes értékű válasz. Hiszen azt jelenti: a kérdéses eset kívül maradt a jogalkotónak a szabályozásra irányuló akaratán. Miután pedig – amint az alternatív kizárólagosság kapcsán láttuk – a jog minden elképzelhető esetre határozott (pozitív vagy negatív) választ ad, a joghézag elvileg kizárt. Következésképpen jogalkalmazói aktussal való kitöltésük dilemmája sem merülhet fel.

A másik irányzat ezzel szemben az érvényes jog normáinak összességét nyitott rendszernek, következőképpen a jogot befejezetlennek, hézagossnak és ilyenként kitöltendőnek tekinti. Úgy értékeli: a hézagok és kitöltésük a törvényhozás természet-szerű velejárói.

Szélsőséges kifejeződéseknek köszönhetően e felfogások tartalma ellentétes, és úgy tűnt, hogy ellentétes gyakorlati következmények is kell hogy megfeleljenek. A XIX. század második felében azonban, amikor e két megközelítés szemben álló irányzattá merevedett, valójában nem egymást kizárva, hanem egymást támogatva fejtették ki hatásukat. A jog zárt rendszerként felfogásával egy *statikus* értelmezési gyakorlat állt összhangban; nyitottként való felfogásának pedig egy *dinamikus* gyakorlat felelt meg. Mégis, amikor a monopolkapitalista fejlődés szükségletei a szabadjogi mozgalomban törtek maguknak utat, a jogrendszer nyitottságának hitvallását a joghézagok tömeges előfordulásáról egyáltalán nem ellensúlyozta a zártság irányzata a maga végletességével. Ez utóbbi csak annyit ért el, hogy a bírói jogfejlesztésnek a hézagkitöltés álarca mögött folyó gyakorlatát tovább finomították: a jogértelmezés leplébe burkolták.

A joghézag voltaképpen konfliktus egy eset jogi eldöntésének társadalmi szükségessége és a jog hallgatása között. Ezért

az egész problematika az eltérő történelmi feltételek közt eltérő állomásokat és megoldásokat mutat.

A X—XII. században a középkori világkép kifejeződéseként az istenítélet volt az íratlan szokásjog hézagai kitöltésének elterjedt eszköze. Az istenség előreláthatatlan-megismerhetetlen szándékára hagyatkozva voltaképpen a véletlenre bízták a döntést. A XIII—XV. században, az írott jogforrások gyarapodásával (és különösen a városokban a racionálisabb formák kialakulásával) a hézagkitöltés eszközeként megjelenik az alkotó értelemhez, az analógiához, a tapasztalt öregekhez vagy a felsőbb bíróságok hézagkitöltő döntéséhez való fordulás. A XVI—XVIII. században – a központi hatalom előtérbe kerülésének, a polgári rétegek erősödésének és az árucsereszonyok szabályozására irányuló érdekük elismertetésének köszönhetően – nemcsak az írott jogforrások hierarchizált rendszere alakul ki, de emellett – egyetemes hézagkitöltő – jogként általánosan elfogadott a *ius commune scriptum* is, ami a római jognak a kor gazdasági szükségleteihez adaptált továbbfejlesztését jelentette mindenütt Európában.

A nagy törvényalkotó római-bizánci császár, Justinianus példája nyomán bizánci és orosz autokraták, majd a feudális abszolutizmus központosító törekvésének kifejeződéseként olasz fejedelemségek s kodifikált porosz jogában II. Frigyes kísérli meg, hogy a hézagkitöltést uralkodói privilégiummá tegye, és ezzel a bírót csupasz végrehajtóvá degradálja. A történelmi fejlődés dialektikája az abszolutisztikus uralkodói igény e kifejeződését a francia forradalom során átfordította a forradalmi törvényhozásnak a bírói szabotázstól való megóvása eszközévé. A gyakorlatban azonban hamarosan kudarcot szenvedett, és a hatalommegosztás elve sem tette lehetővé, hogy továbbra is fennmaradjon.

A napóleoni polgári törvénykönyv (1804) egyszerűen általános döntési kötelezettséget állapít meg – azzal, hogy az ítékezésnek a törvény hallgatása, homályossága vagy elégtelensége ürügyén való visszautasítását megtiltja. A modern európai

megoldások sorában a *negatív szabályozásnak* ez a típusa az egyik szélső pont. A másik a *pozitív szabályozás* lehetősége. Az osztrák polgári törvénykönyv (1811) pl. egyéb forrás hiányában a bírót a „természeti jogelvekhez” utasítja; a svájci polgári törvénykönyv (1907) lehetővé teszi, hogy saját döntési mintáját – a doktrína s a joggyakorlat figyelembevételével – a bíró esetenként maga alakítsa ki; az olasz polgári törvénykönyv (1942) a hatályos jog „általános elveinek” alapulvételét rendeli; végül a holland polgári törvénykönyv tervezete (1957) a nép jogi törekvései, a kérdéses ügyben jelentkező társadalmi és egyéni érdekek figyelembevételét is lehetővé teszi.

Jellegében eltér az a megoldás, melynél a rendszer hézagait egy másik rendszer elveivel, normáival töltik ki. Csírát már az ó- és középkorban, sőt a *ius commune scriptum* újkori gyakorlatában is láhattuk. Formális, jogszabályilag rögzített megoldásként csak a legújabb korban használták, a gyarmati vagy félgyarmati alárendelés eszközeként. Így egészülhetett ki Bosznia—Hercegovina és az abszolutizmus korabeli Magyarország joga az osztrák joggal; a gibraltári, a bermudai, az újguineai, sőt az izraeli jog az angol joggal; a Dél-afrikai Köztársaság vagy a ma az USA-hoz tartozó Puerto Rico joga pedig a gyarmatosítás időszakában uralkodó szerepet játszott holland, illetve spanyol joggal és joggyakorlattal.

Ami a jogrendszer zártságát vagy nyitottságát illeti, a jogfejlődésben jobbra kudarc kísérte azokat a törekvéseket, amelyek megkísérelték a jogot zárt rendszerként érvényesíteni. Általánossá, a polgárság uralomra jutása után kizárólagossá azok a megoldások lettek, amelyek vagy elvileg, vagy gyakorlati irányukban a nyitottság felé közelítettek. A szocialista jogelmélet e vitában nem a polgári alternatívák egyikének választására törekedett, hanem arra, hogy a hézagprobléma egészére találjon választ, ami egyszersmind lehetővé teszi egy a törvényesség követelménye szocialista értelmezésével összhangban álló megoldás kidolgozását. Elismeri tehát, hogy a jogalkotó mulasztásának s a társadalmi változásnak köszönhetően a jog-

ban hézagok előfordulhatnak. Ugyanakkor jogpolitikai elvei azt sugallják, hogy ezeket a bíró csak bizonyos feltételek fennállása esetén tölthesse ki. Ilyen feltétel mindenekelőtt az, hogy a bíró kimutathassa: a jogalkotónak – magából a szabályozásból kitűnően –, szándékában állott, hogy a vitatott kérdést rendezze. Akkor beszélhetünk tehát jogalkalmazói úton kitölthető joghézagról, ha az érvényes jog rendelkezéséből (vagy szövegösszefüggéséből) egyértelműen kitetszik, hogy a szabályozásra irányuló jogalkotói akarat elvileg a kérdéses helyzet szabályozását is átfogja.

Másként fogalmazva: e jogpolitikai állásfoglalás azt sugallja, hogy a jogalkalmazói hézagkitöltés *elvi* lehetőségéből *gyakorlati* lehetőség csak akkor lesz, ha az *analogikus jogalkalmazás* feltételei adóttak.

Az analogikus jogfogalmazás feltételezi, hogy (1) van egy olyan döntést igénylő ügy, amelynek konkrét tényállását a jog normáiban rögzített tényállások egyike sem fogja át, ám (2) e törvényi tényállások között van egy hasonló tényállás, mely az ügy konkrét tényeit azok *lényegi* jegyei vagy vonatkozásai tekintetében átfogja, és (3) az eltérés csak másodlagos, nem-lényegi, a hasonlóság megállapítása tekintetében elhanyagolható.

A bíró így az analogikus jogalkalmazás során kétszeresen is alkotó szerepre kényszerül. Először amikor azt dönti el, hogy az érvényes jog rendszeréből kiviláglik-e a jogalkotónak az adott kérdés rendezésére irányuló akarata; másodszer pedig annak eldöntésekor, hogy a konkrét tényállásnak a jogszabályi tényálláshoz való hasonlóságában az azonosságok vagy a különbségek minősülnek-e az adott összefüggésben lényegesnek és figyelembe veendőnek.

Egy tisztán formális gondolkodás szemszögéből eldönthetetlen a kérdés, vajon közvetlenül alkalmazható norma híján – a zárt rendszer felfogására támaszkodva – a szóban forgó esetet jogilag szabályozatlannak kell-e minősítenünk (*argumentum e contrario*), vagy éppen ellenkezőleg, egy hasonló esetre

szóló norma alapján – a nyitott rendszer felfogására támaszkodva – a vitás esetre is analogikusan alkalmaznunk kell a csupán hasonlóra adott jogalkotói szabályozást (*argumentum a simile*). Azért eldönthetetlen a kérdés, mert logikailag önkényes műveletet takar. Hiszen mint az előbbi pontban láttuk, a tényminősítés – következményeit tekintve – sohasem egy dialektikus részazonosságra való következtetést, hanem egy adott besorolást, teljes alárendelést jelent. Így viszont jogi analógiáról beszélni csupán fikció. Hiszen a valóságban bármilyen mértékű hasonlóságról legyen is szó, az analogikus minősítés sohasem dialektikus azonosság, részazonosság vagy hasonlóság kimutatására törekszik. Hanem a jogkövetkezmények közösségében is megnyilvánuló teljes és formális azonosításra: arra, hogy az esetek egy más osztályába vonják, abban maradéktalanul feloldják. A joghézagprobléma gyakorlati megoldása ilyen módon feltételezi, hogy az eldöntendő eseteket konkrét társadalmi összefüggéseiben mérlegeljük.

Végül meg kell jegyezni, hogy – noha eddig egységes jelenségként tárgyaltuk – a hézagprobléma nem azonos módon vetődik fel egy adott jogrendszeren belül sem. Mint ismeretes, a polgárság feudalizmusellenes küzdelme egyebek közt azt is célul tűzte maga elé, hogy polgárait a bírósági-igazgatási önkénytől megoltalmazza egyes politikailag-gazdaságilag kulcsfontosságú területeken. Nos, ennek leghatékonyabb formája a bírói és igazgatási eljárásnak garanciákkal övezése volt. Elfogadták tehát azt az elvet, hogy tételes törvényi rendelkezés hiányában büntett elkövetését megállapítani és büntetést kiszabni, illetőleg adót kivetni nem lehet. Ennek megfelelően a civilizált államok büntető törvénykönyvei ma is tartalmazzák a *nullum crimen sine lege* s a *nulla poena sine lege* elvét – ez pedig a hézagproblémának még a felvethetőségét is kizárja. Kivételek persze előfordulnak, ám többnyire átmenetileg, sajátos történelmi feltételek között. Németországban például a náci hatalomátvétel után a weimari alkotmány eltörlésével ezeket az elveket is hatálytalanították. A Szovjetunióban pedig a húszas években, a

jog nélküli jogszolgáltatás és a büntetőjogi kodifikáció befejezése közötti időszakban tették lehetővé az analógia felhasználását, majd prolongálták mindezt a rendkívüli körülményekre hivatkozással, míg az 1958-as kodifikációval végül valóban a múlt lomtárába tették.

Direktívákon és értékeléseken nyugvó jogalkalmazás

Az analogikus jogalkalmazás sajátossága, hogy rendelkezésre áll ugyan norma, csak az eset közvetlen eldöntéséhez nem használható, mert benne a megfogalmazott tényállás nem fogja át az eset tényeit: egyes jegyeiben azonos, másokban különbözik a konkrét tényállástól. Az analogikus jogalkalmazás alkotó szerepe így annak eldöntésében jelentkezik, vajon az azonosságok vagy a különbözőségek jelentősebbek-e az eset jogi eldöntése szempontjából. Nos, vannak olyan helyzetek, amelyekre a normák teljes hiánya és ezzel egyidejűleg egy olyan jogalkalmazás szükséges jellemző, amelyhez normatív forrásul csak jogilag tételezett nem-jogi tartalmak (azaz normaként kibocsátott, de magatartási szabályt meg nem határozó szövegek) szolgálhatnak.

Ilyen szükséghelyzetet a jog primitívsége idézhet elő. Ám előfordulhat az is, hogy a jogalkotó tudatosan emeli jogi rangra az egyébként nem-jogit, és ezzel felemás helyzetet teremt. Nevezetesen a jog maga nyit utat a közvetlenül társadalmi meghatározásnak, s ezzel egyidejűleg a sajátosan jogi meghatározás visszaszorítását segíti elő.

Emlékeznünk kell, hogy a jogfejlődésben milyen mélyreható változásokat eredményezett a *tartalmi* érvényességnek *formális* érvényességgel történő felváltása. Magával hozta egyebek közt, hogy az érvényesség immár adott formához kapcsolódik, külső jelekkel rögzített, s így külső jelekből felismerhető. De magával hozta azt is, hogy a formális érvényesség tárgya parttalanná tágul. Hiszen mindaz, ami a formális érvényesség külső jeleit hordozza, formailag érvényes. Nyilvánvaló, hogy a tartalmi érvényesség tárgyai még csakis természetüknél fogva érvényességre igényt tartó képződmények voltak: normák, melyek a

társadalmi magatartás szabályozására hivatottak. Formális érvényesség tárgya viszont minden lehet, amit a jogalkotó ilyenként objektívál: a normák mellett pl. társadalmi értékelések, célkitűzések, általános direktívák is – végső soron tetszőleges tárgyról tetszőleges nyelvi formába bújtatott szövegek. Ugyanakkor a formális tevékenységnek még ilyen mesterkélt, visszajára fordult használata sem öncélú. A jog egyébkénti hallgatása esetén ugyanis még normát sem hordozó képződmények is a jogszolgáltatás normatív alapjává („beszámítási pontokká”) válhatnak.

Ez történik a jog primitív formáinál is. Például a XII. századból ismerünk jogi berendezkedéseket – mindenekelőtt a hajdan volt római-bizánci birodalom peremvidékétől távol eső európai és ázsiai területeken –, melyeknek szájhagyomány útján fennmaradt vagy olykor írásban rögzített „törvénykönyve” alig tucatnyi rendelkezést tartalmazott. Jogszolgáltatásuk így csak e néhány norma *általános célirányultságán* alapulhatott.

Hasonló helyzet állott fenn Észak-Amerikában a XVII. században, amikor az Angliából vallási okokból menekült, szoros közösséget formáló kisebbségek – honi joguk követése helyett – laikus elöljáróik és bíráik vezetésével jogként a Bibliához fordultak. Viszonylag hosszú időn keresztül így kizárólag Mózes két évezredes, rudimentális tömörségű törvényei képezték a jogszolgáltatás normatív alapját.

Századunkban a szocialista forradalom több helyütt (az első világháború után Oroszországban, a második világháború után Jugoszláviában) olyan feltételek közt zajlott le, hogy a régi jog egészét egyetlen aktussal hatályon kívül helyezték, új jogot azonban nem vezettek be helyette. A forradalom bizonyos fokú szabályozást persze a döntő fontosságú területeken elvégzett, ez azonban többnyire közvetlenül politikai jellegű volt: feladatokat és célokat rögzített a magatartás jogi szabályozása helyett. A forradalmi jogszolgáltatás normatív alapja így nem lehetett más, mint a forradalmi bírák *forradalmi jogi meggyőződése*, melynek kereteit a forradalmi törvényhozástól közvetí-

tett politikai célkitűzések, feladatmegjelölések, általános direktívák megadták ugyan, ezen belül azonban önálló, egyedi értékelést feltételezett.

Vannak olyan helyzetek is, amikor annak érdekében, hogy a jog formális garanciáit gyengítsék, a törvényesség formai követelményeit lazítják, és ilyen módon a jogot az aktuális politikai szükségletekhez igazítják. Normák helyett közvetlenül politikai értékeléseket tesznek joggá, hogy ezáltal biztosítsák belső erodálódását. A gyakorlatban ez úgy jelentkezik, hogy a jogforrási rendszer csúcsaként *közvetlenül politikai* megnyilvánulásokat tételeznek, és ezzel a jog normarendszerét és működését e rugalmasan változó, tetszőleges szükségleteknek eleget tevő megnyilvánulások függvényévé teszik. Ilyen törekvést tükrözött a nemzetiszocialista Németország jogi doktrínája: a birodalmi vezér megnyilatkozásai a nép jogi „szellemének” kifejeződése és ezért az írott joggal mint „közvetett” kifejezésekkel szemben az elsődleges, „közvetlen” érvényesség hordozói.

Végül pedig Kínában, az ún. kulturális forradalom időszakában a jogszolgáltatást arra kényszerítették, hogy az írott jogot – már amit meghagytak belőle – csak a pártvezetők és a párt s a hadsereg lapjaiban közzétett megnyilatkozásokon átszűrve, a napi feladatokhoz alárendelten alkalmazzák. A politikai dekonszolidálódás így a rögzített normákat, formális garanciákat elutasító ősi kínai hagyományt keltette ismét életre.

Az előbb említett esetek ugyan nem általánosak a jogfejlődésben, és mint átmeneti jelenségek, a jog perifériáján helyezkednek el. Mégis alkalmasak a jogalkalmazásban a *jogtól közvetített formális* és a *közvetlenül érvényesülő társadalmi* meghatározás egységének és különbözőségeinek jelzésére.

Az előbbi példáinkban bemutatott típusok közül az első típus jellemzője, hogy primitívsége folytán a jogban csak kisszámú, elnagyoltan kialakított normák léteznek. Más híján mégis ezeknek kell döntési alapul szolgálni a társadalmi konfliktusok jogi rendezéséhez. – A második típusban a vallási hit a megha-

tározó: van egy isteni forrásból származó, szent szöveg, mely a hit alaptétele szerint megfelelő mélységben és tartalommal mindenkor érvényes választ ad bármiféle felvethető kérdésre. – A harmadik típusban a forradalmi átmenet dialektikája: a forradalmi cselekvés politikai irányítása és ennek jogi korlátozatlansága igényli a régi jog kíméletlen meghaladását s az új jognak a politikai mozgásszabadságot és rögtönzést nem gátló kialakítását. A jogot tehát úgy alakítják ki, hogy magatartási vagy döntési minták megfogalmazása nélkül is a bírák forradalmi jogi meggyőződését irányíthassák. – A negyedik és ötödik típusban viszont arról van szó, hogy egy formális garanciákkal övezett jogi normarendszert szükség esetén a törvényesség látzatával félretehessenek (Németország), vagy hogy a politikai küzdelem dekonszolidált időszakában visszatérhessenek a felszín alatt tovább munkáló, a jog formalitásait tagadó ősi hagyományokhoz (Kínai Népköztársaság). E típusoknál a fennálló jog *erodálását*, bomlását figyelhetjük meg.

A jogfejlődésben az ilyen belső bomlasztás *atipikus*, kivételes jelenség. Ugyanakkor elvileg a jog *egészének* oldására, gyakorlati felfüggesztésére irányul. Ettől gyökeresen eltér és napjaink polgári fejlődésében szinte *tipikussá* válik a *generálklauzulák* alapján történő jogalkalmazás típusa. Nos, már a klasszikus római fejlődés is ismert olyan általános jogelveket, amelyek vagy a majdani részletes rendezés alapjai lettek, vagy amelyeket az elvégzett rendezés közös jegyeinek általánosításaként fogalmaztak meg. Általános jogelvek a középkor- és újkori fejlődésben is jelentős szerepet játszottak. A doktrinális jogfejlésztés, a természetjogi irányzatok axiomatikus rendszerteremtő kísérletei, később a jogot összefüggő rendszerként újjászervező polgári kódexek is támaszkodnak rá. A francia polgári törvénykönyv általános elvei, később a német polgári törvénykönyv generálklauzulái, és nyomukban számos más megoldás egyengette az utat ama lehetőség felé, mely valósággá a megváltozott társadalmi viszonyok kihívására lett.

A szabadversenyos kapitalizmus jogát a monopolizálódás

feltételeihez igazító *szabadjogi mozgalom* maga is generálklauzulákra támaszkodott. A generálklauzulák azonban túléltek a szabadjog szélsőségességét, hogy egy újfajta, a kódexjog és a bírói jog között közvetítő törvényesség alapjai lehessenek. Századunk ugyanis azzal a tapasztalattal szolgált, hogy a gyors gazdasági-technikai fejlődés nem tűr tartós részletszabályozást, sőt olykor még merev jogosultság- és kötelezettség-kategóriákat sem. Szüksége van ugyan a kódexjog rendszerére, de szüksége van egy biztosító szelepre is, hogy az esetenkénti feszültségeket ezen keresztül a törvényesség sérelme nélkül levezethesse. Megoldásként kínálkozott hát a lehetőség, hogy a kodifikált jogrendszer mélyen szabályozott területeit generálklauzulák segítségével nyitottá tegyék, hogy szükség esetén a jogokban korlátozásokat, a felelősségvállalásban pedig kiterjesztéseket érvényesíthessenek.

Jogfeloldással állunk tehát szemben, de a generálklauzulák gyakorlata itt alapjaiban tér el a korábban leírtaktól. Mindezekelőtt a jogfeloldás nem a jog egészére, hanem egyes ágaira (különösen a magánjogra) vonatkozik. Második eltérés, hogy ez a jogfeloldás nem az írott normák félretételével valósul meg, hanem azáltal, hogy az igényeket a gyakorlat szükségleteihez igazítják. A generálklauzulák segítségével egyes részrendelkezéseket gyakorlatilag módosítanak, vagy éppen e gyakorlati módosításokat a kódexjog *mellett*, mint valamilyen *külön* rendet juttatják érvényre. Ez a fajta adaptáció ezért lényegesen differenciáltabb: a törvényesség formai követelményeit is ki-elégíti. Mindennek azért is tehet eleget, mert nem az történik, hogy a jogforrási hierarchia csúcsára helyeznek egy oda nem illő, elkülönült értékrendet (pl. a vezér éppen aktuális politikai megnyilatkozásait), hanem a kódex rendszerébe szervesen illesztve egy közvetlenebb társadalmiságú, mégis jogi jellegű és jelentőségű alapelvet (pl. a magánjogi viszonyok szabályozásába a jóhiszem elvét). Ez a kódex szabályozási rendszerét teljeseen áthatja, mégis lehetősége van arra, hogy a külső feltételek-

re érzékenyebben reagálva a kódex részletrendelkezéseivel szemben is érvényesüljön.

Az előbbi típusoktól eltérően úgy tetszik, hogy a generálklauzulák gyakorlata nem átmeneti jelenség. A fejlődés távlatai még nem tisztázottak. Annyi mindenesetre tény, hogy a jelenkori polgári fejlődésben a generálklauzulák segítségével történő gyakorlati jogfejlesztés általános jelenség. Megoldása felemás, mert a múltból őrzi a kodifikáció rendszerességének s a törvényességnek az eszméjét, ugyanakkor ezek feloldása lehetőségét is biztosítja. Olyan folytonos adaptációhoz teremt alapot, ami a múlthoz tapad, ám meghaladásuk révén a jövő felé is tágra nyitja a kaput.

Az előbbi típusokban olyan objektivációkról volt szó, amelyek norma-tartalmat nem hordoztak, ám mégis joggá nyilvánították őket – azért, hogy a jogalkalmazást (normák hiányában) *orientálják*, vagy éppen (normák megléte esetén) *eltérítsék* a normakövetéstől. Közös jegyük, hogy a jogalkalmazásra orientáltak. A következő típus, a preambulumok gyakorlata ezzel szemben jogalkotásra orientált.

A *preambulumok* (a törvények élén álló, gyakran költői megfogalmazású szövegek) a jogfejlődés kezdetén, az alkotott-írott jog ideologikus kereteiként jöttek létre. Az ókor és a középkor korai abszolutisztikus rendszereiben a törvényhozó dicsőítését szolgálták; a középkorban az uralkodó s a rendek egyezkedésének törvényhozási rögzítései; később kialakult napjainkban is alkalmazott formájuk, mely többnyire a törvényi rendezés indokairól, célkitűzéseiről tudósít. Ismeretes, hogy a jog mint normák halmaza a normatív ki nem fejezett célok megvalósításának útjait rögzíti. Nos, ilyen körülmények között a preambulum az, ami rámutat az elérni kívánt célra: a jogalkotót vezérlő szempontokra, a szabályozás társadalmi hátterére. Ugyanakkor a preambulum, mert a törvény részeként bocsátják ki, maga is érvényes, elvileg kötelező. Olyan mondatok tehát, amelyek eredetileg meggyőzésre, okokról vagy célokról való felvilágosításra, történelmi-politikai értéke-

lésre, a törvényhozó céljainak és jövőbeni tevékenységének tisztázására vagy egyszerűen csak az ünnepélyesség, az alkalmosság retorikai hangsúlyozására voltak hivatottak, megjelenésükben egyszerre normatív jellegűek lesznek, sőt határukban normatív jelentőségre is szert tehetnek.

A preambulumok formailag a jogihoz, tartalmilag a nem-jogihoz állnak közel. Ez a kettősség sajátos közvetítést, játéklehetőséget biztosít a jogi és nem-jogi közt: a preambulum így politikai kompromisszum jogi kifejeződésévé, a szabályozás felemás formájává válhat. Adott politikai szükséghelyzet esetén ugyanis „megtermékenyülhet” – nem csupán normatív jelentőségűvé, de egyenesen jogok és kötelezettségek forrásaivá is válva. Vannak országok, ahol az emberi jogok elismerése csak alkotmánypreambulumban történt meg. Ezt a formát néha a törvényhozó csupán történeti értékű megnyilatkozásának tekintik (India), vagy vállalják kötelezőségét is, de gyakorlati érvényesíthetősége felettébb vitás marad (Franciaország). Érdekes példa az USA alkotmánypreambuluma, ahol az Egyesült Államok jövőjére történő utalásból következtek a tagállamok kilépésének „alkotmányi” tilalmára; a belső nyugalomra utalásból pedig arra, hogy a Szövetségi Kongresszus hatáskörébe tartozik a nemzetbiztonság érdekében a kommunistaellenes intézkedések hozatala. Ami a japán alkotmányt illeti, alig egy évtized múlt el meghozatala óta, s az egyoldalú lefegyverkezésről szóló rendelkezéseit a preambulum alapján hatályától megfosztották – azzal érvelve, hogy e rendelkezést a világ egysége és békés fejlődése – utóbb utópiának bizonyuló – reményében hozták. A preambulumok felhasználhatók tehát a jogok szűkítésére, nem rendezett kérdéseknek tilalommal fordítására. Olyankor pedig, amikor jogosultságokat deklarálnak a preambulumban (mint pl. a sztrájkjogot a francia alkotmány preambulumában), többnyire a jogban immanens, a preambulum által csupán deklarált alapelvekké emelik, hogy – normatív felhasználhatóságát tagadva – így hatástalanítsák azokat.

A szocialista jogalkotás él egy sajátos megoldással, mely

egyik előző típusra sem vezethető vissza, noha szerkezetében leginkább a generálklauzulákra emlékeztet. Ez az *általános elvek* törvényhozói rögzítésének gyakorlata, melyek a polgári és a büntető törvénykönyvekben a társadalmilag *atipikus* eseteknek a *tipikusra* méretezett szabályozástól való elválasztását célozzák. Az alanyi jogosultságot pl. a polgári törvénykönyvben a rendeltetésszerű joggyakorláshoz kapcsolják, a büntett megállapíthatóságát vagy büntetőjogi feltételeit pedig a büntető-törvénykönyvben az eset konkrét társadalomra veszélyességétől teszik függővé. További sajátosság, hogy mindez nem eredményezi a tételes normák módosítását, továbbfejlesztését vagy feloldását. Az atipikus eset eldöntése során azonban lehetővé teszi, hogy a tipikusra méretezett rendelkezések helyett az atipikusra szabottat – mint egyfajta kivételes különrendet – alkalmazzák.

Diszkréció és méltányosság

Törvény és igazságosság kapcsolatát elemezve már Arisztotelész (Nikomakhoszi etika, 1137 b) rámutatott egy olyan szükségképpen – fogalmi – ellentmondás lehetőségére, amelynek gyökere nem a törvény rossz voltában, hanem a szabályozott emberi cselekvés tárgyának a természetében rejlik. Hiszen a törvény nem lehet más, mint általános érvényű, az átlagon alapuló. Vannak dolgok azonban, melyek kisiklanak az átlagként szabályozás alól. Ezek törvényi rendezése lehetetlen feladat. Következésképpen – folytatja Arisztotelész – a *határozatlan* megragadásához a leszboszi építész ólom mérővesszejéhez hasonlatos szerszám szükségeltetik; olyan, ami nem változatlan formájú, hanem magukhoz a megméréndő dolgokhoz idomul.

Az igazságos és célszerű szabályozás szüksége és gyakorlati lehetetlensége közötti konfliktus a jogfejlődés során számtalan formában felvetődött. Intézményes megoldás azonban csak akkor jött létre, amikor e konfliktus a kivételes, az eseti jelleg küszöbét átlépte, hogy a jogi szabályozás állandó, visszatérő problémájává hatalmasodjon.

Mindez pedig történelmileg az *igazgatási tevékenységnek* az újkori feudális abszolutista rendszerekben robbanásszerűen megugró fejlődésével következett be, amikor a politikai hatalom a pénzügyi, gazdasági, katonai tevékenységnek állami igazgatásként történő szervezésébe kezdett, és ennek elvégzésére bürokratikus intézményi apparátust, egységes mozgatására pedig megfelelő mélységű szabályrendszert hozott létre. Az igazgatás kezdettől fogva felemás arcot mutatott. Az állami politika megvalósításának egyik legfontosabb eszköze volt. Ezért állami érdekből, garanciális érdekből szükségesnek tekintették, hogy működése formáit, irányait, más szervezési formákhoz való viszonyát jogi szabályozás alá vonják. Ugyanakkor az igazgatás tárgyaként olyan dolgok szabályozását vállalták, melyeknél az adott célhoz vezető eszközmagatartás az általános szintjén nem meghatározható. Az igazgatási jogalkalmazás standardizálásához nem arra volt szükség, hogy a jogalkalmazó döntési tevékenységében mértékként szolgáló magatartást meghatározzák, hanem hogy ennek meghatározatlansága tudatában az elérendő célt a jogalkalmazóban tudatosítsák, és döntési tevékenységét ennek megfelelően orientálják. Ilyen módon a politika változásaira is közvetlenebbül reagálva, az *igazgatási jogalkalmazás* a bírói igazságszolgáltatástól különválva fejlődött.

A normáival a döntést szorosan körülhatároló, eredményeit is pontosan előre látó jogi közvetítés azt a látszatot eredményezi, mintha az *igazságszolgáltatási* jogalkalmazás egy semleges, személytelen jog érvényre juttatása lenne – szemben az *igazgatási* jogalkalmazással, mely cseppfolyósítja a jog mozdulatlan igazságát, és egy konkrét szituációtól függő, merőben pragmatikus célszerűség megközelítésére irányul. Az igazgatási jogalkalmazásban valóban kevesebb a formaság. S mivel társadalmisága közvetlenebb, érzékenyebben tükrözi az eldöntendő ügy eseti vonásait s a jogalkalmazóban kialakult szubjektív benyomásokat.

Különbségükről mégsem mondható, hogy az igazságszolgál-

tatási jogalkalmazás normákon alapszik, az igazgatási jogalkalmazás pedig merőben célszerű. Inkább azt mondhatnánk, hogy a *norma-orientáltság* és *cél-orientáltság* nem ugyanolyan súllyal és mértékkel van meg bennük. Ami azonban a jogalkalmazás e két típusának tényleges folyamatát illeti, minden szembeállító elemzés félrevezető.

Az igazgatási jogalkalmazás ugyanis szintén normák alapján történik. Különbözősége annyi, hogy az igazgatási jogalkalmazás alapjául szolgáló normák gyakran nem határolják formailag szorosan körül a normaalkalmazás tényállási feltételét vagy az annak fennállása esetén követendő magatartást, hanem ezeket társadalmi közegük jellemzésével feloldják, vagy a konkrét célszerűségi értékelés függvényévé téve csupán *körülhatároló általánosságukban* határozzák meg.

Az igazgatási tevékenységnek a jogi szabályozás iránti ilyen ellentmondásos szükséglete alakította ki a *diszkréciót*.

Ezt a fogalmat eddig hol a totalitárius igazgatási önkénnyel azonosították, hol benne ismerték fel a jogalkalmazás dialektikáját. Hol burzsoá torzulásnak vélték, hol a jogalkalmazás közvetlen társadalmisága lehetőségeként köszöntötték.

Pedig a diszkréció nem más, mint a normákkal történő szabályozás sajátos formája. Sajátosságát az adja, hogy a normaalkalmazás feltétele nem egy formailag szorosan körülhatárolt magatartás, hanem többféle lehetséges magatartás le nem zárt halmaza („például”, „különösen”, „és így tovább” stb.), vagy egy önálló, felelős jogalkalmazói értékelést feltételező, csupán tartalmilag körülírt helyzet („ha a kiskorú erkölcsi fejlődése veszélyeztetett” stb.). Más esetben a normaalkalmazás feltétele meghatározott ugyan, de a követendő magatartás vagy a jogkövetkezmény szoros körülhatárolása hiányzik. Ilyenkor a jogalkalmazó rendelkezése, a szankció levonása nyugszik célszerűségi (vitathatóságot tehát ki sem záró) alapon. A szabályozás nyitottsága jelentkezhethet egy meghatározott nemen belüli mérték nyitottságában (pl. a gyermektartásnak, pénz- vagy szabadságvesztés-büntetésnek maximum- és minimumhatárok közötti

megállapítása); egymástól eltérő nemek egymás közti nyitottságában (pl. nagyszámú meghatározott, ám egymástól el nem határolt intézkedési lehetőség a kiskorú erkölcsi veszélyeztetettsége esetén, vagy a szabadságvesztés és halálbüntetés alternatívája); magának a nem megválasztásának a nyitottságában (pl. „szükséges intézkedés”); vagy általában a jogkövetkezmény bármilyen neme választásának vagy nem-választásának a nyitottságában (pl. a „megtagadható”, „megadható” stb. fakultativitása).

A diszkrecionárius jogalkalmazás jellemzője, hogy azonos tényállás, azonos minősítés esetén is többféle, formailag egyaránt törvényes döntés lehetősége áll fenn – olyan lehetőségek, amelyek közül bármelyik igazolását csak a közvetlenül társadalmi (célszerűségi stb.) mozzanatok figyelembevételével adhatjuk.

Még ha a különbség olykor látszólag mennyiséginek mutatkozik is, a diszkréció elválik a joghézagkitöltés, a generálklauzulák, de a preambulumokban rögzített értékelő tételek gyakorlatától is. Joghézag esetében a döntő kérdés: ad-e a jog az adott kérdésre választ? Rendezése a jog szabályozási körébe tartozik-e? Nos, a diszkréciónál a szabályozási rendszer terjedelmének a határai tudatosan nyitottak. A generálklauzuláktól és a preambulumokban rögzített értékelő tételektől pedig az különbözteti meg, hogy ez utóbbiakban norma egyáltalán nem található. A diszkréciós szabályok viszont tartalmazznak normákat – még ha ezek tartalma (Lukács szóhasználatával élve) nem is több, mint a *meghatározatlan meghatározása*.

A jogfejlődésben szintén hosszú utat futott be a *méltányosság* gondolata.

A méltányosság nem egészen egynemű jelenség: a legkülönbébb eljárások húzódnak meg ma is a fogalomköre alatt. Közös jellemzőjük mindössze annyi, hogy – Arisztotelész kifejezésével – a törvényt helyesbítik ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik, vagyis a törvényesség általánossága és az igazságosság egyedisége közötti konfliktusban közvetítőként, döntést befolyásoló *korrektívumként* szolgálnak.

Méltányosságként szerepelt a klasszikus római jogban az írott jog (*ius strictum*) merevségét oldó eseti joggyakorlat (*ius aequum*) csakúgy, mint az angolszász fejlődésben a perkezdeményezés procedurális-alaki feltételeire koncentrálnó bírói jog (*common law*) mellett az abban megoldhatatlan – vagy csak igazságtalanul megoldható – ügyek eldöntésére a király (majd kancellár) egyedi jogalkalmazása (*equity*). Érdekes megjegyezni, hogy a király e méltányos és kivételes joggyakorlata később szintén formálissá – a múlt század közepéig különállását mégis őrző szuverén rendszerré – fejlődött. Elméletileg érdekes, hogy lényegét, jogtechnikai megformálását illetően egyiknek sincs köze a méltányossághoz. Egyik a generálklauzulák gyakorlatának korai példája, másik pedig a jogfejlesztésnek külön intézmények által végzett, hivatalosan elismert formális megkettőződése.

Ebben az összefüggésben méltányosságon inkább a diszkréciós szabályozás sajátos esetét értem. Olyan jogalkotói megoldást, amikor mélyreható és átfogó rendezést célzó szabályrendszerében a jogalkotó egyes normák egyes (feltételt, rendezést vagy szankciót megállapító) részeiben a normától eltérő – „méltányos” – alkalmazást kifejezetten lehetővé tesz, hogy a rendezés zártságát egyedi esetekben feloldja, és részkérdésekben diszkréciót biztosítson. A „méltányos” alkalmazásra irányuló felhívás többnyire a polgári és az eljárási törvények sajátja, hogy *fakultatív* döntési lehetőséget, vagyis az eseti igazságosságnak vagy célszerűségnek a jogszerűség sérelme nélkül érvényesülést biztosítson.

4. JOGALKOTÁS ÉS JOGALKALMAZÁS DIALEKTIKUS ÖSSZEFONÓDÁSA

Közös társadalmi forrás és meghatározottság

Elemzésünk során a jogalkotást és jogalkalmazást a jog két alapvető mozgásfolyamataként kezeltük. Láttuk: egyikük sem önmagában, magában elégségesként jelent meg a történelem

színpadán, hanem közös gyökerű, egymásba fonódó jelenségekként, melyek egymástól megkülönböztetetté, egymás mértékével mértté, egymásnak alárendeltté csak a jog *előtörténetének* lezárulásával váltak – azzal, hogy bizonyos munkamegosztás a jog területén is kialakult.

Ebből következik, hogy a jog mint totalitás szemszögéből olyan közös meghatározottságú, egymástól is feltételezett képződmények ezek, amelyeknek egymáshoz mért súlya, kapcsolatuk alakulása döntően a társadalmi összfejlődés tendenciájától, szükségleteitől függ.

Jogalkotásról és jogalkalmazásról ezért általában elmondhatjuk: a társadalmi gyakorlatból, a konfliktusfeloldás eszközeként, egymástól elválaszthatlanul nőttek ki. Majd később, amikor a konfliktusfeloldást előre megtervezték, standardizálták, kialakult egyfajta munkamegosztás, ahol a tervezés és megvalósítás aktusa viszonylag önálló tevékenységi formákká differenciálódott.

Jogalkotás és jogalkalmazás kapcsolatát elvileg az alapozza meg, hogy a jogra alapvetően jellemző mozgás a társadalmi viszonyoktól a jogi normákig, és onnan ismét a társadalmi viszonyokhoz érkező folyamat. Ez a mozgás azonban nem lezárt vagy egyirányú folyamat, hanem a *visszacsatolás* elemét több ponton magában foglalja.

A jogalkotás tehát közvetlenül a társadalmi viszonyoktól indul; a jogalkalmazás a társadalmi viszonyokat célozza. Ugyanakkor a jogalkotás e mozgásnak mégsem előzménytelen kiindulópontja; a jogalkalmazás pedig nem utóélet nélküli végpontja. Hiszen a társadalmi viszonyoktól a normákig és onnan ismét a társadalmi viszonyokig megtett út maga is egy állandóan ismétlődő, önmagát folytonosan módosítva újraképző mozgásfolyamatnak csupán egy szakasza. Alapjául olyan társadalmi viszonyok szolgálnak, amelyek – épp e mozgásfolyamat eredményeképp – maguk is alakítottak.

Az a tény, hogy a társadalmi mozgásban – fejlettsége bizonyos fokán – közvetítések jönnek létre, majd sajátos munka-

megosztás eredményeként elkülönül e *közvetítés* végzése, illetve az ennek standardizálására hivatott *mértékek* kialakítása nem jár és nem is járhat azzal a hatással, hogy a társadalmi meghatározás ezután csak az egyik oldal, nevezetesen a standardizáló mértékek kialakítása tekintetében érvényesüljön. Minthogy tehát a társadalmi-gazdasági meghatározás a jogi mozgásfolyamat egészében közvetlenül is érvényesül, a társadalmi összmozgástól függ, hogy a jog mint közvetítő képesnek bizonyul-e funkciója betöltésére, vagy a társadalmi-gazdasági összmozgás félresöpri, és más módon, nélküle tölti be a közvetítés feladatát.

A jogi norma tehát csak annyiban válik közvetítővé, a közvetítés folyamatában mértéket adóvá, amennyiben összhangban áll az összkomplexussal, fejlődési tendenciáival, vagyis kielégíti objektív szükségleteit. Ha pedig a jogalkotást és jogalkalmazást végső soron ugyanazok a társadalmi-gazdasági tényezők determinálják, úgy ez azt jelenti, hogy a jogalkotásban s a jogalkalmazásban is e determinánsok *megkettőzött* módon: részben a jogi mozgásfolyamat másik oldalától *közvetítetten*, részben önállóan, *közvetlenül* jelentkeznek.

Így elmondható, hogy a jogalkalmazás kettős kötöttségű, társadalmi-jogi folyamat.

A jogfejlesztéshez történő közös hozzájárulás

A jogalkalmazás kettős kötöttsége azt jelenti, hogy a kétfajta meghatározás nemcsak párhuzamos, egymást erősítő lehet, de egymással szembefutva gyengíthetik, le is rombolhatják egymást. A jogfejlődés egyfelől kitermeli a jogi objektivációt, mint a jogi közvetítés mértékét, mely a társadalomban egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, és ezt egy ipari társadalom már aligha nélkülözheti. Ugyanakkor közel két évezred tapasztalatainak summája bizonyítja, hogy a jogalkotó törekedhet ugyan arra, hogy a bírót a végrehajtó, a normamegvalósító szerepkörébe szorítsa vissza, a szabályozásban szükségképpen megmaradó viszonylagosan szűk szabad mozgásteret mégsem iktathatja ki, a jogalkalmazást mechanikus végrehajtássá nem károztathatja. A jogfejlődés e két végleten belül a legkülönfélébb

változatokat mutatta – a jogalkotást vagy a jogalkalmazást részesítve előnyben.

Hogy állunk ezzel a kérdéssel napjainkban? Nos, a szocialista jogalkalmazási politika a jog bírói adaptálását és általában a társadalmi visszacsatolást – a törvényesség sértetlensége esetén – bátorítja. Magát a jogalkotást is eleve befejezetlen műnek: a társadalmi fejlődéstől aktualizált folyamatos feladatnak tartja. Jogalkotással és jogalkalmazással így valóban mint a jog mozgásfolyamatának elszakíthatatlanul egymásba fonódó két oldalával számol. Olyan oldalakként, amelyek nem egymás ellen, hanem pontosan egymás érdekében feltételezik egymást.

A jelen bátorító tendenciáiból kiindulva ezért feltételezhetjük, hogy a jogalkotás további fejlődése a jövőben sem a jogalkalmazás viszonylagos önállóságának, alkotó szerepkörének elsorvasztását, hanem éppen e tulajdonságok még tudatosabb és társadalmiasodottabb kibontakozását fogja eredményezni.

Funkcionális egymásrautaltság

Jogalkotás és jogalkalmazás mozgásfolyamatának az iránya – mint láttuk – egymással ellentétes. Ennek az ellentétességnek a lényege, értelme azonban nem önmagában, hanem a másikkal való funkcionális összekapcsoltságban van. Egymásrautaltságuk így közösséget feltételez a jog mint társadalmi jelenség, mint társadalmi totalitás síkján.

Ha eltekintünk a jog belső differenciáltságától, és figyel-münket a jogra mint konkrét totalitásra fordítjuk, akkor a jogalkotás és jogalkalmazás mint a jogi komplexus *részkomplexusai* az állami politika két *egymás mellé rendelt eszköz*ként jelennek meg. Hiszen a közvetlenül társadalmi jelleg és meghatározottság – mint erről már beszéltünk – nemcsak a jogalkotás privilégiuma. A jogalkalmazás *specifikus* jellegét az adja, hogy a jogalkotás által megadott utakon kell haladnia. A jog érdekkörén túlmutató gyakorlati fontosságát viszont az biztosítja, hogy a társadalmi környezet közvetlenül is meghatározza.

Első változatában: *A jogalkalmazás elméleti felfogásának alapjai*. Állam- és Jogtudomány, XXI. (1978) 3.

A bírói tevékenység logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között

Számottevő zavar uralkodik az összehasonlító jogászok között abban a tekintetben, hogy mit kell kontinentális jogon értenünk. Közelebbről szemügyre véve, e zavar megállapodottnak is tűnik. A polgári világban kialakult hagyomány olyan tipológiákat ismer, ami a *jogcsaládok* körében mozog, s így különbséget tesz pl. az angolszász, a kontinentális és a szocialista jog között. A szocialista hagyomány ezzel szemben egészen más-fajta gondolati mintát követ. Itt olyan vélekedés hagyományosult, amely a jog területén is egyedül a társadalmi-gazdasági formációk megkülönböztetésén alapuló tipológiát fogadja el. Sajnos mindkét tipológia tökéletlen. Ami a jogcsaládok nem szocialista felfogását illeti, elmondható róla, hogy következtelen, mert nincs egységes osztályozási alapja. Az angolszász jog és a kontinentális jog különválasztása tekintetében például osztályozási alapként a működést, az eljárást, a formákat illető hagyományok szolgálnak, míg a szocialista jog különválasztása tekintetében azok a törekvések, amelyek célja egy új jogi felépítmény kibontakoztatása. Ezzel szemben a *jogtípusok* szocialista felfogása következetes abban, hogy a jogi berendezkedések különféle fajtáit az egyes társadalmi-gazdasági formációk szerint osztályozza. E megközelítés fogyatékosága, hogy bármely jogi berendezkedés jellemzését a jogtípus kategóriája csak kívülről adhatja. Minthogy a marxista társadalomképben egyetemes osztályozási mintáról van szó, a jogtípus legfeljebb azokra a szerepekre mutathat rá, amelyeket a jog betölt vagy betölthet az adott osztálykapcsolatokban. Azt azonban telje-

sen figyelmen kívül hagyja, ami specifikusan jogi (vagyis a jogra mint a társadalmi rendezés sajátos technikájára jellemző).

Egyértelmű, hogy a jogtípusok előbb említett osztályozása sokatmondó a jog bármely társadalmi megközelítése szempontjából. Ám az is egyértelmű, hogy önmagában nem elégséges. Közismert, hogy a jelenségek a legkülönbébb alapokról kiindulva osztályozhatók, s az eltérő osztályozások keresztezhetik, sőt részlegesen át is fedhetik egymást. Következésképp egy olyan összetett tipológia kidolgozása látszik szükségesnek, amelyben a kívülről történő jellemzés társul a belülről történő jellemzéssel. Ennek során a jogcsalád kategóriája valóban betöltheti szerepét. Nevezetesen azt, hogy kizárólag arra koncentráljon, amit a jog hagyományosan formai, specifikusan jogi elemének nevezünk.

Mihelyt egy összetett tipológia eszméjét elfogadjuk, azonnal felvethető a kérdés, miként jellemezzük például a szocialista jogot. Nyilvánvaló, hogy a *szocialista jog* a szocialista jogtípus megtestesítője. Ugyanakkor áfelől sem lehet kétségünk, hogy mindazon megújulás ellenére, amit a szocialista forradalom megkísérelt, a szocialista jog is meghatározott jogi eszmények, módszerek, technikák, jártasság és kultúra és egy fejlett intézményi és fogalmi rendszer örökébe lépett, saját arculatához szabva ezeket. Az a jog tehát, ami tartalmát, osztályjellegű funkcióit illetően egyértelműen a szocialista jogtípushoz tartozik, eszközként (fogalmak és intézmények, eljárások és technikák rendszereként) szemlélve egészen más alakot ölt akkor, ha a kontinentális, albán, kínai vagy éppen afgán jogi hagyományokba illeszkedve, azokból építkezve kell kialakítania saját arcát. Legalábbis az európai szocialista államokról megállapítható tehát (ideértve a Szovjetuniót teljes területével együtt, ám nem értve ide Albániát, ama hagyományok okából, melyek Európában egyedülállóak), hogy az elsajátított technikákat s a megvalósított szervezeti mintákat illetően a *kontinentális jog* hagyományaiból táplálkoznak, amelyeket ezután fokozatosan saját ideológiájukhoz és céljaikhoz idomítottak.

Az alábbiakban megkísérlem bizonyítani, hogy hasonló módon alakul a jogalkalmazási folyamat is: jogi eszménye, elvi felépítése és tényleges lefolyása, sőt a jogalkalmazást kísérő sajátos ideológiák tekintetében is. Hasonlóképpen megkísérlek rámutatni néhány olyan jelre, amelyek arra utalnak, hogy ez a jogalkalmazási minta valamiféle identitászavarral küszködik, egyre súlyosodó mértékben, mert növekszik a szakadék a hajdani eszmények, a gyakorlattól szentesített valóság és a jövő előre látható távlatai között.

1. TÖRTÉNELMI HÁTTÉR

Mint tudjuk, Európában a modern állam történelmi létrejötte párhuzamosan ment végbe annak fejlődésével, amit Max Weber modern formális jognak nevezett. Mindezt Marx és Engels is érzékelte, Weber pedig egyenesen világképe elméleti megalapozására használta fel e párhuzamot.

A modern formális jog Európában a feudális abszolutizmus berendezkedésével együtt, ennek termékeként jött létre. A kor két vezető társadalmi ereje, a feudális uralkodó és a feltörekvő burzsoázia bábáskodott születésénél. Mindez könnyen érthető, ha meggondoljuk, az uralkodó legfőbb törekvése ez időben, hogy hadseregének állami hadsereggént s pénzügyeinek állami pénzügyekként történő megszervezésével központi hatalmát megalapozza. Annak érdekében, hogy ezt sikerrel tehesse, egy széleskörűen jól szervezett bürokráciát kellett létrehoznia. Ismeretes az is, hogy a bürokrácia ekkoriban egyszerűen az uralkodó akaratának a kiterjesztését jelentette. Bármilyen *bürokratikus szervezésnek* így mellőzhetetlen előfeltételévé vált, hogy a jogot olyanná alakítsa át, amely képes megbirkózni a normáknak az esetek tetszőleges tömegére kiterjedő személytelen alkalmazása feladatával. A joggal szemben mindez három követelményt támasztott: 1. legyen minden átfogó (hogy a szükséges szabályozási területeket átölelhesse), 2. elvont módon,

külső tényállásjelekben kifejezett (hogy a jog „kimérésére” visszavezethető csaknem mechanikus alkalmazást lehetővé tegyen), és 3. egy formális rendszer keretein belül összefüggően s következetesen szervezett (hogy tömeges alkalmazása esetén is egységes, egyértelmű s így elégséges döntési mintául szolgáljon). Olyan jog kialakítása volt tehát a cél, amelyik alkalmas arra, hogy a bürokrácia működését egységesen előrelátható módon vezérelje. E korszak történelmi sajátossága, hogy a feudális nemességgel, a feudális széttagoltság haszonélvezőjével szemben a polgárság és az uralkodó érdekei egybeestek. Az árucsereszonyok fejlődésének érdekében ugyanis a feltörekvő polgárság küzd azért, hogy a jog is egységes, rögzített-írott legyen, és ezzel a különféle ügyletek következményeinek előre látását és a jogbiztonságot is szavatolja. Nem véletlen tehát, hogy gondolatilag mindez úgy jelentkezett, mint a *formális racionalitás* győzelemre juttatása, mely a geometrikus gondolkodást állítja eszményképül. További következményként pedig mindez a jognak kódexek sorozatában, tehát tagolt, logikailag szervezett rendszerként való teljes újraformálását vonta maga után.¹

A polgári átalakulással Európában mindenütt a *kódexjog* vált uralkodóvá. A törekvések arra irányultak, hogy jogként csak azt fogadják el, amit a törvényhozó bocsátott ki. A XIX. században különösen tisztán jelentkezett ez az irányzat az ún. *exegetikus jogalkalmazásban*. Elsőként Franciaországban terjedt el, a jogalkalmazás olyan formájaként, amely a döntést kizárólag a kódexjog rendszerében található normákból logikailag levonható következtetésekre kívánta alapozni. Ez az egyoldalú, túlzó igény természetesen nem állt önmagában: a törvényesség és jogrend ún. „klasszikus” felfogásának felelt meg: a kódex elégséges a szabályozásra, s az igazságszolgáltatás a kódex és csakis a kódex rendelkezésein alapul, és ezek a létrejöttükben bábáskodó történelmi feltételeknek voltak kifejeződései. Egyfajta választ fogalmaztak meg arra a történelmi kihívásra, amit a szabadversenyes kapitalizmus intézett egy sikeres

kodifikáció birtokában a jogalkalmazás iránt. Akkor pedig, amikor a múlt század második felében a munkajog, a szociális jogok szabályozása egyre sürgetőbbé vált, és a monopolizálódás szükségletei is változást igényeltek, a törvényhozó ezzel szemben hallgatott, mindezek a fogalmak saját ellentétükbe csaptak át, az új (ún. szabadjogi mozgalom által támasztott) követelményeknek megfelelően.

Korántsem érdektelen megjegyezni, hogy a *szocialista forradalom* éppen akkor győzött, amikor a szabadjogi mozgalom tetőpontjához ért, s így a múlt terhétől megszabadult jövőendő zászlóhordozójává, a burzsoá forradalomban gyökerező steril eszmények meghaladójává lépett elő. Ez az út természetesen kínálkozott a marxisták számára. Hiszen az a jogi kultúra, amit Marx és Engels elsajátíthatott, és így jogi problémaérzékenységük is a modern formális jogban gyökerezett. Hasonlóképp a Lenin jogfelfogását meghatározó gondolatok is nyugat-európai emigrációja során elsajátított eszmények voltak. Közös vonásuk, hogy a polgári forradalomban a társadalmi fejlődés mérföldkövét látták, és úgy tekintettek fel rá, mint abszolút értékmérőre, viszonyítási alapra. Az egyetlen közeg tehát, amelyben a marxizmus jogi problémái ekkor megfogalmazódtak, a kontinentális jog közege volt. Így a törvényesség „klasszikus” fogalma is örök értéket megtestesítő jegynek tűnt a szemükben, s nem változott a szocialista jogtípus kialakulása után sem, noha átmenetileg úgy tűnt, hogy a szabadjogi mozgalom új iránya időlegesen megrázkódtatja.

Az első világháború után kirobbant szocialista forradalmak kezdeti szakaszában Oroszországban és Magyarországon is felbukkantak törekvések a szabadjogi mozgalom hatására, hogy a jog formai kötöttségeit felszámolják. Ezek egy akkor Európa-szerte egyetemesen érvényesülő tendencia kisugárzásai voltak. Ugyanakkor az ún. *forradalmi törvényhozás* követelményeit is kielégítették, mely a jogot és a politikát nem választotta szét, hanem lehetővé tette, hogy egyik a másik szerepét betöltsse, a másik helyett is tevékenykedjen. Hiszen a forradalmi tör-

vényhozás azt tűzte maga elé, hogy a jogot a politika közvetlen eszközöként és propagandaközegeként hasznosítsa, s ugyanakkor megalapozza a jogszolgáltatás olyan irányát, amelynek kereteit s tartalmát (a bírák forradalmi jogtudata nevében) közvetlenül politikai megfontolások szabják meg – ahelyett hogy azt bármiféle előzetesen rögzített normák irányították volna.

Nos, mihielyt egy ilyen átmeneti időszak után a *konszolidáció* kérdése felvetődött, a szocialista átalakulás igényelte, sőt meg is valósította a jog teljes újjáformálását – azt, hogy a jog hierarchikus felépítésében és logikai lebontásában is szorosan vett *rendszerre* alakuljon. Mindez a jog alkotásában a *kodifikáció* megjelenését, működésében pedig az *egységes törvényesség* követelményének elfogadását jelentette. A jogi normák összefüggő, viszonylag teljes rendszere jött létre, ahol végül is a polgári múlttól örökölt fogalomkészletet ez új jogi berendezkedéshez igazították. Megfogalmazták a formális törvényesség igényét, és járulékos követelményként a szigorú különbségtételt jogalkotás és jogalkalmazás (mint tevékenységi formák és mint szervezetrendszerek) között.

A forradalmi eszmények utópikus jellege akkor válik nyilvánvalóvá először, amikor arra kerül sor, hogy a szocialista jogot – saját törvényességi eszménye szigorú betartásával – a gyakorlatba ültessék. Kijózanító hatással járt az ún. *második kodifikációs hullám* is, amely nemcsak a kodifikációfogalom gyengítését eredményezte (egyetlen törvényhozói alkotásból „megalapozó”, a változtatásokat hivatalosan bevezető „novelláló”, majd az ilyen módosításokat áttekinthetővé tevő vagy egységes szerkezetbe foglaló „konszolidáló” aktusok egymást követő sorozatára bontva azt), de az is nyilvánvalóvá kezd válni, hogy a bírói gyakorlat maga is jelentős hatással van a jog alakulására. Megfogalmazódott a felismerés: a *bírói gyakorlat* a jog valóságos életének valóságos összetevője, mely jellemző lehet akkor is, ha (Marx szóhasználatával élve) „nem tudják, csupán teszik”, jellemzően az ember társadalmi tevékenységére, melyben a gyakorlat valósága és ennek tudatossága nem

mindig fedik egymást. A kodifikáció-fogalom gyengülése ilyen módon a törvényhozót önmérséklésre készítette ama tekintetben, hogy mindent előre lásson és tervezzen. Gyakorlati jelentőségében a szükségszerűség felismerése nem béklyózza, hanem éppen béklyóitól szabadítja az embert. Ugyanakkor a bírói gyakorlat alkotó jellegének tudomásulvétele egy pillanatig sem kérdőjelezte meg a törvényesség „klasszikus” eszményét vagy a jogalkotás és jogalkalmazás közötti éles különbségtételt a szocialista jogi berendezkedésen belül. Csupán annak elméletileg is megfogalmazott elismeréséről volt szó, hogy például: (a) a Legfelsőbb Bíróság a Szovjetunióban s az európai népi demokráciákban részben *jogképző szerepet* tölt be – és korábbi jogpolitikai elveink sérelme nélkül ilyen szerepet hivatalosan betölthet, (b) a Legfelsőbb Bíróság joggyakorlatában számos olyan döntés található, mely a *szociológia* szemszögéből bizonyosan *jogforrásnak* tekinthető – attól függetlenül, hogy a jog maga milyen kritériumokat állít fel a jogiként történő elismeréssel szemben; (c) a bírói jogképzést a szocializmusban is olyan kihívásnak kell tekinteni, amellyel szemben egyetlen lehetőségünk van: élni kell (mivel a valóságban is élünk) vele – minden erőfeszítést megtéve persze arra, hogy a kívánatos irányokba és korlátok közé tereljük –, azt azonban többé nem tehetjük meg, hogy a kérdést a jelenség tagadásával egyszerűsmind elintézettnek tekintsük.

A gyakorlat valóságos ösztönzésének ismeretében következtésként az alábbiakat mondhatjuk: a fejlődéssel a jogalkalmazás sajátos funkciója egyre nagyobb hangsúlyt kap. A vele szemben támasztott társadalmi követelmények egyre növekednek. A jogalkalmazásban tehát viszonylagosan szabad mozgástérre van szükség, ami lehetővé teszi mindezek kielégítését és egyúttal megalapozza – s valóban társadalmi tartalommal telíti – a *jogalkalmazó sajátos felelősségét*. Vagyis minél inkább előrehalad a *társadalmiasodás*, és minél inkább feltárja belső ellentmondásait, melyek egyre inkább „demokratikus”, konkrétan igazolható megoldást követelnek, ahelyett hogy csupán el-

járási formális igazolásuk elégséges lenne, a jogalkalmazás is annál inkább valóságos döntési folyamatként jelenik meg, melyben egyre inkább előtérbe kerül saját szociológiai, a döntési szituációtól függő meghatározottsága is. Márpedig egy ilyen folyamat végeredményének kialakításában a jogi norma *inkább az ellenőrzés, semmint a deduktív irányú meghatározás* funkcióját gyakorolhatja.

Ezzel egyidejűleg azonban emlékeztetni kell arra is, hogy a szocialista jogfogalmazás modellje, mely a jogalkotás és jogalkalmazás közötti megkülönböztetésen belül a jogalkalmazás mint *normamegvalósítás* felfogásán alapult, egy pillanatig sem vonatott kétségbe. A jogi működés olyan idealizálásából, mely – a jogalkotás oldalán – tiszta alkotást, ill. – a jogalkalmazás oldalán – tiszta alkalmazást feltételezett, a tisztánlátás azzal következett be, hogy mindkét folyamat *társadalmi* összetevőit és konkrét társadalmi meghatározottságát az elmélet felismerte és kellően elemezte. Ám ennek az idealizálásnak a meghaladása is érintetlenül hagyta a jogi utópizmusok közös magját – meg sem kérdőjelezve egy olyan jogi működés valóságosságát, amelyik az egymást kölcsönösen fenntartó, de kölcsönösen ki is záró jogalkotás és jogalkalmazás szigorú megkülönböztetésén nyugszik.

2. ESZMÉNYEK

A kontinentális jogra jellemző jogalkalmazási eszmény történelmileg formálódott a feudális privilégiumok és önkényesség elleni küzdelemben. A kortársak úgy hitték, hogy minden bajora, amit a feudalizmus hozott magával, gyógyírt lehet találni: írott joggal, mely a követelményeket mindenki számára hozzáférhetővé és ismertté teszi (*kodifikáció*); a követelmények általános megfogalmazásával, mely kivételeket csak nyomós indokok esetén ismer el (*törvény előtti egyenlőség*); a bírói hatalomnak csupán a jog megvalósításaként való felhasználásával (*ha-*

talommegosztás). Ez utóbbit fejezte ki Montesquieu szép megfogalmazása a jog személytelen konkretizálásáról mint a bírói hivatás kizárólagos funkciójáról,² mely úgy rögződött, mint a kontinentális jog örök eszménye, mely utópikus ugyan, mégis mindenkor időszerű annyiban, hogy legalább megközelítőleg megvalósuljon.

Az az eszmény, hogy a *jogszolgáltatás* személytelen, a jognak csaknem *automatikus kimérése* legyen, számos módon kifejeződhet. Ami az intézményi megoldást illeti, a jogalkalmazás önállóságát hangsúlyozták azok a történelmi kísérletek, amelyek megpróbálták a *normaszövegek értelmezését megtiltani* – arra hivatkozva, hogy a törvényhozó kizárólagos joga, hogy saját aktusainak jelentését megállapítsa.³ Ami pedig az ideologikus megfogalmazást illeti, ezek a kísérletek végül olyan logikai felfogáshoz vezettek, amely a *megítélés* összetettségét *logikai alárendelésre* próbálta szűkíteni. Ezek a megközelítések azt a hagyományt folytatták, amelyik a jog kérdéseiről matematikai módon, *more geometrico* gondolkodott, egy olyan világkép részeként, amelyben a racionalizmus követelményeihez híven a *mathesis universalis* eszméje játszotta a vezető szerepet.⁴ A jogalkalmazás felfogásában egy ilyen váltás persze nem mehetett egymagában végbe. Feltételezte, hogy az igazságosság fogalmát is annak olyan formális felfogása váltsa fel, amelyik kielégíthető az eljárás alakisága betartásának az igazolásával is. A formális racionalitás az előreláthatóság és kiszámíthatóság gyakorlati kívánalmát a deduktivitás igényeként juttatja kifejezésre. Weber szavaival: „A mai jogász munkája... a következő posztulátumokból indul ki: 1. Minden konkrét jogi döntés egy elvont jogtétel 'alkalmazása' egy konkrét 'tényállásra'. – 2. Minden konkrét tényállásra az érvényes elvont jogtételekből szükségszerűen nyerhető egy döntés a joglogika eszközeivel. – 3. Ennek megfelelően az érvényes tárgyi jog jogtételek 'hézagmentes' rendszereként jelenik meg, vagy látenszen ilyen rendszert tartalmaz, vagy legalábbis a jogalkalmazás céljaira ilyenként kell kezelni azt. – 4. Ami jogászilag racionálisan meg

nem 'konstruálható', az jogi szempontból sem lehet releváns. – 5. Az emberek közösségi cselekvéseinek kivétel nélkül jogtételek 'alkalmazását', ill. 'végrehajtását', vagy ellenkezőleg, jogtételek megsértését kell jelentenie.”⁵

Nos, a szocializmus arra törekszik és a társadalmi szerkezet és viszonyok teljes újjáformálására irányuló igényét is az legitimálja, hogy a hatalmak kölcsönös kiegyenlítetttsége illuzórikusnak minősített elvét meghaladva olyan tartalmi *demokráciát* vezessen be, amely felülről építődik be egy egységes, központosított hatalmi struktúrába. Amennyiben tehát az alulról, az organikus összetevőkből történő építkezést nem vállalja (és ez az egész Bibó István által felvetett kérdés sarkalatos pontja),⁶ úgy a demokrácia mint népuralkodás csak két módon nyilvánulhat meg: az államhatalom szervezetrendszerében (a parlamentben s a helyi tanácsokban) történő népképviselő útján, és a társadalomban magának vezető szerepet fenntartó párt belső demokráciája útján. Ugyanakkor a szocializmus olyan társadalmi rendszernek vallja magát, mely a társadalomépítés tudományos megalapozását tudatosan vállalja és tűzi ki célul. Ennélfogva a *tudomány nevében történő tervezés* az egyedül jogos alap arra, hogy a társadalmi mozgást befolyásolják. Mindezekből a kérdésekből bennünket most az az egyetlen érdekel, amelyik a tervezés aktusától annak alanyához, vagyis ahhoz az intézményhez vezet, amelyben a tervezés megvalósul. Ezt pedig a létező szocializmusokban mindig meghatározta egy döntési „központ” s a megfelelő *hierarchikus felépítés* eszméje, valamint annak követelménye, hogy mindezt egy hivatástervező, a társadalmi munkamegosztásban önálló helyet elfoglaló *államigazgatási apparátus* ültesse gyakorlatba. E politikai koncepció ugyanakkor jogiként is megfogalmazódott: nevezetesen minden állami tevékenység egyszersmind a jog csatornáján menjen keresztül, megvalósulását a jog is biztosítsa. Mint ma már tudjuk, a gazdaságfejlesztésben tragikusan megnyilvánuló tehetetlenségünk is részben olyan megkövesedett ideológiák to-

vábbélésére vezethető vissza, miszerint a jog a tervezés egyetlen adekvát kifejeződése és megnyilvánulási formája.⁷

Az eszmények felől tekintve a társadalmi szabályozás ilyen képe a *formális racionalitás* maximális megvalósulásának tetszik. S hozzátehetem, hogy ilyen irányba látszik mutatni a jelenlegi gyakorlat is. Nevezetesen a szocialista országok a jogalkotás és jogalkalmazás közötti merev szétválasztást egyöntetűen megvalósították. Mindezzel intézményi berendezkedésünkben a *központi előrelátás* s a *központi tételezések kisugárzásának* maximális hatékonyságát kívánják elérni. A jogalkotás területén a *kodifikáció*, a jogalkalmazás területén pedig az *általános ügyészi felügyelet* kiépítése biztosítja, hogy minden jogi folyamat egyetlen irányba mutasson: abba az irányba, amit az egységes törvényesség jelölt ki.

Elméleti szinten a jogalkotás és jogfogalmazás szétválasztásának igénye rendkívül sokféleképpen fejeződött ki. Például tagadtak minden olyan nézetet, amely szerint bármiféle megkülönböztetés jogosult lehetne a tételezésében, illetve a gyakorlati megvalósulásában szemlélt jog között. Nem csupán elítélték azt a törekvést, amelyik a törvényben lefektetett szemben az „élő jog” (lebendes Recht) leírására helyezte a hangsúlyt,⁸ de a szöveg szerinti (law in books) és a hatásában vett (law in action) jog elvi megkülönböztetését is⁹ úgy fogták fel, mint ami tagadja a jogot, majd e tagadás eredményét ismét jogként visszacsempészi. A szocialista jogpolitika még abból a vitából sem vont le semmiféle következtetést, amely évtizedekkel ez előtt a szakma egészét állásfoglalásra készítette – az ún. formalizmus mellett vagy ellen kibontakozott vitára gondolok. Pedig olyan lényeges kérdésekre keresett választ, hogy: rekonstruálható-e kimerítően a logika eszközeivel a jogi folyamat?; adott normarendszerben egy esetnek csak egy megoldása lehetséges-e?; bármiféle döntési változat (pl. bírói különvélemény) vagy a gyakorlati eltérés (pl. a *Code civil* eltérő joggyakorlata Franciaországban és Belgiumban) tehát szükségképpen tévesnek, vagyis visszautasítandónak minősül? A jogalkalmazás-

nak a végrehajtással való azonosítása leegyszerűsítő szorításában („a jogalkalmazás a jog hatása, realizálása, a jog által megállapított szabályok megvalósítása”¹⁰) a legjelesebb elméleti fejtegetések is csak addig juthattak el, hogy a jogalkalmazás lényegét egy egyenlőtlen oldalak közötti egyirányú meghatározási viszonyban fogalmazzák meg. A formalizmussal szemben pedig hangsúlyozták, hogy a jogalkalmazás legfeljebb „különböző alap- és mellékszillogizmusok soraként” fogható fel, s ez csupán „a dialektikus logikának megfelelő összefüggések” közegeiben értelmezhető.¹¹ A jogalkalmazási folyamatot, mint egyirányú meghatározást ugyanakkor lényegesen többnek tekintették, mint az alkalmazás eseti aktusát. Hiszen a jogalkalmazás nem pusztán aktusok halmaza: „Az egyedi jogalkalmazói aktusok sokaságán keresztül, azok segítségével a jogalkalmazó szervek érvényre juttatják a szocialista államnak a szocialista jog szabályaiban kifejtett általános akaratát.”¹² Ideológiailag azt fejezték ki tehát, amit a dialektika alaptételeként Lenin már a *Filozófiai füzetek*ben megfogalmazott: az általános és az egyes dialektikájában nem csupán az általános az, ami megvalósul az egyesben s az egyes által; a másik oldalról nézve az egyes az, ami egymásra következő megnyilvánulásai-ban, ezek szakadatlan sorában általánossá tevődik össze.

Összefoglalásként megállapíthatjuk: a szocialista jog jogalkalmazási eszményei kettős gyökerűek. Visszanyúlnak a *polgári* átalakulás során megfogalmazott *utópiák*hoz, ugyanakkor a *proletárdiktatúra szovjet felfogásához* is, mely a jog és igazgatás területén a „szigorú rend és szilárd hatalom” jelszavát hirdette meg.¹³ A szocialista jog maga hangsúlyozta megkülönböztető ismérvként: „a jogalkotás és a jogalkalmazás *elválnak* egymástól; a... jogalkalmazás elvileg-elméletileg *alárendelődik* a jogalkotásnak”¹⁴. A jogalkalmazás mintája a törvényesség felfogásához kapcsolódik, az pedig a megfelelő felfogáshoz arról, hogy mit is kell jognak tekintenünk. Amint meg is fogalmazták: ha egy elmélet a jogalkalmazó szervek konkrét egyedi tevékenységét jognak tekintené, a törvényesség megsemmisül-

ne, hiszen a törvényesség logikailag a törvényhozást előfeltételezi. A törvényesség akkori felfogásához tehát szükséges, hogy a jogot azonosnak tartsák a törvényhozás eredményével.¹⁵

3. VALÓSÁG

Mihelyt a szocialista elméleti gondolkodásban a szociológiai megközelítés nemcsak megtűrt, de egyenesen kívánatossá vált, nyilvánvalóvá tette, hogy a marxizmus sem állíthatja többé, hogy a jogalkalmazást kizárólag a jogalkotás határozza meg. Hiszen azt jelentené, hogy a jog az általános társadalmi meghatározás alól kivétel; hogy a társadalmi meghatározás megtorpan a bírói gyakorlat előtt, s a bíró döntését a társadalmi valóság csak közvetve, a jogalkotás közbejöttével határozhatja meg. Mindez természetesen nem így van, hiszen majdcsak szociológiai közhely, hogy „az emberi viselkedést társadalmi méretekben ... ugyanazok a tényezők vagy legalábbis nagy részben azok a tényezők irányítják, amelyek a jogszabályokat is szülik”.¹⁶ A *társadalmi meghatározás* két csatornán keresztül is érvényesülhet a jog gyakorlatában. Az egyik a jogalkotástól közvetített, annak történelmi meghatározottságán keresztül érvényesül, a másik pedig *közvetlenül*, ama konkrét szituáció társadalmi meghatározottságán keresztül, amelyben a döntés megszületik. A bírói döntés tehát társadalmilag korántsem valamiféle vákuumban történik. Éppen ellenkezőleg: olyan társadalmi folyamatról van szó, amelyet annak a szervezetnek a tulajdonságai is befolyásolnak, amelyben a döntés lezajlik. Vagyis létezik egy *szociológiai szituáció*, mely átszűri – azaz magába fogadja, majd saját törvényszerűségeinek engedelmeskedve érvényesülni engedi – mindazokat a hatásokat, amelyek a kérdéses döntésben szerephez jutnak.¹⁷

Még ha feltételeznők is, hogy nincs elég betekintésünk azokba az erőkbe, amelyek a jogalkalmazás homlokzata mögött állandó mozgásban vannak, a jogi okfejtés logikai elemzésének

is elégségesnek kellene lennie ahhoz, hogy a jogalkalmazási folyamat társadalmiságáról meggyőzzön bennünket. A *norma* és a *tényállás* kapcsolata (melyeket egymásra kell vetítenünk ahhoz, hogy az eset normatív minőségét megkapjuk) döntően csak *tartalmak közötti kapcsolat lehet*: rugalmas tehát, és ellenáll annak, hogy formálisan kezeljük, vagy megkíséreljük ilyenre visszavezetni. Ezen túlmenően, bármiképp kíséreljük is meg formálisan rekonstruálni a jogi okfejtést, abban szükségképpen olyan logikai hézagok és ugrások maradnak, hogy önmagában sem a formális következtetés, sem a kiválasztott normaszöveg és az eset tényállásának egymásra vetítése nem lehet elégséges ahhoz, hogy bármely ítéletet mint egyedül lehetséges következtetést megalapozzunk és igazoljunk. Vagyis: ha egy fekete dobozba tennénk a hivatalosan elismert *input*-információkat, a jogrendszer érvényes normáit és az eldöntendő eset megismerhető-bizonyítható tényeit, az ezekkel történő *formális operálás* sohasem adná ki a hivatalosan elfogadott *output*-információt, azaz a bírói döntést. A logikai elemzésnek ezért tartalmi fogódzókat kell keresnie, azaz mindenekelőtt azt a társadalmi közeget kell bevonnia a vizsgálódási körébe, amelyik az okfejtés folyamatát egészében meghatározza.¹⁸

A szocialista elméletben is számos kísérlet történt a bírói eljárásban valóban végbemenő mozgás leírására. Ezek a munkák főként a jogpolitika ideologikus elemének bírálatát tűzték ki célul, rámutatva a voltaképpen mozgatókra s ezek korlátaira. Az *ideológia*, mint ismeretes, nem szükségképpen azonos a hamis tudattal. Ismeretelméleti bírálata rámutathat hamis voltára; arra azonban nem alkalmas, hogy valóban betöltött társadalmi szerepét, ennek társadalmilag szükséges voltát magyarázza.

Az ideológiát, valamely időszakban létszerűen betöltött funkcióját a kérdéses jelenség által történelmileg befutott út magyarázza. Nos, történelmi fejlődése során a jognak számos *alternatívája* volt. Közös jellemzőjük, hogy (1) konkrét *társadalmi szerep* betöltésére voltak hivatottak, és (2) működésük

oly módon volt kötve a jog saját *követelményrendszeréhez*, hogy konkrét társadalmi szerepüket csak ennek kielégítésével tölthették be. Ez a követelményrendszer kétfajta szabályt foglalt magába, melyek a jog alkotására és működésére vonatkoznak. A szabályok első fajtája az *érvényességhez*, a második pedig a *törvényesség* fogalmához kapcsolódik. Az érvényesség határozza meg a jog kritériumait, azt a kört, amelyen belül egy jelenség joginak tekinthető. A törvényesség pedig nem más, mint a jog követelményeinek betartása, annak alkalmazása a mindennapi gyakorlatban. A törvényesség elve tehát visszautal az érvényesség elvére, hiszen hogy milyen követelmények megtartásáról van szó, az utóbbi szabja meg. Nos, amikor az európai kontinens joga az újkori fejlődés eredményeként modern formális joggá fejlődött, átalakultak a jog alkotásának és működtetésének elvei is. Az érvényesség *formális érvényességgé* alakult: jogként elismer bármiféle tartalmat, ami egy formálisan legitim forrásból formálisan legitim eljárás során jön létre. Hasonlóképpen a törvényesség is újrafogalmazódott: az eset minősítésének a normaszöveg értelmezése alá rendelésére irányuló logikai követelmény lett belőle. A *formális törvényesség* tehát a logikai alárendeléssel, a szubszumpcióval egyértelmű.

Ebben az összefüggésben kell beszélnünk arról, amit terminológiai csapdának neveznék. Ismeretes, hogy a Szovjetunióban a 30-as évek végén Visinszkijjal győzelemre jutott a „szocialista normativizmus”, ahol a jog egészét az uralkodó politika vak szolgálatára rendelték. Ez a magatartás nyilvánvalóan minden szociológiai elemet kizárt gondolkodása köréből. Alapja az az irracionális (bár a kor túlpolitizált légkörében általános) félelem volt, hogy a jogpolitikát veszélyeztethetik olyan terminusok, illetve ezekben kifejezett állítások, amelyek eltérnek a vágytól vezérelt gondolkodás eszményeitől. Talán felesleges is mondani, hogy ez a gondolkodás nem érhetett célt, hiszen az ideológia és elmélet nem azonos tudatformák. Az *ideológia* az emberi tevékenység tudati mögötte: az a tudat, amelynek segítségével az emberi tevékenység végbemegy. Ideo-

lógiai jellegét, vagyis az emberi cselekvés segítőjeként való hasznosságát igazsága vagy hamissága nem érinti, hiszen egyetlen kritériuma a hatékonyság: hozzájárul-e valóban ahhoz, hogy a kérdéses cselekmény sikeresen végbemenjen. Az *elmélet* viszont a fennálló összefüggő és átfogó leírása: egyedüli kritériuma éppen az igazság vagy hamisság. Nos, az *ontológiai* megközelítést az különbözteti meg az ismeretelméletitől, hogy esetenként feltárja a hamis tudati formák fejlődést elősegítő szerepét, sőt bizonyíthatja, hogy bizonyos hamis tudati formák egyenesen szükségesek lehetnek egy sajátos tevékenység folytatásához – amint ezt a jogi hivatás példájában mindjárt látni is fogjuk. Az elmélet feladata tehát az ideológiák ideológiai természetének a kimutatása – igaz, vagy hamis tartalmukon túl szerepeiknek és szerepbetöltésük összetevőinek a megvilágítása.

Nos, minden elfogulatlan szemlélő számára egyértelmű, hogy *végső soron a jog az, amit állandósult jelleggel és előreláthatóan jogként érvényesít az állami szervek kényszerítő gyakorlata*. Felettébb megalkuvó állásfoglalásnak tűnik, mégis döntő jelentőségű elméleti felismerést hordoz. A mindennapi gyakorlat és az ontológiai rekonstrukció szemszögéből ugyanis bármely jelenség meghatározó jegye az, hogy megjelenik-e *társadalmi méretű hatásgyakorlásban*. Ez azt is jelenti, hogy a szóban forgó jelenségnél a társadalmi létezéshez képest a jelenség létrejöttével (ennek *útjaival és eszközeivel*) kapcsolatos kérdések csak *másodlagos jellegűek*. Így van ez a joggal is. Benne az a fontos, hogy a társadalmi összkomplexusban a jogi részkomplexus megjelenik-e és milyen hatékonysággal; alkotásának és működésének elvei tehát a részkomplexuson belüli elvek: általános figyelemre tehát csak annyiban tartanak igényt, amennyiben a jog hatásgyakorlását, annak hatékonyságát érintik. A jog fenti megközelítésében a második felismerés az, hogy a jog segítségével végzett társadalomszervezésben a legáltalandóbb jegy pontosan a jogi komplexus társadalmi hatásgyakorlása. Szerkezetének alakulása, belső tagozódása ehhez ké-

pest csak másodlagos: történelmileg változó és viszonylagos. Maga a *jogalkotás* és *jogalkalmazás* szétválasztása is csupán egy fejlődési szakasz terméke. Sem határvonalaik, sem egymáshoz való viszonyuk nem egyszer s mindenkorra rögzítettek. Mindezek a kérdések – beleértve azt is, hogy jogalkotás és jogalkalmazás esetleges konfliktusában melyik nyer befolyást a másik felett – azoktól a *konkrét feltételektől függnnek*, amelyek csak a társadalmi összkomplexum összmozgásából vezethetők le. Persze ez az állítás semmiféle káoszt, jellegtelenséget eredményező egybemosódást, strukturálatlanságot nem sugall. Csupán annyit, hogy határesetekben, amikor tehát egy jogszerűnek tűnő megoldással számottevő társadalmi erők állanak szemben, a *döntési folyamat végső kimenetele viszonylag nyitott*, és csupán olyan *küzdelemben dől el*, amelyben a konfliktustól érintett *minden társadalmi erő részt vehet*. Harmadik felismerés, hogy miután a társadalmi létezés mindig egy megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat („előrehaladó” abban az értelemben, hogy az a létezés, amelyik a kölcsönhatások folyamatába egyszer már beépült, nem-létezővé már nem lehet), a jogi komplexus létezése is olyan folyamat, amelynek csupán a társadalmi összkomplexuson belül van helye és értelme. A jognak tehát végső soron nincs egyetlen olyan összetevője sem, amely a folyamatos mozgás állapotából mint valamely egyszer s mindenkorra rögzített, önmagával mozdulatlanul azonos pont kiragadható lenne. A jog összetevői egyfajta állandó folytonosságot mutató *kontinuumnak* tekintendők, amelyek állandó kölcsönhatásban állnak a jogi komplexus és más komplexusok összetevőivel egyaránt.

Bármennyire provokatívnak hangzik is, az előbbiekből következően a jog nem azonos a pozitív, a tételes vagy tételezett joggal. *A jog olyasvalami, amit a tételes jogból mindenkor éppen létrehozunk; ami a tételes jog közegén keresztül állandó formálódásban van*. S ehhez még hozzátehetem, hogy a *jogi tételezés* (vagyis a norma) *társadalmi létezése kizárólag konkrét*

jelentésén keresztül ragadható meg – amely jelentés az adott nyelvi és társadalmi szöveggörnyezet függvénye.

Tudvalevő azonban, hogy a jelentés is csak társadalmi jelenségként értékelhető, amely jelenség a társadalmi kommunikáció gyakorlatában formálódik. Azt a folyamatot, amiben a jelentés aktualizálódik, Lukács *manipulációnak* nevezte. A jognál ez az aktualizálás a normaszöveg értelmezése és a tényállás megállapítása során történik. A normaértelmezés és a ténymegállapítás egymásra vetítetten zajlik, olyan folyamat keretében, amelyben lényegileg két szakaszt különböztethetünk meg: (1) az eset tényeinek a mindennapi nyelven mint *tárgy-nyelven* való kifejezését és (2) e tárgy-nyelvi kifejezésnek a jog *meta-nyelvére* történő átfordítását, mely egyszersmind az eset tényeinek a jogi normák terminusaiban való minősítését is jelenti. Lukács értelmezésében a manipuláció biztosítja a jog társadalmi létezését: megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét. Abból a tényből, hogy „valamely teológiai tételezés (a törvény) más teológiai tételezést (a törvény alkalmazását) hivatott előidézni, következik, hogy a... dialektika, az osztályérdek ebből fakadó konfliktusa válik a végső meghatározó mozzanattá, és erre csak jelenségformaként rakódik rá a logikai alárendelés”¹⁹. Ez pedig azt jelenti, hogy a jog valóságos működése *a jogi normarendszer folyamatos manipulálásából* tevődik össze, amely *a társadalmi konfliktusokat először jogon belüli konfliktusokká alakítja, majd* – a törvényesség formai követelményeivel összhangban – mindezt *csupasz látszatkonfliktussá finomítja*. Persze nem feltétlenül szükséges, hogy a mindennapi joggyakorlatban mindez látványosan történjék. Egyes esetekben akár felismerhetetlen is lehet. Hosszú távon mégis számottevő irányváltásokat eredményezhet. Lukács írja: „Természet-szerűleg bizonyos kiindulópontokon az eltérés egészen minimális is lehet, ám teljességgel bizonyos, hogy az emberi fejlődés egésze az ilyen minimális áthelyeződésektől függ.”²⁰

Mindennapi életében tehát a jog messzemenően *gyakorlati tevékenység*, és meglehetősen messze esik a hivatalosan vallott,

hitt vagy sugalmazott eszményektől. Mégis: ha fenn kívánjuk tartani, hogy a jog saját követelményrendszere kielégítésével működjék, a formális normakonformizmust, mint eszményt és kritériumot is fenn kell tartanunk. És ezt csak úgy tehetjük, ha a jogászai hivatással kapcsolatos kötelezettségeket, társadalmi-szakmai elvárásokat egy *professzionális ideológia* keretén belül megfogalmazzuk. Ezt olvashatjuk a tankönyvekben, ezt oktatják az egyetemeken, a bírákat is erre esketik. Mindez így is van rendjén. Csupán tudatosítanunk kell, hogy ez az ideológia nem uralhatja (nem is bomlaszthatja) azoknak a folyamatoknak és törvényszerűségeknek az elméleti feltárását, amelyek egy ilyen ideológia homlokzata mögött valóságosan lezajlanak és hatnak. A terminológia csapdáját tehát csak akkor kerülhetjük el, ha valóban a tárggyal, annak érdekéhez méltón foglalkozunk. Ha megkíséreljük például a gyakorlat tényleges folyamatát befolyásolni, ha – társadalmi erők mozgósítása, a társadalmi nyilvánosság beavatása avagy a demokratikus lehetőségek garanciákkal övezése vagy tartalommal telítése révén – megkíséreljük a jogot kedvezőbb hatásfokkal működtetni.

4. A JÖVŐ TÁVLATAI

Az eszményeknek a valósággal való szembesítéséből egyértelműen kiderült: a kettő nem fedt egymást. Korántsem véletlenszerű helyzet ez, nem is orvosolható valamilyen eseti módosítással. Akkor talán az eszményekkel van baj? Jobban hozzá kéne igazítani őket a valósághoz?

Nos, a valóság figyelembevétele mindenekelőtt azt jelenti, hogy számolunk történelmileg változó jellegével. Az például, ami történelmileg adekvát lehetett akkor, amikor a modern államiság s a modern formális jog a szocializmusban is megjelent, nem feltétlenül adekvát most, amikor az eljövendő poszt-indusztriális korszak posztbürokratikus szervezési követelményei lépnek előtérbe. Úgy vélem, mindezen változások a *társas-*

dalmiasodás előretörésére vezethetők vissza. Arra tehát, hogy a társadalmi komplexusok és elemeik kölcsönhatásában egyre kizárólagosabban a közvetettség és közvetítettség, a tisztán társadalmi feltételezettség és meghatározottság nyomul előtérbe. Ez az, ami *megkérdőjelezi az eddig kialakult szervezési és szabályozási formák adekvátságát*.

Úgy tűnik, hogy a *központi előrelátás* az a mag, amelyből kiindulva az egész kérdéskört megközelíthetjük. Túl összetett ahhoz, hogy kimerítően tárgyalhassuk, így néhány vonatkozására kell csupán szorítkoznom. Nos, társadalmi valóságunkban a legszembetűnőbb annak továbbélése, amit – elítélő hangsúllyal – *aufklärizmus*nak szoktunk nevezni. A túlzott hagyatkozás az észre s az értelemre már számos leegyszerűsített s ezért hiábavaló várakozásban öltött formát. Ilyen volt az álmodozás egy *teljes, tökéletes, és ezért végletesen egyszerű törvényhozásról*, mely a jog teljességét egyetlen törvényben rögzítette volna. Az ilyen álom elsősorban a forradalmak felfelé ívelő szakaszaira, azok ún. mézesheteire jellemző. Sokkal gyakoribb azonban a joggal mint a változás eszközével való túlzott élés (pontosabban visszaélés). Ez az út az intellektualizmus kisiklásához, visszájára fordításához szokott vezetni. Az *aufklärizmus* ilyenkor csak leplezi a politikai voluntarizmust. Amikor például a jogi szabályozást *egyetemes gyógyírnak* tekintik, magában is elégséges eszköznek tekintik arra, hogy valamilyen gazdasági, szervezési, demográfiai vagy éppen politikai problémát megoldjanak. Számolni kell azzal, hogy hosszú távon ez a várakozás csak kudarccal végződhet. Hiszen bármilyen célról legyen is szó, a jog specifikus (eszközjellegű) racionalitásával azt legfeljebb csak megközelíthetjük, minthogy a racionalitás különféle (politikai, gazdasági, jogi stb.) formái szükségképpen ütköznek egymással. Végző tanulásgként arról van szó (ahogy a közelmúlt ezt keményen felvetette), ami szocialista gazdasági és társadalomirányítási patológiáinknak is ritkán azonosított forrása, hogy *a spontán gyakorlat spontán visszacsatolásaitól irányított társadalmi folyamat egy mesterségesen kialakított sza-*

bályozással nem helyettesíthető. Mutatkoznak jelek arra is, hogy nemcsak a spontán gyakorlat mindig is játszott szabályozó szerepét ismerik ismét fel, de újra felfedezik azt a szerepet is, amit néhány primitív és tradicionális forma (mint a jogi népszokás, a jogszokás, a különféle békítő és döntőbíráskodási eljárások) játszhatnak a jog támogatásában, érvényesítésében vagy éppen helyettesítésében. Ám az állami beavatkozás legcsekélyebb bírálata is ma még olyan érzékenységet sért, mintha legalábbis egy közösségi tabu megsértéséről lenne szó.²¹

Ha kiutat szeretnénk keresni a régi eszmények s a megváltozott szükségletek konfliktusából, rá kell ébrednünk arra, hogy kínálkozik két út, melyek éppenséggel kiegészítik egymást. Közös vonásuk, hogy mindkettő a modern formális jog eszményeinek, szervezési és működési elveinek meghaladására irányul. Egyik a *jogi szabályozások radikális csökkentését* tűzi ki célul, a másik a *formális norma-konformizmus* társadalmi követelményekkel bővítését, vagyis *tartalmiasítását*. A jövőre vetített tételekként a következőket mondhatjuk: a jog nem töltheti be kellően társadalmi szerepét, ha (1) a formális érvényesség elvével összhangban továbbra is bármi joggá válik, amit meghatározott eljárás során, meghatározott formában létrehoztak, és ha (2) nem tesszük lehetővé, hogy a jog saját formális követelményrendszerét egy tartalmi elemeket is magában foglaló, összetett követelményrendszerrel egészítsük ki.

Ami a *formális érvényességet* illeti, a problémafelvetés nem ennek tagadására, kiiktatására vagy felváltására irányul. Változtatlanul alkalmas szerepének betöltésére, ám a jog méltóságának megőrzése érdekében ki kellene egészíteni néhány további *társadalmi-jogi követelménnyel*. Nevezetesen, csak olyan szabályozást szabadna jogként elismerni, amelyik kikényszeríthető és amelynek kapcsán kívánatos is, hogy államilag kikényszeríthető szabályozási formát kapjon. A jogi szabályozás kívánatossága persze nem szubjektív kategória. A társadalmi problémák megoldását *mindenekelőtt szervezési és ösztönzési* lehetőségekkel kell megkísérlni; a jog járulékosan hathat

ezekhez kapcsolódva, *de nem helyettük*. Ezt a követelményt sokféle módon lehet figyelmen kívül hagyni. Csupán látszatszerű rendezés lehet (a) a *hamis szabályozás* esete, amikor a jogi szabályozás mögött valójában semmiféle kikényszeríthető vagy peresíthető tartalom nem áll. Ilyen a jogszabályok preambulum, a politikai programként felfogott alkotmány vagy az ún. ajánló vagy feladatkitűző normák, mely utóbbiak különösen elterjedtek a mai szocialista jogban. Másik esete (b) olyan tartalmak jogi rögzítése, amelyek *kívül* állnak a *külső magatartás szabályozása körén*. Ilyenek például a tisztán ünnepélyes jellegű, történelmi események vagy személyiségek értékelését rögzítő törvények vagy az ún. technikai normák. Végül (c) jelen van az arra való hajlandóság is, hogy a jogi szabályozás eszközehez valóságos társadalmi reform végigvitele helyett hagyatkozzanak, vagyis a joggal *pótcselekvésként* éljenek.

A helyzet hasonló a *formális szabály-konformizmus*sal is. Nem arról van szó, hogy elutasítsuk, hanem csak más kritériummal kiegészítsük. Vagyis nem hagyatkozhatunk pusztán a formális szabálykövetésre, hanem *az adott helyzetben célravezető, hasznos és ilyen minőségben igazolható cselekvést kellene a gyakorlatban megkövetelni*. Részletekbe menő kutatás hiányában is annyi már most megfogalmazható, hogy olyan helyzetekben, amikor az érintett érdekek (értékek) konfliktusa feszültségében egy bizonyos határt meghalad, *a meghozandó döntés formai igazolása mellett meg kellene követelni ennek konkrét gazdasági, politikai, társadalmi terminusokban történő igazolását is*, bármennyire jogszerűnek tűnjék egyébként az elérhető döntés. Hiszen végső soron egyetlen dolog számít: milyen módon és milyen hatékonysággal sikerül a jogi cselekvést *társadalmilag kielégítővé* és ennek elérése érdekében társadalmilag felelőssé tennünk.

Készült a 11. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszus (Caracas, 1982) munkáihoz: *Logic of law and judicial activity: a gap between ideals, reality and future perspectives*. = Legal Development and Comparative Law, ed. Zoltán Péteri and Vanda Lamm. Budapest, Akadémiai, 1982. Első magyar változatában: Állam- és Jogtudomány, XXV (1982) 3.

Jegyzet

¹ Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, Budapest, Akadémiai, 1979. X. fejr.

² „...az ítéletek ... sohase legyenek mások, mint pontos törvényszövegek”, mert „az ország bírói ... csupán a törvény szavait kimondó szájak...” Montesquieu: *A törvények szelleméről* (1748). Budapest, Akadémiai, 1962. XI. könyv VI. fejr.

³ A francia forradalmi törvényhozást a bírói szabotázs ellen kívánta megvédeni a *référé législatif* 1790-ben bevezetett intézménye. Hufteu, Yves-Louis: *Le référé législatif et les pouvoirs du juge dans le silence de la loi*, Paris, Presses Universitaires de France, 1965, ill. Varga Csaba: *A törvényhozó közbenső döntése és a házagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében*, Jogtudományi Közlöny, XXVI (1971) 1. Mindennek történelmi összefüggéseire – bizánci, orosz és porosz előképeikkel együtt – Varga: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség*, 55. és köv., 70. és köv., és 98. old.

⁴ Pl. Röd, Wolfgang: *Geometrischer Geist und Naturrecht*, München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1970.

⁵ Weber, Max: *Jogszociológia*. = Jog és filozófia, szerk. Varga Csaba, Budapest, Akadémiai, 1981. 146. old.

⁶ Mindenekelőtt ld. Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, Budapest, Új Magyarország röpiratai, 1945 és Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. = Bibó István: Összegyűjtött munkái, 2. kötet, szerk. Tóth János. Bern, Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982. Politikatudományi értelmezésére ld. Papp Zsolt: *Bibó István – társadalomelemzés és politika*, Kritika, 1980/11, történettudományi újragondolására pedig Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Történelmi Szemle, 1981/3.

⁷ Ez volt a kulcskérdés azokban a vitákban, amelyek a gazdasági irányítás reformja mellett és ellen szóló érveket szembesítették az egyes szocialista országokban. Magyarországon így fogalmazódott meg: „Hogyan lehet egyáltalán tervnek nevezni azt a gazdasági elképzelést, mely se nem törvény, se nem utasítás ...” Idézi Berend T. Iván: *Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusunk reformjának első fejezete 1956–57-ben*, Valóság, XIV (1981) 12, 13. old.

⁸ Ehrlich, Eugen: *Grundlegend der Soziologie des Rechts*, München und Leipzig, Duncker und Humblot, 1913. Különösen XXI. fejr. II. pont.

⁹ Pound, Roscoe: *Jurisprudence*, vol. IV. St. Paul, West Publishing Co., 1959. Különösen XIV. old.

¹⁰ *Teoria goszudarsztva i prava*, Moszkva, Goszjurisztat, 1949: 413. old.

¹¹ Szabó Imre: *A szocialista jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963. 321. és 322. old.

¹² Uo., 333. old.

¹³ Visinszkij, A. J.: *A jog és az állam kérdései Marxnál*, Budapest, Jogi és Államigazgatási, 1953. 17. old.

¹⁴ Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*, Budapest, Akadémiai, 1971. 184. old.

¹⁵ Naschitz, Anita M.: *La philosophie existentialiste du droit, philosophie du pseudo-droit et de la liquidation de la légalité*, Revue roumaine des Sciences sociales: Série de Sciences juridiques, VII (1963) 2, 254. old.

¹⁶ Kulcsár Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1961, 76–77. old.

¹⁷ Kulcsár Kálmán: *A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában*, Állam- és Jogtudomány, XI (1968) 4.

¹⁸ Varga Csaba: *A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról*, Állam- és Jogtudomány, XIV (1971) 2.

¹⁹ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, II. kötet. Budapest, Magvető, 1976. 220. old.

²⁰ Holz, Hans Heinz-Kofler, Leo-Abendroth, Wolfgang: *Conversations with Lukács*, London, Merlin, 1974. 18. old.

²¹ Egy nyugati irányzat ürügyén vö. pl. Ludassy Mária: *Szabadság vagy egyenlőség?* Valóság, XXIV (1981) 7.

Ötödik rész

MÚLT ÉS JÖVŐ
DILEMMÁI

Népi jogszokástól a jogi népszokásig

Vajon századunk tünete-e, vagy csupán az új tudományos szemléletmódok formálódásának elkerülhetetlen gyermekbetegsége a neofita túlzásokra való hajlandóság? Mindenesetre tény, hogy a marxista jogi gondolkodásban központi helyet foglal el az, amit Marx *modern államiságnak*, illetve amit a kantianizmust megújító gondolkodók *modern formális* jognak neveztek. A modern államiság és a modern formális jog nemcsak a vizsgálódás központi tárgyai, de olyasfajta szervező szerepet is betöltenek, ami a jogtudományi gondolkodás kiindulópontját, kereteit és végpontját, a jogtudomány fogalmainak rendszerét is egészében meghatározza. Nem igényel külön bizonyítást annak kimondása, hogy évezredek fejlődése a társadalmat a legmagasabb egységbe szervező modern államiságban, illetve, az ezt leginkább előreláthatóan, egyöntetűen és alakíthatóan biztosító modern formális jogban csúcsosodott ki. Ám következik-e ebből, hogy a modern államiságnak és a modern formális jognak mint az európai fejlődés e néhány évszázados, az egyetemes civilizációt mégis döntően befolyásoló termékének olyan jelentőséget kell tulajdonítanunk, hogy a megelőző évezredek fejlődéséből minden kiszoruljon, ami nem ezek előképeül szolgált, nem ezek számára készítette elő az utat? És ugyanígy: a marxista tudományosságban úgyszólván közhely az, hogy az állam és a jog egymást kísérő jelenségek. Következik-e azonban az állam és a jog kölcsönös feltételezettsége történelmi tényéből vagy a modern formális jognak a modern államisággal való összefonódásából, hogy e kapcsolat egyszer-

smind a jogtudományi vizsgálódás számára is abszolút elhatárolási kritériumként szolgál? A fejlődés útjainak, összetevőinek, mozgató rugóinak a rekonstruálásában mindezek bizonyosan jelentősek. Szerepük azonban feltehetően nem olyan kizárólagos, hogy a fejlődés fő irányába nem eső (azt megelőző, attól eltérő, vagy annak csupán a perifériáján elhelyezkedő) jelenségek és összefüggések iránt érdektelenséget mutasson. A múltnak a jelenhez vezető fejlődéséből történő megértése – nevezetesen annak marxi igazsága, hogy „az ember anatómiája a majom anatómiájának kulcsa”¹ – a történelmi perspektíva kibontakoztatására irányul, és nem arra, hogy a történelmet csupán e perspektíva kibontakozására egyszerűsítse. Ha így lenne, a történettudomány nem lenne külön, mint a politikai ideológia, ami a kivívott győzelem fenntartása érdekében csak azzal számol, amit elődjének vagy szövetségésének hisz.

Magyarországon a jog történeti és elméleti művelése nem talált még úgy egymásra, hogy Marx és Engels utópiája a történelem tudományáról mint „egyetlenegy tudományról” megvalósulhatna.² A jogtörténet még elméletalkotás előtti feladatokkal vívódik, a jogelmélet pedig azzal küzd, hogy a marxizmus filozófiarendszerében megfogalmazza magát – nagymértékben sajnos úgy, hogy a jog saját múltjából, annak sajátságoságaiból való kiindulás helyett a filozófiából kölcsönzött fogalmakat alkalmaz e múltra. A szokásszerűnek a megerősítése és visszaállítása mint az államhatalom cselekvésének legitimálója; a szokásjog mint a tételes törvényhozás kereteinek a meghatározója; a „rég, jó jog” képében a már hagyományosulthoz ragaszkodás mint bármely jog érvényességének elsődleges forrása – mindezeknek csaknem négy évezredes szerepe mintha egyszerre csupasz ideologikus hivatkozássá törpülne a modern formális jog néhány évszázada megett.

A jogi néprajz a II. világháborút követően olyan időben került ismét a magyar jogi gondolkodás érdeklődési körébe, amikor a szocialista jogelmélet még a szocialista jog teoretikus megalapozásával viaskodott, és így a múlttal csak mint meghala-

dandó előzménnyel került kapcsolatba. Szocialista jogelméletünk elhatárolta magát még a szokásjognak a Szovjetunióban történt elismerésétől is,³ amit később – John Austinnal egyetértésben – úgy fogalmazott meg, hogy jogalkalmazói jogalkotás rejlik a szokásjogi jogképződés megett.⁴ A jog eredendően állami jellegének a következetes bizonyítgatása jegyében került az elméleti jogi gondolkodás reflektorfényébe a jogi etnológia egész problémaköre, hogy az állami fenntartó (megerősítő-szankcionáló) közeg hiányában onnan rögtön kiutasítást is nyerjen.⁵

Miben is rejlik e problematika lényege? Olyan előzmények nyomán, amelyek Németországban a Savigny-féle, ún. történeti jogi iskoláig, az angolszász és a kontinentális gyarmattartó hatalmaknál a primitív jogot felfedező jogi antropológia megfogalmazásáig, illetőleg Kelet-Közép-Európa fejlődésben visszamaradt részein a hivatalos állami jogtól alig érintett élő népi jog kimutatásáig nyúlnak vissza, Magyarországon, a törvényhozási előkészítés gyakorlati megfontolásainak alárendelten, a századfordulón, majd sajátos ideologikus felhangot kapva a 30-as és 40-es években, a *népi jogkutatás* égisze alatt mozgalom indult, mely a magyar paraszti társadalom szokásrendjének felmérését tűzte ki célul. Ez a mozgalom nem csupán a hivatalos jog mellett tovább érvényesülő ténylegesen gyakorolt jogot szándékozott feltérképezni, de olyan romantikus elképzeléseket is melengetett, hogy az így feltárható normaanyagban a magyarságra alkatilag jellemző, történelmileg autentikus viszonyrendszert ragadhatja meg, ami állami törvényhozási megerősítése esetén a társadalom megújulását biztosító szociális reformhoz vezetne. Nos, a népi írók kapcsán a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség egy állásfoglalásban kimutatta az ilyesfajta elképzelések idealisztikus voltát; rámutatott a német faji gondolat veszélyeivel szemben egy ilyen hasonlóképp romantikus ellenideológia gyengeségeire. Mindez azután közrejátszhatott abban, hogy az uralkodó politika kísérleteket tett a

népi írók mozgalmának és a népi jogéletkutatásnak manipulálására, és ezzel saját cél- és eszközrendszerébe integrálására.⁶ Az elmélet ugyanakkor teljesen elhatárolta magát, tagadva az élő népi jog jogi minőségét és vizsgálatának jogpolitikai hasznosíthatóságát.

Amennyire ez két évtized távlatából megállapítható, ideológia-kritikai funkcióját mindkét értékelés betöltötte. Az *ideológiakritika* azonban nem egy jelenség teljes összefüggésrendszerének feltárását, nem egy jelenségnek s mozgástörvényeinek a maga sajátos mivoltából való megvilágítását tűzi célul, hanem azoknak a társadalmi céloknak és eszközöknek kimutatását, azon (esetleg hamisnak bizonyuló) előfeltevéseknek bíralatát, amelyek egy meghatározott társadalmi környezetben a kérdéses jelenség felfogását vagy az iránta megnyilvánuló érdeklődést ideologikussá, vagyis osztályküzdelmek folytatásának és tudatosításának fegyverévé avatják. Az elméleti választ tehát az ideológiakritika önmagában nem pótolja. Az adott időben, adott ideologikus felhanggal megnyilvánult mozgalomtörténet indítékaitól elvonatkoztatva immár nyilvánvaló, hogy a társadalmi jelenségeknek az a köre, amit a jogtudomány jogként tart számon, az állam megfelelő cselekvésétől előfeltételezett, és így a jogi néprajz nem illik a kereteibe. Az is nyilvánvaló, hogy az a pusztán tény, miszerint egy hagyományos társadalomban bizonyos szokásrendet követtek vagy követnek, önmagában nem elégséges érv arra, hogy e szokásrend egy modernizáló állami jogfejlesztés alapja vagy összetevője legyen. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbb a meggyőződésünk, hogy nem egyszerűen a jelzett mozgalom zászlóbontásakor élt vagy élő szokásrendről van szó, hanem évszázadok hozadékáról – nem elenyésző részben olyan időkből, amelyek a modern államiság és a modern formális jog kialakulását megelőzték, és így fejlettebb állapotainkkal aligha összemérhető közegben töltött be létszerű, és így továbbhagyományozódó funkciót. Végül a néprajztudomány feladatvállalásából is kitetszik, hogy az elmúlnak vagy elmúlóban lévőnek a feltárása mindenekelőtt né-

pünk múltjának rekonstruálását, nemzeti identitás-tudatunk tartalommal telítését szolgálja.

Népi jogszokástól a jogi népszokásig? Az általam választott cím kettősége már eleve sugallja a terminológiai bizonytalanságot – sőt, a korábbi ideologikus elítéltetés ismeretében joggal hozzátehetjük: egyben óvatosságot – a jogi etnológia tárgy-megjelölésével kapcsolatosan. Ugyanakkor terminológiai javaslatként talán alkalmas arra, hogy a jogi etnológia tárgyának viszonylagos különállását s ugyanakkor fejlődése sajátos dialektikáját kifejezésre juttassa. A hivatkozott párthatározattól eltelt két évtized ugyanis a kulcskérdés tekintetében nem hozott új elméleti felismeréseket. Újabb fejlemény nélkül a néprajztudomány is, a jogtudomány is tette a maga dolgát: szakvizsgálódásai folytatását anélkül, hogy igazi interdiszciplínaritásra, vagyis a voltaképpeni jogi etnológiai kibontakoztatásra törekedett volna. A néprajz folytatta a paraszti társadalom szokásrendjének feltérképezését és ebben a jogi szokásoknak is a néprajztudomány szempontjaitól vezérelt értékelését, a jogszociológia pedig nem szűnt meg érdeklődni a társadalmi magatartásformálás történelmi örökségként kapott hagyományos formái iránt.⁷ Ugyanakkor azonban a jogszociológia figyelme most már a modern formális jog által elérhető racionalitás korlátaira, nevezetesen a joggal való túlzott élés, a túlszabályozás és a jogra történő túlzott hagyatkozás diszfunkcionális hatására és hatékonyságcsökkentő szerepére irányul, és nem arra, hogy a jogi jelenség és az ehhez így vagy úgy közel álló egyéb szférák viszonyát fogalmilag meghatározza.

Magyarországon Tárkány Szűcs Ernő volt az a tudós, aki közelmúltban megszakadt életéből közel fél évszázadot szentelt úgyszólván megszakítatlanul a jogi, néprajzi vizsgálódásoknak, és ezzel egyszemélyben hordozója és megtestesítője volt a magyarországi – a Kolozsvárott működő Imreh Istvánnal pedig a magyarságot illető – jogi etnológiának. Tárkány Szűcs szakmai pályakezdése az erdélyi, majd az alföldi népi jogéletkutatós jegyében indult, s terepmunkák és irodalmi tanulmányok

formájában akkor is töretlenül továbbhaladt, amikor tudományának státusát bizonytalanság lengte körül, és energiái javát gyakorlati jogászként kellett kamatoztatnia. Ám, mint ipari minisztériumi jogi felelős, bányajogi specializációját arra is felhasználta, hogy a bányajog hazai történetének jogszokásokban való megnyilvánulásairól tudósítson. Könyvek (Mártély népi jogélete, Kolozsvár, 1944 és Vásárhelyi testamentumok, Bp., 1961) és nagyszámú tanulmány után Tárkány Szűcs a jogi etnológia irodalmát impozáns összefoglalással, pontosabban a magyar népet illető jogi etnológiai szintézissel is gazdagította.⁸ Kísérlet ez, nemzetközileg is csaknem páratlanul széles körű irodalmi vizsgálódás, valamint a szerzőtől és másoktól fél évszázad során végzett gyűjtések adattárakban megbúvó eredményeinek elemzése alapján arra, hogy az 1700 és 1954 közötti negyed évezredre vonatkoztatva a magyar jogi népszokásokat rendszerezően feltérképezze.

Roppant tetszetős és megnyerő lehetett volna, ha a szerző egy közösség mindennapi életének bemutatása kapcsán vázolhatta volna a közösség életében hagyományosult szokásrendet, mely már a gyermekkortól kezdve biztosítja a közösség által követett értékek és magatartásminták elsajátítását – a közösségi élet olyan szabályszerűségét, amely spontán érvényesül, mégis nagymértékben önfenntartó, és a közösség életében minden lényeges viszony rendezését (a közösséghez tartozók jogainak és kötelezettségeinek egyensúlyát s e rend nem csekély mérvű szilárdságát és előreláthatóságát) biztosítja. Ilyen bemutatás azonban csak egy rendkívül szorosan körülhatárolt közösség adott időben érvényesülő szokásainak monografikus leírásakor lenne biztosítható, vagy egy etnikumra, egy nemzetre kivetítve akkor, ha e szokásrendek kölcsönhatását, fejlődését különböző időkben tükröző monográfiák tömege alapján mintegy ideáltípusként rajzolhatnánk meg egy nép és a magatartásában megnyilvánuló szokásrend képét. Nos, Tárkány Szűcs Ernő monográfiája éppen azért volt úttörő, a jogi etnológia magyarországi történetében mérföldkőként megörökítendő vállalkozás, mert időben és térben átfogó szintézist elsőül hozott létre.

Ami a *jogi néphagyományokat* általában illeti, legfőbb sajátosságaikként Tárkány Szűcs az életteljességet, a történetiséget s az alkalmazkodási képességet hangsúlyozza (30. o.). Ezek a jegyek nem egyszerűen az elemzés eredményeiként tárulnak fel, hanem már eleve figyelembe veendőkhöz, hogy az elemzés a maga tárgyát kiválaszthassa. Messzemenően méltánylandó hát Tárkány Szűcs álláspontja, amikor a jogi néprajz tárgyának körülhatárolásában meghatározott objektív kritériumokon túl a vizsgálatot végző egyed beleérzési képességének, intuitív döntésének is jelentőséget tulajdonít, és a lehetőség mértékéig óvakodik meghatározások adásától vagy ilyenekből történő kiindulástól. Voltaképpen egyszer törli ezt át, amikor elkerülhetetlenül arra kényszerül, hogy vizsgálódásának tárgyát s egyben címadását fogalmilag körülhatárolja. Meghatározása kevésbé feszes, inkább tartalmi körülírásként hat: „Jogi népszokáson az emberi magatartást befolyásoló, nem az állam, az egyház vagy egyéb országos szervezet vagy hatalmat gyakorló személy által alkotott és kikényszerített, hanem a társadalom különböző kisebb-nagyobb közössége vélt vagy létezett autonómiája alapján a többség közmeggyőződését kifejező, a tényleges gyakorlat folytán belülről kifejlesztett, megtartott és átörökölt, az emberi társas viszonylatokban, a személyek, az anyagi kultúra és a közügyek tárgyában (az életviszonyokban) jelentkező érdekeltségek egyeztetésére szolgált, megtiltást, megengedést vagy megparancsolást tartalmazó, kötelező és hagyományos eszközökkel a társadalom részéről kikényszerített szabályt értjük. E szabály érvényesülésének sorrendi feltételei: a kipróbáltság, az igazságos voltában való közmeggyőződés, az... egyén, közösség, hatóság feszültségében a tartós fennmaradás.” (41. o.) Ám az, ami itt *körülíródik* – a *genus proximus* (szabályjelleg) és a *differentia specifica* (jogi tartalom) –, más módon is megvilágítást kap. A jogi népszokásoknak minősíthető jelenségek kiválasztása kapcsán írja, hogy a különféle szájhagyományokban, leírásokban és dokumentumokban felismerhető emberi magatartások „törvényszerű ismétlődését, az esetek szövődését, sú-

rűsödését, a szokásszerűséget a társadalmi elismertség fokától függően szabályként fogtuk fel, a jogi tartalmat pedig attól tettük függővé, hogy a kérdéses életviszonyt a tételes jog a kor szintjén, vagy az államok történetileg valaha is tették-e jogalkotásuk tárgyává”. (28. o.) A jogi néprajz egyik kiválasztó elve tehát mindenképpen az állami jog. Ez a viszonyítás az, ami Tárkány Szűcs egy korábbi meghatározásának egyenesen gerincét alkotta: „Minden egyéb (azaz nem állami – V. Cs.) forrásból származó emberi magatartás vizsgálata, amelyet a társadalom valamely meghatározott közössége elismer és szokásszerűen követ, feltéve, hogy az fikció alkalmazásával kialakított jogterületre esik, a jogi néprajz feladatát képezi.”⁹ Ez az, ami roppant tömören Bónis Györgynél is megjelent, aki úgy fogalmazott, hogy a „jogszokás: jogi tartalmú vagy jelentőségű, a kis közösségben érvényes szokás”¹⁰. Tárkány Szűcs tehát végül is – sokszoros fenntartással és vonatkozási ponttá finomítással – kimondja, hogy a joghoz hasonlítható jelleg és jelentőség a jogi néprajz tárgyának legfőbb tulajdonsága. S hogy e tárgyat miért jogi népszokásnak nevezi, feltehetően abban leli magyarázatát, hogy ez az, ami alkalmasan kifejezi Tárkány Szűcs négy évtizede tett alapvető felismerését, miszerint itt nem valamilyen elkülönülő dologról, hanem az adott, szervesen egységes és összefüggő népszokásnak csupán a kutató által kiemelt vonatkozásáról van szó: „a jogszokás ugyanolyan, mint a többi szokás: nem tudnak különbséget látni a szokás és jogi szokás között.”¹¹

Az e meghatározásokba sűrített állásfoglalások teljességgel megerősítik annak elvi igazságát, amit Kulcsár Kálmán két évtizeddel ezelőtt megállapított. Ám nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Tárkány Szűcs vizsgálódása időben is körülhatárolt: nem a jelenség teljes történetisége kibontására vállalkozik, hanem csupán fejlődése azon szakaszának vázolására, ami nagyjából a modern államiság és a modern formális jog magyarországi kialakulásával egybeesik. Hiszen elemzése a XVII–XVIII. század fordulóján indít, akkortól tehát, amikor

a hódoltság véget ér, az országban a többé-kevésbé konszolidált társadalom- és jogfejlődés megindul – és mindez az osztrák birodalmi politika hatókörében, mely a társadalmi élet egészének állami integrálását az igazgatás és a jog eszközeivel, fokozatosan megkísérli. Tárkány Szűcs vizsgálódása így egy összefüggő, egységes fejlődésbeli szakaszra világít rá, következésképp nem adja – és keretei közt nem is adhatja – a jelenség teljes historikumát. A kérdés így nyitott marad. Ebben az összefüggésben elgondolkodtató tehát, hogy éppen az a Bónis használ eltérő – Kulcsár Kálmántól megkérdőjelezett, mert szubkulturálissá minősített („a nagy tradicionális szektorral rendelkező társadalmakban... az életviszonyok jelentős részben még fenntarthatják az ún. jogszokásokat, legyenek azok akár törzsi, nemzetségi, akár vallási, akár más jellegű szubkulturális megalapozottságúak”)¹² – terminust, aki a kérdést nem a legújabb fejlődéstörténetében, hanem *egyetemes* összefüggéseiben tárgyalta.

Úgy vélem, ha nem egyszerűen a jog mai állapotát vetítjük vissza korábbi állapotaira, hanem azt egy hosszú, ellentmondásoktól korántsem mentes, csupán néhány tendenciájában egységes fejlődés termékének fogjuk fel (következésképp a jelenség megragadásához sem egyfajta megjelenési formájából, hanem a mögötte álló társadalmi funkciókból és funkcióbetöltésekből indulunk ki), úgy talán fogalmilag egyértelműbb képet kapunk:

1. A jog „államiasítása”, vagyis az állami tevékenység eredményeként felfogott jog egy valóságos történelmi folyamat szükségképpen és nagymértékben egyetemes terméke. A jogi minőség ugyanis e végeredmény oldaláról nézve nem más, mint az állam cselekvéséhez kapcsolt önminősítés eredménye: *jog* az, ami ilyenként az állami szervek gyakorlatában megjelenik. Nos, az így felfogott jognak a *szokásjog* magától értetődő összetevője mint a jog e fejlettebb állapotának (az ún. alkotott-írott jognak) *(a)* történeti előzménye, majd *(b)* kerete, végül *(c)* kiegészítője.

2. A *jogszokás*, mivelhogy más minőségekkel rendelkezik, nyilvánvalóan kívül esik e fogalmi körön. Azonban ha a jogi komplexust mint társadalmi részkomplexust nem egy másik részkomplexus, az állam szemszögéből tekintjük, hanem a társadalmi totalitásból, tehát azon alapvető funkcióból indulva ki, amelyek betöltésére mind az állam s mind a jog létrehozott, úgy a joggal való kapcsolat már adott. Nevezetesen, a jogszokásnak az állami joggal azonos funkció betöltése a feladata ott, ahol a történelmi fejlődés logikájából vagy specifikus okokból adódóan *(a)* az állami és jogi szervezés hiányzik, *(b)* a szervezés, alacsony szintjéből vagy érdektelenségéből következően számottevő társadalmi csoportokig nem hatol le, vagy *(c)* ennek tényleges gyakorlattá tételében kudarcot szenved. Az első két esetben (az ún. primitív jog ősi és mai megjelenési formáit figyelembe véve) úgy tetszik, eleve egy fogalmilag önálló kultúráról van szó. Eszerint szubkultúrává a jogszokás csak annyiban válik, amennyiben viszonylagos történelmi körülállását feladva egészében az állam s az állami jog mechanizmusába integrálódik, annak sajátos változatává korcsosul.

3. (Népi) jogszokásból *jogi* (nép)szokás akkor lesz, amikor az állami és jogi szervezés a kérdéses funkciókat már teljességgel átveszi, s csupán ennek keretében, a maradványaiban még élő (nép)szokás összetevőjeként, mint az állami és jogi szervezés kiegészítője vagy színezője él tovább.

Ami e fogalmak elválasztása kapcsán a kritériumot, a minősítés alanyát és folyamatát illeti, szintén jellegzetes eltérésekről van szó. A *jog* területének a határait az ilyenként való *állami elismerés gyakorlata* jelöli ki. A hatalom érvényesíthetőségének körén belül ez tetszőleges; csupán a hatalom gyakorlásában szerepet játszó célszerűségi stb. megfontolásoktól függ. Ezzel szemben a *jogszokás* területének határait *a közösség hagyományszerűként elismerő, szokásszerű gyakorlata* cövekeli körül. Noha persze ez is manipulálható, a közösség mindenkori spontaneitása mégis egyfajta objektív adottságként termeli ki.

Önmagukban s kapcsolataikban történelmileg alakuló kép-

zödményekről lévén szó, egyfelől kétséget kizáróan igazolható, hogy a *szokásjog* és *jogszokás* történelmi létrejöttükben hasonló gyökérről szakadnak; önálló képződmények tehát, és nem szubkultúrája egyik a másiknak. Másfelől azonban mindez – még ha a jogfejlődés eddigi ívének aránytalanul nagy részét kitevő évezredekéről van is szó – csak átmeneti jelenség. A jog a közösség spontán gyakorlatával szemben az állami szervezés többletével rendelkezik, és ez a párhuzamos pályák önállóságának előbb vagy utóbb véget szab. A jog győzelme az integráció, mikor is a véle egyivásút saját szubkultúrájává szorítja.

Bármiképp fogjuk is fel a *jog* (szokásjog és alkotott-írott jog), *jogszokás* és *jogi szokás* kapcsolatát s ennek történelmi változását, egy bizonyos: egyikük sem fogható fel határozott körvonalú, kereteit egyértelműen jelölő és őrző monolittömbként. Amennyiben párhuzamos létezésre tesznek szert, a jog és jogszokás egymástól területileg, személyileg, tárgyilag stb. egészében nyilván elkülönülnek, de egyszersmind egymástól érintett, egymásból merítő, sőt bizonyos mértékig egymásra vonatkoztatott normarendszerek maradnak. És mert sajátos jogi minőségük eltérő kritériumok (az állami, illetve a közösségi elismerő-fenntartó gyakorlat) függvénye, időnként közös tartományaik is lehetnek – többnyire a leválás-befogadás határmezsgyéjén, mely elvileg mindig átmeneti. Átmenetiségét azonban hosszú időszakokon keresztül is fenntarthatja. Megfelelő oldásokkal ez jellemzi a jogszokás és jogi szokás kapcsolatát is – talán olyan módon kifejezhetően, hogy a különálláson nyugvó viszonylagos egység dialektikáját itt az egységen nyugvó viszonylagos különállás dialektikája váltja fel.

Ha ez a fogalomtisztázási kísérlet megalapozottnak bizonyul, úgy Tárkány Szűcs művének tárgyát oly módon határolhatjuk körül, hogy az a történelmi Magyarország különféle közösségeire vetítve a *(b)* és *(c)* pontokban jelölt feltételek közt fejlődött népi jogszokásanyagnak jogi népszokássá való átalakulását dolgozza fel az 1700–1945 közötti időszakban.

Arról, hogy a jogi népszokások milyen szerepet töltek be

a közelmúlt magyar társadalmában, Tárkány Szűcs sok-sok példájából kerek egészzé kerekedő képet kaphatunk. Arra pedig, hogy ezeknek mi a jelene, és főként mi a jövője, Kulcsár Kálmán megállapításából következtethetünk. Ha ugyanis „az ún. jogszokások jelentős részben a tradicionális kötelékekhez, különösképpen a tradicionális értelmű családi-rokonsági kötelékhez, illetőleg a falusi társadalomhoz mint tradicionális 'társadalomhoz' kapcsolódnak”,¹³ akkor mindezek léte, akár csökevényként fennmaradása attól függ, hogy a társadalmi integráció mennyire teszi megfordíthatatlanul teljessé a tradicionális közösségeknek és általában a hagyományszerűségnek társadalmi rendező elvként *játszott szerepét*.

Mintegy utószóként, kitekintés gyanánt, csupán jelzésszerűen utal Tárkány Szűcs olyan helyzetekre és viszonyokra, amelyekben jogi népszokások tradicionális közegben történő továbbélését, illetőleg jogi népszokásoknak ma, össznépi méretekben kibontakozó csírait látja. Egyebek között ilyennek tekintti szocialista fejlődésünk olyan refeudalizációra emlékeztető torzulásait, mint például a lakásuzsora vagy a borraavaló rendszere. Ezek, mint köztudott, a valóságos gazdálkodás lehetővé tételére irányuló intézményes megoldások szégyenletesen félutas tehetetlensége folytán oly makacs meggyökerezésnek és terjedésnek indultak, hogy gyakorlatilag már a jog sem gátja – legfeljebb mérséklője, ám ugyanakkor szentesítője is – fejlődésüknek. Holott lényegük az, hogy egyenlőtlen helyzetek egyoldalú kihasználására épülnek. És amint kesernyés iróniájú történelmi analógia sugallja, „veszedelmesebb formai struktúrájukban a feudális kor egyik leggyűlöletesebb intézményére, a földesúri ún. 'száraz vámra' emlékeztetnek”, amikor is a vám jogcíme mögött már nem állott semmiféle azt megalapozó szolgáltatás. (827. o.) Tárkány Szűcs itt csak jelzéseket ad, esettanulmányt nem – így hát a minősítés még részben nyitott, megítélés dolga. Mégis, ha e jelenségek fejlődési ívét a jogi népszokások közegében és logikája szerint kívánnám megrajzolni, ez félelmetes perspektíva képét vetítheti előre.

Kérdéses azonban, hogy ilyen tekintetben mennyire léphet előtérbe a jog egy olyan eleme, amelyik a jog fogalma meghatározásaiból, a jog jelenségvilága határainak megvonására irányuló kísérletekből ki szokott maradni – ám, hogy van, arról a történelem tanúskodik. Kritikus helyzetekben döntő momentummá válhat. *A jog legitimitására* gondolok: a jog társadalmilag elsődleges rendező szerepét illető egyetértés minimumára. Ismeretes, hogy a jogot történelmileg előbb szokásszerűsége legitímálta; majd ehhez társulóan a jognak fensőbbiséget biztosító karizmatikus volta; azután e karizma utóbb a törvényhozás célszerűségévé laicizálódott. Ismeretes az is, hogy a modern formális jog szabályszerű létrejötté okán állítja magát legitimnek – vagyis legitimitása tartalmi megítélhetőségét az állam sajátosan szuverén (abszolutisztikus vagy demokratikus) felépítésére hivatkozva kiiktatja.

Nos, ha egy hatalmi helyzet egyoldalú kihasználásának csupasz tényéről van szó, a viszonylagosan állandósuló gyakorlat sem feltétlenül legitimál. Ha pedig mindez egy jogi rendszerben, abba integráltan történik, úgy a rendszer egészének legitimitása ezt is takarni fogja. Egy – az antigonéi gesztusra emlékeztető – természetjogi hivatkozás persze megkísérélheti ezt legitimitásától megfosztani. Mivel itt már nem cselekvések ideologikus hátteréről, hanem egy többé-kevésbé eldologiasodott rendszer eldologiasult működéséről van szó, ennek jogi jellegén vagy legalábbis a jogi jelleg külső hordozóin az ellenkező ideologikus megítélés nem változtat. A jogi népszokásnál ellenben lehetőség van arra, hogy a jogi minőséget épp a gyakorlat során megkérdőjelezzük vagy szétromboljuk. Arra a különbségtételre gondolok, amit egy forradalmi helyzet forradalmi felhasználása kapcsán Lukács még mint megoldatlant, még mint a tömegek tudatában meg nem lévő a korai 20-as években is hangsúlyozandónak vélt. Ez az a különbség, ami az állam- és jogrend mint „magától értetődőként” elfogadott és mint „pusztán hatalmi tényezőnek” tekintett között áll fenn. Az utóbbi esetben ui. „a törvénynek és kiszámítható következmé-

nyeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell: a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonat csatlakozása elérésének esélyeit mérlegeli”¹⁴. A „száraz vám” történelmi példája talán annyiban sajátos, hogy nem társadalmilag változó, hanem szilárd, megváltozhatatlannak hitt szerepekről volt szó, aminek a beletörődés, a rendszer szerkezetének pilléréből adódó s ezért változhatatlan környezeti adottságként való elfogadás nyomán a „ha ilyen is, de ez a hatalom” ősi bölcsessége adhatta még a legitimitás látszatát. Ez a pont mindenestre az analógia határát jelzi. Legsajátabb szocialista torzulásaink ezzel szemben alapvetően megoldatlan, de nem lényeges előfeltevésekből következően *elvileg* megoldhatatlan problémákból fakadnak. Ezért szeretném hinni, hogy a gyakorlat *normatív elfogadása* és olyan *környezeti adottságként történő tényszerű tudomásulvétele* között, amivel, bár célracionálisan, számolni kell – a választási lehetőség még adott. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy ilyen különbségtétel nem gyógyír a valóságra. Legfeljebb, bizonyíthatósága esetén elősegítheti a valóság rekonstruálását és saját fejlődési lehetőségeinek feltárását.

Első változatában, még Tárkány Szűcs Ernő életében: Jogtudományi Közlöny, XXXVI (1981) 10.

Jegyzet

¹ Marx Károly: *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*, Budapest, Szikra, 1951. 31. old.

² Marx Károly és Engels Frigyes: *A német ideológia*, Budapest, Szikra, 1952. 5. old.

³ Szabó Imre: *A szocialista jog*, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1963. 225. és köv. old.

⁴ *Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás*, Budapest, Akadémiai, 1965. II. fejr. 2. pont.

⁵ *Kulcsár Kálmán: A népi jog és a nemzeti jog*, Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, IV (1961) 1–2, III–VI. pont.

⁶ *A „Népi írókról”*. (Az MSZMP KB mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása.) *Kortárs*, II (1958) 7, 9. old.

⁷ *Kulcsár Kálmán: A jog etnológiai kutatásának problémája – ma*, *Valóság*, XXI (1978) 9., 1–11. old.

⁸ *Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások*, Budapest, Gondolat, 1981.

⁹ *Tárkány Szűcs Ernő: Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai*, *Létünk (Újvidék)*, VI (1976) 3–4., 101. old.

¹⁰ *Bónis György = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk. Ortutay Gyula, II. kötet. Budapest, Akadémiai, 1979. 685. old.

¹¹ *Tárkány Szűcs Ernő: Mártély népi jogélete*, Kolozsvár, 1944. 43. old.

¹² *Kulcsár: A jog etnológiai kutatásának problémája – ma*, 7. old.

¹³ *Uo.*, 2. old.

¹⁴ *Lukács György: Történelem és osztálytudat*, Budapest, Magvető, 1971. 559. és köv. old.

A kodifikáció és határai

Korunk a szocialista társadalmi átalakulás kora. A szocialista forradalomé, melyet tudatos elméleti előkészítéssel, a társadalmi mozgásfolyamatok tudományos ellenőrzése igényével hajtottak végre. A forradalmak történetében a szocialista forradalom az első, mely megalkuvástól s kompromisszumoktól mentesen kívánta igénybe venni a tudomány segítségét. Lenin volt az, aki a forradalmak véghezvitelében eddig példátlan kísérletet tett a közvetlenül konkrét napi gyakorlat elméleti reflektálására, majd ennek visszacsatolásaképpen elméleti következtetéseinek közvetlenül gyakorlativá tételére.

A társadalmi változás tervezésének megvannak a korlátai. Ezek egyike az ember társadalmi gyakorlatának természetében gyökerezik. Az emberi célkitűző tevékenység ama természetes korlátjára gondolok, amit a történelmi fejlődés egyik alapvető ellentmondásaként emel ki a lukácsi Ontológia. Nevezetesen, a társadalmi lét összetettségét szükségképpen leegyszerűsítő megismerés alapján, célkitűző tevékenysége révén az ember oksági folyamatokat indít el, melyek részben más eredményt hoznak létre, mint amire az eredeti céltételezés irányult. *A társadalmi tervezés ezért csak megközelítőleges:* a fő hatásirányokra és következményekre koncentrálhat; az összmozgás maradéktalan előrelátását nem tűzheti ki célul.

Ezen túl vannak egyéb okok is, amelyek a társadalmi tervezés sikerét korlátok közé szorítják. Például az, hogy a szocialista társadalom még *nem* rendelkezik *adekvát* gazdasági, szociológiai, politikai, jogi stb. elméletével – olyan, a kor tudomá-

nyosságának megfelelő igényességgel kidolgozott elmélettel, amely méltó XX. századi párja lenne ama elemzéseknek, amiket Marx és Engels a XIX. századi európai kapitalizmus vonatkozásában végzett el.

Ami e körben a jogi elméletet illeti, közismert, hogy a Szovjetunióban az első évtizedek útkereső gondolkodói teljesítményeit felváltó, majd hivatalos ideológiaként intézményesedő *szocialista normativizmus* meghaladására, a jog valóban *társadalomelméleti* igényű marxista feldolgozására csak az utóbbi évtizedben történtek úttörő jelentőségű kísérletek. Nem indokolatlanul említtem a jog társadalomelméleti igényű megalapozásának újdonságát. Hiszen a sztálini berendezkedés, a politikai folyamatoknak egy hierarchikus központból történő bürokratikus manipulálása, az ideologikus-voluntarista gondolkodás túlsúlya a szakmai megfontolásokkal szemben bármilyen nagy nyomást gyakorolt, az elmélet síkján mégis ennek hiánya volt az, ami a hangsúlyt torzítóan a jog *követelményoldára* helyezte, a csupán *tételezettet* gyakran valóságként értelmezve, nem törődve azzal, hogy a *valóságos mozgásfolyamatoknak a tételezés csak közvetítője*. Azaz a tételezés csak annyiban lehet a társadalmi mozgás meghatározója, amennyiben a társadalom egyébkénti összmozgásának végső soron megfelel. Másfelől a társadalomelméleti megalapozás hiánya akadályozta egy a jogot a társadalmi totalitáson belül elhelyező szemlélet kibontakozását is, ami gátja lett mind a történeti, mind a szociologikus látásmód érvényesülésének. Az eredmény nem lett más, mint hogy az elméletet korlátozott politikai aktualitású tételekre degradálták.

Ezért meglepő – bár korántsem véletlen –, hogy a jogfejlesztés *kodifikációs* útját a szocialista átalakulás első pillanatától kezdve magától értetődő választásnak tekintették, és következetesen végig is vitték anélkül, hogy bármiféle kodifikációelmélet létezett volna. Lényegében az érintett országok *kontinentális jogi hagyományai*, valamint a *polgári forradalmak klasszikus kodifikációjának a társadalmi haladás jogi megtestesítője*

ként való eszményítése játszottak közre abban, hogy a szocialista jogfejlesztés modellje szintén a kodifikáció legyen. A szocialista kodifikációnak ez a kellő távlatok nélküli megalapozatlansága azután leegyszerűsített felfogásoknak, a jogalkotási politika egészét átható illúzióknak adott tápot.

1. A KODIFIKÁCIÓ EGYETEMESSÉGE ÉS KÜLÖNÖSSÉGE

Történeti általánosságban szemlélve a kodifikáció nem más, mint a *jogfejlődés egyetemes terméke*. Jelenlétét az ókor első írott jogi formáitól kezdve, eltérő korszakokon és jogi kultúrákon keresztül nyomon követhetjük. Az i. e. XXV–XVIII. század közötti *Mezopotámiában* a felgyorsuló társadalmi fejlődés, az addigi városfejedelemségek centralizált birodalmakká növekedése hoz létre kodifikációs szükségletet. Mindez az addig osztatlanul egységes, uralkodói tételezéshez nem kötődő, következésképpen tudatosan nem is reformálható szokásjog mellett egy egységesítő hatású, reformtendenciájában birodalmi méretekben azonnal szétsugároztható külön rend létesítését jelentette. Az i. e. VI. század táján viszont *Rómában* csakúgy, mint számos egykorú *kínai fejedelemségben* a néptömegeknek a jogrögzítésért folytatott küzdelme eszközként jelentkezett. A tét nem egyszerűen a jogösszefoglalás, és ezzel a jog megismerhetőségének a *demokratizmus*a volt, hanem a *kiváltságos rétegektől gyakorolt, jogilag nem kötött igazságszolgáltatásnak osztálykompromisszumokban elfogadott, ismert jogszabályok alá rendelése*. A kodifikáció legősibb formáinak reformjellege a történelmi fejlődés folyamán mindinkább elhalványult, és a jogi kultúrát technikailag hallatlanul magas szintre emelő római birodalomban, valamint az ennek romjain emelkedő germán stb. birodalmakban a kodifikáció jogösszefoglaló szerepe került előtérbe.

A *modern értelemben vett kodifikáció* a modern államiság, vagyis a munkamegosztás önállósult ágaként intézményesedő,

bürokratikusán kiépített szervezetrendszerével a társadalmi tevékenység átfogó rendezésére törekvő állami berendezkedés terméke. Ennek történelmi előfeltétele a *feudális felvilágosult abszolutizmusok*, illetőleg ezek kebelében egy sajátos társadalmi-gazdasági helyzet létrejötte volt. Egyfelől az *uralkodónak* annak érdekében, hogy a széttagoltságot felszámolva uralmát központosítsa, hatalmát konszolidálnia kellett. Ezt elérendő, számos átfogó igazgatás kiépítését feltételező lépésre kényszerült. Sajátjától elkülönítetten kellett kezelnie az állami pénzügyeket, állami hadseregszervezésbe kellett kezdenie, állami közmunkákat szerveznie, s a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi tevékenységet is állami pártfogásba kellett vennie. Mindez önálló *szakigazgatási apparátus* kialakítását igényelte, továbbá – ezen apparátus mozgatására – olyan *szabályrendszer* kidolgozását, amely sikerrel képes beavatkozni az életviszonyok eddig nem ismert (vagy jogilag nem érintett) köreibe. Vagyis mind az uralkodó, mind az általa létrehozott, akarata megvalósítását szolgáló *bürokrácia* átfogó és áttekinthető szabályrendszert követelt. Másfelől előtérbe nyomultak a *polgári rétegek*, időleges szövetségben az uralkodóval, hiszen – ők a gazdasági ügyletek racionális megszervezése, tevékenységük eredményének kiszámíthatósága, tervezhetősége igényétől vezettetve – egyaránt a partikularizmus felszámolásában s egy egységes jogrend biztosításában voltak érdekeltek.

Ám az a joganyag, amelynek áttekinthető, tömeges alkalmazása esetén is egységes gyakorlatot biztosító összefoglalását kellett volna adni, az állami beavatkozás körének megnövekedése következtében hallatlan mértékben felduzzadt. Összefoglalásának korábbi módjai így már nem járhattak kielégítő eredménnyel. Ezért a korábbi kodifikációs formákat – melyek *menyiségi* szemléletben fogantak – egy újfajta kodifikációs formának kellett felváltania. És ez a *minőségi* szemléletben fogant kodifikáció. A normaanyag összefoglalása úgy történik, hogy a *normákat lebontják, majd a rendszer elemeiként újraalkotják*. E módszer nemcsak a szabályozás következetessége, el-

lentmondásmentessége, világossága, áttekinthetősége és azonos gyakorlati következtetéseket biztosító kezelhetősége szempontjából tűnik a legelőnyösebbnek. Szervesen következik abból a *racionalis matematikai szemléletmódból* is, amely a természettudományok újkori előretörése nyomán Európában a társadalmi gondolkodás számára is mértékadóvá lett. Különbféle buktatókat leküzdve ez a jogegységesítő-jogújító kodifikáció csiszolódott klasszikus mintává a francia polgári forradalom eredményeinek konszolidálása során, a *napóleoni törvénykönyvnek* létrehozatalakor. És ez az a minta, amely a modern kodifikáció eszméjét terjesztette, és századunk további nagy mintakódexeinek, a német s a svájci magánjogi kodifikációnak is ihletője lett.

A történelmi vizsgálódások mögött igen gyakran a jelen konkrét szükségletei állnak. A *szocialista kodifikáció* kapcsán ez kettős értelemben is felvethető. Egyfelől korántsem magától értetődő, hogy a szocialista jog a kodifikáció eszközével éljen, és kódexekben nyerjen rögzítést. Ha ez mégis így történik – és a létező szocializmusokban túlnyomó részben így történt –, úgy ez csak egy olyan konkrét társadalmi-történelmi meghatározás eredménye lehet, amelyben bizonyosan a múlt elemei (történelmi beidegződések, ideológiai hagyományok) is nem csekély mértékben játszottak szerepet. A szocialista kodifikáció eszméjének, a néki szánt funkcióknak a magyarázata így csak a múltból kiinduló lehet. Másfelől minden eddigi ismeretünk arra utal, hogy ott, ahol a szocializmus és a jogkodifikáció összekapcsolódása történelmileg ténylegesen létrejött, mintául éppen a polgári kodifikáció szolgált.

Ami az első kérdést illeti, a Szovjetunió és az európai népi demokráciák többsége a szocialista jogrendszer kiépítése időszakában a *jogfejlesztés kodifikációs útját választotta*. Ezen belül a szocialista forradalomban, a társadalmi forradalmak általános törvényszerűségei szerint felfelé ívelő szakaszában az ún. *forradalmi törvényesség*, vagyis a javarészt még nem tételezett, garanciákkal nem övezett, formális követelményrendsze-

rében nem kidolgozott, rendszerré sem épített s így a forradalom legkülönbébb taktikai szükségleteinek messzemenően teret nyújtó jog állapota volt jellemző. A forradalmi szakasz lezárulása után azok az országok tértek csak kodifikációs útra, ahol a jogi berendezkedés technikai hagyományaiból, a jog sajátságos ideológiájából, a jogászképzés eszményeiből, a jogász hivatásgyakorlás munkamódszeréből eleve ez következett. *A kontinentális jogi hagyományhoz és kultúrához való kapcsolódás folytán ez az eset állt fenn a Szovjetunióban, illetőleg az európai népi demokráciák többségében.* E választásban bizonyára ösztönzően hatott saját kodifikációs múltjuk, múltbéli polgári kodifikációjuk beteljesítetlen ígéretei valóra váltásának az igénye és a kodifikáció válságba kerülése éppen ebben az időszakban a nyugat-európai fejlődésben. Más múlttal rendelkező országok *(mint pl. Európában Albánia, Ázsiában Mongólia, Kína és Korea)* csak jogátvételt parancsoló külpolitikai helyzetben tértek kodifikációs útra: *ez volt az a forma, melyben elsajátíthatták az európai értelemben vett jogot;* és – szovjet tanácsadók közvetítésével – *készen kaphatták a szocialista jogot.* Azóta az elmúlt évtizedekben több előbb említett országban a jelzett, jogátvételt parancsoló helyzet a külpolitika választásával módosult, és erre belpolitikailag is olyan fordulat következett be, amit jogi dekonszolidációnak nevezhetnénk. Nos, e folyamat konkrét eredménye pontosan a kodifikációs vívmányok s a kodifikációs forma megsemmisítése lett, ami együtt járt az ősi, addig megsemmisítettnek hitt jogi hagyományok ismételt előretörésével.

Ami pedig a szocialista kodifikációs gondolatnak a polgári kodifikációs eszményhez visszanyúló gyökereit illeti, lényegében haladónak tekintett hagyományok új feltételek közötti felhasználását jelenti. E kötődést jelzi – csupán történeti érdekességként –, hogy a francia kodifikáció mintájára a kodifikációt a szocialista jogelmélet is évtizedeken keresztül mint alapvetően *jogalkotó, a jogot tartalmilag megújító* tevékenységet fogta fel. Csak napjainkban, a *re-kodifikáció* (a kodifikálás idő-

közönként való ismételt elvégzése) általánossá válásával haladta meg ezt az álláspontot, felismerve, *hogy elsődlegesen nem a jog új tartalmúvá alakításáról, hanem új módon való megszervezéséről van szó*. Egyébként a re-kodifikáció jelensége az, ami a szocialista kodifikációt *önálló típussá* avatta, leválasztva a jog megörökítésére törő, önmaga periodikus meghaladásának szükségességét fel nem ismerő polgári kodifikációtól. A klasszikus polgári jogeszmény ugyanakkor a szocializmus világában még tovább érvényesül, amint ez pl. a szocialista törvényesség formális szabálykövetésként való felfogásában, avagy a jogalkotás és jogalkalmazás éles szétválaszthatósága hitében és akarásában felfedezhető.

A kodifikáció – mint egyetemes jelenség – legáltalánosabb meghatározása szerint *jogrögzítő írásbeli jogösszefoglalás*, melyre olyan fogalmi összetevők, mint az *adott jogágot elvileg átfogó* jellege, magának a kodifikációs műnek *jogi érvényessége*, a *jogi normaanyagnak egy önmagában is összefüggő rendszer elemeiként történő megszervezése*, csak az európai jogfejlődésben, az újkor során rakódott rá. A szocialista kodifikáció tehát különös fogalom, mely ugyanakkor származási kapcsolatban és szerkezeti rokonságban áll a klasszikus polgári kodifikációval.

2. A KODIFIKÁCIÓ TÖRTÉNETI ARCA ÉS ARCTALANSÁGA

Ha a kodifikációról az előbbi meghatározást tartalmasabbá kívánjuk tenni, és azon hajtóerők után tudakozódunk, amelyek az egyes történelmi korszakokban a jogfejlődést kodifikációs irányba terelték, két irányban kell vizsgálódásainkat folytatnunk. Egyik a *jog formális racionalizálása*, másik a *jog feletti központi állami uralom biztosítása*, melyek az eszköz-cél viszonyában állnak egymással.

Nos, a *racionalitás* történelmi kategória. Elméleti kifejtését elsőként Max Weber adta meg szociológiájában. Weber az áru-

termelő európai társadalmak kialakulásával s a polgári gazdasági tevékenység specifikumával foglalkozva arra keresett választ, vajon melyek azok a vonások, amelyek e tevékenységet és az alapjául szolgáló társadalmi-állami berendezkedést és szervezeti mintákat megkülönböztetik másoktól. E kérdésfeltevés gyümölcse a formális racionalitás fogalma, ami nemcsak a polgári társadalom szociológiai elemzésének egyik központi kategóriája lett, de Lukács közvetítésével a marxista társadalomtudományi gondolkodásban is hagyományosult. Lényegét illetően a *formális racionalitás nem más, mint a magatartás társadalmi következményei előreláthatóságának biztosítása*: olyan szervezeti keretek létrehozása, amelyben az egyén előre kiszámíthatja magatartásának várható következményeit.

A jog világában a formális racionalitás két módon biztosítható.

Az első a *formális jog* alkotása, ami nem egyéb, mint írott – és ilyen módon objektivált – normák létrehozása. Legősből megjelenésétől a mai formáig a jogi normák három elemet tartalmaznak. Megjelölnek egy helyzetet; meghatározzák, hogy abban milyen magatartás tanúsítandó vagy nem-tanúsítandó; végül a tanúsításhoz vagy nem-tanúsításhoz adott következményeket rendelnek. Mindebben az elvonatkoztató általánosítás magas fokát érhetjük tetten – még akkor is, ha a normák olyan konkrét esetre szólóan kazuisztikusak, mint ahogy ez pl. az ősi mezopotámiai jogrögzítésekben található.

Akár nyelvi-logikai szerkezetében, akár működésében tekintjük, a norma önmagában nem megismerő, hanem döntően és mindenekelőtt *gyakorlati kategória*. Ugyanakkor korántsem jelenti, hogy a normaalkotás nem az általa befolyásolandó társadalmi valóság megismerésén alapulna. A normaalkotáshoz vezető folyamat *logikai modellje* a következő: felismerik az adott társadalmi magatartások és hatásaik közötti okozati összefüggéseket; meghatározzák a társadalmilag kívánatosnak tekintett hatásokat; kiválasztják az ezekhez vezető (ezek eszközeként szolgáló) magatartásokat; majd e magatartásokat ön-

álló célként tételezik a normában – a követésükre való késztetés érdekében olyan pozitív vagy negatív következményeket kapcsolva az egyes magatartások tanúsításához vagy nem-tanúsításához, amelyek alapján az állami szervezet a gyakorlatban eljárva egyszersmind a jogrendet is – kisebb vagy nagyobb mértékben – ténylegesen megvalósítja.

A tanúsítandó vagy nem-tanúsítandó eszközmagatartásnak a normában történő meghatározása biztos alapot szolgáltat ahhoz, hogy a társadalmi magatartás várható következményeit előre lássuk. A rendezés formális racionalitása ugyanis nemcsak a címzettek azon körének szól, akiknek adott helyzetben tanúsítandó vagy nem-tanúsítandó magatartását a norma meghatározza (pl. amikor a norma a környezet bizonyos módon való szennyezését tiltja). Hiszen létezik a címzetteknek egy második – járulékos – köre, az államapparátus is, melynek – a norma szerint tanúsítandó vagy nem-tanúsítandó magatartás tényleges tanúsításától vagy nem-tanúsításától függően – a normában meghatározott döntési minta szerint kell eljárnia (pl. hogy a környezet milyen módon való szennyezése esetén milyen szervnek milyen módon és milyen eredménnyel kell eljárnia). Ilyen módon a címzett számolhat magatartása várható következményeivel, melyeket az államapparátus szintén előreláthatóan von le. Végezetül a formális racionalitás megjelenik a normaalkotó oldalán is, lehetővé téve számára, hogy a társadalmi folyamatokat megtervezze és közvetlen – jogi – következményeiben és hatásukban előre látva töltsen be a társadalmi rendezés feladatát (pl. hogy a jogalkotó a környezetszennyezés e tilalmát miként építse be a környezetvédelem rendszerébe).

A formális racionalitás e minimuma biztosításához írott, hozzáférhető normák szükségesek. A kodifikáció legősibb formáinak célja az *írott jog* létrehozása. Ókori és középkori változatai az idők során felhalmozódott, különböző aktusokban és gyűjteményekben szétforgácsolt és így áttekinthetetlené vált normaanyagot egybegyűjtve, mint a jog foglalatát bocsátották rendelkezésre. Nos, amikor a feudális abszolutizmusok

kialakulásával az államnak megsokszorozódott feladatokat kellett vállalnia, ezek érdekében szerteágazó bürokratikus apparátust kialakítani és ezek mozgatására egy mennyiségileg minden eddigit felülmúló normahalmazt alkotnia, a *corpus omnium juris* eszméje, vagyis az összegyűjtött normaanyagnak egyetlen könyvbe való összefoglalása lehetetlenné vált. Hiszen a normaanyag rég túlhaladta azt a mennyiséget, és túlzottan differenciált lett ahhoz, hogy egy könyvben való összefoglalása lehetséges és racionalizáló hatású lehessen. Ezért született hát meg, majd vált általánossá a kodifikáció ama típusa, mely *nem csupán terjedelmében fogja össze, de néhány alapelv fokozatos lebontásával egy rendszer egymással összefüggő és egymásra vonatkoztatott elemeiként szervezi újjá a jogot*. Míg a korábbi – *mennyiségi* – kodifikáció-szemléletben az egyes norma ugyan formális racionalitású volt, a normák *összessége* azonban esetleges és ennyiben irracionális, az új – a *minőségi* – kodifikáció-szemléletben a formális racionalitás már e normák egységében is megjelenik. E racionalitást már a normákat egymás mellé (alá) rendező hierarchikus *rendszer* is hordozza.

A jog rendszerként megszervezésének igénye nem egyszerűen a kodifikációs technika kérdése. A társadalmi hajtóerők s az ezek szolgálatában álló gondolati-ideológiai építmények, melyek a modern kodifikációt kitermelték, létrehozták a jog s a jogalkalmazás új szemléletét is. Gondoljuk csak meg: a régi jogi berendezkedésben a tételes jog egyetlen kifejeződése az egyes norma, a maga egyediségében. E normáknak a hatályos jogrendszert alkotó *összessége nem eredményez új minőséget*, hiszen nem több, mint az egyes normák pusztá mennyiségi összege. Így egy adott kérdésre vagy ad választ, vagy nem. Hézagai tetszőlegesen – s mivel e jogösszesség belsőleg szervezetlen, csakis véletlenszerűen – *kitölthetők*. *Ez azonban a kérdéses jogösszességet nem teszi teljesebbé*. A jogösszesség ugyanis változatlanul, *pusztán mennyiségi összesség marad*. Ezzel szemben abban a berendezkedésben, amely a jogot egy alapelvektől konkrét tételekhez elérkező, szoros belső összefüggéssel

rendelkező, tartalmilag s logikailag egyaránt összekovácsolt, rendszerszerű építménynek fogja fel, voltaképpen nincsenek is hézagok, legfeljebb csak alapelvek, melyeknek *valóban következetes és minden irányú lebontását a törvényhozó az adott esetben elmulasztotta*. Amint a jogrendszer sem véletlenszerű halmaz, hézagainak kitöltése sem más, mint *adott alapelvek lebontásának a pótlása*. Elvileg így az egész művelet a rendszer keretein belül marad, egészében tehát *nem is jelent újat*.

Az elmúlt évszázadok gyakorlata bebizonyította, hogy a jognak ez az *axiomatikus felfogása*, mely oly dédelgetett gyümölcs volt a XVII—XVIII. századi természetjogi gondolkodásnak, végső soron csak *fikció*. *A jog életét nem a logika, hanem a társadalmi gyakorlat irányítja*. Mégis e fikcióban testesül meg legmagasabb rendűen a formális racionalitás eszméje. Ilyen módon pedig ez az eszmény áll a modern kodifikáció, de a kódexek alkalmazásán nyugvó joggyakorlat mögött is. Számos olyan előfeltevés, gondolati konstrukció, szakmai-ideológiai elem ötvözi jogi gondolkodásunkat, melynek hátterében az axiomatikus eszmény áll.

Általános történelmi tapasztalat, hogy a jog formális racionalizálása és ennek kódexalkotással történő biztosítása is *a jog teljes élete feletti központi állami uralom megteremtéséhez* kövezi az utat. Példaként elég csupán a szocialista kodifikációra hivatkoznunk, mely azokban az országokban, amelyek tényleges forradalmi kataklizmán mentek keresztül, akkor lett időszzerű, amikor a forradalmi átalakulás második szakaszaként a konszolidáció időszaka érkezett. Vagyis – a Szovjetunió példájában – a *kodifikáció* csupán azt biztosította a *jogalkotás* területén, amit a *jogalkalmazás* területén az *egységes törvényesség* bevezetése, az *igazgatás* területén pedig a *kettős alárendeltség intézményesítése* tűzött ki célul.

A kodifikáció társadalmi hajtóerői, melyek a jog formális racionalizálása és így a jog élete feletti központi állami uralom biztosítása irányában hatnak, ugyanakkor sohasem elszigetelten, a társadalom mozgásfolyamataiból kiszakítva érvényesül-

nek. A kodifikációtörténet vizsgálata mutatja, hogy *a kodifikáció felfelé ívelő szakaszai mindig egybeestek a társadalmi stabilizálódás és konszolidálódás nagy időszakaival* – azzal az alapvető mozgástendenciával, amelyet a mindenkori államiságnak a maga szervezetrendszerében történő kiépítése jellemez *az igazgatás bürokratikus apparátusának és a jogi norma-
anyagnak a kifejlesztésével*. Röviden szólva tehát azt is mondhatjuk, hogy a kodifikációs fejlődés csúcsai az igazgatási fejlődés csúcsainak felelnek meg. És itt hivatkozhatunk a császárkori Róma, Bizánc, a Nagy Károly-i birodalom, a XVIII. századi francia abszolutizmus, a Nagy Frigyes égisze alatt újjászerveződő Poroszország példájára, ám célszerűbb a szocialista jogfejlődésnél maradnunk. Nos, a szovjet példa nemcsak arról tanúskodik, hogy *a kodifikált jog és az igazgatási szervezet rendszerének kiépítése egyaránt a konszolidáció társadalmi, gazdasági, politikai szükségletéből táplálkozik*, hanem arról is, hogy a fejlett szocialista állam olyan összetett gazdasági, szociális, kulturális rendezési funkciókat vállal magára, amelyek a racionális igazgatás és vele a racionális jogrendszer iránti igényt is nagymértékben felfokozzák.

Az olyan államban, mely berendezkedését illetően magasan fejlett igazgatást feltételez, a kodifikációs szükséglet is hangsúlyozottan nyomul előtérbe. Persze az igazgatás és a kodifikáció között, illetve az igazgatás és az igazgatási jog kodifikációja között számos eltérő kapcsolat lehetséges. Elvi megválaszolásakor azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk ama tanulságot, hogy a kodifikáció ugyanannak a társadalmi szükségletnek a kihívására válasz, mint aminek – az államszervezés oldaláról – a szakképzett, bürokratikus szervezetrendszer felel meg. Ez a kihívás nem más, mint az *állami rendezés, tervezés, beavatkozás hatékonyságának fokozása az állami cselekvés formális racionalitásának a növelése révén*.

Miközben a formális jogracionalizációt és a jog fölötti központi állami uralom biztosítását a kodifikáció történelmi hajtóerőiként jellemezzük, ugyanakkor óvakodnunk kell az állítás

abszolutizálásától. A történeti elemzés során a kodifikációról rajzolt kép ugyanis sokkal kevésbé egyértelmű, kontúrjai elmosódottabbak.

Az írott jogalkotás lehetőségeit figyelembe véve először is *nem kizárólag a kodifikációra jellemző* az a szerep, amit visel. A kodifikáció csupán technikailag legfejlettebben (s így funkcióbetöltésében is a leginkább hatékonyan) tölti be azokat a szerepeket, amelyekre az írott jogalkotás mint olyan képes. Gazdasági, társadalmi, politikai és szorosan jogi vonatkozásaiban a kodifikáció tehát minden olyan funkciót hordozhat, amelynek betöltésére az írott jog egyáltalán alkalmas.

Másfelől az említett hajtóerők történelmi általánosságukban jellemzik a kodifikációt, de korántsem olyan konkrét módon, hogy fogalmi kritériumot alkotnának. A kodifikáció tehát alkalmas lehet a jogi partikularizmus elmélyítésére, sőt a jog formális racionalitásának a gyengítésére is. Az előbbire a középkori regionális és városi statútumok, törvénygyűjtemények, szokásösszeírások szolgáltattak példát; az utóbbira a harmadik birodalmi német nemzetiszocialista berendezkedés kódexformát öltő, hatásában a formális kötöttségeket oldó rendelkezései. Előbbi állításunk egyúttal jelenti azt is, hogy a jog formális racionalitása s a jog feletti központi állami uralom más eszközökkel is biztosítható. És itt főként az eltérő jogi hagyományok és kultúrák eltérő megoldásaira gondolok. Arra például, hogy a törvényhozással általában, a kodifikációval szemben pedig különösen ellenszenvvel viseltető angolszász precedensjog a kodifikációra csupán emlékeztető jogösszefoglalásra kényszerült akkor, amikor gyarmatai gazdasági kiaknázása érdekében felvetődött annak szükségessége, hogy saját jogát a gyarmatokra bevezesse. A jogösszefoglalás eszközeként a precedensek tömegének kézikönyvszerű elrendezése szolgált (olyan módszer, ami számos országban azóta is kódexpótlékként funkcionál). Az Egyesült Államokban pedig a kodifikációnak s az egyes szövetségi államok jogrendszerei egymás közti egységesítésének a pótléka egy magánszervezet magánjellegű mun-

kája: a különféle precedensek közös elveinek kódexformát öltő, ám önmagában semminemű normativitással nem rendelkező újratételezése.

3. KÉRDŐJELEK A KODIFIKÁCIÓ EGYEDURALMÁBAN

Az emberi megismerés és gyakorlat kölcsönösen megtermékenyítő kapcsolatban áll egymással. Ha érintkezésük megszakad, mindkettő kárát látja. A megismerés a gyakorlat folytonos visszajelzése és próbája nélkül olyan utakra tévedhet, melyeken – eredeti meghatározásait levetkőzve – teljesen öncélúvá válik. A gyakorlattól való elszakadás gyümölcsei az illúziók és utópiák, melyek (társadalmilag konkrétan feltételezetten) valóságos tendenciákat tükröznek ugyan, azokat azonban tényleges lehetőségeiken túl abszolutizálják.

A kodifikáció klasszikus típusának kialakulását két *illúzió* kísérte.

Az egyik a XVII—XVIII. században a matematikai világkép egyetemessé válásával bontakozott ki. A *matematikai világkép* ekkor a társadalomtudományi gondolkodást is hatalmába kerítette, mindenekelőtt a természetjogról, a jog ez elképzelt, ideologikus formájáról való gondolkodást termékenyítve meg. E felfogás az isteni világrend s a tiszta ész olyan diadalútja volt, amelyben a tényleges (ám gyarló) emberi jog is csak a természetjog halovány visszfényeként nyerhetett igazolást és érvényességet. E természetjog formába öntésére fennkölt lelkű filozófus-jogászok vállalkoztak, kik racionalista meggyőződéstől áthatva, megálmodott jogrendszereiket a *klasszikus euklidészi axiomatikus rendszer mintájára*, annak zártsága és teljessége igényétől eltelve fogalmazták meg. E gyökerekből táplálkozott a francia forradalom kodifikációs kísérleteit uraló meggyőződés is, miszerint *az emberi értelem segítségével a társadalmi viszonyokat kimerítően, hézagtalanul, előrelátóan lehet és kell szabályozni.*

A másik illúzió ennek pontosan ellentétele, ám paradoxikus módon ugyanakkor és ugyanabból a gondolkodói magatartásból született. És ez nem más, mint a forradalmak mézesheteinek illúziója, annak utópikus követelménye, hogy *a régi rend anarchiájának megdöntésével az ennek szolgálatában álló, társadalmilag elkülönült igazságszolgáltatás mesterséges építményét is le kell dönteni, s a társadalmi konfliktusok jogi feloldását – az uralkodó privilégiumok oltalmazására hivatott szakbírák, illetőleg a régi rend anarchizmusától kitermelt ügyvédek mellőzésével – közvetlenül a nép kezére kell bízni.* A jog közvetlenül társadalmivá tétele követelményének persze *az új rend ésszerűségét kifejező kristálytisztá jogrendszer felel meg.* Ezt pedig elég *csupán elveiben körvonalazni,* hiszen ha az osztályantagonizmust felszámolták, az elvi rendezés részleteit könnyen megállapíthatják a gyakorlatban eljáró laikus népbíróságok. Nos, nem a francia forradalom győzelmi mámore termelt ki ilyen illúziókat, hanem korai megfogalmazása *Morus Tamás* utópiájában s az angol forradalomban is megtalálható. Hasonló naiv hitttel küzdenek a kodifikációért a XVIII–XIX. századi Amerikában jogászok és politikusok. Mint a *közeljövő* lehetőségét, ugyanilyen víziót fogalmaznak meg kommunista forradalmárok Szovjet-Oroszországban vagy a Magyar Tanácsköztársaságban. Elképzeléseikről később bizonyosodik be, hogy kevésbé a társadalmi fejlődés tényleges lehetőségeinek felismeréséből, mint inkább tisztán vágyteli gondolkodásból fakadt.

Mi az, amit ezekkel az utópiákkal és illúziókkal szemben a valóságban megfigyelhetünk és ami ezek közül a kodifikáció későbbi sorsát is meghatározta?

Nem történt más, mint hogy az eredeti értelemben használt – a *klasszikus* – kodifikáció-fogalomhoz képest egy fellazulási-bomlási folyamat kezdődött. A század első évtizedeiben kivirágzó *szabadjogi mozgalom* a társadalmi-gazdasági feltételek változására és a törvényhozó hallgatására felel ilyen módon, a törvényi jog bírói fellazításával. És ez a szabadjogi mozgalom

különféle megítélés alá esik aszerint, hogy éppen melyik társadalmi mozgalom, fejlődése melyik szakaszában, veti értékelés alá. Ideologikus, taktikai megfontolások vezette megítéléséhez jó példa, hogy a *szocialista* forradalom *kezdeti* időszakában (Szovjet-Oroszországban, a Magyar Tanácsköztársaságban) szociális elemeit hangsúlyozták és mintául is tették meg a szocialista jogi berendezkedés számára, később azonban, amikor az új társadalom jogrendszerének tényleges kiépítésére került sor, amikor a továbbhaladás feltétele a forradalom korábbi módszereinek a palackba zárása és az egységes központi törvényesség biztosítása lett, a szabadjogi mozgalommal is le kellett számolni; és ennek ideologikus kifejezése a törvényesség elárulójaként az egész mozgalom sommás elítélése. Igencsak történelmietlen vélekedés mindebben egyszerűen a polgári törvényesség csődjét látni. Hiszen *nem általában a kodifikáció és törvényesség került válságba, hanem a kodifikáció exegetikus* (a jogot a kódex szövegére redukáló) *felfogása, valamint az ennek megfelelő formális-deduktív törvényességi szemlélet.* Ugyanakkor ezek a maguk merevségével és látszólag szigorúan formális következetességével a szabadversenyes kapitalizmus adekvát kifejeződései lehettek, amennyiben a kérdéses kódex is megfelelt a kor feltételeinek. Nos, ilyen szélsőséges vélekedés után ma már *nem a kodifikáció és a törvényesség általános elutasítása, hanem ezek oldottabb felfogása lett a jellemző:* olyan szerepváltás, amely a jogalkotás és a jogalkalmazás között lényegesen alkotóbb kapcsolatot feltételez.

Fel kell tennünk a kérdést: vajon mennyiben teljesültek azok a remények, amelyekkel a szocialista törvényhozás a törvényesség biztosításáért harcba lépett?

A sort a törvényhozás elsődlegessége kérdésével kell kezdenem. Az új néphatalom alapvető jellemzőjéről van szó, arról ti., hogy a nép által választott hatalmi testület a szuverenitás megtestesítője és ilyen minőségében dönt a követendő politikáról s a nemzet sorsát érintő nemzetközi felelősségvállalásokról, a polgárok jogait és kötelezettségeit közvetlenül érintő kérdé-

sekről. Hivatalos nyilatkozatok alapján úgy tetszik, elvi követelményként vitathatatlanul érvényes, gyakorlati megvalósítást illetően azonban (akár a szuverenitást lényegesen korlátozó nemzetközi szerződések kötésének gyakorlatára, alapvető állampolgári jogok és kötelességek szabályozására vagy a hatósági jogalkalmazásban ténylegesen figyelembe vett szabályok jogforrási szintjére gondoljunk) az elmúlt évtizedekben korántsem kerültünk közelebb a célhoz. Bizonyosan nem véletlenül éri kritika a jogalkotást és ebben a legfelsőbb államhatalmi szervek közreműködését (és itt mindenekelőtt gondolhatunk az országgyűlés tevékenységének kevésbé érdemi jellegére, az Elnöki Tanácsnak gyakran a mindenkori kormányzati cselekvés szentesítésére korlátozódó szerepjátszására s általában a kormányzat túlzottan ellenőrizetlen önállóságára). Számunkra azonban fontos az a következtetés is, miszerint *nem csupán a mindennapi gyakorlat inadekvát, hanem a kitűzött mérce is túl magas*. Vagyis a törvényhozás valóságos elsődlegességének követelménye olyan társadalmi-politikai utópiákon alapszik, amelyek egyszerűen összeférhetetlenek az itt és most adott politikai realitással.

Másik összetevő, mely a szocialista törvényesség érvényesülését hivatott biztosítani, az az alapállás, miszerint a szocialista társadalmi-politikai berendezkedés elutasítja a hatalmi ágak megosztása elvét, éppen a hatalom egységét hangsúlyozva. Ugyanakkor azért, hogy ez az egységes hatalom a különböző területeken érvényesülhessen, a szervezetek között munkamegosztást, a funkciókban éles szétválasztást kezdeményez és biztosít.

Ez az elvi alapja a *jogalkotás és jogalkalmazás elkülönítésének* is, amelynek a kontinentális jogi gondolkodásban már komoly hagyományai vannak. Ez a merevség és szigorú elkülönítés azonban a politika által megkívánt követelmény vagy vágykép csupán, és így inkább jellemzi a jogász hivatás ideológiáját, semmint a tényleges jogi gyakorlatot. A gyakorlat ugyanis konkrét társadalmi meghatározásai szerint alakul – nem törőd-

ve azzal, hogy ez a dogmatikai igazolásnak utóbb milyen problémákat okoz. Így történhet meg, hogy e határok a valóságban elmosódnak. A dogmatikai elemzés egy *nem hivatalos* (és ezért óvatosan csak *szociológiai* tényként tudomásul vett) jogforrást tár fel, miközben az elmélet a jogalkotás és jogalkalmazás funkcionális egybekapcsolódását és végső soron vett egységét igyekszik bizonyítani. A merev különválasztás beidegződésében a torzult fejlődésből, a politikai bizalmatlanságból és a hierarchikusan felső döntések kieroszakolásából adódó hagyományok és a jogalkalmazásnak erre épülő logikai-formai felfogása is szerepet játszanak. S hogy nem a gyakorlat kivételes torzulásáról van szó, mutatja a kérdés megoldatlansága, kínzó aktualitása és az olyan elméleti törekvések sokasága, amelyek e szétválasztást eleve viszonylagosnak s történelmileg változóknak látják.

A jogalkotás és jogalkalmazás szétválaszthatóságának legbeszédeesebb cáfolata az *államigazgatási diszkréció*. (A diszkréció általánosságban olyan helyzetet jelent, amelyben a hozandó döntést előzetesen megalkotott szabályok nem határolják egyértelműen körül, amelyben tehát eltérő döntések is elképzelhetők, melyek a jog szempontjából egyformán elfogadhatónak, törvényesnek minősülnek.) Az elmélet természetyszerűleg elutasítja a szabad belátást, amennyiben az a feudális önkénnyel vagy teljes kötetlenséggel azonos. Érthető módon amellett tör lándzsát, hogy az *államigazgatást jogilag szabályozni kell*, ám saját vágyainak csapdájába esik, amikor az igazgatási döntés jogi megalapozottságát jogi meghatározottságával téveszti össze. Nos, a szocialista elméleti fejlődés hosszan tartó jellemzője, hogy évtizedeken keresztül tarthatták magukat pusztán ráolvasásszerű megoldások, melyek feladatukat a polgári tudományosságban született válaszok ideológiai megsemmisítésében látták, miközben azzal, hogy magával a jelenséggel érdemben foglalkozzanak, adósok maradtak. A „diszkréció” szót akár törölhetjük is jogi nyelvünkől, az elméletnek mégis számot kell adnia az olyan helyzetek lényegi különbözőségéről,

amikor *előre formális módon meghatározott tényhelyzetekre választást nem tűrő döntési minták adottak* (pl. ingatlan tulajdonosváltását az adásvételi szerződés alapján a telekkönyvi hivatal a telekkönyvbe köteles bejegyezni), illetőleg amikor a döntési minták alkalmazásának *feltételei* előre formális módon *nem határozhatók meg* (pl. az útlevél kiadása megtagadható, ha a kiutazás ún. államérdeket sért). A harmadik változat, ha egy előre formális módon meghatározott tényhelyzetre csak *döntési alternatívák* vagy *csupán általános irányelvek* vagy *útmutatások adhatók* (pl. – az előbbi meghatározatlan tényállás-meghatározással párosulva – a gyámhatóság ilyen vagy olyan vagy más szükséges módon intézkedhet, ha a kiskorú erkölcsi fejlődését veszélyeztetve látja). Tehát korántsem kivételesen felmerül a dilemma, hogy a jogi szabályozás a döntés számára csak általános alapokat és felhatalmazást nyújt, *a döntés mikéntjének megválasztásához csupán olyan kereteket szolgáltatva, amelyek más tényezőkkel, megfontolásokkal játszatják a meghatározás szerepét.*

Sorban utoljára emlékeztetünk a *méltányosságra*. A diszkrécióhoz hasonlatosan a szocialista felfogás hosszú időn keresztül ezt a fogalmat is elutasította, mondván: *a jogalkotás és jogalkalmazás* kettőseben az előbbire hárul a *tételezés*, az utóbbira pedig a *tételezés mindennapi tényekre való vonatkoztatásának* feladata. S minthogy mindkettő optimális működését a szocialista berendezkedés eleve biztosítja, semmi szükség arra, hogy *a jogalkalmazó mint a jogalkotó korrektívuma* szerepeljen. Közben a társadalmi fejlődés nemcsak azt bizonyította be, hogy tökéletes jogalkotót feltételezni merő utópia, hanem azt is, hogy a társadalmi viszonyok széles területein nincs is szükség mindent előre látó, teljes szabályozást biztosító tökéletes jogalkotóra. Azaz a jogalkotás és jogalkalmazás merev szétválasztásának igénye maga is utópia, melynek következetes gyakorlása legalább annyi negatív, mint pozitív hatást vált ki.

A kodifikálás terén új színeket a *re-kodifikáció* hozott. Ez nem azzal az igénnyel lép fel, hogy mindenképpen újat teremtsen

sen. Ellenkezőleg: a jelen mindennapjainak folyamatába illesztve a régi kódexeket kritikailag felülvizsgálja, a gyakorlatban bekövetkezett változásokat szentesíti, illetőleg e változásokat a törvényhozói módosításokkal egységbe foglalja. Ennek megfelelően a kodifikáció a *jogújíító* szerepkörből részben a *jogrendező* szerepkörbe lép vissza. Funkciója tehát nem az, hogy az érvényes jogot meghatározza, hiszen a tényleges jogváltozás rajta kívül következik be.

A *polgári* kodifikáció elvben a jog megörökítésére törekedett. Ismételt kodifikációra nem vállalkozott, noha a bírói gyakorlat nagymértékben átformálta a kódexek arculatát. Nyilvánvaló, hogy ennek eredményeként a kodifikáció a jog meghatározásának szerepköréből (ami a szabadversenyos kapitalizmus ún. exegetikus eszményű jogalkalmazásának felfogása volt) egyfajta *magyarázó szerepbe*: a jog gyakorlati fejlesztése rendszertani hálójának, fogalmi készletének, módszertani keretének és hivatkozási alapjának a szerepébe került vissza. Ezzel a kódex a jogfejlődés motorjából szerény utánfutó lett. A kódex funkcióváltásának e paradoxona a szocialista fejlődést nem jellemzi. A szocialista átalakulás során, amint a kodifikációs gondolat egyáltalán felmerült, *a kódexeket eleve majdani elavulásuk és szükségképpen meghaladásuk tudatában tervezték és hozták létre*. Ezzel ismét visszaérkezünk a társadalmi gyakorlat visszacsatolásához s a változások felhalmozódásától kikényszerített re-kodifikációhoz, melyben a kodifikáció változatlanul mérföldkő, de már nem kizárólagos közege a jogfejlődésnek.

A szocialista kodifikáció különben rendelkezik egy eszközzel, mely lehetőséget biztosít arra, hogy közvetlenül társadalmi értékeléseket vigyen a jog világába, és ezzel a formális jogot informálissá tegye. A *társadalomra való veszélyességre* (mint a büntett törvényi fogalmának egyik összetevőjére) és a *rendeltetészerű joggyakorlásra* (mint az alanyi jogosultság polgári jogi feltételére) gondolok. E konstrukciók jogirodalma nem eléggé tudatosítja, hogy módszertanilag *a kódex formális jogi intéz-*

ményeinek a közvetlen társadalmiságban való feloldásáról van szó – olyan értékelések eredményeként, amelyek elvégzésére (igen általános s csupán tartalmilag jellemzett direktívák alapján) csakis a kérdéses ügyben eljáró bíróság hivatott. Hiszen nem a törvénykönyv egyes szabályai, még csak nem is a szabályozás szelleme, hanem csakis a konkrét ügy tényeinek az eljáró bíróság általi értékelése döntheti el, hogy a szóban forgó cselekmény veszélyes volt-e a társadalomra. Ti. hogy a polgári törvénykönyvben biztosított jogok gyakorlása nem visszaélés-szerű-e. Történelmi gyökereit, ideológiai alapjait, jelen funkcionálását tekintve ez a megoldás jól bevált. Tehát amikor a kodifikáció egyeduralmát nehezményezzük s korlátairól beszélünk, észre kell vennünk, hogy *a kodifikációs szabályozás ebben az esetben csak általános tartalmi felhatalmazásként van jelen* – pontosan azért, hogy a várható (de előre nem látható) atipikus esetek előfordulásakor *felmentést adjon* a kategorikus döntési minták követésének a kötelezettsége alól. Társadalmilag-jogilag persze nem az önkény zsilipeinek a megnyitásáról van szó. Mégis, formailag a bíró eljárása ilyenkor csak általánosságban megfogalmazott direktíváktól függ. Döntéshozatalának szociológiai összetevői – saját személyisége, politikai-erkölcsi meggyőződése, a közvélemény, az igazságügyi vezetés – fogják majd befolyásolni, hogy e kereteket milyen tartalommal tölti ki.

4. A JOGI JELENSÉG EREDENDŐ KETTŐSSÉGE

Ma már közhelyszerűnek tetszik annak megállapítása, hogy a marxista jogszemlélet eleve szociológiai igénnyel jött létre. A marxizmus klasszikusai kifejtették, hogy a jog nem más, mint az osztálytársadalmi folyamatban meghatározó szerepet játszó gazdasági, politikai stb. viszonyok kifejezése. Másfelől bírálták a korokban uralkodó „jogászi világnézetet”, mely a jogi gondolkodás kiindulópontjává a jogi normákat tette meg, és

ezzel feje tetejére állította azokat a mozgásfolyamatokat, amelyek a jog világában ténylegesen végbemennek.

Hogy e feje tetejére állított szemlélet a normativizmus korlátait meghaladja, a marxi jogelmélet mindig a jog kettős szerepjátzását hangsúlyozta. Nevezetesen: míg a külső, társadalmi valósághoz való viszonyában a jog a *meghatározott*, a belső, jogi mozgásfolyamatokhoz való viszonyában a jog a *meghatározó*. Ez a megközelítés dialektikus, amennyiben a jogot illetően a külső és a belső szféra egyidejű létezését és ugyanakkor lényegi különbözőségét feltárja. A hagyományos szocialista felfogás azonban mindezt eltorzítja, mivel e két szférát nem *egyidejű* hatásában, hanem a jog mozgásfolyamatának elkülönített szakaszaiként látja. Úgy véli: a *jogalkotás során* megy végbe a jog *külső meghatározódása*, míg a *jogalkalmazás során* e külső meghatározásnak *belső* – a jog szférájában érvényesülő – *meghatározóvá válása*. Ez a felfogás azonban a jog tényleges életét és gyakorlatát kiszakítja a társadalmi összfolyamatból, s ezzel az egész jogfelfogást antidialektikussá teszi.

E tétel cáfolására gondoljunk csak arra, hogy a társadalmi összfolyamatban érvényesülő meghatározások nem szűnnek meg munkálkodni ott, ahol a jog formális tételezése befejeződik. A jog teljes élete e társadalmiságba ágazódik. A jog sajátos mozgását illetően természetszerűleg lényeges különbség állapítható meg a jog tételezéséhez, illetőleg ennek gyakorlati érvényesítéséhez vezető folyamatok között. E különbség a jog *belső* játékszabályainak az érvényesülésében fejeződik ki. Ám az a körülmény, hogy a jogalkalmazási folyamatban magának a jognak, belső játékszabályainak kell érvényre jutnia, *nem küszöbölheti ki, legfeljebb adott mederbe tereli a jogra kívülről érkező, soha nem szűnő hatásokat*. Azt kell mondanunk, hogy tisztán jogi funkcionálás nincs is; ilyesmi csak elméleti elvonatkoztatásként képzelhető el. És ez csupán annyiban indokolt, amennyiben célja a jog saját játékszabályai szerinti működésének a bemutatása. A társadalmi gyakorlatban ilyen „tisztá” működés nem is létezik. A jog elszakíthatatlan a társadalmi

összfolyamattól – olyannyira, hogy ez alkotását, spontán követését és hatósági érvényesítését egyaránt meghatározza.

Pontosan a *totalitásszemlélet* – a társadalmi létnek a maga összetett összefüggéseiben, dialektikus kapcsolatokat és átmeneteket teremtő és folyamatosan újratermelő folyamatszerűségében való megragadása igénye – volt a vezérlőelve a lukácsi kísérletnek, mely a társadalmi lét ontológiájának vázolását tűzte célként maga elé. Nos, Lukács kiindulópontja szerint a társadalmat különböző komplexusokból álló összetett rendszernek kell tekinteni. A történelmi fejlődés a társadalom társadalmiasodását: e komplexusok és kapcsolataik egyre differenciáltabbá válását eredményezi. Minél előrehaladottabb ez a folyamat, az egyes komplexusok annál fokozottabban bontakoztatják ki saját arculatukat, intézményes formáikat és funkcionálásukat. Mindez az egyes *komplexusok* viszonylagos önállóságának növekedésével jár; aminek pedig a komplexusok közötti *közvetítés* intenzívebbé válása és ennek szolgálatában specifikus új intézmények kialakulása a következménye.

A közvetítés egyik eszközeként jött létre a jog is. A társadalmi viszonyok összetettebbé válásával párhuzamosan nő viszonylagos önállósága. Később *külsővé vált: írott formában objektiválódott*. Az írott jog számtalan lehetőséget kínált a jog formális intézményrendszerének magas technikai szintű kiépítéséhez. Ez a folyamat ugyanakkor egy pillanatra sem homályosíthatja el azt az alapvető összefüggést, hogy a jogi komplexus a társadalmi közvetítés eszközeként jött létre, és e konstrukcióban a *jogi tételezés* nem öncél, hanem csak *a közvetítés eszközeként szolgál*. Így történelmileg nemcsak a jog objektiválódására irányuló szükséglet jön létre, hanem az az igény is, hogy az objektivált jogot a gyakorlatban társadalmilag kívánatos módon alkalmazzák.

A társadalmi összefolyamatban tehát a jogi komplexusnak adott eredményt kiváltó működése a fontos. A törvényesség formális követelményeit teljesítő működés (mely a jogi komplexuson belül önálló, sőt kizárólagos kritérium) a társadalmi

összmozgás szemszögéből csak *instrumentális jelentőségű*: arra szolgál, hogy meghatározott mértékhez kösse s adott mederbe terelje, vagyis a jog intézményrendszerének szűrőjén átvezetve *közvetetté tegye a jog gyakorlati érvényesülésében közvetlenül is megjelenő társadalmi tényezők hatását*. Ezt az összefüggést a marxista szociológia úgy fejezi ki, hogy lényegileg ugyanazon társadalmi-gazdasági tényezők bábáskodnak a jog születésénél, mint amelyek érvényesülését is meghatározzák. A *formális jog* ilyen módon *a közvetítés közvetítése szolgálatában áll*: befolyásoló közvetítő a kölcsönhatásoknak abban a végső soron ilyen vagy olyan irányba mutató láncolatában, ami a társadalmi összefolyamatot végül is meghatározza.

A fentiekből következően a tételezett jognak kettős a szerepe: *egyfelől* a jogalkalmazás számára közvetít egy történeti – a jogalkotásban testet öltő – meghatározást, *másfelől* egy aktuálisan lezajló közvetítés közege, mely a maga fogalom- és tételrendszerén átszűrve közvetetté teszi a jogalkalmazási folyamatban mindenkor érvényesülő társadalmi befolyásokat. Azt kell tehát mondanunk, hogy a jogi komplexus működésének két *alapvető pillére* van: egyik a *tételezett jog*, másik az ennek gyakorlati alkalmazásával megbízott, a társadalmi munkamegosztásban önálló helyet elfoglaló, szakképzett, hivatásszerűen működő *jogászság* – és ezek egymástól kölcsönösen feltételezett szerepet játszanak a jogi közvetítés munkájában. Az előbbi a jog történeti meghatározásának objektivált hordozója, az utóbbi a mindenkori társadalmi meghatározás dinamikus közvetítője, mely e meghatározásokat (a hagyományos jogászai munkamódszerekkel, érvelésekkel és logikailag önkényes, dichotomikus osztályozást megvalósító minősítésekkel: a bíró ui. az eset sokszínűségét nem írhatja le, hanem végül is – összes következményeivel együtt – a törvényi tényállások valamelyike alá kell vonnia) a *tételezett jog jelentéseiből és rendelkezéseiből „következő” normatív következményekké avatja*.

A társadalmi fejlődés ellentmondásos fejlődésre készíti a jogot. Egyre összetettebb komplexusként egyre erőteljesebben

kell kibontakoztatnia a társadalmon belüli viszonylagos önállóságot, ugyanakkor ez az önállósulási törekvés a mindenkori társadalmi-gazdasági feltételekhez való adaptáló manipulálása szükségének növekedését vonja maga után. Az ellentmondás azért éles, mert a jogi komplexus viszonylagos önállósága növekedésével együttműködése hivatalosan kinyilvánított alapelveinek (mindenekelőtt a törvényesség elvének) megvalósítására is fokozottabb figyelem irányul. Mindez a hivatásos jogászságra váró feladatok számát szaporítja, jelentőségüket növeli.

Ahogy a jog nézőpontjától egy össztársadalmi nézőpont felé közeledünk, nyilvánvaló, hogy a *társadalom szemszögéből* maga a *törvényesség* sem egyéb, mint jogi tételezés: *a jognak önmaga működését vezérlő posztulátuma*. Ebből következően a törvényesség elve maga is osztozik a tételezett jog normáinak sorsában. A törvényesség nem öncél, hanem *eszköz* a jogi közvetítés sajátosan jogi működésének biztosítására. Ám a jogi közvetítés maga sem öncél, hanem standardizáló, a beavatkozás tudatosságát s tervszerűségét biztosító eszköz az általános társadalmi közvetítés szolgálatában. Következésképpen, ha a jogi komplexus alkalmatlannak bizonyul az összefolyamat alapvető szükségleteinek kifejezésére és támogatására (pl. a gazdaság jogi szabályozórendszere a termelési viszonyokat deformálja, és ezáltal a gazdaságot önpusztító működésre próbálja kényszeríteni), társadalmilag erősebb tényezők a jogi komplexust háttérbe szoríthatják. Ennélfogva a jogban egyetlen elv sem abszolút értékű. A törvényesség elve csupán a jog belső követelményrendszerében meghatározó; a társadalmi összkomplexus összefüggéseiben csak származtatott: az összefolyamat tényleges szükségletei kielégítésének *alárendelt* fogalom.

A jog élete nem más, mint egy dialektikus ellentmondás folytonos létesülése, megoldódása és újrалétesülése a jog írott normaként történő objektiválása és ennek mindenkori gyakorlati manipulálása között. Ennek köszönhető, hogy a jog mint komplexus nem csupán objektivált *tárgyat* feltételezi, hanem mindenkori működtetésének *alanyát* is. Ezért a jog nem létezik

másként, mint *folyamatszerűségében*: tárgyának alanyára és alanyának tárgyára gyakorolt hatása, belső feszültségei s ellentmondásai folytonos megoldódása és újratermelődése eredményeként.

5. A KODIFIKÁCIÓ ÉS LEHETSÉGES SZEREPE KORUNK JOGÁBAN

Az előbbiek során láttuk: a jognak ahhoz, hogy betölthesse a magatartás formálásán, a tudatos befolyásoláson alapuló társadalomszervezés feladatát, formális racionalitással kell rendelkeznie. Azaz a fejlődés adott fokán *adott tartalmúként kialakított jog* már nem elégséges: hatékony működéséhez adott módon történő megszervezése, *adott formában megvalósuló objektiválása* is szükséges. A jogfejlesztés feladata így megketőződik: a jog normaanyagának tartalmi alakításán kívül e normaanyag új módon történő megszervezése-objektiválása is szükséges.

Az előbbiekből kitűnt, hogy a társadalmi forradalmak felfelé ívelő szakaszait kísérő utópiák többnyire nem a tényleges gyakorlatban megvalósítható lehetőségekről adnak számot. Így az álmok közé kell sorolnunk azt az eszmét is, miszerint a jog összetettsége a társadalmi-gazdasági szféra anarchikus jellegének visszatükröződése. E feltételezés szerint amint e társadalmat egy racionális tervezésen nyugvó társadalommal felváltjuk, az osztályantagonizmusokat kiküszöböljük, kristálytiszta, csupán alapelveiben rögzítendő, következményeiben mégis egyértelműen előre látható jogrendszert kapunk. Hasonlóképp az álmok körébe tartozik az az utópia is, amely a jog összetettségét a társadalomszervezés magától értetődő tényeként fogadja, ám úgy véli, hogy az egyetemes matematizmus eszményétől kölcsönzött módszerekkel a jog formális racionalitású megszervezését matematikai következetességgel és teljességgel biztosítani lehet. Amennyiben e nézetek utópikus jelle-

gét elfogadjuk, úgy a jog formális racionalitású megszervezésének problematikájával szembe kell néznünk.

E kérdésben feszülő belső ellentmondás abban a történelmileg feltételezett szükségletben gyökerezik, hogy az írott jogobjektíválás standardizáló hatása ne jelentsen egyúttal megmerevítést is, hanem a közvetítés oly módon valósuljon meg, hogy manipulációs technikája révén a joggyakorlat *társadalmilag kielégítő*, ugyanakkor a *tételezett jog apparátusával igazolható* döntéshez érkezen.

Napjainkban különösen az igazgatási tevékenység előtérbe nyomulásával igényli korunk, hogy a jogi közvetítés társadalmilag konkrétan *kívánatos tartalmát mint a döntés helyessége kritériumát* elfogadjuk. Ugyanakkor nem nélkülözhető a központi tervezés, vagyis az, hogy az állami tevékenység irányait és korlátait központi szabályozás írja elő. Követésére, ellenőrzésére pedig az állami szervrendszer egy alrendszere hivatott.

Mindez jelenti a kodifikáció igenlését, ugyanakkor a jog olyan dinamikus felfogását, amely a kodifikáció értelmét is e dinamizmuson belül szabja meg. Eszerint a kodifikáció *váza* és rögzített *struktúrája*, de nem kizárólagos hordozója a jognak. Feladata nem a megmerevítés, hanem az, hogy a véletlenszerű egymásmellettségből a *rendszer* szintjére emelje, vagyis kölcsönös összefüggésekbe helyezze és egymásra vonatkoztassa a jog elveinek, intézményeinek és szabályainak halmazát. A kodifikáció ilyen módon megfelelő mederbe tereli, a szabályrendszer már kész, elfogadott és gyakorlott fogalmi, intézményi és megoldásbeli mintáihoz kapcsolja a joggyakorlatot. Ám nem küszöböli ki alkotó hozzájárulását. Ennek megfelelően a jog élete *statikus és dinamikus* meghatározások összességéből tevődik össze, melyek közül az első hordozója a jogalkotás, a másodiké a joggyakorlat.

Hasonlattal élve: a kodifikáció szerepe a jogi folyamatokban ugyanaz, mint a lépegető exkavátoré a földmunkában. A megmunkálendő objektumhoz az alapvető közelítést a szakaszos, megújulóan megismételt lépegetés végzi el. A rendszer

ugyanakkor kifejleszti azokat a mechanizmusokat is, amelyeket – e közelítésen belül – a megmunkálendő objektum változó, konkrét sajátosságaihoz való folytonos adaptálás igényel. Hogy e kettős, ellentmondásos feladatnak megfeleljen, a kodifikáció az *elvi zártság* és az ennek korrektívumául szolgáló gyakorlati *nyitottság* egysége. A két oldal arányát, egyensúlyát a jog konkrét társadalmi feltételei s ezen belül a jogi berendezkedés hagyományai stb. szabják meg. Következésképp a kodifikáció értéke sem önmagában vett és eleve adott; csak e tágabb összefüggéseket: a jog egészének eszközjellegét és konkrét funkcióbetöltését figyelembe véve bontakozhat ki.

És ezzel a kodifikációt kétszeresen is a társadalmi gyakorlat próbájának vetjük alá. Végső soron az olyan kérdésekben, mint az egyes kódex értéke; vagy abban az előkérdésben, vajon a jogi szabályozás adott területén a formális racionalitás biztosítására egyáltalán a kodifikáció hivatott-e; avagy – a joganyag nagyfokú változékonyságára tekintettel – alkalmasabbak-e olyan formák, mint a jogrendezés, a jognak félhivatalos kézikönyvekben való rendszerezése vagy éppen olyan (számunkra még kevésbé gyakorlati) eljárás, mint a jogi normaanyagnak elektronikus adatfeldolgozó berendezésekben való tárolása és napra kész nyilvántartása; nos, mindezekben a kérdésekben csakis a társadalmi gyakorlat mondhatja ki az utolsó szót.

Készült szakértői tanulmányként, a Minisztertanács Titkársága Jogi Főosztályának felkérésére. Első nyomtatott változatában: Állam és Igazgatás, XXVIII (1978) 8–9.

Modern államiság és modern formális jog

1. AZ OSZTÁLYOZÁS MINT LOGIKAI ÉS MINT TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ELJÁRÁS

A gondolkodás más műveleteihez hasonlatosan az osztályozás is látszólag problémátlan, világos szabályokkal jellemezhető eljárás. Ám amennyire könnyűnek tetszik egyszerű példákon az osztályozás menetét, szerkezetét és lényegét bemutatni, annyira nehéz ezt bonyolult jelenségek körében, a jelenségek megismerését segítve alkalmazni.

A társadalmi jelenségek eleve ilyen összetettek, és egyre összetettebbekké válnak ama megfordíthatatlanul előrehaladó folyamat során, amit *Lukács* társadalmiasodásnak nevez.

Nyilvánvaló, hogy a fentiek az államra és jogra – mint intézményeknek a maguk mozgásában (mozgatásában) meghatározott rendszerré szerveződő összességére – fokozottan érvényesek. És ezek az összetett képződmények nemcsak a társadalmi objektivációk: emberi gyakorlat, készség, szakmai jártasság történelmileg egymásra rakódó hagyományait és az ezek mögött álló ideológiákat fogják át, de a társadalmi hatalom és erőszakgyakorlás intézményesült formáiként egyszersmind mindent átfogó, mindenre kiható jelentőséggel is rendelkeznek. Olyan tulajdonságként, amely a társadalmiasodás folyamatában történelmileg új és új formákat öltve, elvi lehetőségében s lehetséges kihatásaiban egyre átfogóbban kibontakozva, megfordíthatatlanul halad előre.

2. AZ ÁLLAMI ÉS JOGI BERENDEZKEDÉSEK TIPOLÓGIÁJA

Az állam és a jog alkalmas például szolgál arra, hogy milyen alig megválaszolható kérdéseket vet fel a társadalmi képződmények osztályozása.

Amint ezt a marxista irodalom alapvető felismerésként hangsúlyozza, állam és jog történelmileg, funkcionálisan és instrumentálisan egyaránt egymásba kapcsolódó jelenség. Ugyanakkor lényegi meghatározásukat illetően mindkettő eleve eszközjellegű képződmény: létük értelmét a társadalmi létnek és mozgásának meghatározott keretek közé foglalásában, e keretek közötti szervezésében, befolyásolásában s mozgatásában hordozzák. Ez az instrumentalitás állam és jog egymás közötti kapcsolatában is megjelenik: funkcionális egymásrautaltságuk nem zárja ki, hanem éppen előfeltételezi eszközszerű arculatuk viszonylagos önállóságának, sajátyszerűségének kibontakozását.

Állam és jog tehát egyfelől eszközszerű sajátosságokat hordoznak. Funkcionális egymásbakapcsolódásuk mellett is rájuk külön-külön jellemző specifikus technikákkal, működési módokkal, funkcionális formákkal rendelkeznek. Ugyanakkor ez felveti a kérdést: vajon egységük és viszonylagos különneműségük tükröződik-e, s ha igen, milyen módon és mértékben, tipológiájuk megalkotása során?

Nos, ilyen körülmények között figyelemre érdemes, hogy az állam és jog tipológiájában

a) az egyetlen osztályozás, mely az államra s a jogra nézve közös, mindkettőt kívülről, sajátos eszközjellegüktől függetlenül, a mindenkori totalitást megtestesítő társadalmi összkomplexus alapjáról osztályozza. Ezt fejezi ki az *államtípus* és a *jogtípus* fogalma – a kérdéses jelenségeket azon társadalmi erők szerint tipizálva, amelyeknek kezében és döntő érdekében történik a hatalom gyakorlása. Az általuk betöltött társadalmi-politikai szerepre koncentráló ilyen jellemzés a külső megköze-

lítés számára lényegi, azonban korántsem specifikus az államra vagy jogra: sem kapcsolatuk jellegéhez, sem instrumentális arculatukhoz nem visz közelebb.

Az államtípus és a jogtípus fogalmaiban kifejeződő tipológia tehát – amelynek legismertebb változatai az egyes társadalmi-gazdasági formációknak megfelelő rabszolgatartó, feudális, kapitalista és szocialista állam és jog – következetes és kielégítő annyiban, amennyiben az állam és jog történeti egységét érvényesítő párhuzamosságot mutat, s vállalt feladatának, az alapvető társadalmi jellemzésnek mindkettő egységesen, egyszerűen megfelel. Az a tipológia azonban, mely arra hivatott, hogy e kívülről közelítő jellemzést

b) belülről történő jellemzéssel váltsa fel, azokat az osztályozásra alkalmas jegyeket keresve, amelyek az állam- és jogtudomány számára elsőrangúan érdekes eszközjellegű sajátosságokat mutatják fel, már több tekintetben problematikus. Az *államforma* (pl. a parlamentális és az autokratikus a szabadversenyes kapitalizmusban, a prezidenciális és a totális a monopolkapitalizmusban) és a *jogcsalád* (legismertebben pl. a kontinentális és az angolszász, továbbá a távolkeleti, a szakrális és a törzsi jogok) kategóriáiban kifejezett tipológia ugyanis semmiféle párhuzamosságot vagy rokonságot nem mutat, s ezzel szét szakítja az állam és jog történeti egységét. Másrészt nem azonos alapról történő osztályozást valósít meg, s ezért mint két egymástól úgyszólván független tipológia alkalmatlan arra, hogy egymásra vetítve egymást kiegészítse.

Ha egymástól független tipológiájukat végiggondoljuk, arra a következtetésre is juthatunk, hogy az állam és a jog történeti egysége csak absztrakció: olyan elméleti elvonatkoztatás terméke, amelynek kellő mélységű konkretizálása csupán történelmi távlatban, esetleg hatalmas, több társadalmi-gazdasági formáción is átívelő fejlődési szakaszok körében történhet meg.

Az államforma és a jogcsalád kategóriája csak annyiban egységes, hogy mindkettő – a maga módján – az állam, illető-

leg a jog instrumentális-technikai sajátosságaira koncentráls, mindezt olyan módon ragadja meg, hogy az állam, illetőleg a jog intézményi megjelenését és gyakorlati működését egyaránt átfogja.

Ezen túl azonban jelentős különbségek mutatkoznak közöttük. Talán elégséges utalnom egyetlen különbségre. Nevezetesen, a marxista irodalomban általánosan elfogadott, hogy az államforma kategóriája egy adott államtípuson belüli jellegzetességeket tömörít magába, melyek más államtípusokra nem lehetnek jellemzők, és nem is örökölhetők. Sőt mi több, egy államforma nem feltétlenül marad változatlan saját államtípusán belül sem: a politikai rezsim változása az államforma brutális gyorsaságú váltásához is könnyen elvezethet (gondoljunk pl. a Napóleon utáni fél évszázad viharos francia változásaira vagy az első világháború utáni brutális gyorsaságú váltásokra a magyar, az olasz vagy a német államforma-alakulásokban). Ezzel szemben a jogcsalád kategóriájának tartalma hagyományszerűségében és átörökítődében rejlik. A jogászság ideológiájában, képzési rendszerében, kultúrájában, szakmai készségében és munkamódszereiben, eszményeiben megtestesülő vonások folytonosságot mutathatnak azonos vagy eltérő államtípusokon belül is, a politikában avagy az állam- és jogtípusban bekövetkezett változások pedig a jogcsalád váltását nem feltétlenül vonják maguk után.¹

Ezek a problémák legalábbis utalnak arra, hogy az állam- és jogtípusnak a marxista tudományosságban kizárólagosnak vélt kategóriája nem ad elégséges alapot a különféle állami és jogi berendezkedések átfogó, teljes, egymással is összefüggő jellemzésére. Kérdéses, hogy ilyen helyzetben jelenthet-e új szempontot annak a fogalmi különválasztásnak tipológiai felhasználása, amelynek alapjait egyebek közt éppen Marx és Engels vetették meg.

3. A MODERN ÁLLAM ÉS A MODERN FORMÁLIS JOG: ÖSSZEFÜGGÉSEK ÉS FEJLŐDÉSI ALTERNATÍVÁK KÉRDÉSE

Európában az abszolút monarchiák kialakulásának időszakára esett az a változás, ami az állam és jog fejlődésében a berendezkedés jellegének, a felépítés és működés technikájának jelentős módosulását eredményezte. E korszak tanulmányozásakor Marx és Engels mindenekelőtt az állami szervezés szerkezetében, módszereiben, valamint személyi és intézményi közeget s kiterjedését illetően észlelt úgyszólván gyökeres változást.² Ugyanakkor nem mulasztották el társadalmi hatásait is vizsgálni, egységben szemlélni a jogban lezajlott hasonló változással.³

A modern államiság és a modern formális jog létrejötté és összetett kapcsolat- és hatásrendszerének felismerése korunk egész társadalomtudományi gondolkodására rányomta bélyegét. Például ez ösztönözte Max Weber történelemszemléletét, s azt is, hogy ennek középpontjába – a történelmi rekonstrukció szervező közegeként – a racionalitás gondolatát helyezte.⁴ Következésképp az sem csodálható, ha az utóbbi évszázadok történelme megértéséhez és intézményi háttere rekonstruálásához immár az államtudomány és a történelemtudomány is kulcsfogalomként nyúl ahhoz a jelenséghez, amit modern államnak nevez.⁵ Hogy a felvilágosult abszolutizmustól a szocializmus felé vezető társadalmakig milyen instrumentális-technikai képződmények fordulnak elő, s hogy ezek összefüggésének, szükségképpeniségének az elismerése a marxizmus történetében is mennyi ellenállást váltott ki, Lukács gondolkodói fejlődése is bizonyítja. Nevezetesen az az út, amit a formális racionalitás weberi fogalmától a *Történelem és osztálytudat*on keresztül az Ontológiáig megtett, ahol posztumusz üzenetként maga is állítja, hogy a modern államiságnak ontológiai létszerűséggel a modern formális jog a szükségképpen megfelelője.

A modern államiság és a modern formális jog fogalmi tartalma meglehetősen sok jegyből tevődik össze. Ezek közül csak néhány, történelmi tendenciájában legáltalánosabb elvet eme-

lek ki. Nos, közös mag (1) a hivatásszerűen képzett és hivatali előmeneteli rendben foglalkoztatott szakemberek munkájára alapozott bürokratikus szervezés, melynek (2) tartalmát és formáit egyaránt előre meghatározott és rögzített formális szabályok és eljárások rendszere cövekeli körül. A szervezés intézményi felépítéséből és formális minták szerinti mozgatásából adódik, hogy (3) eredményét, a hivatali magatartást inkább a szabály-konformizmus, semmint a célmegvalósításra irányuló magatartás jellemzi, (4) olyan szemlélettől, munkamódszertől áthatva, amelyben a minden tekintetben indokolt eredmény-felmutatásnál erőteljesebben érvényesül egy olyan formális gondolkodás, amely mindenekelőtt az eljárás milyenségére koncentrálna.

A modern *államiság* és a modern formális *jog* az egyetemes állam- és jogfejlődés viszonylag igen kései terméke. Aktualitását annak köszönheti, hogy az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban utalnak jelek arra, hogy a társadalmiasodás mai fokán a két képződmény már problematikus, fejlődése végpontjához érkezett. A kiütkező diszfunkciók kiküszöbölésének igénye egyre egyértelműbben olyan irányba mutat, amely a berendezkedés egészének vagy lényeges összetevőinek meghaladását, új alternatíva nyitását tételezi fel.

A jogirodalom különböző utakon-módokon érkezett oda, hogy e jelenséget, ennek problematikus voltát egyáltalán érzékelje, hogy ezt egyértelműen, elméletileg is megalapozottan fogalmilag kifejezze, s hogy a gondolkodásnak és a gyakorlati munkának távlatot adjon.

Ami a jogfejlődés eddigi irányának általános megítélését illeti, óvó szavak már másfél évtizede elhangzottak ama hamis aktualizálás ellen, miszerint a kontinentális jog a maga csupán logikailag alkalmazandó általános-elvont szabályrendszer-jellegét a klasszikus római jogfelfogástól eredeztetné. E jellég valójában az újkori európai fejlődés terméke, mely egyenesen vezet el a modern formális joghoz. A klasszikus görög-római eszmény jellemzője ezzel szemben épp a jognak adott tartalmiság-

hoz kapcsolása: a konkrét eset konkrét igazságosságának a megtalálása volt.⁶

Ami pedig a meghaladás érdekében új intézményi megoldás, új berendezkedés körvonalait illeti, már két évtizede fogalmazódnak különféle javaslatok. Az egyik az angolszász jogba kíván bevezetni kétszintű igazolási eljárást: a jogalkalmazói döntésnek olyan indokolását, amely egyfelől azt bizonyítaná, hogy a javasolt döntés egy előzetesen tételezett szabálynak megfelel, másfelől azonban bizonyítania kellene azt is, hogy az a szabály, amelyre hivatkozik, éppen a kérdéses ügy tekintetében a hasznosság elvének konkrétan megfelel.⁷ Egy másik javaslat a skandináv jog talaján a megítélés jelenlegi modelljével szemben a nyílt vita kívánatosabbnak tekintett modelljét állítja. Ez utóbbiban a döntés optimális változatát elsőként bizonyos nyitott, a társadalmi-gazdasági tényeket s a közvélemény várható reagálását is tükröző érvek alapján alakítanak ki, a végső döntés pedig e javaslatnak az érvényes joggal, a joggyakorlat tényeivel és a jogalkotás előkészítő anyagaival történő összevetése alapján születne meg.⁸ Könnyű észrevenni, hogy a lényegi vonás mindkét javaslatban pontosan a modern formális jogként ismert konstrukció meghaladása. A tisztán jogi eszközökkel történő (tehát formális-eljárási jellegű) igazolás immár mindkettőben elégtelen: egyiknél a konkrét döntés konkrét társadalmi szükségességének az igazolásával egészül ki, másiknál pedig akkor kerülhet jogi igazolásra egyáltalán sor, ha a javasolt döntést nyílt vitában, konkrét társadalmi-gazdasági érvelés eredményeként már igazolták.

A tipologikus jelleg még szembetűnőbbé válik akkor, amikor a modern államiság és a modern formális jog összehasonlító fejlődéstörténeti elemzés tárgya lesz, és mint fennálló de meghaladott marasztaltatik el. Ilyen például az a vizsgálódás, amelyik a jog fejlődési alternatíváit elemezve a jog lehetséges intézményesülési sorában a szokásjog, a bürokratikus szabályozó jog és a jogrendet teremtő jog között tesz különbséget.⁹ És ilyen az az elemzés, amelyik immár abból a célból, hogy a

jelenhez vezető utakat a meghaladás lehetőségei szemszögéből értékelje, kifejezetten saját tipológia körvonalazására törekszik – az állam- és jogfejlődésben olyan jegyeket keresve, amik a felépítés és működtetés eszköztára és technikája oldaláról az állami és jogi berendezkedés egyes csoportjait határolják körül. A prebürokratikus szervezés (represszív jog), a bürokratikus szervezés (autonóm jog) és a posztbürokratikus szervezés (társadalmilag felelős jog) tagjaiból álló tipológia¹⁰ nemcsak nagyfokú megfelelést láttat az állam és a jog eszményei, technikája stb. között, de egyúttal olyan fejlődési típusokkal is szolgál, amelyek középső tagja az éppen fennálló modern államiság és modern formális jog jellegzetességeit hordozza, harmadik tagja pedig azokat a jellemvonásokat mutatja fel, amelyeket a szerzők az elérendő ideáltípusként képzelnek el.

Nos, mindaz, amit az előbbieken elmondtam, kísérteties aktualitásként – mint az állami és jogi szervezés technikai problémái – a szocializmus talaján is felvetődnek. A politikatudományi irodalom részmegállapításainak sorával s a tömegkommunikációs fórumokon is zajló viták eredményeivel most nem foglalkozva csak egyetlen következtetésre szeretnék utalni – arra, ami a Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi osztályainak 1980. évi közgyűlési együttes tudományos ülésén is megfogalmazódott. Mint ismeretes, a magyar gazdaság szerkezeti átrendezését a legutóbbi pártkongresszus a nemzeti cselekvés rangjára emelte. Ebből hárult a magyar tudományosságra a megbízatás, hogy az elmúlt fejlődés tanulságainak összességével járuljon a változtatás előkészítéséhez. Nos, az ülés egyik leghangsúlyosabb megállapításaként fogalmazódott meg, hogy a modern államiságra és modern formális jogra jellemző szabály-orientált (tehát a konkrét célmegvalósítás helyett az elvont direktívákhoz való konformizmust előtérbe helyező) magatartás az elmúlt idők során fokozatosan mindazon társadalmi erőknél is magatartási mintájává vált, amelyek felelősek a társadalmi összmozgásnak, így egyebek közt az állami és jogélet egészének is az irányításáért. Vagyis a speci-

fikusan jogi működés sajátos formális jegyeit (tehát a tényleges társadalmi igazságosságnak és hatékonyságnak a formális szabálykövetésben – jogszerűségben – való feloldását) a különböző társadalmi és politikai szervezetek is átvették ahelyett, hogy cél-orientált magatartásmintát követve valóban hatékonyan tevékenykedtek volna. E visszafejlődés nyilvánvalóan diszfunkciókat eredményezett – ráadásul egy olyan társadalmi-gazdasági helyzetben, amikor e jegyek saját területükön történő érvényesülésének kívánatossága is immár több tekintetben kérdéses.¹¹

Ami az állami és jogi berendezkedések tipológiáját illeti, végül is további elemző vizsgálódások elvégzéséig még nyitott a kérdés, vajon ilyen módon közelebb kerülhetünk-e egy az államot és jogot egységesen, a szervezés kelléktára és technikája felől jellemző osztályozáshoz.

Ami pedig a modern államisággal társuló modern formális jog immár diszfunkcionalitást is eredményező jellegzetességeiből a kiutat illeti, nyilvánvalóan a megszüntetve megőrzés mozzanatát is tartalmazó dialektikus meghaladás lehet a cél. Azaz a jognak olyan rendszerben történő újraépítése és működtetése, amely minden jogi döntést illetően lehetővé teszi a szerepet játszó érdekek s a döntésért való felelősség konkretizálását és ezáltal nem kevesebbnek az elérését, mint a törvényesség fogalmának és kívánalmának tartalmiasítását mindenkor konkrét társadalmi, gazdasági és politikai jelentésének és jelentőségének megfelelően.

Előadasként elhangzott az imperializmus államformáiról az NDK Tudományos Akadémiája Állam- és Jogelméleti Intézete által 1981 októberében Neubrandenburgban rendezett nemzetközi szocialista tanácskozáson; a tanácskozás anyagai között azonban nem jelent meg. Első magyar változatában: Állam és Igazgatás, XXXII (1982) 5.

Jegyzet

¹ Megjegyzem, a szocialista irodalom a jogcsalád kategóriáját többnyire a „jogrendszeri forma” kevéssé meggyőző s elméletileg sem kidolgozott terminusával kísérli meg helyettesíteni – bevallottan azért, hogy az ilyen osztályozást egyértelműen a jogtípus szerinti tipológia alá rendelhesse. Nos, bármely jogtípuson belül a további osztályozás létjogosultsága vitathatatlan ugyan, ám a jogcsalád szerinti osztályozás indokultságán és teljes különállásán mit sem változtat. Már logikailag is nyilvánvaló ugyanis, hogy az eltérő alapról történő osztályozások terjedelemben kölcsönösen átfedhetik (keresztezhetik) egymást.

² Pl. Marx, Karl: *A hegeli jogfilozófia kritikájáról*. = Marx, Karl és Engels, Friedrich Művei, I. kötet. Budapest, 1957. 234. old.

³ Pl. Engels, Friedrich levele K. Schmidtnek (London, 1890. okt. 27.). Marx, Karl és Engels, Friedrich válogatott művei, II. kötet. Budapest, Kosuth, 1963. 482. old.

⁴ Ld. Bendix, Reinhard: *Max Weber, An Intellectual Portrait*, London, Methuen, 1966. XI–XIV. fejezet.

⁵ Pl. MacIver, R. M.: *The Modern State* London, Oxford University Press, 1964 vagy Strayer, Joseph: *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton, University Press, 1970.

⁶ Villey, Michel: *Histoire de la logique juridique*. = Annales de la Faculté de Droit et des Sciences économiques de Toulouse, XV (1976) 1.

⁷ Wasserstrom, Richard A.: *The Judicial Decision – Toward a Theory of Legal Justification*, Stanford, University Press, 1961. 7. fej.

⁸ Bolding, Per Olof: *Reliance on authorities or open debate? Two models of legal argumentation*, Scandinavian Studies in Law, vol 13. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1969.

⁹ Unger, Roberto Mangabeira: *Law in Modern Society – Toward a Criticism of Social Theory*, New York, The Free Press, 1977. II. fej.

¹⁰ Nonet, Philippe and Selznick, Philip: *Law and Society in Transition – Toward Responsive Law*, New York, etc., Harper and Row, 1978.

¹¹ Legmarkánsabb kifejezésben vö. Kulcsár Kálmán: *Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz” és Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai*. = Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Budapest, MTA KESZ Sokszorosító, 1980.

Átalakulóban a jog?

1. A JOG ÉS A FEJLŐDÉSI TÍPUSOK KÉRDÉSE

A szocialista forradalom, mely egy új típusú társadalom felépítését tűzte célul, nem légtüres térben zajlott le: fejlődése különböző szakaszaiban a múltat, az emberiség közös civilizatórius vívmányait különböző módon értékelte, és különböző módon merített belőle. A forradalom felfelő ívelő szakaszában, mikor a teoretikusok még nyitott alternatívákat láttak (és a forradalmak természetrajzából következően a gondolati előrerohanás is kísértett), az állam és jog gyökeres átalakulásával s közeli elhalásával számoltak, és ennek megfelelően kísérelték meg, hogy a jogot közvetlenül népivé tegyék. A konszolidáció időszakának eljövetele azután más szükségleteket jelzett. A szocializmusnak saját államot és jogot mint formális intézményrendszert kellett felépítenie, s ahhoz, hogy az államot és jogot a maguk technikai összetettségében kialakítsák, különféle tájékozási források adódtak. Ami a jog sajátos fogalom- és intézményrendszerét illeti, kézenfekvőnek tűnt, hogy a kortársi – mindenekelőtt német és francia – doktrínából és dogmatikából merítsenek. Ami pedig a jog egészének szemléletét, a központi államhatalomtól formálisan meghatározott, formális ellenőrzést biztosító eszközként felhasználását illeti, a jogot kodifikált törvényi jogként tételező jogalkotásnak és ezt a gyakorlatban a törvényesség formai kritériumai szerint ellenőrizhetően realizáló jogalkalmazásnak olyan mintáját dolgozták ki, amelyik a XIX. század eleji európai tapasztalatokra támaszkodott. A politikai tartalomban közösséget aligha kereshetnénk: a jog ilyen kialakításában döntő szerepet a társadalomszervezésnek racio-

nális központi tervezésre történő alapozása és a társadalmi mozgásnak felülről irányított jellege játszott. Az uralkodó politikának megfelelő jogpolitika olyan jogi berendezkedést hozott létre, amelytől adott közegben a legtöbbet remélhette; az elmélet azonban csupán ideologikus funkciót töltött be, amikor az éppen fennállót a jog alapformájaként, normális berendezkedéseként láttatta, a szocialista jog tekintetében pedig egyetlen lehetőségként értékelte.

Nos, egy elmélet, mely önnön gyökereinek történeti jellegét nem tudatosítja, nem érvényesítheti a történetiséget egyéb vizsgálódásaiban sem. És valóban: csaknem sztereotip fordulatokként fogalmazódnak meg évtizedek óta leegyszerűsítő értékelések, melyek a Nyugat-Európában az utóbbi évszázadban bekövetkezett változásokat a törvényesség bomlása címén vélik összefoglalhatni, az angol–amerikai jogfejlődés évszázadairól pedig mint valami gyógyíthatatlan betegségről, a biztos jogbizonytalanság és kuszaság jegyeit jellemezve tesznek említést. A tudatlanság azonban nem biztos útmutató annak meghatározásában, hogy elfogadhatónak vagy éppen szükségesnek mit is tekinthetünk. Még kevésbé az, ha meggondoljuk: adott társadalmi-gazdasági formációk olyan jogi berendezkedéseket hoznak létre, amelyek funkcionálásuk társadalmi-gazdasági tartalmában végső soron közösek, e közös eredmény azonban eltérő felépítésű és működési elvű jogi berendezkedéseknek is lehet következménye. A gazdasági szféra végső fokon meghatározó szerepe éppen azért végső, mert nem mechanikusan, nem közvetlenül, hanem egyes eltérő szférák sajátos belső rendszerébe ágyazódva, azoktól viszontmeghatározásokat is elszenvedve érvényesül. A különböző jogi berendezkedések talaján kifejlődött jogelméletek kritikai áttekintése ezért a ráolvasás funkciójánál nem hatol mélyebbre, ha mindenáron egytényezős válaszadásra törekszik: ha mindenütt hasonló megfelelést kíván látni egy adott gazdasági kihívás és ennek különböző hagyományú jogi berendezkedések talaján sarjadt elméletekben történő megválaszolása között.

A szocialista jogelméletnek tehát a saját jogi berendezkedése talajáról megfogalmazott válaszai csupán ideologikus jelentőséggel rendelkeznek; nem a hasonlóság vagy különbözőség valószínű okainak feltárását, hanem csupán a saját megoldásáról mint egyetlen lehetséges megoldásról való harci szellemi meggyőzést célozzák. A megismerés, az elméleti magyarázat lényegesen több ennél. A sajátosság, a különösség, a közvetettség és közvetítettség kibontása, ami a marxizmusban végül is nem más, mint a gazdasági szférától végső fokon történő meghatározásnak, e meghatározás jellegének és jelentésének a vizsgált jelenségre való konkretizálása.

Bizonyosan nincsen kellő társadalomfilozófiai megalapozása annak a jogelméletnek, amelyik a jogváltozás mögött a gazdasági-politikai változást nem látja. Ám nem tekintheti magát jogelméletnek az a jogi elmélet sem, amelyik a jog körén belül nem keresi azokat a technikai megoldásokat, intézményesedési lehetőségeket, amik egymástól eltérő módokon, eszközökkel és működési elvek követésével azonos célt hasonló eredményességgel szolgálhatnak. És most elsősorban nem is a földteke különféle részein történelmileg kialakult jogrendszerek hagyományos csoportjainak, az ún. jogcsaládoknak a felosztására gondolok, ami a jogrendszerek osztályozása címén minden átfogó feldolgozás egyik legizgalmasabb kérdése. Hanem inkább olyan tipológiai kísérletekre, amelyek a jogtechnikára koncentrálnak, ám ugyanakkor konkrét társadalmi tartalmat is hordoznak, s így a marxizmustól kevéssé érintett gondolatrendszerekben arra is szolgálnak, hogy egyúttal a jog egyfajta társadalmi-történelmi tipológiáját nyújtsák. Marxizmusunk szegényedne, ha ezeket a kísérleteket nem kísérnénk kellő figyelemmel.

A jogi antropológiában és etnológiában és lassan már az összehasonlító jogban is általánosan elfogadott a *konfliktusfeloldó* és *konfliktuseldöntő* típusokra történő bontás – aszerint, hogy a konfliktus jogi megoldása előzetesen tételezett döntési minta deduktív alkalmazásával (kontinentális jog) vagy

induktív felhasználásával (angolszász jog) történik-e. Elméletileg ezen belül a konfliktuseldöntő minta további tagolása a leginkább érdekes. Elvileg itt nem a kontinentális és az angolszász jog történelmileg hagyományosult (és szemléletmódja, okfejtése különbözőségét illetően logikailag is igazolható) eltéréseire gondolok, hanem egy ezen egészében túlmutató tipológiára. E tipológia ugyanis nem annyira a jogi valóság leírását, mint inkább a valóság megoldatlan, szorongató problémáit tudatosítva, annak megváltoztatását kívánja szolgálni. Reformprogram tehát, mely kritika és útmutatás is egyben. Korábbi irodalmi megfogalmazásokban még jámbor óhajról volt szó, hogy a jogász döntés jogi igazolása kiegészítődjék a konkrét döntés konkrét társadalmi hasznosságának az igazolásával,¹ illetőleg hogy jogi igazolásra egyáltalán csak akkor kerülhessen sor, ha nyílt vita során, vagyis a kérdés természetének megfelelő társadalmi, gazdasági stb. érvekkel már igazolták a javasolt döntés kívánatosságát.² Kevéssel később már valóságos tipológiák is születtek, melyeknek közös jegye, hogy középső tagjuk a jelenleg fennálló jogi berendezkedés, amit bürokratikusnak neveznek, és mint fejlődésünkben meghaladtat, egészében elvetnek. Van olyan, amelyik társadalomelméleti kifejtés során segédeszközként él ilyen tipológiával, ám van olyan is, amelyik egyetemes érvénnyel keres bizonyos szervezésbeli és működési elveket az állam- és jogfejlődésben, hogy a jogot szervezeti környezetével összefüggésben láttassa, és fennálló jogi berendezkedésünket éppen bürokratikus megalapozottságánál fogva kérdőjelelze meg.³

Nonet és Selznick szociológiailag és jogilag egyaránt kimunkált tipológiája számunkra többrendbélien is érdekes. Részben azért, mert az amerikai jog közegében közvetlenül látni engedik egy sajátos jogi berendezkedés talaján növekvő elmélet sajátos meghatározásait. Részben azért, mert tipológiájuk elvileg egyetemes érvényű, a XX. század harmadik harmadában a továbblépés mindenütt aktuális szükségét fogalmazza meg. Végül és mindenekelőtt pedig azért, mert Max Weber, akit azért

sajátítunk el, hogy meghaladhassuk, paradox módon a maga bürokratikus idáltípusával éppen nálunk, a mi időnkben vált meghökkentő realistává, ahol is – mint ez a legújabb vitákból kiderült⁴ – a formális működés bürokratikus elvei nemcsak az állam és jog szférájában érvényesülnek, hanem a társadalmi szervezés úgyszólván minden területén, így egyebek közt azokban is, amelyek az állam és jog működését, érvényesülését is az egypártrendszer logikája szerint megszabják.

A jog és változó összetevői

Selznick és Nonet szerint a modern társadalomban a jogot illetően kétfajta nézet érvényesül, melyek mindegyike meghatározott társadalmi tapasztalaton nyugszik, és végső soron az autoritás eltérő felfogására vezethető vissza. Az egyiket így nevezik: a jogrend *kis-kockázatú* felfogása. Ez legfőbb értéknek a jogi stabilitást, az autoritás és a polgári kötelességtudat tekintélyét látja. A polgári engedelmeskedés a hivatalok jogszerű működésével társul, és bármiféle igény érvényesítése csak az adott csatornákon keresztül történhet – még ha ez kudarccal járna is. Tehát a jog változása csakis meghatározott eljárás eredményeként következhet be. Így – megállapított keretei között – a jog önálló életet élhet, elkülönülve a mindennapi politikától. A jogrend *nagy-kockázatú* felfogása ezzel szemben a rend önálló értékét megkérdőjelezi. A jogot a társadalmi változás eszközének tartja, és az autoritás a szemében csak annyiban érdekes, amennyiben a társadalom morális elkötelezettsége is támogatja. A rendszer így nyitott a különféle kihívások irányában, ugyanakkor nem különül el a társadalom tényleges életétől.

Már a fenti különbségtételből is nyilvánvaló, hogy a jogrend összetevői közötti kapcsolatok idővel változnak. Röviden: amit a marxizmus a történeti dialektika kategóriájával jelöl, az angol–amerikai analitikus hagyomány a variabilitás és kontinuum fogalompárjával fejezi ki. Az persze, hogy az összetevők történelmileg változnak, teljes parttalanságot nem jelent. Az angol–amerikai hagyomány például ilyen fogalmi minimum-

1. táblázat: A JOG HÁROM TÍPUSA

	Represszív jog	Autonóm jog	Felelős jog
A jog célja	rend	legitimáció	kompetencia
Legitimáció	a társadalom védelme és állam- érdek	eljárási szabályszerűség	anyagi igazságosság
Szabályozás	nyers és részletes, ám a sza- bályalkotót csak kevésbé kö- telező	kidolgozott, a szabályozóra s a szabályozottra nézve egyaránt kötelező	az elvnek és a politikának alá- rendelt
Okfejtés	eseti jellegű, célszerű és parti- kularisztikus	a jogi autoritáshoz szigorúan kapcsolódó, gyengéje a for- malizmus és a legalizmus	célszerű, a megismerés hatás- körét kiszélesítő
Diszkréció	széles körű, opportunistá jellegű	szabályok által körülhatárolt, szigorúan felhatalmazáson nyugvó	kiterjedt, de mindig a célhoz viszonyított
Kényszerítés	széles körű, alig korlátozott	jogi korlátoktól ellenőrzött	alternatívák — pl. ösztönzők, önfenntartó kötelezettség- rendszerek — határozott ke- resése mellett csak
Moralitás	közösségi moralitás, jogi mora- lizmus, „a kényszer moralitása”	intézményi moralitás, vagyis a jogi folyamat integritását célzó	polgári moralitás, „az együttmű- ködés moralitása”
Politika	jog a hatalmi politikának alá- rendelt	jog a politikától „független”, a ha- talmak szét vannak választva	jogi és politikai törekvések egysé- ge, a hatalmak elegyítése
Engedelmességi várakozások	feltételek, az engedetlenség mint ellenszegülés eleve bün- tetendő	a szabályoktól való eltérés jo- gilag igazolt lehet (pl. a törvé- nyek vagy rendeletek érvé- nyességének kipróbálása)	az engedetlenség megítélése a bekövetkezett anyagi károktól függ, a legitimáció kérdé- sét felvetőként fogják fel
Részvétel	alárendelődésen alapuló tudomá- súlvétel, a bírálatot illoja- litásként értékeli	kereteit kidolgozott eljárások szabályozzák, a jog bírálata csak születőben van	a jogi és a társadalmi fellépés egysége által kiszélesített

nak fogadja el, amit Hart „az első-jogiból a jogi világba vezető lépcsőfokként” a másodlagos (vagyis a szabályokról szóló) szabályokról fogalmazott meg: „amíg az elsődleges szabályok ama cselekvésekre vonatkoznak, amelyeket az egyének kötelesek vagy tiltottak tanúsítani, ezek a másodlagos szabályok valamennyien magukra az elsődleges szabályokra vonatkoznak. Ezek határozzák meg, hogy az elsődleges szabályokat végül is hogyan lehet felismerni, bevezetni, kiküszöbölni és megváltoztatni és megsértésük tényét pontosan megállapítani.”⁵ A különféle összetevők tehát meglehetősen változó helyet foglalnak el, amint ezt a jog típusairól szóló 1. táblázat is mutatja. Ez a tipológia Nonet és Selznick szerint nemcsak ideális és valóságos változatokat mutat, de egyúttal szemléleteket is, amiket a jogról különféle leírások sugallnak. Így az elsőt vallja Hobbes, Austin és Marx; a másodikat Dicey, Kelsen, Hart és Fuller; a harmadikat pedig Pound és Dworkin. A korábbi irodalomból ismerünk már fejlődési részmodelleket. Ilyen a *statustól a contractus* (Maine: *A jog őskora*), a *Gemeinschaft-tól a Gesellschaft* (Tönnies: *Közösség és társadalom*), vagy a szigorú jogtól a méltányosság⁶ felé tartó fejlődés előrelátása. Nonet és Selznick úgy vélik, hogy saját tipológiájuk a fentiekkel szemben valóban fejlődési modellé csak azért válhat, mert a történeti valóság számos összetevőjének a rendszerezésén alapszik, és mert e rendszerezést a szervezetszociológiában kialakított történelmi tipológia is támogatja, ami – amint ezt a 2. táblázat mutatja – a jog tipológiájával meglepő és egymást kölcsönösen kiegészítő hasonlóságot mutat.

Represszív jog

A represszív jogban a represszió nem azonos az egyetértés hiányával vagy a kényszer tényzerű mozzanatával. A represszív jogot az alábbiak jellemzik: (a) a jog közvetlenül politikai: az államérdeknek alárendelten magával az állammal azonos; (b) a „hivatali perspektíva” szemszögéből az autoritás megőrzése a legfontosabb cél; (c) a kényszerapparátus önálló

2. táblázat: A FORMÁLIS SZERVEZÉS HÁROM TÍPUSA

	Preburokratikus	Bürokratikus	Posztbürokratikus
Cél	partikularisztikus, a magánérdekek és a közfelelősségek keverednek	kifejezett, rögzített, közösségi jellegű, a kijelölt jogszolgáltató szerv azonosítja	a küldetéstől függ, hajlékony
Autoritás	hagyományos, karizmatikus, tagolatlan	hierarchikusan felépített hatásköri szférák, „csatornákon keresztül történő” kommunikáció, formális racionalitással	team-jellegű, feladatra koncentrált szervezet, nyitott kommunikáció, az autoritás lazult formája, anyagi racionalitással
Szabályok	rendezetlenek	kodifikáltak, cselekvések megtervezettek, hangsúly az igazgatási szabályszerűségeken van	a célnak alárendeltek, a szabályoktól való pusztán kööttség kerülnek
Döntéshozatal	eseti jellegű, az egyszemélyi uralkodó szeszélyének s az alárendeltek ellenőrizhetetlen cselekvéseinek van kitéve	rendszeres, rutinjellegű, korlátozott felhatalmazáson nyugvó, egy könnyen osztályozható és szabályoknak alárendelt elemekből összetett, szilárd társadalmi világot feltételező	a részvételen nyugvó, problémacentrikus, széles körű felhatalmazáson alapuló, változó követelményekkel és alkalmakkal rendelkező környezetet feltételező
Karrierpályák	bizonytalanok, nem hivatásos jellegűek, a hivatalok eladhatók vagy az elit számára részüdős díjért hozzáférhetők	a hivatalnok teljes idejű, hivatásos, a szervezetnek elkötelezett, nem személyi szempontokra ügyelő, kinevezése érdekében alapján, hangsúly a korrón és a szolgálati időn van	sokszoros és időleges kapcsolódások: alszerződésekkal sokakat bevonnak, a szakértők önálló hivatásszerű pályát képeznek

hatalmi központtá növekszik: a társadalmi ellentétek mérséklésében nem vesz részt, viszont képes a politikai autoritással is szembeszegülni; (d) a „kettős jog” rendszere olyan osztályigazságot intézményesít, ami a társadalmi alárendelődést egyszerűsmind megerősíti és szentesíti; (e) az uralkodó erkölcsöket a büntetőtörvénykönyv kodifikálja, és ennek megfelelően jogi moralizmus érvényesül.

(a) A represszió mindenekelőtt olyan helyzetekre jellemző, amiket C. E. Merriam „a hatalom szegénységének” nevezett. Ez olyankor fordul elő, amikor – a gyakorlat támogatása hiányában – a hatalom kifogy az eszközökből, s önmagát csupán úgy valósíthatja meg, ha hátát a falnak vetve, akaratát kikényszeríti. Ilyen helyzet mindenekelőtt a forradalmi vagy válsághelyzetekre jellemző. Az igazságszolgáltatás és általában a jogászság ilyenkor többnyire a hatalom hajlékony eszköze lesz. A jogintézmények egyedüli célja az állam szolgálata. A jogrend legmagasabb rendű célja az, hogy a nyugalmat s a békét mindenáron fenntartsák. Az állam eszköztára ugyanakkor szegényes. Működése jobbára a kényszerítő hatalom gyakorlása, s ez a büntetőjog révén valósul meg. A jogszabályok a hatalomnak az autoritás színezetét adják, ám felhasználásukban csupán politikai célszerűség dönt. Az államérdek a diszkréciót parttalanná tágítja: a hatalom felmentve érzi magát saját szabályaitól, az állampolgárokat megillető jogok elismerése pedig gyakran vitás marad.

(b) Ha a rezsim konszolidálódik, a politika háttérbe szorulhat, ám továbbra is érezteti a hatását. Annak érdekében, hogy a rendszert fenntartsák, adminisztratív erőforrásait megőrizték és tekintélyét megvédjék, kialakul a „hivatali perspektíva”, melyben a hivatal érdekét a közösségével azonosítják. Ennek velejárója, hogy az államot fetiszizálják, s a diszkréciót olyan széles körben gyakorolják, hogy annak ellenőrzése – csakúgy, mint a hatalommal való visszaélés korlátozása – csupán a hierarchikusan felettes szervek belátása folytán lehetséges. A „hivatali perspektíva” következménye az is, hogy az autoritást

mindennemű kihívástól és bírálattól féltékenyen védelmezik, működése szabályszerűségének a látszatát úgy is védelmezve, hogy a döntésekbe betekintést nem engednek, a felelősséget pedig elhárítják.

(c) A kényszerítő apparátus elkülönült, hivatásos szervezetté tétele társadalmilag szükséges, ám nemkívánatos eredményekkel is jár. Így mindenekelőtt azzal, hogy olyan paramilitáris szervezet jön létre, mely a pusztá végrehajtásra koncentrálva erejét, képtelenné válik közvetítő, mérséklő befolyás gyakorlására. Szintén veszélyforrás, hogy a bűnözés elleni harcban a jog megszorításait kölöncökként érzékelik, s a technikai szakértelem nevében a nyilvános bírálat alól eleve kivonják magukat.

(d) A jog megkettőzése és osztályfunkciójának érvényre juttatása számos módon történhet. Ilyen az, amikor a nem privilegizáltak felelősségét következetesen érvényesítik, követeléseiket pedig megtagadják. Függőségüket a szociális gondoskodás révén intézményesítik, ezzel azonban a rászorultakat egyszersmind stigmatizálják. Vagy a veszélyes rétegeket egyszerűen kiiktatják a jogvédelem köréből, mint ahogyan pl. a szegénység állapotát a csavargótörvények révén büntetni rendelték. Finomabb, bár hatásában nem kevésbé elidegenítő az a megkettőzés, amivel Nonet és Selznick a mai amerikai jogállapotokat jellemzi: „A deprivilegizáltak joga nagymértékben ’közjogi’, amit speciális állami szervek a politikai és adminisztratív célszerűség követelményeihez hangolva működtetnek. Működésük az ellenőrzésben merül ki, éthoszuk előíró, és túlnyomórészt büntető jellegű. A deprivilegizáltak joga mellett azonban egy másik jog növekedését is megfigyelhetjük, mely jogosultságközpontú, választásokat engedélyező, és nagymértékben ’magán’-jellegű. A privilegizáltaknak a joga oltalmazza a tulajdont, és olyan önálló társadalmi cselekvéseket biztosít, mint például a végrendelkezés, a szerződés vagy a társulás. A lehetőség mértékéig mindez elszigetelt a politikától, szükség esetén önálló bíróságok működnek közre benne, arcukat pedig in-

kább precedenssel, semmint törvényhozással alakítják. Itt az állam jobbra passzív szerepet játszik: magánviták eldöntője és olyan szabályok őrzője lesz, amelyeket nem ő hozott létre.” (45–46. o.)

(e) A jogi moralizmus az intézményesedésnek, tehát annak az erőfeszítésnek gyakori beteges elfajulása, hogy minden értéket egyesítsenek és felhasználjanak az emberi magatartás befolyásolására. A moralitás „legalizálása” azonban nem mehet végbe súlyos következmények nélkül. A „morális” ugyanis ilyenkor szükségképpen elszakad az „etikustól”. A pusztá konformitás önálló céllá válik, és az eszmények kritikai funkciója is meggyengül. A konformizmus sugallatával így a jogi moralizmus is a represszív szemléletű jog számára egyengeti a terepet, hiszen számára a bűn nem egy kötelezettség megszegése, hanem maga az engedetlenség aktusa lesz.

A represszív jog legszembeesőbb tulajdonsága következőképpen az, hogy benne a jog, politika, igazgatás és erkölcsi rend összemosódik. Vagyis primitív instrumentalizmus érvényesül, ami még a saját szabályok alól is önfelmentést biztosító hivatali diszkréció széles körű elterjedésében fejeződik ki. No-
net és Selznick azonban mindenekelőtt nem a represszív jog belső ellentmondásosságát, csekély hatékonyságát, hosszú távon megnyilvánuló diszfunkcionalitását emeli ki, hanem azt, hogy az ilyen csupán eszköz-jog, a hatalom legitimálását is csak igen nyersen szolgálhatja.

Autonóm jog

Az autonóm jog olyan, viszonylagos önállósággal rendelkező jogi intézmények rendszere, amelyek megszabott keretek között saját meghatározásaik szerint működnek. Olyan képződmény tehát, ami a törvényesség eszméjének: „a törvények, és nem az emberek uralma” jelszavának megfelel. Mint rögtön látni fogjuk, korlátai is ebből a viszonylagos önállóságból adódnak – abból ti., hogy fenntartása túl sok energiát követel az egyéb jogi célok rovására. Jellemzői az alábbiak: (a) a jog

elkülönül a politikától: az igazságszolgáltatás függetlenségét hirdeti, és éles határvonalat húz a jogalkotás és jogalkalmazás közé; (b) a jogrend a „szabályok modelljére” épül: a hivatalos ellenőrzés lehetősége növekszik, a jog alkotó felhasználása és a politikai szükségletekhez igazítása azonban gyengül; (c) az új jelszó – „az eljárás a jog szíve” – a szabályszerű eljárást és nem az igazságos eredményt állítja a jog középpontjába; (d) a joghoz való hűség szigorú, formális engedelmességet követel, így a fennálló jog bírálata csak kívülről, politikai csatornákon keresztül történhetik.

(a) Az egész jogfelfogásban a legszembeszökőbb változás egy „történelmi alku” terméke. Amint Nonet és Selznick kifejti: „A jogintézmények a tartalmi alárendelés árán eljárási önállóságra tesznek szert. A politikai közösség a jogászságra korlátozott autoritást ruház, amit politikai befolyástól mentesen gyakorolhat, ám azzal a feltétellel, hogy lemond a közösség politikájának alakításáról... Mint viták megoldói, a bírák ... akár ’közvetítenek’, akár ’szabályok szerint döntenek’, a funkciójuk az, hogy politikai jellegűktől megfosszák azokat a kérdéseket, amelyek egyébként magánháborúskodáshoz vagy a konfrontáció más robbanékony formáihoz vezetnének. Ezt megkönnyíti az, hogy az előttük levő ügyre összpontosítják figyelmüket, elszigetelve azt a csoportkonfliktus szélesebb összefüggéseitől. A bíró ... sikere attól függ, hogy mennyire tudja szűkíteni a különbségeket, és visszavezetni azokat előre kialakított premisszákból adódó okfejtésekre. Ez a szerep annyira az autonóm jog éthoszát juttatja kifejezésre, hogy a vitaeldöntés a jogi folyamat legközpontibb összetevője lesz, a bírói hivatal pedig a jogi intézmény prototípusa. A bírói folyamatnak a jogi folyamattal való azonosítása a jogintézmények semlegeségének egyik támogatója lesz, ám ugyanakkor a jog szerepének a szűkítő felfogását is támogatja.” (58—59. o.)

A jog és a politika szétválasztása a legitimáció egy új típusában is megjelenik. Immár nem a hatalom forrásának láthatatlanban történő igazolásáról, hanem a hatalom mindenkori konk-

rét használatának megerősítéséről van szó. Aligha meggyőző dolog, ha a hatalom nemcsak uralkodik, de önmaga legitimitása megítélésében is döntőbíró kíván lenni. Nos, ez okból a legitímálás itt külön társadalmi funkcióvá válik. Az pedig a legitímáció mesteriskolája, ahogyan ezt a jog és politika szétválasztása megoldja. Nevezetesen, a politikát alárendeli a jognak. Ezzel annak megítélését, hogy a politikai elit döntéshozatala jogszerű-e, egy önálló szervezetre: a jogi apparátusra bízva. Ugyanakkor ez utóbbi szervezet hangsúlyozza a maga nem politikai jellegét. Hiszen tevékenysége csupán a kész jognak eseteire történő alkalmazásából áll, ahol is legfeljebb az eset „tényeit” lehet vitatni. „Eltérő intézmények – bíróságok és törvényhozók – történelmi létrejöttét így olybá veszik, mintha gyökereiben eltérő *funkciókról* lenne szó” – vonja le a következtetést Nonet és Selznick. (59. o.)

(b) Az autonóm jog tehát bírócentrikus és szabályoktól kötött.

Eszményképe, a „szabályok modellje” kellő pontossággal körülhatárolja a hivatalos autoritást, és ezzel világos kritériumokat teremt a hivatalos eljárás jogszerűségének elbírálásához. A bíróságok így persze hajlanak arra, hogy mindjobban megközelítsék a mechanikus jogalkalmazás eszményét, vagyis csak az előírt rutinnal járjanak el. Ezzel megerősítik az önmagukról mint jogi technikusokról alkotott képet, valamint szerepük olyan felfogását, ami a bírói működést csupán a jogi folyamat passzív eszközének látja. A jogalkalmazók önállósága csak akkor lehetséges, ha a szabályalkalmazást önálló mesteriségként elfogadják. Erre hivatkozott már Sir Edward Coke is, amikor 1608-ban I. Jakab Anglia ítéldbíróival tanácskozott: „Ekkor a király azt mondta, hogy úgy gondolja: a jog az értelem alapul, s értelemmel ő és mások is ugyanúgy rendelkeznek, mint a bírák. Erre azt válaszoltam, hogy igaz ugyan, hogy az Isten Őfelségét kitűnő tudománnyal és a természet adományaival ellátta, Őfelsége azonban nem folytatott tanulmányokat angliai birodalmának törvényeit illetően, és ezért el kell

mondanunk: ami alattvalóinak életét, örökségét, javait vagy várományait illeti, ezekben nem lehet döntení természetes értelem által, hanem csakis a jog mesterséges értelme és ítélete által. A jog tehát mesterség, mely hosszas tanulmányokat és tapasztalatokat kíván, mielőtt valaki ismeretének birtokába juthatna.”⁷

A törvényesség értékét illetően Nonet és Selznick is szkeptikus. Kimondják: „A jogszabályokra koncentráció arra ösztönöz, hogy szűkítsük a jogilag releváns tények körét, és ezáltal elszakítsuk a jogi gondolkodást a társadalmi valóságtól. Ennek következménye a legalizmus, vagyis a hajlandóság arra, hogy jogi tekintélyre hagyatkozzunk a gyakorlati problémamegoldás kárára.” Ebből arra következtetnek, hogy a modern bürokratikus szervezés kulcsfogalmaként felmagasztosított törvényesség a gyakorlatban túlságosan költségesnek is bizonyulhat, mint-hogy csupán formális engedelmességgel túl könnyen eleget lehet tenni az elvont módon megfogalmazott jogszabályoknak. Ám ebben szerintük nincs is semmi meglepő. Hiszen a bürokrácia nem egy problémamegoldásra szánt, a célokat folytonosan megújító dinamikus intézmény, hanem inkább egy passzív, önmaga megőrzésére törekvő rendszer, melynek fő foglalatossága éppen a kívülről és készen kapott politikák gyakorlati megvalósítása. Ez persze – folytatják – a lényegéből adódik: „A hivatali integritás biztosításának fő bürokratikus eszköze az igazgatási diszkréció szűkítése. A politika kodifikált, a döntéshozatal rutinizált, a hatalomátruházás korlátozott, az autoritás pedig a csúcson koncentrált. Az autonóm joghoz hasonlóan itt is a szabályok a fő eszközök az adminisztratív szabályszerűség biztosítására. Ezek szolgálnak az intézményi önállóság – a közszolgálat – oltalmára, az uralkodó hatalomnak pedig a politika megbízható végrehajtását ígérk.” (64. és 65. o.)

(c) Az a körülmény, hogy az autonóm jogban az eljárás szabályszerűsége központi érték, biztosítja a jogi folyamat politikai immunitását. Nevezetesen a bíróság bármikor megkövetelheti, hogy az, aki a jog autoritására hivatkozik, a jogi szabály-

szerűséget kielégítő módon tegye. Ugyanakkor mindez háttérbe szorítja azokat az elsődleges értékeket, amelyek szolgálatára a jog egész építménye hivatott: Nonet és Selznick megfogalmazásával élve, „az eszközök morálitása a törvényesség és az igazságosság egészét kielégítővé válik. Maga az anyagi igazságosság úgy tűnik fel, mint valamiféle származtatott jelenség, mint egy minden vitán felül álló módszer remélt mellékterméke”. (67. o.) A joggyakorlatban ezért a társadalmi eredmények vizsgálata háttérbe szorul, hiszen az eredmények értékelése alácsúszhatná a szabályalkalmazás elégségességébe vetett bizalmat.

(d) Felix Frankfurter, az Egyesült Államok főbírája jegyezte meg: „Senki, bármilyen magas közhivatala, bármilyen jogos egyéni indítéka legyen is, nem lehet bíró a saját ügyében. Ezért vannak a bíróságok... Ha egyetlen embernek is megengednénk, hogy a maga számára meghatározza: mi a jog, úgy ezt bárki más is megtehetné. Ez elsőként káoszhoz, majd zsarnoksághoz vezetne.”⁸ E mögött a megjegyzés mögött – bármilyen magától értetődőnek tűnjék is – meghatározott jogszemlélet, a „jogrend” mentalitása rejlik. Ismét egy idézettel élve: „A jogrend modelljének megfelelően az állampolgárok kötelesek az állam parancsoló szabályait feltétel nélkül betartani. Hogy ezek a szabályok megfelelnek-e a polgárok igazságosságérzetének, az érdektelen, hiszen nem ítékezniük kell a jog fölött, hanem megtartani azt... Ez a modell nem szükségképpen jellemzőbb a diktatúrákra, mint a demokráciákra... Bárhogyan is születnek és bármiképp is rendelkeznek a törvények, a jogrend modellje a polgártól mindig engedelmisséget követel. Tehát a demokráciában a polgár szabadon bírálhatja a jogot s keresheti a változás útjait a politikai folyamaton keresztül, ám addig, ameddig a jogot nem változtatják meg, engedelmisséget követel tőle... Bármilyen meggyőző alapokkal rendelkeznek is, nincs hely a saját ítéletei számára. A szabálytól való eltérés elvileg a lázadás aktusával egyenértékű, s noha egy ilyen aktus morálisan olykor igazolható, a jogrendszer sohasem igazolhatja, hogy fellázadjanak ellene.”⁹ Az autonóm jog kettős arcula-

ta itt világosan jelentkezik: a jogintézmények olyan autoritást tételeznek fel, amely a hatalom birtokosait beszámoltathatóvá teszi, viszonzásul azonban a jogszerű parancsoknak való szoros engedelmességet követel a polgároktól.

Felelős jog

Az autonóm jog önvédelmező, önkorlátozó, konzervatív képződmény. Létét éppen az teszi lehetővé, hogy tudatosan visszavonul attól, hogy politikai vitákba bonyolódjék. Ám éppen ezért szükségessé válik, hogy a joggal foglalkozók e jogot technikai köntösében bírálják, ami végül is oda vezethet, hogy a változás dinamikáját a jogrendbe beépítsék. Így jöhet létre a felelős jog – azaz az olyan jog, amelyik „a társadalmi szükségletekre érzékenyen válaszol”¹⁰. Mindaz, amit az amerikai jogtudomány szociológiai és realista irányzata megkísérelt, Nonet és Selznick szerint korántsem a jog irányában megmutatkozó nihilizmus, hanem egyszerűen a jog kapujának tágra nyitása volt. A nyitottság és a joghoz való hűség közötti feszültség persze nemcsak a jog dilemmája; az integritás és a nyitottság közötti konfliktus képében ezt minden intézmény ismeri. A felelős jog számára egyértelmű, hogy a merevség mögött a célok hiánya rejlik. Amint ezt ki is fejtik: „Egy formalista, szabályoktól kötött intézmény nincs felkészülve arra, hogy felismerje: miről is van szó a környezetével való konfliktusaiban. Valószínűleg opportunista módon fog válaszolni, mivel nincsenek kritériumai a meghaladott vagy meg nem felelő politikák racionális értékelése számára.” (77. o.) A felelős jogot tehát az alábbiak jellemzik: (a) a jogi okfejtésben a cél autoritása válik hangsúlyossá; (b) a cél előtérbe kerülésének köszönhetően a jogi kötelezettség, a jognak való engedelmesség felfogása veszít merevségéből; (c) a nyitottsággal és hajlékonysággal a jogi folyamat maga is politikaivá válik; (d) mindezzel pedig olyan helyzet alakul ki, amikor a jogrend fennmaradása egyre nyíltabban a jogintézmények célszerűségétől és hatékonyságától függ.

(a) A cél középpontba helyezésének következményeként a

törvényesség „merev, rögzített” értelmezése is „hajlékony” értelmezésének adja át helyét: a szabályokat s a szabályszerűséget nem önmagában, hanem a kérdéses problémák összefüggéseiben látja. A problémalátásnak a jogi gondolkodásba történő beépítése persze korántsem új, hiszen ez a jogértelmezés határhelyezeteiben, a szabályok és elvek megkülönböztetésében már megjelent. Ami új, az az autonóm jogra jellemző „mesterséges értelem” lerombolása vagy legalábbis a fokozatos kiküszöbölése. Nem véletlenek itt az amerikai előzmények, hiszen a XIX. század Amerikájának jogfejlődését éppen az jellemezte, hogy a precedensek sugallta szűk szabályokat a gazdasági szükségletekkel szemben nem segítették érvényesülni, s így a stagnáló mezőgazdaságról az ipari és kereskedelmi fejlődésre áttérést a bírúk is támogatták mint „gyakorlatilag gondolkodó emberek”.

(b) Ha a jog nyitottabbá válik, s ezzel a társadalmi valóság iránti érzékenysége is megnő, a jogi kazuisztika nyilvánvalóan veszít a jelentőségéből. A jogi döntés logikája az erkölcsi s a gyakorlati döntések logikájához közeledik, és a represszív, a csupán fölöttünk álló jog eszméje elenyészik. Az olyan jog, amely saját szabályainak a bírálatát támogatja, sőt az engedetlenséget is mint a bírálat eszközét eltűri, jobban felkészült lesz arra, hogy az autoritással szembeni küzdelmekben mérséklően hasson. Az, hogy a szabályszegést magába a szabályba beépítik, nyilvánvalóan nem öncél: mindez a társadalmilag elérhető legnagyobb érték kedvéért történik. Ez pedig a jog olyan újraépítése, amely a társadalom együttműködésére tart számot, mert a rendet alárendelés helyett egyeztetéssel érik el. A konfliktusfeloldás olyan mintái lebegnek eszményként előtte, amelyek újralétesítik a kapcsolatokat – ahelyett hogy elvágnák ezeket.

(c) Az autonóm jog monolitikus-bürokratikus felfogásában erős a kísértés arra, hogy „a társadalmi rendezés minden formáját az állami autoritás gyakorlásává fordítsák át”¹¹, ugyanakkor ezek gyakorlati érvényesítését – a vitathatóságot kizáró

merev alkalmazás érdekében – megfosszák politikai jellegétől. Nos, a felelős jog pontosan arra törekszik, hogy a jogi és igazgatási folyamatokat politizálja.¹² A társadalmi viszonyok mai összetettségét tekintve bizonyos, hogy egy központi tételező hatalom a társadalom egészének működését nem láthatja át, és ennek megfelelően a „közérdek” is, melynek nevében cselekszik, csupasz hivatkozási alappá lesz, mely objektíve aligha azonosítható.¹³ A kiút Nonet és Selznick szerint a központi autoritás lazítása s az együttműködő cselekvés hatékonyabbá tétele. Vagyis, egy mai szovjet szerzőt idézve, a centralizált szabályközpontú jog akkor célszerű, „ha tipikusan visszatérő, a jövőben is ismétlődő helyzetekről van szó. Ám ha a társadalom előtt új feladat áll, ha a népet olyasmire kell megszervezni, amit korábban soha nem végzett, s ami még a jövőben is, ha hasonló feladat merülne fel, nem a korábban véghezvittnek egyszerű ismétlése lenne, ... problematikussá lesz az, hogy központilag, közvetlenül írjuk elő azokat a konkrét cselekvésmódokat, amelyek ez összetett és sokoldalú feladatok véghezviteléhez szükségesek...” Ilyenkor „különféle állami szervek egész sora” szükséges ahhoz, hogy „meglehetősen széles területen mutassák meg az utak és az eszközök kiválasztásában a kezdeményezőkézségüket, aktív szervező szerepüket, és a jogi normák megvalósításában a nép részvételével kapcsolatos felelősségüket.”¹⁴

(d) A felelős jog nem a törvényességet kérdőjelezi meg, hanem csupán az olyan legalizálást, amely kimerül az eljárási formalitásokban, a steril szabályszerűségben. A törvényességben a pusztán formálisat kívánja tartalmassá tenni, és ezzel az önkényt és igazságtalanságot a tételes jogból és igazgatásból kiküszöbölni. A felelős jog tehát nem szabályozatlanságot akar, hanem a szabályozást voltaképpen, társadalmilag érzékeny szerepébe beiktatni.

2. INSTRUMENTÁLIS TIPOLÓGIÁK ÉS A JOG GYAKORLATI FEJLESZTÉSE

Nonet és Selznick imént áttekintett vállalkozása több szempontból érdemes a figyelmünkre. Egyebek közt azért, mert sajátos fejlődési perspektívába helyezi az amerikai jogi gondolkodásra jellemző szociológiai és realista szemléletet, és így megkönnyíti ezek voltaképpen mozgatóinak a megértését. Ugyanakkor különösen számunkra lényeges, hogy felhívja a figyelmet az olyan tipológiák fontosságára, amelyek a jognak az adott társadalmi-gazdasági formációtól megszabott osztályjellegén túlmutatva a jog mint a társadalmi rendezés technikája tisztán eszközjellegű összetevőire koncentrálnak. Az pedig pontosan a mi számunkra fontos, hogy a marxizmus leegyszerűsítő alkalmazásaival szemben megkíséreljük egy valóban társadalomelméleti megalapozású, de ugyanakkor a jog sajátyszerűségére is ügyelő jogelmélet alapjait lerakni, s ezzel a marxizmus igencsak kívánatos, programként már Lukács által megfogalmazott reneszánszához hozzájárulni. Végezetül mindaz, amit Nonet és Selznick elvégzett, korántsem szigorúan tudományos érdekből történt. Szándékuk nem egyszerűen a pusztá megismerés, hanem ennek alapján a valóság (a jogi eszköz felépítése, benne az állami és a társadalmi közreműködés arányai, s az egész jogszemlélet) megváltoztatása volt.

A vállalkozás kétségtelen értékét előremutató jellege, reformtendenciája adja. Tipológiája számos meggyőző elemet tartalmaz, közelebbi vizsgálata azonban nemcsak arra hívná fel a figyelmet, hogy összetevői felettébb heterogén jellegűek, hanem arra is, hogy Nonet és Selznick nem valóságosan előforduló történelmi típusokból építkeztek. A részletek vitathatósága azonban korántsem érinti azt az alapvető tény, hogy a jog ilyen instrumentális tipológiája lényegét illetően helyesnek, sőt a típusok megnevezésében is találónak tetszik. Egész elemzésük – az amerikai jog talaján – annak meghaladottságára s diszfunkcionális következményeire utal, amit – a kontinentális jog

talaján – Max Weber a bürokratikus tervezés és a formális racionális jog ideáltípusaként fejezett ki. Aligha szükséges bizonygatnom, hogy nem a társadalom igazgatási és jogi szervezésének történetében elsajátított értékek megkérdőjelezéséről van szó, hanem arról, hogy ezeket a második ipari forradalom társadalmi feltételei között újragondoljuk.

A jog instrumentális tipológiájában az utolsó szót nem feltétlenül Nonet és Selznick e műve mondja ki. Mindenesetre övék az érdem, hogy az instrumentális tipológiák fontosságáról a szakmai közvéleményt meggyőzték, és egyfajta pozitív – számos összetevőjében reális – utópia képében a jog mint instrumentum átalakulásának útját gondolatilag előlegezték.

Első változatában: Állam- és Jogtudomány, XXIII (1980) 4.

Jegyzet

¹ *Wasserstrom, Richard A.: The Judicial Decision – Toward a Theory of Legal Justification*, Stanford, University Press, 1961. 122. old.

² *Bolding, Per Olof: Reliance on authorities or open debate? Two models of legal argumentation*, Scandinavian Studies in Law, vol. 13. Stockholm, Almqvist and Wiksell, 1969. 65. old.

³ *Nonet, Philippe and Selznick, Philip: Law and Society in Transition – Toward Responsive Law*, New York, etc., Harper and Row, 1978.

⁴ *Bognár József: Strukturális váltásunk társadalmi-gazdasági összetevői és ellentmondásai és Kulcsár Kálmán: Gazdasági „kihívás”, társadalmi „válasz”. = Az 1970-es évtized a magyar történelemben. Budapest, MTA KESZ Soksorozósító, 1980.*

⁵ *Hart, H. L. A.: The Concept of Law*, Oxford, Clarendon Press, 1961. 91. és 92. old.

⁶ *Pound, Roscoe: Jurisprudence*, I. kötet. St. Paul, West Publishing Co., 1959. 363. old.

⁷ *12 Coke's Reports* 63, 65, 77 English Reports 1342, 1343 (King's Bench, 1608).

⁸ *United States v. United Mine Workers*, 330 U. S. 258, 308—9, 312 (1947).

⁹ Kadish, Mortimer R.-Kadish, Sanford H.: *Discretion to Disobey: A Study of Lawful Departures from Legal Rules*, Stanford, University Press, 1973. 96-97. old.

¹⁰ Frank, Jerome: *Mr. Justice Holmes and non-Euclidian legal thinking*. Cornell Law Quarterly, XVII (1932), 586. old.

¹¹ Fuller, Lon L.: *Mediation - Its form and functions*, Southern California Law Review, XLIV (1971), 339. old.

¹² Stewart, Richard: *The reformation of American administrative law*. Harvard Law Review, LXXXVIII (1975), 1711-1760. old.

¹³ Schubert, Glendon A. Jr.: „*The public interest*” in *administrative decision-making*. American Political Science Review, LI (1957), 346. és köv. old.

¹⁴ Golunskij, Sz. A.: *O voprosze ponjatii juridiceszkih norm*. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1961/4, 21. old.

Névmutató

- ABEL, Richard L. 280
 ABENDROTH, Wolfgang 214, 412
 Lord ACTON 142, 151
 ADORNO, Theodor W. 333, 335
 ALEXANDROV, N. G. 212, 317–318
 ALSTED, Johanna Heinrich 41
 ANGYAL Dávid 62
 ANOUILH, Jean 129, 140
 ANTAL László 277
 ANTALFFY György 57, 59, 61, 62
 Antigóné 427
 ARISZTOTELÉSZ 43, 45, 144, 151, 381, 384
 ARLT, R. 214
 ARNAUD, André-Jean 55
 ARON, Raymond 276
 AUSTIN, John 352, 417, 474
- ÁGH Attila 140
- Bacon, Francis 60
 BARASCH, Eugen A. 215
 BAUMAN, Zygmunt 213
 Bechterev, Vladimir 91
 BECK, Anthony 276–277
 BEÉR János 213
 BEKSICS Gusztáv 62
 BENDIX, Reinhard 276, 467
 BENTHAM, Jeremy 322–323, 334
 BEREND, T. Iván 411
 BERNAL, John D. 55
- Bernstein, Eduard 166
 BERTHA Bulcsu 140
 BIBÓ ISTVÁN 12, 142, 150, 152, 398, 411
 BIHARI Ottó 152
 Bismarck, Otto von 300–301
 BLACK, Henry Campbell 333
 BLACK, Donald 279, 281
 Bloch, J. 162, 165
 BOBBIO, Norberto 279
 BOGNÁR József 467, 487
 BOHANNAN, Paul 278
 BOLDING, Per Olof 280, 467, 487
 Bolyai János 275
 BÓLYA Lajos 213
 BÓNIS György 422–423, 429
 Bölöny József 12
 BRATUSZ, Sz. N. 350
 BREDEMEIER, Harry C. 279
 BRINTON, Crane 334
 BRUSIIN, Otto 233
 BUCHARIN, N. 335
 BUHLE, Johann Gottlieb 53
 BURGERT Róbert 140
 BURKE, Edmund 335
- CAMBACÈRES, Jean-Jacques-Régis de 326
 Canning, George 60
 CARBONNIER, Jean 274, 278, 279, 281
 LAS CASES, E., Comte de 334

- CASSIRER, Ernst 55
 CASTBERG, Frede 233
 CHABOT, François 325–326, 334
 COKE, Sir Edward 480–481, 487
 Conring, Hermann 44
 COUTURAT, Louis 54
- Csekey István 12
 CSESZNYIKOV, D. I. 212
- DAGUESSEAU, Henri-François 51
 DAVID, René 280
 DEÁK Dániel 278
 Deák Ferenc 58
 DEKKERS, René 280
 DESCARTES, René 41, 51
 DIAMOND, Stanley 279, 351
 DICEY, Albert Venn 474
 DIECKMANN, J. 316
 DIENES Pál 54
 Domat, Jean 46
 DONGOROZ, V. 215
 DROBNYICKIJ, O.G. 233
 DURKHEIM, Émile 235
 DWORKIN, Ronald 286, 290, 474
- EHRLICH, Eugen 244, 252, 257, 278, 411
 ENGEL József 87
 ENGEL Zsigmond 93
 ENGELS, Friedrich 16, 77, 123, 130, 140, 147, 148, 152, 153, 155–157, 160–166, 168, 170, 174, 176, 190, 208, 210, 211–212, 215, 249, 277–278, 318, 324, 334, 391, 393, 416, 428, 431, 461–462, 467
 EÖRSI Gyula 23, 140, 213, 276, 277, 278–279
 EÖTVÖS József 60, 62
 ERDÉLYI Lajos 214
 ESMEIN, A. 334
 EUKLIDESZ 50, 443
 EVAN, William 278
- FÁI Sándor 84
 FENET, F. A. 334
 FERI Sándor 213
 Ferrand 50
 FIELD, David Dudley 334
 FIELD, H. M. 334
 FINKEY Ferenc 53
 FOGARASI Béla 213
 FÖLDESI István 81, 84, 334
 FÖLDESI Kálmán 80, 81, 84, 94
 FRANK, Jerome 488
 FRANKFURTER, Felix 482
 FREUND, Julien 317
 FRIEDRICH, Carl J. 316
 Frigyes, Nagy [II.] 320, 370, 441
 FULLER, Lon L. 337, 345–347, 350, 351, 474, 488
- GOLDMANN, Lucien 132, 141
 GOLUNSZKIJ, Sz. A. 488
 GRAMSCI, Antonio 187, 214
 GREGOROWICZ, Jan 233
 GRUA, Gaston 54
 GUIZOT, François 59
 GYENYISZOV, A. I. 212
- HALÁSZ Pál 94
 Hammurabi 131
 HART, H. L. A. 278, 336–337, 341, 344, 350, 352, 474, 487
 HARTMANN, Nikolai 23, 193, 239, 276
 HÁMOR Andor 86
 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 53, 125, 135, 194, 233, 239, 276, 318, 324, 334
 LE HERISSE, A. 351
 HERMANN István 141, 214
 HÉRAKLEITOSZ 142
 Hitler, Adolf 303–304
 HOBBS, Thomas 41, 49, 474
 Hoher, Paul 49
 HOLMES, O. W. 279, 351

- HOLZ, Hans Heinz 214, 412
 Horthy Miklós 214
 HORVÁTH BARNA 12, 279, 280, 316
 HUFTEAU, Yves-Louis 411
 HUNT, Alan 276
- Imreh István 419
 IONESCU, Traian 215
 ISRAEL, Joachim 134, 140, 141
 IVANOV, N. 212
- I. Jakab 480
 JANKÓ Péter 213
 JÁSZI Oszkár 165, 212
 JONES, Walter 54, 55
 JOWITT, Karl 333
 Justinianus 48, 49, 320, 321, 370
- KADISH, Mortimer R. 488
 KADISH, Sanford H. 488
 KALINOWSKI, Georges 20
 KALLÓS Miklós 213, 214
 KAMENKA, Eugene 214, 280
 KANT, Immanuel 223–224
 KANTOROWICZ, Hermann 279
 KATEB, Georg 152
 Nagy [I.] Károly 441
 KÁRPÁTI Sándor 214
 KELÉNYI Jenő 87
 KELSEN, Hans 21, 107, 244, 247, 277, 350, 352, 474
 Kemény Zsigmond báró 57
 KENDE Ernő 86, 89–90
 Kestner 49
 KETTLE, Arnold 55
 KLAUS, Georg 140, 276
 KLEIN Andor 87
 KOELREUTTER, Otto 317
 KOFLER, Leo 214, 412
 KOŁAKOWSKI, Leszek 276
 Kossuth Lajos 57, 59
- KÖNIG, René 280
 KRASZAVCSIKOV, O.A. 318
 KULCSÁR Kálmán 21, 29, 233, 279, 316, 350, 412, 422–423, 428, 467, 487
- LAMARTINE, Alphonse de 330
 LANDAUER, Gustav 329, 335
 LANG, Maurice Eugen 334
 LANGE, Heinrich 317
 LEFEVBRE, Henri 55
 LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 39–55
 LEJSZT, O. E. 318
 LENIN, Vladimir Iljics 63–75, 79, 91, 158, 166–167, 175, 191, 233, 278, 393, 400, 430
 LEO, Heinrich 335
 LÉVY-BRUHL, Henri 317
 LÉVY-STRAUSS, Claude 215
 LIMPENS, Jean 334
 Liszt, Franz von 91
 LIVIUS, Titus 322
 LLEWELLYN, Karl N. 251, 278, 279
 LOBKOWITZ, Wenzel Eusebius 41
 LOCKE, John 47, 54, 144, 151
 LÖWITH, Karl 316, 317
 LUDASSY Mária 334, 412
 LUHMANN, Niklas 279, 280
 LUKÁCS György 23, 24, 30–31, 97, 115, 117, 122, 125–141, 146, 151, 152, 154, 174–175, 180, 186, 188–189, 192–202, 204, 208, 212, 214, 239, 246, 271, 276, 280, 294, 299–300, 311–312, 316–317, 318, 342, 350, 351, 363, 406, 412, 427–428, 429, 430, 437, 452, 458, 462
 LUNGWITZ, W. 214

- Mach, Ernst 91
 MACIVER, R. M. 467
 MADISON, James 145, 151
 MAGNAUD, Paul 85
 Magyary Zoltán 11
 MAINE, Sir Henry 54, 474
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimi-
 rovics 75
 MAKEPEACE, R. W. 213
 MAKAI Mária 317
 MALAPERT, M. P. A. J. 333
 Malebranche, Nicolas 45
 MALINOWSKI, Bronislaw 252,
 278
 MANDICS György 281
 MANNHEIM, Karl 152, 296-297,
 304, 316, 317, 329, 335
 Marr, N. J. 170
 MARTON Géza 213
 MARX, Karl 16, 117, 119-120,
 123, 124-125, 130, 133, 135, 140,
 141, 146-147, 150-151, 152, 153,
 155-167, 169-170, 175, 186-187,
 189, 190, 191, 194, 197, 199,
 201-202, 206, 208, 210, 211-212,
 214, 215, 235, 236, 239, 247, 249,
 267, 271, 273, 277, 278, 293-294,
 324, 332-333, 334, 335, 391, 393,
 394, 415, 416, 428, 431, 461-462,
 467, 474
 MAYER, J. P. 316
 MAYHEW, Leon 279
 Mehring, Franz 162
 Menger, Karl 91
 MERRIAM, C. E. 476
 Mészáros István 133-134, 141
 MONTESQUIEU 144, 151, 397,
 411
 MOÓR Gyula 12
 Morus Tamás 444
 Mózes 375
 MUNOZ, Louis J. 279
 NAPÓLEON 60, 321, 334, 461
 NASCHITZ, Anita M. 215, 412
 NENOVSZKI, Neno 215
 NEUSÜSS, Arnhelm 335
 Nietzsche, Friedrich 91
 NIZSALOVSZKY Endre 213, 317
 NONET, Philippe 280, 467,
 471-487
 NOWAK, Leszek 20
 OCKHAM, William 123, 140
 O'CONNEL, Daniel 59
 OPAŁEK, Kazimierz 233
 ÖSTREICHER Andor 81, 334
 PAPP Zsolt 411
 PARSONS, Talcott 235, 279
 PASUKANISZ, E. B. 335
 PECZENIK, Aleksander 20, 233
 PERELMAN, Chaim 20, 277
 PESCHKA Vilmos 214-215, 233,
 276, 318, 428
 Petőfi Sándor 57
 PETRAZYCKI, Leo 252, 278
 PÉTERI Zoltán 233
 PHILLIPS, Paul 213
 PODGÓRECKI, Adam 281
 POPPER, K.R. 276
 PORTALIS, Jean-Étienne-Marie
 51
 POSPÍŠIL, Leopold 278
 POUND, Roscoe 220, 233, 279,
 411, 474, 487
 PREOBRAZSENSZKIJ, E. 335
 PUFENDORF, Samuel von 52
 PULSZKY Ferenc 62
 RADIN, Max 233
 RAWLS, J. 351
 ROBESPIERRE Maximilien-Fran-
 çois-Marie Isidore de 324,
 325-326, 334

- ROSS, Alf 233
 ROTH Endre 213, 214
 ROTT Pál 80
 ROUSSEAU, Jean-Jacques 150
 RÓNAI Róbert 213
 RÓNAI Róbertné 213, 214
 RÓNAI Zoltán 78, 82, 83–84, 85, 92
 RÖD Wolfgang 411
 RUSSELL, Bertrand 53
- SAJÓ András 279
 SARLÓS Béla 94
 Savigny, Friedrich Carl von 417
 SCHAFF, Adam 140
 Schmidt, Conrad 77, 162, 170
 SCHUBERT, Glendon A. 488
 SEAGLE, William 334
 SELZNICK, Philip 280, 467, 471–487
 SHAPIRO, Martin 279
 SIEYÈS, Emmanuel-Joseph 325
 SIK Endre 74
 SLEZÁK Ferenc 88
 SMITH, Adam 351
 SOMLÓ Bódog 61, 89, 165–166, 275
 SPINOZA, Baruch 41
 Stammler, Rudolf 166
 Starkenburg 162
 STEINER, George 351
 STEWART, Richard 488
 Story, Joseph 323
 STRAYER, Joseph 467
 STURM, Johannes von 41
 SULOKY István 88
 SUMMERS, Robert S. 351
 SUMNER, William Graham 252, 278
- SZABÓ Imre 94, 133–134, 141, 213, 215, 277, 280, 411, 412, 428
 SZALAY László 56–62
 SZAMOSCSENKO, I. Sz. 350
 Széchenyi István 57
 Szladits Károly 11
 SZOTÁ CZKY Mihály 215
 Szperánszki, M. M. 329
 SZTÁLIN, Jozsif Visszarionovics 77, 156, 167–174, 178, 180, 187, 190, 206–207, 210–211, 212, 328, 365, 431
 SZTUCSKA, P. I. 335
 SZÚCS Jenő 151, 411
- TARELLO, Giovanni 276
 TAY, Alice Erh-Soon 214, 280
 Taylor, Frederic Winslow 294
 TÁRKÁNY Szűcs Ernő 419–423, 425–426, 429
 Teleki László gróf 57
 TÖNNIES, Ferdinand 269, 474
 Tőrek Gyéza 11
 Tribonianus 48
 TUCKER, Robert C. 276
 TURY Sándor Kornél 213
- UNGER, Roberto Mangabeira 280, 467
- VANDERLINDEN, Jacques 54, 333
 VARGA Csaba 62, 152, 212, 215, 281, 318, 333, 350, 411, 412
 VAS Tibor 213
 M. VERESS Zsuzsanna 281
 VICO, Giambattista 60
 VILÁGHY Miklós 140, 213

- VILLEY, Michel 40, 54, 57, 467
 II. VILMOS 236
 VISINSZKIJ, A. J. 16-17, 21,
 169-170, 212, 328-329, 335, 403,
 412
 Voltaire, François Marie Arouet de
 329
 WALTON, Paul 276
 WASSERSTROM, Richard A. 280,
 467, 487
 WATSON, Alan 215, 279
 WEBER, Max 129, 132, 133, 134-
 135, 141, 235, 236, 266, 284,
 293-303, 307-318, 391, 397-398,
 411, 436-437, 462, 467, 471, 487
 WEIGEL, Valentin 41
 Weis István 12
 WORDSWORTH, William 324
 ZACCARIA, Giuseppe 279
 Zilahi László 78

Tárgymutató

- adó 336, 338–342, 345, 349, 351
alanyi jog 312, 381, 449
alap és felépítmény 13, 80–81,
153–211, 469
Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch
371
Allgemeines Landrecht 318, 320
alternatív stratégia a jogban
267–268, 289
analógia a jogban 74, 111, 370,
372–373, 374
– – büntetőjogban 373–374
angolszász jog 313, 318, 358–359,
385, 442–443, 464
argumentumok a jogalkalmazásban
372–373
autoritás 253
axiomatizmus 41, 47, 50
    l. még jog axiomatizálása
    állam elhalása 88
– és jog 22, 102–103, 253–257, 272,
411, 415–416, 459–461
– túlzott feladatvállalása 339–341,
349
államforma 460–461
általános és egyes 361, 400

békéltető-egyeztető eljárás 356–357
Biblia 323, 375
büntetés 337–342, 349, 351
Bürgerliches Gesetzbuch 119, 327,
377

bürokrácia 294–295, 310, 391, 433,
441, 472, 475, 481

cél-orientált magatartás 14, 113
cél és eszköz 145, 149
Code civil 116, 122, 307, 320, 334,
370–371, 377, 399, 434
Codice civile 371

delegalizáció 280
deliktum 336, 341–342
demokrácia 19–20, 30, 349, 398, 482
diszkréció 383–384, 447–448, 476
„dolog” fogalma a jogban 115–
124, 139

egész és rész 239
eldologiasodás 100, 124, 125,
127–135, 137–139, 302, 348, 427
elidegenedés 100, 125, 127, 134,
135–139, 141, 143, 294, 299–300
– a jogban 72, 137–138, 348
– fajtái 136
elmélet ideológiává lefokozása 13,
174–184, 202, 272, 431, 469–470
előfeltevések a jogban 20
előreláthatóság 296–297, 438
engedelmesség mint jog alapja 352,
482–483
erkölcs és jog 336–349, 351, 478
    l. még jog erkölcsi hitele, jogerköl-
    csisége

erkölcsiség 47
etnográfia l. jogi néprajz, jogi népszokás, jogszokás, népi jog
evolúció vagy revolúció 57, 59

elő jog 252, 399
értelmezés 49, 264, 361–367, 406
– módszerei 363–364
–, statikus és dinamikus 277, 365
értelmezési tilalom 49, 107, 397
érték 24, 275
– és jog 32–35, 222–223, 342
érvényesség 21, 33, 104–105, 222, 226, 352
–, formális 104–105, 107, 108, 253, 374–375, 403, 409
–, tartalmi 104–105, 253, 416
l. még hatékonyság
észjog 324–326, 443

felépítmény l. alap és felépítmény, jog mint felépítmény
fikció 87
fogalom, jogi 114–115, 119–121, 138, 230–231, 313, 351
–, – mint fikció 121–124
formaiság a jogban 304
formalizálás a jogban 103–104, 132, 266, 304, 437
formális racionalitás a jogban 108, 131–133, 134, 437–439
l. még racionalizmus
forradalmi bíraskodás 375–376, 377, 394
– jogalkotás 63–70, 72, 73–75, 393–394
– utópizmus 81–82, 88, 93–94, 146, 323–328
forradalom 56, 59–60, 63, 76
– és jog 27, 64–75, 79–90, 116–117
l. még evolúció vagy revolúció

generálklauzulákon nyugvó jogalkalmazás 377–378
geometrikus módszer 41–53

„hatalom szegénysége” 476
hatalommegosztás 29, 142–152, 396–397, 446
hatékonyság 21, 33, 352
hipotetikus alapnorma 21, 107

ideológia 13, 100–101, 109, 143, 146–152, 158, 189, 249–250, 273, 293, 402–404, 418
l. még jogászvilágkép, jogászság ideológiája, utópia és ideológia
igazságosság, tartalmi és formális 106–107

intézményesedés 105
intuitív jog 252
ismeretelmélet l. ontológia és ismeretelmélet, visszatükröződési elmélet

istenítélet 370
ius commune scriptum 370, 371
ius és *lex* 308, 317 •

jelentés 26, 242, 277, 284, 352
–, jogi 109, 363, 365, 406
jog autonómiája 31–32, 111–112, 206–207
– axiomatizálása 49, 311, 443
– államasítása 103, 255–256, 354, 423, 440
l. még *ius* és *lex*
– elhalása 88
– erkölcsi hitele 342–349
– erkölcsisége 336–349
– feloldása 376, 377, 378
– fogalma 17, 223–227, 424
– funkcióinak összemosódása 345, 349
– genezise 86, 102, 120, 128–129, 337, 437–438

- konvencionalitása 25, 26, 242
- korlátai 21, 35, 408–409
- laicizálása 319, 325–326, 327–328, 444
- legitimitása 427, 428
- mint akarat 16
- - eszköz 14, 29, 181, 203, 206–207, 209–210, 264, 267, 289, 306, 347, 478
- - eszmény 18–19, 52
- - felépitmény 13, 35, 154, 170, 176–185, 202–210
- - folyamat 290, 405, 455
- - funkció 22
- - gyakorlat 26–27, 242, 245, 287, 289–290, 404–405, 423
- - gyakorlati kategória 110, 120, 406–407, 437
- - helyettesítő 19, 30, 265–266, 410
- - integráció 102, 257, 263–264
- - kibernetikai modell 242–243, 360, 402
- - komplexus 261–262, 285
- - közvetítés 101, 108, 109, 251, 354, 360, 387, 452–453
- - külsőleges jelzés 342, 344, 350, 427–428
- - megismerés 111
- - norma 128, 204, 241–242
- - objektiváció 103, 106
- - önminősítés 244–245, 273, 282
- - propaganda 67–69, 74, 75
- - rendszer 47–48, 70, 72, 106, 110–111, 129, 243, 313, 433–434, 439–440
- - -, nyitott 289, 369, 405, 457, 466, 484
- - tételezés 16–17, 103, 105, 106, 283, 286
- - valóság 18–19
- - - visszatükrözése 110–111, 123, 203
- ontológiája 97, 204–206, 240
- pluralizmusa 256–257
- presztízse 11–20
- tartalmiasítása 409, 410, 449–450, 464, 483–485
- társadalmisága 20–23, 257–267, 348, 360, 451–452
- típusai 269–270, 307–308, 317, 389–390, 459–466, 471–487
- túlzott igénybevétele 365–366, 339–342, 350
- jogalkalmazás 353–367, 385–388
- , exegétikus 304, 356, 357, 392, 445, 449
- fogalma 355, 361
- igazgatási és igazságszolgáltatási 382–383
- jogalkotás 88
- jogalkalmazás mint végrehajtás 400
  - l. még analógia a jogban, argumentumok a jogalkalmazásban, értelmezés, generálklauzulákon nyugvó jogalkalmazás, jogalkotás és jogalkalmazás, joghézag, jogi okfejtés, joglogika, *reféré législatif*, szabad jogi mozgalom, tényminősítés
- jogalkotás és jogalkalmazás 106, 107, 132, 263, 355–356, 385–388, 399, 405, 446
  - l. még kodifikáció, preambulum
- jogászi világkép 107, 130, 139, 147, 249–250, 258, 282, 315, 407, 450–451
- jogásziasság 11–13, 81
- jogászság 105, 313
- ideológiája 109, 130–131, 147–148
- mint jogi jelenség része 105, 109, 260, 262, 453
- jogátvétel 209, 267

jogcsalád 113, 460, 467
 , l. még angolszász jog, kínai jog,
 primitív jog, római jog
 jogdogmatika 20, 221–222, 226,
 228, 232, 244–245, 310
 jogegyenlőség 396
 jogegység 313
 jogforrás l. joggyakorlat mint jog-
 forrás, precedensjog
 joggyakorlat jogforrási jellege 395
 joghézag 229, 247, 314–315,
 368–370, 439–440
 – kitöltése 368–374
 jogi és nem-jogi 23, 115
 – kényszer 25–26, 110, 284–285, 476
 – minősítés 114
 – néprajz 416–419, 421
 – népszokás 421–422, 424, 425, 427
 – nyelv 69, 85
 – okfejtés 20–21
 jogilag közömbös 46, 369
 jogismeret 87
 jogkövetelés 110
 joglogika 20–21, 40–53
 jogosultság és kötelezettség 45–46
 jogösszehasonlítás 222
 jogpolitika 28–29
 jogszociológia 17, 21, 22, 222–223,
 226–227, 228, 232, 234–236, 240,
 271–274
 l. még élő jog, jog társadalmisága
 jogszokás 105, 422–423, 424–426
 jogtípus 113, 459–460
 jogtudomány 28, 47, 52, 130–131,
 173–174, 208–209, 219, 240, 248
 – módszertana 221
 l. még jogdogmatika, jogi néprajz,
 jogösszehasonlítás, jogszociológia
 jogviszony 17
 kauzalitás és teleológia 86, 99–100,
 103, 128–129
 kínai jog 376

kodifikáció 48–50, 140, 185, 308,
 310, 321, 394–395, 396, 431–445,
 456–457
 –, doktrinális 308–309, 442–443
 – fogalma 436
 –, második 394, 435–436, 448–449
 –, mennyiségi és minőségi 432–434,
 438–439
 kodifikációellenesség 84–85
 kommunizmus szabályrendje 133,
 305–306
 l. még állam elhalása, jog elhalása
 konfliktusfeloldás és konfliktusel-
 döntés 106, 131, 270, 353–357,
 470–471, 484
 l. még békéltető-egyeztető eljárás
 kontinuitás a jogban 78–80, 89,
 121, 179–180, 181–184, 215
 konvencionalitás 25, 224, 254, 260
 l. még jog konvencionalitása köz-
 vetítés 24, 98–99
 l. még jog mint közvetítés
 lépcsőelmélet 107
 legalizmus 481
 legitimitás
 l. jog legitimitása
 lét és legyen 17, 220, 273
 logika és jog 111, 258–260,
 311–315, 360–361, 402
 l. még jogi okfejtés, joglogika
 logikai zártság a jogban 368–369,
 371
 manipuláció a jogalkalmazásban
 108–109, 406
 marxizmus 17, 21, 22, 89, 117, 186,
 271–272, 274, 278, 469–470
 matematikai módszer 41, 51–52,
 310–315, 357, 397, 434, 455
 l. még geometrikus módszer
 meghatározás a jogtudományban
 231–233

méltányosság 384–385, 448
modern államiség 462–463
– formális jog 105, 113, 129–130,
147, 243, 268, 269–270, 277, 282,
286–287, 304, 314–315, 391–392,
407, 415, 427, 462–465

nemzetiszocialista jogfelfogás
303–304, 317, 373, 376, 442
neokantianizmus 17, 89
népi jog 417–418
norma 103, 110, 220

l. még jog mint norma, regulatív
funkció

norma-orientáltság és cél-orientált-
ság 383, 410, 463, 465–466

l. még cél-orientált magatartás,
szabálykonformizmus

normativitás 220, 228, 251–253

normativizmus, szocialista 17, 184,
271–272, 403, 431

nullum crimen sine lege 373

nyelv 126–127, 128, 351, 363

– és jog 24–35

l. még jogi nyelv

nyelvtudomány 27–28, 33

ontológia és ismeretelmélet 101,
121, 138, 146–147, 191–192, 315,
363, 404

l. még jog ontológiája

ontológiai elsőbbség 192–199

– túlsúly 192–199, 202

ökonomizmus 161

ötvenes évek 13–16, 29

parlamentarizmus 18, 30

pártirányítás 17

peresítés 268

preambulum 68, 379–380, 410

precedensjog 358, 442

primitív jog 252

racionalitások ambivalenciája

266–267, 300–301

– ütközése 108, 257

racionalizmus 41–53, 267, 293–318

–, formális 125, 129, 266–267,
295–317, 330–331, 397–398,
436–443

l. még előreláthatóság, formális
racionalitás a jogban

–, materiális 296–298

reciprocitás a jogban 252

refeudalizáció a szocializmusban
426

reform és jog 19

regulatív funkció 304–305

rendszer-gondolat a jogban 310–311,
368–369

l. még jog mint rendszer

référé législatif 325, 370, 411

római jog 47–48, 118, 131, 312,
320, 357, 377, 385, 463–464

Schweizerisches Zivilgesetzbuch

371

Sollen l. lét és legyen

szabad jogi mozgalom 83, 84, 85,
304, 357–358, 369, 378, 393,
444–445

szabadságjogok 18, 30, 32, 144,
288, 380

szabálykonformizmus 113

szocialista jog gyökerei 390–391,
393

– jogfelfogás l. normativizmus, szo-
cialista jog gyökerei, sztálini be-
rendezkedés, voluntarizmus

szokásjog 26, 104–105, 252–253, 267,
306, 308, 416, 417, 423, 425

l. még jogi népszokás, jogszokás

szovjet példa 87

sztálini berendezkedés 13–15, 16,
174, 374, 398

tartalom és forma 167, 181
- a jogban 182, 184-185
tárgyasulás 100, 125-127, 135, 140
- a jogban 126
l. még jog mint objektiváció
társadalmi változás és jogváltozás 111
társadalmiasodás 30-31, 98-99, 100, 119, 194, 197, 395-396, 408, 458
technicizálódás a jogban 69-70, 71, 82, 121-122
technikaellenesség a jogban 81-82, 84-85, 107
teleológia l. kauzalitás és teleológia
teológia 235
természetjog 47, 49, 110, 312, 427, 443
l. még észjog
tertium datur 57
tényállásszerűség 104, 134, 314, 366, 437
tényminősítés 361-367, 406
tényszerűség és törvényesség 120
tipikus és atipikus szabályozása 381
XII. táblás törvény 50, 140, 322
totalitásszemlélet 23, 24, 100, 176, 185, 208, 211, 239-240, 452

történetiség 208, 469
törvény általánossága 64-67
törvényesség 71, 85, 107, 133-134, 142, 144, 399, 400-401, 445, 454, 478, 484, 485
-, formális 107, 108, 346, 392, 394, 403, 453, 481
-, forradalmi 434-435
-, tartalmi 346
l. még tényszerűség és törvényesség
törvényhozás elsődlegessége 18, 445-446
tradíció 267, 426
utópia és ideológia 148-149, 320-321, 329-330, 332-333
utópiák, kodifikációs 107, 319-328, 331, 408, 443-444, 455
változás l. evolúció vagy revolúció, reform és jog, társadalmi változás és jogváltozás
visszaélés a joggal 35, 73, 247, 450
visszatükröződési elmélet 191
l. még jog mint valóság visszatükrözése
voluntarizmus 13, 93-94, 266, 408, 431

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Hegedős Mária

Szegedi Nyomda 86-3051 Szeged, 1987

Felelős vezető Surányi Tibor igazgató

Felelős szerkesztő Zsámboki Mária

Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Ti-

pográfus Romhányi Katalin · Kiad-

ványszám 4869 · Megjelent 25,5 (A5) ív

terjedelemben, New Times betűtípus-

ból szedve · MA 5109

ISBN 963 14 0932 5

ISSN 0324-4318